

БОРИС ХАРЧУК

ВОЛЖИЙ

«ДНІПРО»

Ріка народного життя, взявши витoki з національних джерел, пливе у вселюдність. Що їй штучні дамби, природні заплави, викладені блискучими камінчиками береги чи дочасно хирляві на них екзотичні саджанці? Вона пробиває гори і затоплює долини.

Готуючи, більш як через два десятиліття, до перевидання своєї тетралогії про життя і побут села в Західній Україні з кінця 20-х

років і до днів визволення з-під ярма фашистської окупації, автор якнайбільше прагнув уникнути блискіток-камінців, саджанців-одноденок — усього неприродного, що замулювало б течію його оповіді, і, природньо, щось переробляв при цьому, щось переосмислював.

Виправлений і доповнений варіант роману й пропонує увазі читачів.

БОРИС ХАРЧУК

БОРИС ХАРЧУК

ВОЛИНЬ

РОМАН

Тетралогія

КНИГА ПЕРША-ДРУГА

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1988

В одной семье выросли Григорий, Петр, Павел, Иван, Наталья Гнатюки, да не одинаковая судьба им была суждена в условиях классовой вражды и национального угнетения на западноукраинских землях в конце 20-х — начале 30-х годов. Иван организывает подпольную деятельность коммунистов и комсомольцев; Павел изо всех сил тянется в «хозяева»; на раздорожье Петр: полюбив Зиньку, он женится на Антонине. Но одна страсть владеет им — как обзавестись своим хутором, и Антонина, что с детства в нищете, пришлось не ко двору...

Нужда и горе объединяют бедняков, бьют в набат по селам — подымается народная сила на борьбу с угнетателями, за воссоединение западноукраинских земель с Советской Украиной.

X $\frac{4702590200-017}{M205(04)-88}$ КУ.8 .332.88

ISBN 5-308-00016-6 (кн. 3,4)

ISBN 5-308-00255-x

© Виправлене й доповнене.
Видавництво «Дніпро», 1988 р.

КНИГА ПЕРША

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Сухе літо.

Важке повітря, міцно настояне на високому сонці, давить на землю. Обміліла Горинь, згорбилися над нею старечі верби, заніміли в одчаї — ніде помити передчасно пожовклі коси. Сади похилились, завмерли в журі й мовчанці: гілля наче отерпло, давно обсипалась поморщена, зів'яла зав'язь. Вигоріла трава. На вигоні чорно, ніби хтось обсмалив його палаючими віхтями соломи. За вигонем — поле, безрадісне, сумовите. Чекає не дочекається хмар. Побіліло, не встигши викинути колосся, жито. Тріскається сіра земля. Вона зашкарубла, колюча. Виснажена й спрагла земля. Сонце, яке дало їй життя, палить смертю.

Лозівка — почорніле село над Горинню. Навіть панський парк почорнів, скаржитьесь голим верховіттям, а ставок висох.

На вигоні обчухрана липа — каліка-жалібниця. Розірвався під нею снаряд, але не висадив зовсім у повітря, обсмалив, обламав.

Посуха і війна.

Посеред шляху, край села, купка дітей — сірих горобців-пустунців — обсипається пилюгою. Бавляться у війну, наступаючи одне на одного. Замурзані, кутаються в рудих хмаринках.

З-за горбка над вигоном клубок куряви. Він швидко росте, збільшується, кружляючи вихором.

— Восько! — вигукнув хлопчина, придержуючи відірвану підтяжку.

— Де? — зарепетував гурт.

— Поміж липами!

— Кіннота!

— Ой-йой!

— Грицю, додому, чортяка, — почув різке хлопчик.

Дітвору наче вітром здуло з вулиці.

Гриць із старшим братом Петром шмигнули на своє подвір'я.

На порозі стояла злякана мати.

Кіннотники гнали риссю.

«Свої, а чи чужі?» — Мати прищулилась, вона вдивлялась напружено.

— Якове, вижди-но, либонь, вояки в сірих шинелях. Може, й наш там?

— Шукай, Василю, голку в сіні, — обізвався Яків з сіней, однак переступив поріг і став поруч з жінкою.

Загін порівнявся з подвір'ям, минув його і наблизився до криниці. Коні заіржали.

— Відра! Несіть відра! — зіскакували солдати з сідел.

— На нашій мові кличуть, — обернулась до Якова Василю, — піди до них і розпитай!

— Авжеж, розпитаю, — рушив Яків розміреним кроком. Він не квапився, наче йому була не дорога звістка про сина.

До криниці бігли люди. Забряжчав відром і сусіда Бартко, але, зачувши, що червоні відступають, зупинивсь на півдорозі й не знав, чи прямувати йому далі, чи вернутися. Може б, і попрямував, якби в очі не кинувся старий Шумейко. Бартко помітив, як той зачинив ворота і, відвернувшись, щоб ніхто не побачив, перехрестився, а потім взявся

підмітати подвір'я, зиркаючи на солдатів, натискуючи зі всієї сили на мітлу. Бартко поставив відро на моріжку і затупцював на місці.

— Братці, як же так? — напував бійцям коней Пилип Король.

— Як же так? — питався Іван Мостовий. — На кого ж ви нас покидаєте?

Не лише Пилип з Іваном, зажурилось усе село. Хто дасть тепер землю? Щойно встигли її поділити, як принесло гетьманців. Привів їх управитель графського маєтку Березюк. Селян зігнали на вигін. Старший загону варти пригнав у маєток і сказав, що люди навідріз відмовились нагодувати козаків і коней.

Під конвоем з вигону привели голову сільського комітету Чорнобая і наказали, щоб надоумив селян. Він, відправившись до юрби, передав вимогу.

— Хай вона згорить, ця державна варта!

— З голоду хай виздыхає!

Чорнобай з комітетчиками рушили до Березюка і заявили, що нікого селяни годувати не будуть, а гетьманці хай швидше забираються геть. Березюк вихопив зброю. Плюнув пістолет свинцем — захитався і впав Чорнобай.

— Бий варту! — закричали з маєтку.

Юрба захвилювалася. Люди на бігу ламали кілки, хапали вила й каміння.

Варту перебили до одного. Поранений Березюк утік на запасних конях, які стояли за річкою.

— Це вам не вісімнадцятий, — погрозив озлоблено тим, що збіглися до криниці, Гнат Чимерис. — Горлалі: «Дайш Варшаву!», а тепер хоча б у Києві зупинилися. — Наче вовк, оддалік від людей пробирався він поза городами до Бодак. Ліг на межі й очікував, коли розпрощаються. В кишені — наган, на грудях — цидулка. Доля не цурається Чимериса. Він не прогадав, що ходив з депутацією до підсудчиків, аби Кременецький повіт приєднали до Польщі. Гнат відчуває, як все його тіло зогріває дарована цидулка на недоторканість його майна. Лежить на межі й очікує на свою годину.

На моріжку ген-ген від криниці — відро. Бартко зважився підійти до гурту, але з порожніми руками.

З-за гнатюківських воріт визирнула сусідка й до Василюни:

— Не видко вашого Івана?

А з вигону мчав знову загін. Від нього відділився один

вершник та й погнав навскач. Він круто завернув з вулиці. Василина кинулась до воріт і незчулася, як вершник осадив коня перед нею.

Петро, Гриць і сестра Наталя обступили солдата.

— Казала ж, що в сірих шинелях і на нашій мові балакають,— витирала очі Василина.— До хати, йдемо до хати, Івасю.

Солдат зняв будьонівку. На голові злипле від поту чорне волосся. Комір гімнастерки розстебнутий.

Кінь мотав головою, з його морди падали клапті мильної піни.

Грицько нишком підліз Іванові під руку, і той нарядив на нього свою будьонівку з червоною зіркою.

— Де ж Павло? — запитав солдат, віддихуючись.

— Павле! — покликала мати і до Івана: — Ходімо до хати, сину, — і вже не чекала на нього, сама майнула до порога.

— Не можу, мамо.

— По конях! — чулася біля криниці команда.

— Уже? — не йняла віри Василина.— Хоч сорочечку чисту дам тобі на дорогу.

З-під шопи, перевалюючись з ноги на ногу, дибав Павло. Він гострив січкарню. Подав мляво Іванові руку.

— Відступаєте?

Іван узяв коня за вуздечку й сказав:

— Може б, на домашнього пересів, бо мій зовсім охляв.

Павло насупив брови й загородив собою стежку до хліва.

Іван встромив ногу в стремено.

— І я, і я з тобою,— тягнувся Гриць.

Мати вибігла з хати і простягнула синові жмут білизни.

Іван не стримався: перед ним стояв простоволосий батько

з сивими вусами, низенька мати, брати і сестра. Він сплигнув

з коня. Обнімав їх по черзі, міцно тиснучи до грудей. Лише

Павла не наваживсь обняти. Брат сам обняв його за плечі.

Загін кіннотників покидав село. Як жива, билася в небо пісня:

Засвітали козаченьки в похід з полуночі...

Вже сидячи на коні, Іван ще раз нагнувся і поцілував матір.

— Чи надовго, сину? — схлипнула вона.

— Виглядайте, сподівайтесь, мамо!

— Хоча б стару білизну лишив,— кинув братові навздогін Павло.

Іван, мабуть, не почув цих слів: він мчав за піснею, яка відповідала не Павлові, а матері:

Ой не плачте, не журітесь, в тугу не вдавайтесь.

Сім'я вийшла за ворота. Всі дивилися вершнику вслід. Для Василини в цю мить не існувало нічого більше, окрім Івана.

Павло подався до січкарні, Яків побрів у сад, до сімейного дуба. Лиш вона з меншими дітьми стоїть і стоїть край воріт. І терпне на устах синівський поцілунок.

Неждано навідався Іван, і вже не стало його. Мчав навздогін своїм. Але, вилетівши за село, зупинив коня під горою Лицаркою і зіскочив на мить. Під ногами руда, аж червона, від спеки трава, прибита пилом, наче гарячим попелом. Село — оддалік, мовчазне, нерухоме.

Зі сходу нестерпно палить сонце, а на заході гупають гармати.

Іван відколупнув грудочку землі, сірої, твердої, як камінь. Він виріс на цій землі. Ріднішої для нього немає.

На серце налягла туга. Спека. А в душі начеб повіяв вітер — і зазеленіла трава. Пахощі дикої м'яти, чебрецю, стародуба і буркуну дурманили голову. Іван зробився малім-малюсіньким. Несе його мати у сповитку, женучи пасту худобу. Вівці у шкоду, вона положила сина на землю. Спить він, заснув. І виріс у сні. Зіп'явся на ноженята та й дременув за матір'ю... Потім настала війна. Вибухи й спалахи заступили дитинство. Бомби і снаряди орють поля.

«Прощай, горо! Ніхто не зверне тебе. Прощай, річко! Я повернусь пити твою воду», — подумав і скочив на коня. Курився шлях...

«Хоча б спекла йому щось на дорогу», — прошепотіла мати.

Порожнє подвір'я. Тини обламани. Хліви сяк-так зашиті соломою. Хата блимає склеєними вікнами. На всьому сліди неспокійного часу. Війна з австріяками. Хіба давно збиралися від'їжджати в Катеринославську губернію? Потім переворот. Що не день влада змінюється. А що то ще буде?

Вночі у село вступили білополяки.

* * *

Дикі гуси крилами ударили по п'ять разів, знялись, відлетіли сірі п'ятий раз у вирій: сім'я Гнатюків порідшала одним сином, найстаршим Іваном. Павло оженився. Під-

росла Наталя, ось-ось на виданні. Найменший Грицько гонив пасти.

Постаріли Яків з Василюю.

Господарку, правда, довели до ладу. Хату, хліви перекрыли білою черепицею. А все тому, що не зривались з місця під час війни. В страху пересиділи, переболіли, зате зберегли своє добро. Мабуть, недаром жили старі. Якби Яків не хворів, усе гаразд було б. Трапиться ж таке. У міській лікарні в Кременці вмерла після різдва попава родичка. Отець Олексій причепився до Якова, щоб привіз тіло вмерлої у село. Не міг Яків відмовити батюшці, бо був за дяка. Разом службу божу правили, то як же не допомогти.

Крутила заметіль, і мороз аж тріщав. Гнатюк віз покійницю, не наважившись надіти на голову шапку. Якби був молодим, воно б, можливо, й минулося, а то зліг. Став жовтий, як віск. Вилиці загострились, ніс витягся, вуса обвисли. Очі запали, зовсім заховалися за кошлатими бровами.

Через тиждень він попросив, щоб покликали батюшку, аби висповідатися.

Отець Олексій роздягся, мовчки дав поцілувати свою руку Василюні, Наталі й Грицькові і крадькома наблизився до хворого. Накривши його голову епітрахіллю, таємниче зашепотів на вухо:

— Каєшся в гріхах своїх, рабе божий Якове?

— Каюся.

— Прощаю і розрішаю,— перехрестив він хворого.

— Василюно, дітей поклич,— тремтливим голосом попросив Яків. Його очі розплющились і знову заплющились.

Наталя простягла до батька руки. Василюна вхопилась руками за бильце. Отець Олексій сидів спокійно на стільці в головах хворого.

Петро навшпиньки переступив поріг:

— Вмер? — і хитнувсь назад, наче опікся.

— Ще ні, сину,— розплющив батько очі.

Грицько обійшов Петра і став біля матері.

— Жінко, і ви, діти, настав, либонь, мій час.

Наталя голосно заплакала, уткнувшись головою в батькові ноги.

— Лишаю вам п'ять моргів поля. Павло вже відділився, слава богу. Петре, ти найстарший. Стань передо мною.

Петро, опустивши голову, став перед батьком.

— Ти тепер господар,— підняв Яків через силу руку.— Доглядай їх,— хитнулися пальці-цурпалки.— П'ять моргів лишаю вам. Вибачте, що небагато. Тобі морг, Наталоч-

ко, як виходитимеш заміж. Грицеві морг, коли підросте. Іванів не чіпайте. Може, приб'ється ще. Ти, Петре, ним пользуйся, матір доглядай, а як вона помре, то тоді нашим моргом поділитесь. Павлові я обіцяю стодолу. Віддайте йому. Землю він уже забрав.

Гнатюк хапав пересохлими губами повітря, високо здіймалися його груди.

— Якове, рабе божий, а на церкву? Ти ж обіцяв,— взяв піп руку хворого.

— Обіцяв, батюшко. Дам п'ять злотих.

— Мале твоє пожертвування. Глянь на святі образи, на домочадців своїх. Де вони втіху і радість знайдуть, як не в церкві, коли тебе не стане?

— Не можу, батюшко, більше.

— Хоч десять злотих.

— Йй-богу, не можу.

— Василю,— одвернувся від хворого піп.

— Най буде ні по-моєму, ні по-вашому,— силився вимовити Яків, але не доказав.

Отець Олексій піднявся зі стільця:

— Во ім'я отця, і сина, і святого духа. Амінь. Закрийте йому очі.

Ніхто не помітив, як в хаті з'явився Павло.

— Тату! — рвонувся він до вмерлого.

Цей оклик наче розбудив Наталю, Грицька і Василю. Вони заридали.

— Як же з стодолою? Він умер, нічого не сказавши? Люди переказали, що батюшку покликано. Чом я не знав?

Петро у високих чоботях лунко загував по долівці. Він закрив батькові очі, склав руки на груди. Випростався, закинувши назад густу чуприну. Смолисте волосся, невисокий лоб, різко зламані брови, глибоко посажені очі й довгий ніс — яскрава ознака гнатюківського роду виразно проявилась у Петрі.

II

Випав глибокий сніг. На хаті й хлівах — білий пухнастий покрив. Біля воріт засніжені калина і явір. Бризнуло сонце, озолотивши їх.

Тиша видзвонює над селом.

Знялись горобці з-під хати — на снігу сині сліди.

Петро в дубленому кожусі прокидав сніг. Він піднімав на лопату цілу снігову гору й легко шпурляв геть, риючи

перед собою глибоку стежку. Сонце осліплювало його: він шойно взявся за роботу.

— Добридень! — і в Петра полетіла сніжка.

— Ти? Здрастуй, — хлопець зачерпнув лопатою снігу й жбурнув на вулицю.

— Видно, що не снідав.

— У снігу викачаю, Зінько.

— Так і злякалась, — дівчина заторохтіла відрами й побігла до криниці.

«Сама липне, — посміхнувся Петро. — А ще недавно шмаркачем обзивала».

Зінька — соковита ягода. Але куди їй до Петра. В нього і пара коней, і в коморі не пусто. Не те, що в неї. Вона теде корови дочекалася, з поганенької телиці виростила. Брати відділились від неї, залишивши одну. Спробуй доведи хоч і бідну, а все-таки господарку до пуття.

Гнатюківське обійстя на пагорку. Хата стара, але добротна, на підмурівку. Подвір'я широке, просторе. Оддалік від хати комора, під нею мурований льох. Хліви довгі, з дубовими дверима. Вони навпроти високих воріт, а з вулиці — подвір'я заслоняє шопа, яка впирається у хліви. Дві стодоли за хатою. І все це його, Петрове, як пальці на руках, як серце у грудях.

Навпроти гнатюківського двору, через вулицю, парк Рачинського. Обнесений товстим цегляним муром, він тягнеться аж до Горині, яка обмиває його підковою.

Петро сперся на держално — його манить у старий парк. Не до кремезних буків з обвислим гіллям, не до мовчазних розлогіх дубів, не до смерек у білих гостроверхих папах. Петро помітив, як з панського маєтку виїхало двоє на лижах. Зося — дочка управителя маєтку Березюка і Рая — попівна. Вони на зимових вакаціях.

Стовбичить Петро біля комори, і йому кортить стати на лижі. Але в нього і лиж немає. Колись, як був малим, то витесав собі з кленових дощок полози, приробивши носки з обідця решета. Грицько на них ковзається. А в панянок фабричні, з бамбуковими палицями.

— Петре! Оглух, чи що? — гукає з-за воріт Самійло, Зіньчин брат.

— Чого тобі? — опам'ятався Петро.

— Йдеш до чобіт чи ні?

— Най вони згорять... вчора сказав, що не піду.

— Гадав, може обдумався.

— Я сказав, як одрізав.

— Батька поховав — газдою зробився. Куди тепер до чобіт?

— Відчепися.

Петрові далася втямки шевська наука. Батько змусив його піти в челядники до шевця Архиповича, який живе за селом на відшибі. Розповідають, що там колись був густий ліс і вілла пана Рачинського. Певно, правду кажуть, бо ще й зараз від панського парку залишились сліди липової алеї через вигін. Але ліс було продано німцям-колоністам, і вони вирубали його вщент, не лишивши й кущика. Не стало й вілли. А замість липової алеї де-не-де маячать кострубаті дерева.

Батько Архиповича сторожив панську віллу. Пан і подарував йому стільки ґрунту, щоб поставити халупку. Не стало лісу, не було чого й охороняти. І став син Архиповича шевцем. Петру не подобалася нудна шевська справа, і він був радий від неї відкараскатися. Архипович набирив до десяти челядників, які три зими за велику платню вчилися шити чоботи. Шили за північ. У челядників терпли спина й дубіли ноги. Петра якось підмовили підкинути Архиповичеві на стілець кусень смоли. Влетіло тоді Петру. Швець не скупився, хльоскав хлопця халявою по обличчю, поки не впрів. На придачу врізав копилком по спині.

Самійло навів недобрі спогади. Що було, то не вернеться.

Панянки пустували, забавляючись. Вони штовхали одну одну в замети. Петро відчував, як пашіли жаром їхні обличчя, і його сердило, що він не може бути там, у парку. Загнав з досади у сніг лопату й поплівся до хати.

На столі парувала страва.

Він вмостився на покутті, мати підсунула до нього миску.

Наталя з Грицьком чипіли на ліжку, з іншого боку стола. Вони не сміли взятися за ложки. Коли Петро сьорбнув юшку, тоді й вони почали їсти. Так було заведено при батькові, так і зараз. Петро їв швидко, погано пережовуючи.

— Рихтуватимем жито на ярмарок,— мовив, витерши долонею губи.

— Еге ж, сину.

— Гриць з Наталкою най січки вріжуть,— схопивсь за шапку.

Наталя прибрала з столу, змівши крихти хліба докупи, кинула їх в рот.

Грицько одягався.

Петро прочовгав під вікном. На його заздрість, Зося і Рая

все ще каталися в парку. Рая глянула на гнатьюківське подвір'я, навіть простягнула маленьку руку. Петро стояв як укопаний. Але попівна не помічала його, вона просто натягувала пальчатко.

В коморі він довго рився у купі порожніх мішків, перекидаючи їх в руках.

Мати розстелила на підлозі рядно. Петро набирав лопатою з засіка жито і сипав матері в решето. Вона кружляла ним, висіваючи дрібний кукіль й перебиті зернятка. Чорні ріжки, легші від жита, бігали один за одним в решеті, збираючись до купи. Мати згрібала їх у жменю і викидала надвір.

І спало Петрові на думку: може, й він такий непотрібний ріжок? Ні, ще побачать, на що Петро здатний.

— Чула я, сину... подейкують...

Петро якраз набрав у лопату жита, але не встиг пересипати в решето.

— Що подейкують?

— Я ще й не сказала, а ти сердишся. Не можна так, сину,— підставила вона решето. Лице її в зморшках. Вже не рік і не два, як в коси вкралася сивина і приморозила їх.

— Чешуть язиками... — Петро поліз у кишеню, дістав табакерку. Скрутив цигарку в тоненькому папірці.

— Куриш? При батькові не курив. Не вчився б. Павло не курить.

— То Павло.

— Батько в рот не брав. Нащо воно, гірке й бридке.

— Тут і так гірко, і ви ще.

— Кури. Мене ти не послухаєш. Одно прошу, не ходи, сину, до Зіньки.

Василина про такі речі ніколи ще не балакала з сином, і він не сподівався, що мати якраз про це хотіла сказати. Зім'яв неприпалену цигарку.

— От добре, сину. Викинь чортове зілля,— вона зрозуміла, що він знітився, але їй стало прикро. Може, треба було б промовчати? Але ж вона — мати і має право застерегти його: він ще такий молодий.

Петро почервонів по самі вуха, опустив додолу очі, мов провинився.

— Не ходи до неї. Вона може звести тебе зі світу.

— Мамо, я...

— Не переч мені. Вона одна живе, хіба довго до біди.

— І на вечорниці не можна?

— Якби на вечорниці... Поговір ходить, що ти женитися обіцявся.

— Брехня!

— Дав би бог, щоб брехнею було. Я заснути від цього поговору не можу.— Василина пильно дивилася синові в очі.

— Мамо, не вірте нікому...

— Дивись, не одна вона на селі. На ній світ клином не зійшовся. Та й чи рівня вона тобі, сину? — Василина кружляла решето в руках, висіваючи кукіль.

III

До ярмарку готувалися, мов до свята. Наталя чепурилася перед дзеркальцем, вмурованим у стіну між вікнами. Підбирала до лица то одну, то другу хустину. Зелена широка спідниця туго перехоплювала стан, м'яко шелестіла. Вишита розпашка стягувала дівочі груди. На шиї — разки намиста: низка червоних, як вишні, на шнурочку; кілька низок дрібних, як мак, синіх, зелених, білих... В довгих чорних косах — шовкові стрічки.

Петро вже виглянцував хромові чоботи з твердими під саме коліно халявами, пов'язав самов'язя під куплений білий комір, а Наталя все не могла вирішити, в яку зав'язатись хустину, хоча всього їх у неї аж... три: терниста з золотими квітами, синя в білий горошок і макова.

— Заглядаєш в люстро, мов сорока в кістку,— буркнув Петро. Його ніздрі розширились, і він, крутячи шиєю (різав комір), зафуркав: — Ніби до шлюбу зібралась.

— Присікався! Я вже готова,— Наталя накинула на голову макову хустину.

— Гляди, сину, щоб Цаль не обдурих тебе, щоб навколо пальця не обвів,— наказувала Василина.— Павло буде на ярмарку, з ним порадься.

День видався ясний, погожий. Сніг у синьому відблиску.

Петро хльоснув віжками, і коні взяли риссю.

Наталя — розоволиця, усміхнена. Вона сидить ззаду, на мішці, покладеному впоперек, і держить кошіль між колінами.

Помахала рукою Грицеві, який зачинив ворота. Йому теж хотілося в місто, але не взяли.

Через село — шлях до міста. На ярмарок їдуть валка за валкою. В коней на нашійниках голосні дзвінки. Шлях видзвонює сріблом — дзінь-дзінь. Обабіч простують піші

з клунками за плечима. Рух, гам в нестримному потоці людському.

Петро натягує віжки й обганяє сани за саньми. Дорога гладенька, слизька. З-під копит летять клапті збитого снігу, і тому хлопець прикрив ноги дерюгою. Щоб сани не йшли в затоки, він нарочито з'їжджає з середини дороги і поганяє скраечку. Обганяючи когось, налітає на пішаниць, заганяє їх у глибокий сніг.

— Чий це? — питаються лаючись.

— Гнатюків. Невже не знаєте?

— Ага...

— Підвези! — кричать Петру подорожні.

— Сідай!

Однак пішаниця не встигне наблизитись, як сани ще-зають.

Шлях повивсь над замерзлим ставом, вихопивсь на гірку, а звідти спустивсь у передмістя Мухавець. Петро стримав коней перед мостом. Проскочивши його, погнав ще дужче, петляючи передмістям.

Ярмарковий майдан вузький і довгий. Вірніше, це зовсім не майдан, а центральна вулиця містечка. Вона починається з передмістя і впирається в цегляний мур, за яким височить костюл. З обох боків вулиці наліплено крамниць. Людей на ярмарку, що сім'я на городі. Гойдається людський потік, пливе то знизу нагору, то згори вниз. Тут торгують одягом і всілякими речами домашнього вжитку.

Вузенька вуличка виводить з ярмаркового майдану на оболоню. На узбіччю, до самої Горині — рундуки: сині, червоні, жовті, наче пні на пасіці. Окремо стоять підводи. Приїжджі копошаться, мов бджоли у спасівку.

Петро на силу пробрався, на силу вибрав місце, щоб стати у ряд. Коней прикрив ряднами й почепив на дишло опалку з оброком.

Наталя озиралася навкруги, сидячи на санях. Шукала знайомих, але нікого не бачила.

— Вмостилась, як засватана, — сполохав її Петро. — Сметану і яйця я за тебе продаватиму?

— Я зараз...

— Тільки не барись. А я розпитаю, почім збіжжя ціниться. — Петро від'язав посторонки і потонув у натовпі. Поскрипуючи чобітьми, він проштовхнувся до магазину Цалля. В гурті ледве не наступив на лірника, який сидів на жмуті соломи й жалібно виводив: «Браття і сестри, подайте каліці...»

Цокотіли, невгаваючи, перекупки, сварилися з покупцями.

Селянка в козушку торгувалась з панком за півня, який злякано висунув з кошика голову.

— Отак за безцінь і віддам тобі. Додому ліпше понесу. Я не міщанка-перекупка.

— Але ж уступіть...

Селянка раптом схопила когось за рукав.

— Кумо, куди ви?

— Ти, Химо? — і жінки розцілувались.

Панок зам'явся.

— Як же з півнем?

— Одчепись. Хіба не видиш, куму за півтора року уздріла.

Цалів особняк — великий, двоповерховий. Біля нього кілька прибудов. Чим тільки не гендлює завзятий комерсант! В нього і трактир, і постійний двір. Петро вступив у широчезні сіни, які скидались на шоу, бо були лише задильовані і не мали стелі. Цалеві підручні важили зерно і тут же виплачували гроші.

— Почім корець? — спитав Петро.

— Пан має щось продати? — насторожився вагар і зиркнув звуженими очима. За його вухом стирчав олівець.

— Може, й продам.

— Ет, ні до чого ця балачка. Між саньми розпитуй. Заважаєш тут.

— Я справді продам.

— Де ж твій товар, де? Очевидячки, наскріб вівсюків і вже ціну набиваєш! Знаємо таких.

Селяни курили.

— По п'ять злотих корець. Більше не дають.

Петро покрутився у сінях й зібрався виходити.

— Ей, ти, — окликнув його вагар. — Скільки в тебе метрів? Чи, може, як кіт наплакав?

Парубок не слухав його. Побрів тинятися по базару. Відразу натрапив на Павла. Той розмовляв з осадником Рашовським про коней. Павло в довгому синьому пальті з каракульовим сірим коміром, у шапці-смушанці.

— Допоможеш жито продати? — торкнув його Петро.

— Ага. Так ви кажете, пане Рашовський, що сіра масть краща. Як би з вами сторгуватися?

— Якщо пан волає... Славний коник.

— Високий?

— Рисак!

— Оглянути б. А ціна?

— Рисак, прошу пана,— цмокнув Рашовський.— Не купите — програєте. Чекаю вас завтра,— і він відклався.

— Гм... гм... добрий жеребець. Але як він до плуга? — бурмотів Павло собі під ніс.

— Допоможеш? — не відставав Петро.

— Яку ж він ціну загне?

— Ти про що, Павле?

— Дай боже, брате. Що кажеш?

— Про жито.

— Ага, ага... файний жеребець. Куди ж Рашовський дівся? — і Павло шмигнув шукати його.

— Надійся на нього, — махнув Петро рукою.— Братові рідному байдуже, а чужому?

Посередині оболоні — гойдалка з музикою. Там хлопці з дівчатами. Бравурна музика, сміх і регіт захопили Петра. Де й взялась Зінька, весела, пустотлива.

— Покатаємось? За десять грошів.

— Відчепись. Жито спершу треба продати.

— Я свої заплачу. Або ні, спершу продамо. Гей, Самійле, Михайле!

— Агов! — озвались з гурту.

— Петрові допоможем?

— Чим?

— Жито, бідака, не може продати,— пояснювала, сміючись, Зінька.

— Та тут могоричем пахне, щоб я луснув,— поплескав Самійло Михайла по плечу.

Хлопці з Зінькою рвонувались крізь натовп до саней, запрягли коней і до Цаля. Три центнери жита було продано швидко.

— Могорич! Став могорич, щоб ти луснув,— насідав Самійло.

— Належить,— додав Михайло.

— Причепились, як реп'яхи,— відрізала Зінька.— Айда, Петре, на гойдалку,— тягла вона його за рукав.

Очі в Зіньки чорні, як терен колючі. Вдача весела, а сама вона смілива. Забагнулось їй гойдатися — і геть ви пріч з могоричем.

— Стережись, Петре, загойдає вона тебе,— кепкували хлопці.

Високо злітає колиска, плавно спускається і, як легкий човник на бистрині, кружляє по колу. Пихкотить в хала-

буді движок, але його не чути за музикою. На помості час від часу з'являється панок з вусиками-метеликами, нафарбованим обличчям, у чорній мантиї й чудернацькому цилиндрі, закликає:

— Хто має гроші, в кого натура хороша — на гойдалку! Парубки, беріть своїх дівчат, не давайте скучат: нині базарний день! Хоп на гойдалку! Десять грошів, і ви купите веселість. Десять грошів! Хоп на гойдалку! Русяві й чорняві, хоп!

Зінька держиться за Петра. Коли гойдалка пролітає мимо панка з вусиками-метеликами, дівчина киває зазивалі бровою. Петра бере злість, і він стискує Зіньку за руку. Колиска злітає вгору. Петро відчуває Зіньчине дихання. Вона всміхається, заплющивши очі. Петро не чує ні звуків музики, ні крику зазивали. Висне сине небо, вони вдвох із Зінькою плывуть над світом, і не хочеться опустатися вниз. У грудях повно повітря, морозяного, чистого. Гойдалка зупинилась. Обое відчули в ногах легеньку млість.

— Петро не поставить чарку,— вернувся до старого Михайло.

— Щоб я луснув, не поставить,— вколов хлопця Самійло.— Скупердяй!

— Наталю б розшукати,— промимрив Петро.

— Часу в нього нема. Гнатюківська порода,— процідив Самійло.— У Павла снігу взимку не випросиш. А в Петра? Яблучко біля яблуньки падає.

Петро ображавсь, коли його ставили на одну дошку з братом, якого не лише в Лозівці, але і в навколишніх селах недолюбливали за скупість, чванливість і гонористість. Петро не міг слухати, коли йому тикали Павлом.

— Куди вас вести? — виставив парубок наперед ногу.

— До Цаля.

— Нам багацько не треба. По кухлю пива, абись луснув!

Сіро й нудно в трактирчику від диму. Офіціант вказав їм на столик. Сіли, не роздягаючись.

— Замовляй, паняноко Зіно,— витер губи серветкою Михайло.

— Тобі борщу? — спитала вона.

— Мама дома зварить.

Підбіг офіціант.

— Що пани бажають?

— Чотири кухлі пива,— поправляв Петро комірць.

— І півока,— додав Самійло.

— Закуску? — шпарко записував офіціант.

- На свій розсуд.
- Панянці, певно, вина?
- Принесіть,— не міг відмовити Петро.

Після першої чарки налили по другій. Закушували маринованими огірками й телятиною.

— Серце ожило. Побігла, побігла по жилах аж у самі п'яти. Люблю сестру-чарку,— прицмокував Самійло.— Але де музики?

— Посидь,— зауважив Михайло.

— Хіба я винен, що ноги самі піднімаються. Офіціант! Де музики?

— Обідають. І вони ж люди.

— Пити не буду без музик. Не люблю на хіп-хап,— снував навколо поглядом Самійло.

Музиканти не забарились. Скрипаль; високий і худий, підклав під підборіддя хустинку. Кларнетист шепнув щось на вухо низенькому товстунові-барабанщику.

— Полька! — вклонився скрипаль.

Перед самою стойкою закружились пари.

— Ти думаєш, марша тобі грають? Панахиду грають! — стукнув хтось по столику.

Петро оглянувся і впізнав свого далекого родича, дядька Івана. Він встав з-за столика і розмахував кухлем пива.

— Скотина ти, а не чоловік! — кричав.

— Сідайте, Іване. Бігме, сідайте,— шарпав його Пилип Король.

— Не шарпай! — відштовхнув дядько Пилипа.— Дай мені сказати. Думаєш, боюся?

— Іване, бігме...

— Ні, я скажу. І ніхто не забороне. Дали тобі прізвисько Король. Собака ти, а не король. А я, гадаєш, інший? Я гірше собаки, бо в нього буда є. А в мене? Я запитую: хто я? Мав жінку. Де вона? Мав дітей. Де вони? Земля їх зжерла, бо кріпко любили її. Я не людина, я попівський наймит. Здохну на купі гною, і ніхто не плюне на мене. А ти — Ко-р-оль!

— Пиймо вже, Іване.

— Що ти пиймо та пиймо. Хіба тут пиво? — поколотив чорну рідину Іван.— Горе наше каламутне. Не пиво, горе п'ємо. Та нехай його той п'є, хто кров мою ссе,— він підняв кухню над головою і з усієї сили брязнув об стіл.

Полька обірвалась. Де й узявся поліцай.

— Пся крєв!

— Не страхай, аби тобі заткнуло.

— На постерунок!

— Геть, поки не заїхав по пиці. Сам піду! — вирвався з рук поліцая Іван.— Але з танцями, з вихилясами. Гей, музико, гопака! — Іван поліз рукою в кишеню, видлубав останні мідяки й жбурнув музикам.

Гопак, нестримний і бадьорий,— тром-том-тара-том! — підхопив Івана і поніс до виходу. Присідаючи, наймит при-тупував постоломи.

— Ти — теж! — гаркнув поліцая на Пилипа.— За мною!

— Чого б йому напиватись? — шкріб Петро голову.

В трактир завітали Павло з Рашовським. Офіціант, кланяючись, спровадив їх в окрему залу. Павло, наче не помітив брата, пройшов мимо, як незнайомиць.

Одну чарку змінювала інша. Михайло танцював з Зінькою.

Шуміло в Петровій голові. Він щось різке й образливе кинув Зіньці, коли вона погодилась танцювати з Михайлом. Самійло залицявся до якоїсь пані, яка сиділа самотньо. Петро спробував встати, але ноги підкошувались. Схилив голову на стіл і заплакав.

— Що з тобою? — нахилилася Зінька.

— То ви, мамо? Не сваріться,— сповідався п'яний Петро.

— Тьху, а не парубок,— скривилась Зінька й знову пішла у танок.

Петро не пам'ятав, як він опинився на санях. Наталя давно вже спродала все й очікувала, голодна й холодна. Вона не наважилась нічого купити собі, щоб не розтринькати й гроша. В її очах блищали сльози.

— Дурна ти, Наталко,— вмошувалась на санях Зінька.— Чекала б я його. Давно б дома була,— вона підмостила Петру під голову мішки, закутала ноги рядом.

Самійло з Михайлом сварилися, кому поганяти коней.

— Так і дам вам віжки в руки! — огризнулася Зінька.— Сідайте, пеньочками. Сама вас повезу! — цьвохнула вона батогом.

Пливли вечірні сутінки, коли виїхали з міста. Коні мчали, видзвонюючи дзвониками, поскрипуючи посторонками.

Трищав морозець, наростаючи інеем на Зіньчиних бровах.

— Агей, з дороги! — погейкувала дівчина.

Сани ковзнули на подвір'ї Гнатюків, зупинившись перед хатою. Зінька кинула віжки, батіг і плигнула з саней.

— Приймайте Петра і тіштеся! — вигукнула зухвало, щоб досадити Василю.

Заплела Василина коси дочці й стала розчісувати свої. Чеше косу і снує неспокійні думи.

Наталя біля неї, але мати неначе й не помічає її: не про неї думає. Інше тривожить. Інше вдень і вночі не виходить з голови. Петро! Вродиться такий, що за нього переживати треба. Павло йому не пара. Змалку вмів за себе постояти. Йй врізалось у пам'ять, як Павлик малим вдома не хотів їсти м'яса, а в сусідів пісний куліш випрошував. Хліб черствий їв, аби чужий. Ще й приказував: «Мама такого смачного не варила». Такий він і зараз. Петро й до землі ніби байдужий. Все погуляти б йому. Переказують, Павло молодого коня збирається купляти, а Петро тих, що має, цурається доглядати. Чи молодий? Ой, певно, Зінька забиває йому баки. Хоча б побалакав хто з ним, надоумив недотепу.

— Мамцю, я на вулицю.

— Іди, Наталю. Бог неділеньку послав: одпочити пора.

— Скоро повернусь, мамцю, — випурхнула тихо, як ластівка.

Василину обіймають недобрі думки. Плетуться одна одною гірша, й моторошно робиться на душі. Вже ж ті думи смутні. Невже вона не доглядала дітей? Ще й як доглядала. Дванадцятєро народила. Не всім судилося жити-виростати. Семеро вмерло, п'ятеро залишилось, як п'ять пальців на руці. Іван, найстарший, одбився від дому, скочив на коня — тільки й бачили його.

Він завжди був таким, скільки пам'ятає Івана, і хоч вона його мати, але, як не розуміла колись, так і зараз не розуміє сина: чому повівся він — підлітком, посварившись із бацьком, найнявся на роботу в місті вапно випалювати. Там і світова завірюха підхопила його. Усе б йому ліпшу долю шукати. Які ж вона шляхи вготовила для нього? Ні привіту, ні одвіту нема. Знать, не бита доріженька росла, ой, не бита. Хто йому сорочечку випере, щоб одягнув білу й чисту. А може, й не треба прати...

Мати хитає важко головою.

А Гриць? Він ще дитина, лагідний і добрий: в неї вдавсь. І Наталя в неї. Про них теж треба думати. Один Павло, слава богу, сам про себе турбується.

— Петро, — шепоче Василина. — Петро... Нащо залишив ти мене, Якове? Чом не довів до пугтя сина? Краще б мені в могилі гнити. П'ять пальців на руці — п'ятеро ді-

тей. Якого пальця не вріжеш, болить; так і діти: за кожним умліває серце.

Довго б сиділа вона перед вікном, гріючи свої плечі на сонці. Коли рипнули двері.

— З неділею будьте здорові, мамо,— вклонився Павло.— Грієтесь?

— Вигрівуюсь, бо страх ломить у крижах. Найгірше в слюту. Місця тоді для себе не знаходжу.

— Весною пахне. Буде літо, нагрієтесь досхочу. Щодня примічаю, як сніг тане. Насипало його немало, але весна видається ранньою.

— Сідай, Павле. Стовбичиш на порозі, наче не в матері у гостині?

Він роздягнувся. Повісив пальто на одвірку. Сів на ліжку навпроти матері.

— Де ж Петро?

— Повіявся кудись. Не тримається дому.

— А я в справі до вас, у справі,— гладив Павло голене підборіддя. Рідке волосся на його голові розділене рівним проділом, як вузькою борозенкою.— Пора б мені тее... стодолу перевезти, поки морози хоч ледь-ледь держаться.

— Ти про своє піклуєшся,— позирнула на нього мати.

— Про кого ж мені ще піклуватися.

— Перевезеш, Павле, встигнеш. Порадь ліпше, що робити з Петром?

— Або що?

— Дому цурається. Повіз жито продавати, гроші пропив. Та й зараз повіявся, не сказавши й слова.

— Бачив я тоді його в трактирі. Але не хотів з ним зв'язуватись. Пан Рашовський зі мною був.

— То вже минулось. Що було, погуло.

— Моя порада, мамо: треба його оженити.

— Ая, женити. На кому?

— Я сам собі вибрав, най і він вибере.

Василина перекидала з руки в руку гребінець, ніби забавлялась.

— Най вибере, кажеш. Авжеж, що вибере. Причарувала його Зінька.

— Видумаєте таке. Він Зіньці потрібний, як п'яте колесо до воза. Такий, як вона, ніхто не потрібний. Я то вже знаю.

— Але ж волочиться за нею.

— То вам привидилось, мамо. За іншою він упадає.

Правда, чи буде що з цього. Не по своїй голові капелюха облюбував,— дрібно захихикав Павло.

— Хто ж вона?

— Вона? Не мужицького роду. По-о-півна.

— Що ти кажеш?

— Те, що чуєте. Дав би бог теляті вовка з'їсти.

Василина замислилась. Її очі звузились, мов придивлялись до чогось. «Дав би бог...» Павло заздрить братові. А Петро нічого не сказав їй. Похвалився б.

— Словом, готуйтеся з попом породичатись. Рая — славна дівка. До роботи, звичайно, ледаща. Зате попівна.

— Смішки тобі. Її, тієї невістки, в селі не видко. В школах десь.

— Приїхала. Разом із Березнюковою Зосею приїхала. Я оце здивав їх. Прогулювались по селу, а наш Петро з Шумейковим хлопцем, Михалком, за ними услід, як цуцики. Ви ж про Зіньку. Петро не з тих...

— Хіба це правда, що ти сказав... Відлягло мені трохи од серця.

— Як же із стодолюю? Поки морозець держиться, хотілося б тее...

— Збіжжя в стодолі не вимолочене. Зачекав би з тиждень.

— Що ви! Я майстрів найняв. І Сянька голову гризе: «Перевозь та перевозь». І тесть з тещею.

— З Петром порадився б.

— А що Петро? Тато заповідали? Заповідали.

— Збіжжя в снопах.

— Не заберу його. Скажете Петрові, що вдосвіта приїду з хурами,— Павло став одягатися.

— Почекав би день-два, сину.

— Не можу!

І знову вона сама. Втішилась тим, що Петро не за розпутною Зінькою упадає, і зажурилась стодолюю. Жита жаль. Похапцем нагодувала курей, напоїла худобу. Прикрикнула на Каштанку — рижу вередливу лошицю, яка тільки понюхала застоялу воду і не захотіла пити. Подавай їй з криниці, як пані.

Взялась було Василина переносити жито із стодолі, але Наталя розраїла (вона повернулась якраз). Придубав Гриць, спітнілий і зморений. Чекали, чекали на Петра, повечеряли й уклалися спати. Довго не брав Василю сон, але й вона задрімала. Пізно, певно, за північ притюпав Петро й відразу завалився у ліжко, щоб не будити ні-

кого. Захропів. Мати не знала, чи він напідпитку, чи просто втомлений. А Петро не спав. Лише вдавав, що заснув. Його п'янила жадібна мрія, надія на майбутнє... Петро з Михайлом, як заворожені, ступали по маленьких слідах від гумових ботиків. Зупинились панянки, зупинилися й хлопці.

— Тиша в селі. Так люблю тишу,— мовила Зося.

— І я люблю,— ствердила Рая.

Дівчата завернули у провулок і спустилися вниз, до річки.

— Підійдемо до них,— в який уже раз наполягав Петро. Михайло зважився.

— Справді, гарно у нас в селі? — випалив він дівчатам.

— Маєм кавалерів,— засміялася Зося.— Але хіба ввічливо слідкувати за нами?

— А ми й не слідкуємо,— м'явся Петро.— Ми поспішаємо на Заріку. Кататися. Гляньте, як замерзла.

— Де ж ваші ковзани? — зауважила Рая.

— Ми на підковах. Хочете, і вас візьмемо.

— Ідея, Раечко! Лиш за ковзанами треба збігати.

— Коли ваша ласка, то ми в ту ж секунду принесем, а ви почекаєте,— хвилювався Петро.

— Я черкну записку,— розстебнула Зося муфту.

— Пан-отець мене знають, дадуть і так,— наблизивсь до Раї Петро.

Зося черкнула записку. Хлопці кинулись з усіх ніг. Петро відчував себе на сьомому небі. Наймит, дядько Іван, виніс йому коньки.

— Гляди, парубче, не влети на цих ковзанах в ополонку,— бовкнув.

Весело на льоду. Дівчата на ковзанах, хлопці на підковах. Розженешся і мчиш, лише лід потріскує. Михайло держався Зосі. Вона не посоромилася подати йому свою ручку в замшевих пальчатках. Михайло не знав, як держати її. Спочатку тримав обережно в своїй, лопатистій. Спробував стиснути — Зося, мов не помітила, закружляла навколо хлопця.

Петро не міг себе так просто поводити з Раєю. Вона, очевидно, не бажала бути в панібратських стосунках із сільським хлопцем. Хоч їй і приємно, що очі хлопця розбігаються, слідкуючи за кожним її рухом. Дала піддержатись йому за рукав. Недоступність, зверхність над ним манили Петра до попівни. Він хотів дотягнутися до неї, відчути себе, як рівний з рівною.

Рая висока, на цілу голову вища від нього. Худа і костиста. Лице продовгувате, завжди червоне. Рая не красива. Тендітна фігурка Зося в порівнянні з нею скидалася на дитину.

Петро майже не ковзався: він тупцював біля Раї.

— Лови! — вирвалася з Михайлових рук Зося, і хлопець помчав їй навздогін.

Ковзались допізна. Проводжаючи дівчат, несли їх ковзани. Рая запросила Зося до себе в гостину. Перед попівською брамою розпрощалися. Рая подякувала Петру за те, що ніс ковзани, і навіть подала руку.

Залишившись на самоті, Михайло вмовив зачекати на Зося. Вони блукали вулицею, топтали і так втоптану стежку від церкви до крамниці. Наговорилися досхочу й розійшлися ні з чим: Зося заночувала у приятельки.

Петро в ліжку, а йому здається, що на ковзанці. Блищить лід. Рая на коньках. Недоступна і гордовита.

Василина також не спала. Вона нишком вибралася з ванькира в світлицю, боцімто їй треба було надвір. Своїм чуйним вухом, а може, внутрішнім материнським чуттям вона вловила, що син перекидається з боку на бік. Сперлась на бильце обома руками. У вікно дивився місяць, повний, червоний. Він пізно зійшов і стояв, як чередник, а навколо нього розбрелись зорі.

— Не спиться тобі, сину? — нагнулась вона, просто-волоса, в білій полотняній сорочці.

— Ви, мамо? — відкрив він очі.

— Сяду біля тебе, Петре, — мигнула її постать, кинувши згорблену тінь на сина. Василина присіла й підкулила ноги: від долівки тягнуло вогкістю.

— Чом не спиться тобі? — взяла його голову у свої долоні. — Через твою безсонницю і я не сплю.

— Думки перебираю, мамо, — він не міг затаїти те, що вкралося в його серце.

— Де ж ти був, сину? — гладила вона його волосся.

Петро розчулився, наче маленький.

— На ковзанці, з Михайлом.

— І так допізна каталися?

— Ні. Там Зося з Раєю були.

— З Михайлом, кажеш, ковзалися. Він багатший від нас, сину. Однієї пасіки сто пнів. А землі? За Защитою в нас десятина, а в нього — п'ять, за Терником у нього — шість, а в нас ні сажня. Там найліпша земля. Всі знають. Наша вся за Липиною, на пагорках.

— До чого ви?

— До слова прийшлося.

Петро взяв материну руку, висохлу й шкарубку, притулив до свого лица.

— Спи, сину, пора,— Василина не сказала, що вдень був Павло. Перехрестивши Петра, навшпиньки подалась у ванькир.

На світанку Петро заснув як забитий. Він не почув, як в'їхало кілька саней на подвір'я. Павло як пообіцяв, так і зробив. На стріху стодоли вилізли робітники і стали розшивати її, скидаючи сніпки на землю.

— Обережніше,— застерігав Павло.— Обережніше кидайте: ще пригодяться!

Одні розшивали, інші знімали двері. Щось тріснуло. Лунко вдарив обух об дошку.

— Що таке? — зірвався Петро спросоння.

— Павло стодолу забирає! — крикнув Гриць над самим вухом.

— А збіжжя? — Петро сьак-так натягнув штани, обурений і розлючений човгнув у чоботи на босу ногу.

Він не повірив своїм очам: стодола була майже розкрита й світила голими латами — ребрами. Павлів тесть складавав на сани двері.

Гриць тупцював під стодолю:

— Буслине гніздо знищили. Де теперечки боцяни гніздитимуться!

— Не заважай, малий,— штовхнув Гриця дядько з куцою борідкою: він придивлявся, з якого причілка взятися до дилів.

Петро наскочив на Павла.

— Що ти, як бандюга вдерся? Хоча б сказав. Там же збіжжя, щоб тобі повилазило.

— Я сказав. Щодо збіжжя, то я й соломинки не візьму.

Василина з Наталею скільки могли, стільки перенесли жита в іншу стодолу.

— Може, соломою прикрити те, що лишилося,— мовила Наталя. Вона наважилась майнути в стодолу.

— Стій! Боронь боже, завалиться! — перетяв їй дорогу Петро.

Василина благала Гната, синового тестя:

— Свате, хоч ти май розум. Дай жито перенести.

— В сина, а не в мене проси. Мое діло — сторона. Гей, ви, дайте пару дилів, і я поїхав.

Дядько з куцою борідкою розпліщував вгорішнього

діля. Його найважче вийняти. Тільки-но діля було вибито, як з-під нього виповз сніп жита і впав у сніг.

Петро зціпив зуби. Він не бачив перед собою ні матері, ні сестри, ні людей. Його очі вп'ялися в Павла.

— Бандит ти, а не брат! — заревів Петро, наливаючись кров'ю. Він підскочив, схопив снопа, але перевесло порвалось і сніп розсипався.

— Тю, сказився, — ошкірився Павло.

— Я сказився? — вдарив себе кулаком у груди Петро. — Ах ти, гадюко! — вчепився він братові за петельки. Павло посковзнувся. Петро накинувся на нього і став душити за горло.

— Люди! Хто в бога вірує, рятуйте! — розкинув руки Гнат.

Василина, злякана й страшна, сіпала Петра за комір, але не могла відірвати його від Павла.

Брати запінені, роздючені борюкались у снігу. То Петро був насподі, то Павло.

— Люди, хто в бога вірує!

З Петрового лица юшилася кров, зачервонила сніг.

— Бороніть! — ламала руки Василина.

Робітники відірвали Петра, скрутивши йому руки. Павло кинувся на брата, але той садонув його ногою в живіт.

Петро скреготав зубами.

Гнатові допомогли звалити зятя на навантажені сани, і він помчав додому.

— Вгамуйся, сину, — вела Василина з Наталею Петра до хати, а він виривався і грозив побити робітників.

Біля стодоли вертівся один Гриць. Він похнюпився над знищеним буслиним гніздом.

V

Балачок у селі з тієї бійки! Одні судять Петра, інші Павла. Отець Олексій навіть на казанні згадував. Захищав Павла, бо, що не кажи, він хотів лише своє забрати, на чуже не зазіхав.

Петрові хоч на вулицю не виходь. Хлопці наслідують-ся з нього. Чому Павла не провчив?

— Я б такому братові печінки відбив, — нахвалявся Самійло. — Треба було покликати мене.

Єдиний, хто не брався чесати язика про бійку, — Зінька.

Петро навіть дорікав собі, що поступив нерозумно, бояв-

ся, як на це подивиться Рая. Він люто зненавидів Павла. Не міг чути його імені.

Павло вважав себе цілком правим. Знявши в лікарні побої, він подав у суд на брата. Василина немало сліз виплакала, насилу впросивши його забрати папери, щоб не ганьбити честі сім'ї. Павло не відмовився від стодоли, перевозив її по ночах, коли Петро лягав спати.

— Вмру, але не переступлю батьківського порога! — зарікся Павло.

— Невелика біда, — плюнув Петро.

Наступала весна, а він відсиджувався в хаті. Ні сіло ні впало взявся за чоботи. Вдосвіта носив воду, щоб нікому на очі не показуватися.

Криниця — з боку широкої вулиці. До неї ведуть дві доріжки. Одна — від гнатьюківського подвір'я, друга — від сусіда Шумейка. Першою ходить найбільше людей, цілий куток, на якому живуть Горошки.

Сіріло. На сході, далеко за селом, рожевів край неба. Біла підкова місяця ще не розтанула. В парку пана Рачинського крякало гайвороння.

Танув сніг. Під ногами хлюпала вода. Маленькі струмки цідилися з пагорка, стікаючи до криниці. Старі верби викинули на молодих жовтих пагінцях сірі пухнасті бруньки-овечки.

Петро пустив у криницю дубове, оббите залізом відро і крутив корбою.

Зінька наблизилась нишком. Вербовою гілкою торкнула хлопця по шії. Від несподіванки він ледве не випустив корби з рук.

— Парубок, а лоскоту боїшся, — глузувала Зінька. В її очах спалахнули насмішкуваті вогники. — Добридень, чи й знатися не хочеш?

— Тобі все смішки, — поставив Петро відро на цямрину.

— Чому б ні?

Петро перелив воду в своє відро і рушив.

Вона загородила йому дорогу.

— Втікаєш?

— Часу немає, — похнюпився він, але не міг одвести очей від її усмішки, то лукавої і презирливої, то раптом теплої і жалісної. Зінька, викохана, станом висока й прекрасна в своїй непокірності, стояла перед ним.

«Захочу і не пущу», казали її очі.

— Зіно, бійся бога, сусіди помітять.

— Ну й що? Хай дивляться, як їм не повилазило.

— Можна, я до тебе ввечері...

— А нащо ти мені здався? Чвалай додому, бо мати докорятиме, що я причарувала тебе,— Зінька оступилась з дороги, по-мужськи поплювала на руки, спускаючи відро у криницю. Корба закрутилася швидко-швидко.

— Зінько,— м'явся Петро.— Прийти? Чи дозволяєш?

Вона не відповідала. Набрала води. Коромисло хитнулось на її міцних плечах. Заклавши руки в кишені кожушка, вона обминула Петра і подалась від нього. Він не знав, здоганяти її чи ні. Підняв відро. Хоча б озирнулась!

Її чорна спідниця лопотіла на вітрі.

«Чом вона гонориться? — закипала у хлопця злість.— Брикається, немов справді яке цабе. Тільки й того, що вродю-красою багата. Роботяща, як віл. Коби багатого роду! Звісно, як Горошки живуть, хліба до весни не вистає. Вабить вона...»

Різні почуття боролись в його душі.

Цілий день сидів за чобітьми, лаючи то дратву, то цвяшка. Ввечері майнув через садок до Зіньчиної хати. У вікнах темно. Намацав клямку, але двері були зачинені на колодку.

Петро помаячив попідвіконню і подибав геть.

Зінька в цей час бродила в лузі, між корчистою ліщиною, яка розрослась на горбі за городами. Відправилась туди, чого, сама не знаючи. Якби весна або літо, а то сніг, розпутиця. Мабуть, погнало її щось. Може, забажалось пошукати свої старі сліди, згадати минуле... Хто відає? Хоч є що пригадати, є пожалкувати за чим. Там, у лузі, коли він був зелений і пишній, Зінька стрічалась з Антоном Чорнобаєм — тутешнім хлопцем з села, темнорусим і кучерявим. Любила його. Скільки пісень йому співала, а скільки недоспіваних лишилось! І він кохав її, кохав усім серцем, міцно, жагуче. Вона вірила йому, як сама собі. Коли приносив він у пазусі якісь книжки й читав уголос, слухала, затамувавши подих, хоч і мало розуміла й не могла збагнути прочитаного. Від нього вона взнала, що за Збручем є ще одна Україна, велика Україна. Він говорив, що настане час і виженуть панів, розділять землю і не буде двох Україн — великої і малої, а буде одна, як одно сонце, як одна мова і пісня. Вона слухала Антона, здивившись у синє небо, і мандрувала за хмарами у чудовий світ на велику Україну. Антон і словом не заїкався про свій власний шмат землі, про свою господарку, наче це його не обходило. Він умів запалити Зіньку щасливою на-

дією. Але що з того?.. Він умів лише промовляти красиво, а взяв і вбив осадника Конопацького.

Зінька, як сьогодні, пам'ятає той нерадісний і жахливий день, коли це трапилось. Вона нікому не вірила, ладна була перегризти горло всім тим, хто кляв Антона, обзиваючи його злодюгою. Але правда була не на її боці. В суді, мов на долоні, виклали, що він душогубець. Темної ночі, продавши у Кременці тютюн, повертався Конопацький в село. Йхав через ліс. Тут і напав Антон на нього, випаливши з обріза. Коні знали дорогу і привезли окривавлене тіло додому. Обріза не витрусили в Антона і грошей не знайшли. Поговорюють, що закопав десь. От і запроторили його у в'язницю.

Згоріла, як трава на вітрі, згасла любов до Антона. Він не лише зрадив її, він розчавив і ті світлі надії та сподівання, зерна яких сам посіяв у глибині її душі. Ті зерна не дали, не пустили паростків, висохли і струхлявіли. Замість них наплодились хробачки, щоб підточувати серце, висмоктувати з нього кров.

Зінька блукала, шукала під зорями старі сліди. Було колись... Шуміла зелена ліщина, сині дзвіночки кивали малими голівками, на пахучих червоних медівницях гули бджоли. Сиділа Зінька поряд з Антоном, плела вінок і слухала гарні слова. Було...

Проте Зінька не забула, як часто, сидячи удвох, вони згадували беззахисне своє дитинство.

Як убили батька, Антону в усьому довелось допомагати матері. Чужі гуси пас, а коли випадала вільна година, мотузку в руки й у Ялинець за хмизом. Людські діти воронячі гнізда деруть, а він у гушині гілочку за гілочкою підбирає. Людські діти суниці на стебла нанизують, а він вигнається під важкою ношею: хочеться малому запасти на зиму дровець. І все те покрадцем. Побережника тютюнцем задобрить, а попа лячно. Ліс його. Попові сухого патиччя жаль — зогние, а бідному не дасть. Не лише руки, лице й спина в Антона подряпані. Замаже ранку землею — заживає. Коли хлопець підріс, сяк-так до школи дві зими відходив, стала мати в найми його лаштувати. Тільки не схотів він у селі найматися. Подався Антон служити у місто, до того ж таки Цаля. Мив посуд у трактирі, а по суботах у грубах розпалював, щоб хазяям тепло спалося.

Так виростав Антон... Чи ж міг він заподіяти таке? Виходить, що міг. Зінька не вірить тепер нікому. Інколи в її пам'яті спливе образ Антона. Вона побачить тоді його пря-

му постать, сміливий і жорстокий погляд. Таким вона запам'ятала Антона, коли гнали його на суд. Цілий рік по тому вживався він їй. А тепер ні. Адже вона ні в що більше не вірить.

І ходить дівчина в лузі, сама не знаючи чому. Наговорюють, плітки про неї в селі пускають, ніби розпутна. Радіють з її горя. Хай тішаться, до неї не прилипає. Якби хоч одне з них пережило те, що вона, але ніхто не хоче знати чужої біди. Навіть рідні брати відділились від неї, коханки бандита. Вона ж ніколи нічиєю коханкою не була!

Вузенькою межею сповзла Зінька з пагорка. Пізно вже. Ліниво гавкне десь собака або сполохає тишу кигиканням путькала чи сови з парку. І знову нічичирк. Не мовив дівчину сон, не хотілось їй зачинятися в своїй хатині-пустці. Бродила в садку, поки не промерзла. Холод обнімав її помалу, і вона не стямилась, як нараз здригнулася всім тілом.

Навшпиньках ступила в сіни, щоб не розбудити братів. Сіни вузькі та темні, а кімнатка ще менша. Раніше тут була комірчина. Ні сісти, ні стати в Зіньчиній хаті. Половину, якщо не більше займає піч, замість стола — невелика скриня. Дівчина не світила світла. Прислонилась до печі. Зігріваючись, журно наспівувала.

Братова загримала кулаками в стіну.

— Щоб ти сказала, навіжена!

Заснула пізно. Прокинулася від плачу дитини братової, потягнулася і вдарила чоботом об бильце; лиш зараз зрозуміла, що спала, не роздягаючись.

На неї чекала робота, завжди було багато роботи. Треба прати білизну. Зірвалася з ліжка й метнулася до припічка, щоб вмитись. Поснідала куснем хліба, розтерши на скуринці зубець часнику, і відразу ж до річки.

Прала біля мосту на великих камінцях. Горинь скресала, розковувалась з-під криги. Зінька намочила у воді сорочку і стала вибивати її прачем. Небагато в неї того прання: кілька сорочок з конопляного грубого полотна, одна лиш крамна, та ще всіляка дрібнота. Зачерпнувши прачем воду й хлюпнувши на сорочку, дівчина довго вибивала її. Але тільки грубу, крамну лиш сполоснула і легенько викрутила.

Малі й великі крижини пропливали мимо, кружляючи на бистрині. Оддалік, під самим парком пана Рачинського, вона помітила двох парубків з підсаками. Вода певно прорвала ставок, і вони вийшли рибалити. В ставку водилися добрі коропи, карасі. Але ніхто не мав права їх лови-

ти, окрім пана. Якщо ж риба попливла в річку, то тут не заборониш...

«Ніби Петро з Михайлом», — майнула гадка.

Це таки справді були Петро й Михайло. Вони довго товклися на березі, закидаючи то там, то там підсаки, але риба не попадалася. Порожні торби теліпалися на плечах.

— Давай на крижину, — трусонув підсакою Петро.

— Життя набридло?

— Інакше чорта рогатого зловимо.

— Ти думаєш, Петре, — закурював Михайло, — що риба сама тобі полізе. Май терпець.

— Я й кажу, давай станемо на кригу. Відважимо велику од берега і попливемо. Крига ще тверда і не розколеться.

— Або я знаю.

Вони покривляли понад берегом. Петро зважився стати на лід. Він не тріщав під ногами. Добравшись до краю крижини, закинув підсаку проти течії. Виймав обережно, перегинаючи держално через коліно. Крізь сітку, наче рясний дощ, стікала вода.

— Риба! — гукнув з берега Михайло.

Петро витрусив з підсаки трьох величеньких карасів. Вони хльоскали хвостами, б'ючись об лід.

— Відштовхуй крижину й стрибай до мене, — махав рукою Петро. — Я казав, що тут риба.

Михайло спокусився. Він відштовхнув крижину з усієї сили. Вона хитнулась і відокремилась од берега. Тоді плигнув на неї. Риба справді ловилася добре, Петро скоро набив свою торбу.

— Завернем до берега? — спитав він.

— Лови, поки ловиться, — не погодивсь Михайло.

— Вона сама у підсаку лізе. Але куди її дівати?

— На кригу кидай, бо в мене теж повна торба скоро буде.

— Є вихід! У підштаники!

— Роздягатися на такому морозі?

— Пхи, — Петро миттю роззувся, щоб скинути підштаники.

— Гей, що ви там соромом світите? — крикнула до хлопців Зінька.

Крижину, на якій вони стояли, чимраз далі несло від берега. Ні Петро, ні Михайло не побачили, як її закружляло на бистрині.

— До берега! Керуйте до берега! — застерігала дівчина.

— Не турбуйсь! — засміявся Михайло і опустив у воду підсаку.

Зінька кінчила прати, спостерігала за рибалками. Крижина повільно посувалась до мосту. Зінька бачила, як напружився Петро, витягуючи підсаку, але не міг її вихопити, бо в неї попалися кусні льоду. Петрові не хотілося порвати сітку, і він ступив на самісінький край крижини, щоб руками вибрати лід. Вона тріснула і розкололась.

— До мене! — вигукнув злякано Михайло.

Петро крутнувся на місці, як в'юн на сковороді, але крижини вже роз'їхались. Між ними булькотіла брудна течія. Петра закрутило на бистрині.

Зінька усвідомила, що ось-ось трапиться щось страшне.

— Скачи у воду: інакше смерть! Вріжешся у міст! — гукнула вона.

— Скачи вбік, щоб не розчавило! — радив Михайло.

Петро не почув цих слів: він пірнув у воду. З шумом пронеслась крижина. Зінька оторопіло зиркала навколо, але, крім каламутних хвиль, нічого не бачила.

Закружляла і попливла вниз овеча гостроверха шапка.

З-за куска льоду виринула голова.

— Держись! — шубовснула у воду Зінька. Відбиваючись од настирливих крижин, одгортаючи воду руками, вона пробиралася до Петра. І навіть тоді, коли схопила його за плечі, бистрина не переставала ними кружляти.

— Хапайсь за мене! Тільки не за руку, — намагалася Зінька пливати до берега.

Петро цокотів зубами. Його пальці вчепились в Зіньчин кожушок і наче застрягли.

Дівчина грудьми налягала на хвилю і тільки тоді, коли відчула під ногами землю, зупинилась, щоб передихнути. Стомлена й посиніла, по шию у воді, вона підтягнула до себе Петра.

— Ставай на ноги!

Але він все ще цупко держався її поли й тягнув за собою. Зінька рвонулась ще раз вперед. Петро сп'явся на ноги і захитав головою, як оп'янілий.

— Живі! Живі! — кричав з берега Михайло, тупцюючи з торбою риби через плече.

VI

Павлів наймиток Ілько чистив шкреблом сірого жеребця. Кінь покійно витягував гривасту шию, коли хлопець після шкребла лоскотав щіткою.

Сам хазяїн з трирічною донечкою Вірою стояв біля комори й дивився, як з-під стріхи, з довгих бурульок падали на землю краплини.

Вірочка ще зовсім мала. Вона в зеленому пальтечку й рожевій шапочці. Білі рукавички на шнурочку.

— Татусю, дістань мені бурулю.

— Не можна.

— Ну, дістань.

— Не проси.

— Чому?

— Простудишся.

— А Гілько чому не простудиться? Він їсть бурульку.

— То Ілько!

Хлопець вигляцовував щітками коневі передні ноги. Підступили Павло з Вірочкою. Хазяїн вийняв з кишені грудочку цукру.

— Іж, Кумис.

Жеребець м'якими губами торкнувся долоні. Цукор захрустів на його зубах.

Ількові десь дванадцять літ. Біле і м'яке, як прядиво, давно не стрижене його волосся стирчить з-під старого картуза, лізе в очі, такі сині, неначе цвіт льону на грядці. В обох його руках по щітці. Згорбившись, він старанно чистить, щоб не залишилось жодної пилинки.

— Кось, кось,— лепетала Віра.— Татусю, дай ще коникові грудочку цукру.

— Нема.

— Най Гілько винесе.

— Яка ти догадлива в мене,— погладив Павло доньку по голівці і до наймитка: — Збігай на одній нозі! Цукор у миснику лежить. Гляди, щоб тітка не помітила. І собі в кишеню не заховай!

Ілько човг-човг загнuzданими мотуззям великими ка-лошами. Прудко вскочив у хату і так само прудко вискочив, не зачинивши за собою дверей.

— Дядю! — крикнув розгублено, з острахом.

— Що там?

— Ваша тьотя немилосердно ойкають і плачуть.

Павло вхопив доньку на руки й кинувся до хати. Жіноче зойкання линуло з комірчини.

— Марш у ванькир,— поставив батько на ноги Віру, а сам через кухню і в комірчину.

На долівці, біля горішньої драбини, лежала Олександра, підбгавши під себе ноги. Її очі напухли, лице почервоніло.

Жінка намагалася зціпити зуби, але не могла. Її гостре підборіддя часто здригалося, а губи були покусані.

— Розродилася... вже? — нахилився над Олександром Павлом.

— Ба-а-бу-бу,— видушила вона через силу.

Павло стояв розгублений і зляканий, мов чекав ще чогось.

— Йой! — запустила Олександра пальці в свої коси.— Ой-йой... Б-ба-бу! — з нелюдською ненавистю вп'ялась вона в чоловікове обличчя.

Павло відскочив до дверей від жінчиного жорстокого погляду. Очумався на кухні й не своїм голосом, хрипливо заричав:

— Ільку! Лети чимдуж до баби Мар'яни!

— До тієї, що під цвинтарем, дядю?

— Марш і не розпитуй. Сядь на жеребця. Скажи, до дитини...

Ілько миттю виліз на коня. Зірвавши картуза з голови, щоб вітер не здув, і, стиснувши його в руці, помчав із двору. Павло заторохтів відром, чкурнув до криниці. Йому запало в голову, що перш за все треба зігріти баняк води. Так робили, коли народилася Віра. Налив Павло воду, руки в нього трусилися. Забризкав штани й чоботи.

«Треба матері дати знати»,— спохопився. Поставивши відро з водою під хатою, крутнув у Липину. Не обходив ні калюж, ні болото: гнав, як несамовитий. Переплигнув на попівський город, щоб скоріше добратися.

— Добридень! — хтось привітався з ним, але він не відповів.

Затьопаний, в грязюці, так гримнув дверима, що вони аж розскочилися.

— Мамо! Петре, де мама?

— Прийшла коза до воза,— криво всміхнувся Петро.

Наталя гладила братову сорочку. Він чипів на лаві.

— Ти ж казав, що ноги твоєї тут більше не буде,— спробував глузувати Петро.

— Наталко, де мати? Там... Сянька...

— Що з нею? — насторожилась сестра.

— Що? Що? Де мати?

— Нині ж неділя. У церкві.

— О боже! Пошліть за нею Грицька. Та швидше!

— Роди! — спалахнула в Наталчиних очах здогадка.

— Роди,— простогнав Павло.

— І Грицька нема,— заклав ногу на ногу Петро.
А при чім тут мама? За бабою-повитухою біжи.

— Вже послав. Наталю, сестронько, йди хоч ти до Сяньки. Вона в комірчині лежить, а я до церкви за матір'ю.

— Добре, Павле,— Наталя кинула гладити.

— Ти справді його слухаєш? А сорочка? — піднявся з лави Петро.

— Опам'ятайся,— зав'язувалась Наталя в хустину.

— Коли горе, то Павло зайцем примчав, а коли добро, то вовком ричить.

— Але ж він — брат.

— А в суд хто подав?

Наталя обминула Петра й вислизнула в сіни. Павлів неспокій передався їй і погнав чимдуж з хати. Держачи край спідниці вище колін, вона, наче молоденька кізка, пострибала вулицею. Вбігши на братове подвір'я, захопила відро, яке кинув Павло під хатою.

— Там мама плачуть. Так плачуть, аж страшно,— стріла її на кухні Віра.— А я боюся туди заходити. Тато загнали мене у ванькир, але я не всиділа. Мама так плачуть. Ти не знаєш чого?

— Не плутайся під ногами,— огризнулась до дівчини Наталя і грюкнула перед нею дверима, що вели в комірчину.

Санька лежала так само під драбиною, вчепившись руками в шаблі.

— Де ба-б-ба? — знесилено спитала вона.

— Зараз буде, Сяню, і мама надійдуть зараз. Вони на утрени. Боляче тобі? — Наталя витирала фартушиною з Олександриного лоба росяний піт.— Може, водиці тобі?

Олександра ледве кивнула головою, заплющуючи очі.

Наталя майнула на кухню, а Віра одразу:

— Ти прийшла, і мама вже не плачуть так страшно. А чого вони плачуть? — тупцювала дівчинка під дверима.

— Замовчи, ти ще мала,— Наталя зачерпнула води й до Олександри. Піднесла чашку до рота жінці. Та ледь вмочила кілька раз язика.

— Корчі минули. Наталю. Ось-ось нові почнуться.

— Може б перенести тебе на ліжко?

— Не донесеш, а я встати не-не-е... — вона вся напружилась, цупкіше вчепилась руками за шаблі.

Наталя жажнулась, не знала, що робити, і витирала піт з Олександриного лоба, проказуючи в думці отче наш. Ті

кілька хвилин здалися їй безконечною вічністю. Крик і зойкання Олександри лящали у вухах.

— Зараз, зараз вони всі будуть тут, — втішала Наталя жінку і відчувала, що наче сама летить в якийсь глибоке провалля, з якого нема жодного виходу. — Зараз, зараз вони надійдуть.

Олександра корчилась від болю, а дівчина плакала: перед нею постала важка й нерадісна жіноча доля, така ж сама, якщо не гірша, приготовлена і їй. Вона стояла на колінах і тремтіла. Все її тіло пройняв дроз. І вираз стривоженого обличчя, і зморшки на лобі виявляли, що вона зрозуміла братову глибоко й переконливо.

Біля Олександри перекинуто решето з пологою. Вона, очевидно, злазила з горища і оступилась. Невже Павло не знав, що жінка на порі? Міг би сам полізти за тією пологою.

Наталя з дитячою безпосередністю втішала братову.

— Чуеш, гупають. То вони.

Мати не впустила Павла у комірчину. Розпорядившись, щоб він розклав вогонь у печі та не випускав Віру з ванькира, зосереджено і навіть набожно попливла до невістки. Заходила біля неї ласкаво й обережно, як біля немовляти.

— Нічого, нічого. Вже недовго. Потерпи трішки. Бери, Наталю, Сяню за голову, а я за ноги. Винесем і покладемо на постіль.

Віра допитливо спостерігала, як бабуся з тьотею несли на руках її маму. Мама стогнала, але не так голосно, як раніше. Її поклали на ліжку в світлиці. Що було далі, дівчинка не бачила, бо бабуся її не впустила. Гризучи пальчик, Віра притаїлась біля дверей. Їй скортіло підсунути крісло і викарабкатись, щоб поглянути в світлицю. До віконця у дверях вона ще не доросла, а в дірочку замка нічого не видно. Тільки бабуся швендяє-сновигає.

Дівчинка сп'ялась на крісло.

— Ти куди? — злякав її шепелявий голос, і вона опинилася в чужих руках.

— А тобі чого треба? — накинулась дівчинка. — Тут наша хата. Хто ти і чого прийшла? — поводи́ла вона злими оченятами на незнайому бабу, всю в чорному й худющу-прехудющу.

— Мар'яно, то ти? — визирнула із світлиці Васи́лина

— Я. З неділею будьте здорові. Де тут свитку покласти?

— Повісь, де бачиш, і заходь, голубко, бо, либонь, починається. Павле, забери Вірку.

Дівчинка сама потупцювала на кухню. Біля печі возився Ілько, підкладаючи навколо величезного баняка поліна.

Павло через поріг:

— Як там?

— Не знаю, дядю. Баняк закипає.

— Тоді рихтуй воза і у Бодаки. Привезеш тестя з тещею.

Ілько майнув з кухні.

Наталя висунула баняка на припічок, облила окропом ночви, діставши їх із запічка.

Шаркаючи ногами по долівці, появилась баба-повитуха. Вона видлубала з-за пазухи сухий пучок травиці і, плям-каючи губами, нашіптуючи щось, робила таємничі знаки над маленьким горням.

Віра докралась до порога і вгледіла батька, який сидів під штахетами на лавці. Навесні чи влітку тут дуже хороше. На штахети спираються кущі білої і сіренької бузини. Пахне задушливою черемхою і солодким жасмином. Павло купив найкращі сорти в пана Рачинського і сам посадив. Бузина й жасмин уже бруньчаться.

Бруньки кажуть: «Скоро весна». І болото на подвір'ї, і горобці під стріхою, і сонце — все каже, що незабаром весна.

Але не весна на думці Павла. «Син буде чи дочка?» — не давало спокою. Йому хотілося сина подібного до нього, з чорними очима і навіть довгим закоцюрбленим носом.

Чом вона не розродиться? З Вірою куди простіше обійшлось, без жодної біганини. А зараз Олександра верещить, мов різана. Тоді Павлові було однаково, чи сина жінка принесе, чи дочку. Тепер — інша справа. Три роки скоро, як він оженився, висватав жінку всій Лозівці на заздрість — Чимерис знатного і на всю округу багацького роду. Павлів тесть колись урядником був. Плечистий, високий і сили такої, що на півдесятка б людей вистачило. Оповідують, на мальованій бричці їздив. Навідається, було, в будь-яке село, крутне довгий та сивий ус і як гаркне коло сільської управи:

— Чом ви, сучі діти, податі не здаєте! Та я вас усіх своїм мізинцем, як гнид, подавлю, — і показує на свій мізинець: в іншого і великий палець не буде таким завбільшки.

Гнат Чимерис уже не урядник, але як був багачем, так і залишився. Під час перевероту козаки його майно стерегли. Наїхали улани — соломини ніхто не взяв. Обійстя

Чимериса біля церкви. Цегляний особняк з верандою, сад аж до самісінької Горині. Комори, стодола, ба, й навіть хліви — муровані, криті блискучим цинком. Садиба обнесена дротяною сіткою, яка держиться не на дерев'яних а на залізних палях, вмурованих у сірий бетон.

Павлові заздрили, бо не могли взяти до тями, як йому вдалося посватати Чимерисівну. Що значить Яків Гнатюк у порівнянні з Гнатом Чимерисом?.. За Олександром Чимерисом дав п'ять десятин землі, не кажучи про інше майно, а Гнатюк ледве на десятину стягнувся. Тільки тоді, коли в Олександрії після весілля десь через місяць найшлась дитина, всім стало усе ясно.

Павло відразу відділився від батьків. Збудував хату на дві половини, хоч, правда, одна половина ще не закінчена.

Чимерис спочатку підозріло ставився до Павла, а згодом полюбив, мов рідного сина.

— Хвалю за храбрість! — плескав він зятя по плечу. — На таких, як ти, світ держиться. Мій прадід громадську череду пас, дід волам хвосту крутив, батько теж далеко від нього не втік, а я урядником був! Переворот скинув мене, але я й зараз багач! Ти повинен бути і багатцем, і владою, наче віжки, в руках тримати!

Він скуштував смак влади і не міг погодитись, що зараз у нього її нема. У великі свята він одягав до церкви свою шинелю на малиновій підшивці, наряджався у високий кашкет...

«Син, а чи дочка?» — мучило Павла. Коли б син. Дочка — непотріб. Її виховуєш для того, щоб з дому добро забирала, а син, навпаки, все додому стягує.

Віра побоялась підступити до заклопотаного батька і повернулась на кухню. Вогонь у печі дотлівав.

— Їсти хочу! Я їсти хочу!

— Зараз бабуся нагодує тебе. Почекай трішки. У тебе братик є.

— Який братик?

— Справжній гарний хлопчик. Побіжи і скажи батькові.

— А де він узявся?

— У капусті виріс.

Віра неохоче покривуляла ніжками:

— Тату, правда, що мій братик у капусті виріс?

— Братик, кажеш? — спохопився Павло і затанцював від радощів з Вірою. — Братик є! Так, так, він справді у капусті виріс. Айда подивимось на нього.

Вкрита ковдрою, Олександра лежала в ліжку. Під її рукою, загорнена в пелюшках, спала дитина.

— Чшш! Вдерся, як несамовитий,— насварилася на Павла мати.— Най спочине.

— Син?

— Син. Будь здоров, голубчику, з сином. Дай йому боже батька доброго та віку довгого,— шепелявила пови-туха.

Павлові не вірилось. Добравшись до ліжка, він узяв на руки сповиточок.

Немовля прокинулось і закричало на всю хату. Олександра розплющила очі.

— Син! У нас син! — показував Павло їй сповиток, колишучи його в руках.

— Дай мені,— простягнула руки породілля.

Коли дитина втихла й Олександра задрімнула, всі спровадились у ванькирчик.

— У гості людей треба кликати,— сказала синові Василина.

— Кого? За тестем послано.

— Попа, дядя, родичів. Наталя по рибу збігає. Петро сам мало не втопився, але риби приніс. Не їсти ж нам сало у піст. Горілки купи з півока.

— Попа, мамо, я покличу. Горілка і вишнівка у нас є. Рибу засмажимо. Тесть, я знаю, скромне їсть, так і сало можна.

— Рушай до попа. Не забудь Петра запросити. Ще од-но, годиться, якщо дитя появляється на світ, деревце посадити. Але зараз ще не весна.

У воротях Павло стрів тещю.

— Онук чи онучка? — гладив Чимерис бороду.

— Син, батьку.

— Слава тобі господи,— перехрестилась Чимерисиха.— А гріш ти відклав синові на щастя?

— Я й не знав, що це потрібно робити.

— Відчепись, стара, од нього. Я сам відкладу гріш. Добре, що син. Жеребця, Павле, славного купив. Іде рівно, як струна.

Павло вирішив спочатку запросити в гостину брата, а потім попа. Петро якраз обідав з Грицьком.

— Прощу тебе,— вмовляв Павло.— Там усі чекають.

Шойно настала весна, розтанули сніги. Петро, не барячись, заходився лагодитись до сівби. Він хотів розпочати її раніше від брата, щоб хоч тим досадити йому. Виклепав у кузні нового лемеша, загострив чересло, полагодив зубці в боронах. Не давав спочинку ні Наталі, ні Грицькові. Вони віяли ячмінь, овес і гречку. Петро кілька разів виїжджав за Терник, але земля ще була грузькою. Вижидав, щоб трішки підсохло.

— Може б ти, сину, й Зіньці засіяв латку поля? — мовила Василина. Вона вважала, що дівчині необхідно чимось віддячити, розрахуватися з нею. По селу знов поповзли чутки, що Петро унаджує до Зіньки. Василина не могла з цим миритись, а сваритися поки що не дозволяло сумління: Зінька ж врятувала Петрові життя. Відлежався він, мов і не простуджувався.

— Добре, мамо.

— Поля в неї, як кіт наплакав. Ти швидко впорашся.

Перестрівши Зіньку коло воріт, Петро став напрошуватись у помічники. Вона незалежно дивилась на нього, засунувши руки в кишені піджачка.

— Мати не похвалить тебе за це, втопленику.

— Мама самі казали.

У Зіньчиних очах спалахнув подив.

— Давай поїдемо завтра вдосвіта, — набивався Петро.

— Якщо так хочеш...

— Значить, їдемо?

— Чому б ні!

Петро звечора налагодив воза. Поле Зіньки майже межує з гнатюківським, тому він навантажив мішок ячменю, щоб і собі посіяти. Зінька принесла на плечах мішечок свого. Плуг прив'язано, рало на ланцюжку за возом, на ньому борони.

— Ніби все, — кинув хлопець на віз сівачку з сівачем.

Спав під шопою. Боязко злодіїв. Недавно в селі сталося кілька крадіжок. Осадників обкрадають. Та й не дивно, бо переднівок, а до того ж і два роки підряд неврожайні. Розповідають, що нібито у великих містах безробіття. Тисячі людей, голодних і виснажених, чорних як земля, блукають, шукаючи роботи й хліба. Воно, можливо, й справді так, бо ось Михайло повернувся з Кременця і казав, що лісопилку мають намір закрити. Хотів дощок купити — немає: нестача лісу. Розпиляють якийсь десяток колод, і го-

ді. Айда тоді майстри з торбами. Безробітні бредуть на села. На фільварку в управителя Березюка раз за разом стукають у двері:

— Візьміть та візьміть на роботу!

На фільварку робочих рук хоч відбавляй. В селі теж. Якщо в кого не вистачає, як от у Павла, то він бере собі в наймити хлопчину. І менше з'їсть, і клопоту з ним менше, і ременем бий скільки влізе, і плата не та, що дорослому.

«Ні з чого бідакам жити, якщо не будуть красти», — так мізкував Петро. Влігся спати одягнений і озутий, накинувши на себе овечий кожух. Крізь шпарини між черепицею світилося небо.

Весна розбудила в Петровій душі почуття селянина-хазяїна. Він обмірковував, скільки висіє вівса, ячменю, прикидав, чого більше, щоб вторгувати якийсь гріш. Гроші йому потрібні до зарізу. Та й чи є хто-небудь не ласий до грошей? Петрові молодий кінь не завадив би, і на клуню стягнутись конче треба, бо ж одну Павло забрав.

Як лиш Віз на небі повернув дишлом донизу, хлопець був уже на ногах. Добрівши до Зіньчиного вікна, тихо постукав.

Зінька довго не озивалась. Згодом у вікні появилась її голова з розплетеними косами, які спадали на голу шию, на груди.

— То я, — заглядав Петро. — Пора їхати.

Вона позіхнула, закривши рот долонею.

— Пустити в хату.

— Чого заманулось? Ідь сам у поле, а я обід винесу.

Потоптавшись марно під вікном, хлопець, не гаючись, запряг коней. Не доїжджаючи до вигону, потягнув віжки й завернув із шляху вправо. Дорога круто повелась нагору. Іхав над ровом. З нього тягнуло сирістю.

З гори, скільки сягає око, відкривається безмежний краєвид. Простір, широкий, безкрай, насичений свіжим повітрям, яке само ллється в груди і сповнює їх легеньким трепетом.

Ще не світає. Зорі сиплять на землю міради іскор, які спалахують на дорозі й на ріллі в маленьких калюжах. То тут, то там жевріють маленькі вогники.

У глибоких видолінках та під високими межами ще рудий сніг.

Латки озимих виразно виділяються між ріллями. Голі поля дихають холодом, чекають сонця.

Над яром бовваніють корчі грабини й ліщини. Перелі-

сок. Білють берізки-недоростки. Цілу весну й ціле літо їх скубуть вівці й не дають змоги їм вирости.

Колись над яром шумів ліс. Могутні дуби колисали розлогим верховіттям, гойдались стрункі сосни, красуючись своєю вродою. На глибині яру дзюрчав грайливий потік, наспівуючи одвічну пісню, несучи вологу зеленим долинам. Де дерево, там — вода. Де вода, там — життя. Вирубали ліс — замовк струмок на глибині яру, джерела повисихали, а чи сховались у землю.

Петро поганяв коней. Навколо виднілись хутори, в яких жили осадники. Вони побудувались на найліпших землях. Землю їм наділено відповідно до рангу й чину. Полковникам, майорам і капітанам до п'ятидесяти десятин і більше, а рядовим легіонерам в десять разів менше. І полковники, і рядові мали щедру позичку від держави і тому швидко обзавелися багатими господарствами, стали першими хазяями і тримали в своїх руках усе село.

Петро порівнявся з господаркою Рашовського. Вона обсаджена живим плотом, за яким поставали парами у два ряди смерічки, стрункі й гінкі, мов виміряні під аршин молоді солдати після призову. Будинки у густому садку.

«Чому б не жити?» — торкає хлопець віжками. Його ж десятина і чверть Зіньчиного морга далеко за селом, з годину туди плуганитись.

Поле вузьке та довге. Петро запряг коней у плуг, перехрестився на схід сонця і заглибив леміш у землю. Липка скиба відвалювалась, не розсипаючись: поле пісне, суглинкувате. Тільки й орати його зараз, бо як підсохне, зубами не вгризеш. Він обробляв ближче до шляху: далі поле було засіяно житом.

Зійшло сонце — парувала земля, дихала на повні груди, розбуджена після зимової сплячки. Над ріллями піднімався сіро-синій димок, в якому запліталось сонячне проміння.

Безлюдно на полях. Павлова десятина поруч. Він також збирався сіяти ячмінь. Петрові приємно, що раніше брата взявся за роботу. Сказав же ячмінь: «Кинь мене в грязь, то я буду як князь». Квапиться Петро, ану ж Павло виїде. До обіду встиг засіяти і заволочити. Перепочивши, взявся ралити Зіньчине.

У животі буркотіло, хотілося їсти, але те, що дала мати (кусень хліба з салом), лежало зав'язане у хустині. Він виглядав Зіньку. Його сердило і дратувало, що вона бачиться.

У ралі коням куди легше, ніж у плузі. Пройшовши разів десять кругової, Петро виралив смужку. Можна й засівати, але без хазяйки не наважувався. Всипав коням оброку в сівачку, розв'язавши крадькома Зіньчин мішечок, набрав кілька жмень ячменю. Зерно хрумтіло на кінських зубах.

А сам приліг на возі.

Вгорі пливли пір'їсті хмарини, розгнуздані, поганяючи одна одну, пливли з півдня, збираючись докупи.

— Гей, де ти? — гукнула неждано Зінька.

Петро висунув голову з-за полудрабка.

— Я гадав, що не дочекаюся.

— І моє поралив? — не вірилось Зіньці.

— Виралив... як бачиш, обід не даром несеш.

— Знала, кому варила, — стала вона ногою на штельвагу і сіла поруч з Петром на возі. З кошика пахло теплою стравою, лоскотало в носі.

— Держи горня, — подала Зінька і стала діставати хліб.

— Борщ! — прицмокнув Петро, зачерпуючи повну ложку. — З квасцем і сметаною, засмажений старим салом! — їв гарячково, підставляючи скибку хліба під ложку, щоб не капнути на штани.

— Мабуть, охляв? — тримала вона кошика на колінах. — Борщ вихолов?

— Голодний з'їсть і холодний, — жартував Петро. — А ти обідала? Я уплітаю, аж за вухами лящить.

— Наїдайся.

— Обідала чи ні, питаю? Якщо ні, по черзі їстимем.

— Не сміши. Однією ложкою?

— Я хліб кусатиму — ти борщ їстимеш, я борщ їстиму — ти хліб кусатимеш.

— Дай ложку покуштувати, може, й справді смачний зварила?

— Так би давно, без церемонії.

Вони обідали однією ложкою, як діти, підганяючи одне одного.

— Отак пополуднував, — потягнувся Петро.

— Май бога в серці, перехрестися спершу.

— Бог простить, не розсердиться.

— Антихрист, — зав'язувала вона вузлик.

Коні випорожнили сівачку. Каштанка, рижка кобила з білою зіркою на лобі, тягнулася, щоб щипнути молоду траву, але сірий кінь не давав їй. Він закидав свою голову на її ший і намагався гризнути за гриву.

З півдня напливали легкі хмари. Земля парувала.

— Петре, ніби на дощ показує. Якби засіяти.

— Хмари купчаться,— він перекинув сівача через плече, почепив сівачку.

Жовте туге зерно посипалось цівкою. Хлопець, перевалюючись, рушив полем, набирав у жменю ячмінь і густо кидав його в сиру землю.

Зінька грузла в ріллі, поганяючи коней. Вона насідала сіячеві на п'яти.

— Не вгонися за мною,— ковзнув Петрів довгий погляд.— Мені один раз, а тобі двічі по одному й тому ж місці потрібно пройти.

— Вгонюся!

Серед степу, на безлюдному полі, де під високим небом вони були лише вдвох, Зінька здалась йому ще вродливішою і прекраснішою. Її великі очі вражали своєю теплою, манили й зваблювали. Коли вона зупинялась і тягла повідець, завертаючи коней, вітер розчісував довгі коси, закинуті на плечі, полоскав білу хустину на голові. Кінці хустини тріпотіли, як крильця метеликів-капустяників. Лопотіла сукенка, заковуючись над колінами. Тоді Зінька оберталась проти вітру, і він, пустунець весняний, сам розгляджував її сукенку, наче соромився.

— Петре, їй-богу, на дощ збирається,— сіпнула вона за повідець.

— Тепер не страшно,— перекинув він сівачку і вмостився на неї: — Заскородити й при дощі можна. Не лити ж йому, як з відра. Ячменю ти пожалкувала. Від межі я рідко закидав.

— Не біда!

Хмари розгортали крила.

— Дощ — благодать на ярину,— буркнув сам собі Петро.

Сліпуча, мовби з чистого золота, стріла, пущена кимсь з небаченої тятиви, блиснула в небі і розколола хмари. Загриміло.

— Петре! Вистели хрест до дощу.

Хлопець зірвався і, вхопивши жменю соломи, розтрушував на засіяному. Вітер розвівав солому. Петро обкладав солон'яний хрест грудками.

Як тільки Зінька виволокла борони на дорогу, посипались великі, але рідкі краплини дощу.

— Запрягай коні й поїхали! — заметушилась вона.

— Ліпше перечекати, бо в дорозі ще не так намочить.

— Ми ж не з глини, не розкиснемо.

Але він не слухав. Знявши полудрабки, поставив їх під віз, щоб не задувало. І солому підгріб під віз.

— Поспішай сюди, бо ж дощ,— заховався Петро під полудрабки.

Зінька тріпонула мішком і, зробивши з нього башличок, натягла на голову.

Дощ густішав.

Вона витягла руки і ловила на долоні свіжі краплини, приспівуючи, як у дитинстві.

Іди, іди, дощику,
Зварю тобі борщику
В полив'янім горщику
І поставлю на горі,
Щоб не з'їли комарі.

Вогниста блискавиця знову оперезала небо. Знову вда-
рив грім.

— Ой! — скрикнула Зінька. Вона боялася блискавиць і грому. Шмигнула під віз, ненароком тернувши мокрим мішком хлопця по обличчю.

— Фу, казав, ховайся. Змокла, як курка.

Зінька згорнула мішок й сіла на ньому, натягнувши су-
кенку на коліна. Її босі ноги були червоними, як у гусеняти.

Вітер стих. Хмари насунулись і зовсім заступили небо. З-за темно-сірої пелени не стало видно ні горбків, ні до-
лин. Лились косі цівки дощу. Земля, виснажена зимови-
ми морозами і вітровіями, жадібно пила дощову воду, пи-
ла досхочу. У борозні заблищали малюсінькі озерця. В них
заскакали бульбашки і забіліла піна.

Хмару раптом хльоснуло, різонуло розжареним довгим
прутом, ніби щойно вихопленим з горна. Хмара освітілась
світлим голубим вогнем і в ту ж мить вразила землю гріз-
ним громом. Він пронісся над землею, потрясаючи її, роз-
лягався над голими полями, озиваючись луною.

Зеленаве жито — тоненькі язички травиці — затремті-
ло, але не припало долу, обтрушувалось і тягнулося вгору.

Сліпа блискавка спалахнула десь далеко-далеко. Грім
глухо повторився вдруге, втретє...

У борозні жвавіше заскакали бульбашки, чутніше за-
співав ручай.

Зінька заховалась за спину Петра, скулилась. Він за-
кривав її собою від дощу, відчуваючи дівоче дихання. Зінь-
чине тепло зогрівало його, він боявся поворухнутись, щоб
не злякати її. Обережно підняв свої руки і зимніми паль-

цями доторкнувся до її рук, які вона поклала йому на плечі. Вона не прийняла їх і дала йому погладити. Він пестив її руки довго й ніжно в цілковитій мовчанці.

Дощ сів дрібно й бадьоро, бризкаючи біля ніг.

Хлопець гладив дівочі руки й не помічав дощу. Міцно він ураз стиснув їх і рвучко обернувся до неї.

Стрілися їхні очі. Чорні Петрові — повні жадоби милування, бажання ласки. Чорні Зіньчині — спокійні, з ледве помітним племінцем непідступності. Вона не видержала Петрового погляду й повільно опустила свої очі. Петро притис її до себе з такою силою, що Зінька підняла очі й побачила його густі, насуплені брови. Він не говорив ні слова, мовчки обнімаючи її. Зінька боролася з ним, пручаючись. І коли його руки трішки ослабли, вона вирвалася з обіймів.

Петро не побіг за нею з-під воза. Згорбившись, чипів безпомічний.

— Марно силу тратив! — дзвінко засміялася Зінька. Її постать забовваніла на шляху.

— Куди ти? — намагався гукнути він, але не міг.

Вона зникла у видолинку. Весняний дощ сік їй в лице.

VIII

Грицько захворів. Прибіг із школи — був здоровим, погнав корів і овець на вигін, а повернувся з пасовиська і зразу ж зліг. Його нудило, сидів над казаном, випльовуючи останню слину.

— Дзелебух нажерся! — сварився Петро.

— Не займай, — вступилась мати. — Дзелебух ще й не видно, цвіт один.

— А що ж він тоді, по-вашому, з'їв? Мабуть, цвіт акації жер. Горошки акацією годуються.

Грицько зціплював зуби, щоб не ойкати. Петро нервувал, він не любив хворих.

— Хто завтра на росу пожене? Наталці і вам, мамо, неодмінно в поле, тільки-но на світ благословиться, полоти просо, бо будяки заглушать зовсім. Я до млина зібрався. Хоч наймай кого. А голодних ротів своїх вистачає. І так цілу росу слава богу пасуть за плату, бо йому в школу треба ходити... Людські діти до чепіг змалечку тягнуться, а він до книжки. Наталці музики в голові. Ви ж, мамо, піддакуєте їм, — Петро плюнув і трахнув дверима.

— Не плач, Гришо, не плач, дитино, — втішала мати. — Або ти не знаєш нашого Петра. Богзна, кого він любить. Самого себе і то лиш у великі свята. В останні дні з ним таке коїться, ніби йому хтось що поробив.

— Я одужаю, мамо, тільки не давайте Петру забрати мене зі школи. Там так гарно.

— Не зважай на нього, дитино.

Поки Гриць не хворів, його вдома ніхто не помічав. Подумаєш, велика робота ходити до школи і пасти худобу після обіду. Так здавалось.

Петро наробив на подвір'ї галасу, хоч на той світ переставляйся. Худоба не поена. Хто винен? Гриць, бо захворів. Січки нема. Хто винен? Гриць, бо відлежується. Хмизу не нацюкано. Знову Гриць винен.

— То, мамо, я кавок наївся, — оповідає він матері. — Навидирали голопузів і зварили.

— Горошки?

— Ага.

— Чи ти голодний? У нас хліб, дякувати господу, є. Та й до хліба знайдеться.

— А вони кавками годуються, бо ж переднівок. І їм нічого не бракує абись знали.

— Полегшало тобі?

— Вже не нудить.

— Лежи спокійно, швидше одужаєш. — Василина заходила коло печі.

— Хочете, я вам розкажу, як вони кавок дістають. Спершу просять управителя Березюка, щоб дозволив. Йдуть у парк і лізуть на дерева. Дерева грубезні, а тому ноги зв'язують ремнями. Беруть з собою на дерево гаки на довгих тичках, бо до деяких гнізд не долізти. Скидають воронят-голопузів разом із гніздами, а щоб вони не порозбивались, ловлять їх на льоту ряднами. Голопузи сині-сині. Тільки роти жовті. І м'ясо з них сине. Старі ворони шугають над верхами зграями, крикають, вбиваються... Панові Березюку вигідно, що воронят знищують: не буде кому коноплі псувати.

Василина обирала картоплю. Зрізала ножом грубу кожуру, щоб варити її для свиней. Не годувати ж їх цілими картоплинами.

У печі синів вогонь. Сивий димок сунувся по челюстях, облизував їх і тягнувся у комин.

Василина витерла ніж і руки об запаску і взялася полоскати картоплю. Вона це робила швидко і вправно. Вишкреб-

ши з надбитого глечика дві-три дрібки солі, посипала картоплю і приставила баняка до вогню.

Після рвот Грицеві полегшало, не різало в животі. Мати снувала біля печі. Гриць оповідав, як Горошки варять кавок. У них немає солі, і тому м'ясо надто солодке.

— Може б, я відніс їм солі, мамо?

— Одужаєш, однесеш. Але голодного цим не наситиш.

— А ви знаєте, мамо, що таке переднівок?

— Знаю, коби ніколи не знати. І у нас був. Ти ще не вродився. Якраз війна почалася з австріяками і германцем. Тоді й пісню таку співали...

— Яку?

— Пише, пише цар германський, пише руському царю: я Расею завоюю, сам в Расею жить піду,— проспівала вона стиха. Мелодія допомогла їй пригадати слова.— Війна, щоб їм життя не було ні на сьому ні на тамтому світі, хто її, жорстоку і криваву, зчиняє-розпалює! Як почалася вона з осені, довго не кінчалась, проклята. Отоді й був переднівок. Що на полях снарядами не перекопало, те вигоріло від спеки. Люди навесні з голоду пухли, кропиву, пирій і кору їли. За кусень хліба убивали одне одного. Переднівок, коли хліба нема.

— Нам пан керовнік не так пояснював,— заперечив Гриць.— Переднівок — це значить перед новим роком.

— Тоді той пан керовнік не бачив і не знає справжнього переднівку. До чого тут новий рік? Переднівок навесні. Сонце світить, земля зеленіє, радіє і веселиться, але немає чого в рот кинути, немає чим закропитися. Щоб ти ніколи не дочекав його, сину.

— Ви от пісеньку співали,— почав Гриць.— Що воно за Росія?

— Була колись і в нас Росея,— зітхнула мати.— Хіба вам у школі не розказують?

— Та... розкажуть. На малі Росія вся червона. На перрві ми дивилися на неї з хлопцями, і за це пан керовнік поставив нас на коліна. Мене він вилаяв, кричав: «Твій брат у більшовиках, пся крєв!»

— То він про Івана...

— А чом він пішов з дому, мамо?

— Біда вигнала.

— Він мені свого кашкета наряджав на голову. Іван не такий, як Петро.

— Авжеж, Іван не рівня Петрові. І Павлові теж не рівня,— на материних очах заблищали сльози.

Картопля закипіла. Василина засунула голову в піч, щоб відставити банячок від вогню. Язикате полум'я лізло в комин, висушуючи материнські сльози.

Від Івана не було жодної звістки. Проте осадники при нагоді й не при нагоді любили вколоти Василичку, що привела на світ сина-виродка. А тепер і пан керівник зганяє лють на Грицеві.

— Видужав уже чи ні? — ввалився в хату Петро. Швирує кашкета на лаву, став роздягатися й казав:

— Давайте вечерю, мамо.

— Наталя корови видоїть. Почекай часинку. Картопля уже готова. Я затірку кину на молоко.

— Так що ти жер? — допитувався у Гриця, бренькаючи по столу ножем.

— Уже полегшало.

— А що під подушкою стирчить? — звів брови. — Несеш всяке патиччя в хату!

— То моя сопілка.

— Патиччя, а не сопілка, — розглядав Петро вистругану паличку з бузини.

— Я її цілу зиму сушив.

— Гм, музикант об'явився, — жбурнув сопілку до порога. Хочеш грати, то грай на вигоні, а в хату не носи: тут не дровітня.

Вечеряли. Петро з'їв кілька картоплин, затірку покуштував і брякнув ложкою.

— Тю, кричав їсти, а як подала, ложку кинув.

Петро шморгнув носом і поплився спати.

Вранці Гриця ніхто не будив. Він сам зірвався з ліжка, щоб вигнати худобу до чередника.

— Може б, ти не ходив нині до школи? — кинула мати, коли хлопець умився.

— Чому?

— Петро з досвітку в млині. Ми з Наталею до проса. Вдома курчата. Якщо не доглянути, шуліка виловить їх до єдиного. Свиней нагодувати потрібно.

— Залишусь.

У воротях затрубив у ріг чередник. Гриць повідчиняв хліви. Вівці дременули надвір. Вони скакали за білою великою вівцею, яка вела їх під шопу. Там лежали буряки для корів, і вівці любили ними поласувати.

Корови — рижі і лиси — попрямували до воріт.

— Грицю, вівці у шопу вскочили, — нагнала мати корів.

— Зараз вижену.

Біла вівця переплигнула через дошки, за якими лежали буряки, і нагризала їх один за одним.

— А бази! Тільки впусти вас...

Біла захопила буряк в зуби і чкурнула з шопи. По дорозі вона гризнула його і, задривши голову, зачавкала. До неї підскочило двоє ягнят і загицали, ссучи її з обох боків.

Гриць зайняв овець, лишивши одну білу, й погнав. Наздогнав чередника за селом. Добре йому, Іванові Мостовому. Одна в нього турбота: затрубить у ріг, збере корів, овець і на вигін. Ріг у нього знаменитий. Він носить його на шнурку, щоб не згубити. Наконечник обрамлений мідною бляшкою. Як затрубить, на третє село чути.

— Заснав, козаче? — махав палицею на корів дядько Іван.

— Не заснав, вівці в шкоду вскочили.

— Певно біла. Вона така збиточна.

— Я вам, дядьку, можу допомогти товар вигнати.

— Катай за телицями. Забіжи від городів, ти прудкіший від мене, а я заверну корів, щоб до ставу не сунули.

Отара, розбрівшись, здіймаючи куряву, посувалась на вигін. Чередник трусив ззаду. Гриць покрикував на телят. Худобу гнали за школу, яка стояла з краю вигону.

На горбі зелена трава, на траві біла роса, наче морозець приморозив. Зачепиш босою ногою, ошпарить холодом, осиплються дрібні краплини, і стане чорним твій слід.

— Здоровий рости,— каже чередник Грицеві, сідаючи під липою.— Можна й покурити,— він витягує з-за пазухи куцу люльку, набиває її тютюном, змішаним з горіховим листям, і видлубує з кисета кресало.

— Як ви губку робите? — підкулив Гриць, наче бузюк, ногу.

— З палок, які ото в ставку ростуть. А то можна ще з жовтих гуль-болячок, які найчастіше на яблунях і на сливах сідають. Найліпше з палок. Висушу, перемну з попелом,— відщипнув Іван пучку сивої губки і, придержуючи її великим пальцем, ударив кресалом по кремню. З-під пальців бризнули іскри, а від губки потягнулась ниточка сивого диму.— От і маєш вогонь,— ткнув він губку в люльку, попахкуючи.— А було, в якому ж це році, щоб тобі не збрехати? Кажись, після війни, як спалили тартак. На губці заробив я цілий злот. Стелили в місті бруківку невдовзі після війни. Бив я ковальським молотом каміння. Аж згук

розлягався. Хіба я один бив? Сіли перепочити, бачимо, сам вїйт у фаєтоні жене.

— Мостите гостинець? — питається, злізши, ніби йому повилазило. Спека акурат. З-під вїйтових білих коней піт так і котиться, так і котиться.

— Мостимо, прошем пана.

Березюк біля вїйта собачим хвостиком. Разом приїхали.

— Цо то, хлопе, в тебе в ренках? — наблизивсь до мене вїйт.

— Кресало, прошем пана.

— Пучки збиваєш, як вогонь добуваєш?

— Що ви,— кажу,— прошем ясного пана, з одного маху губку запалюю.

— Брешеш, бидло.

— Йй же богу,— настояв я. Вїйт якраз був у доброму гуморі. Каже, щоб битись об заклад. Якщо добуду з першого удару вогонь, дає злот, якщо ні, його хурман дає мені сто пужалнів по голому місці. Лячно, а що як не викрешу?.. Поклав я губку на креміль. Було не було, де наше не пропадало. Чиркнув — і губка... задиміла. Вїйт з моїх рук прикурив, щоб він згорів. Випили ми у трактирі за дармові гроші. Добряче випили. Тепер так не п'ють... Біла, щоб ти витягнулась! — обірвав чередник розповідь і побіг завертати овець.

Гриць попхався додому.

Звідси, з вигону, видно всю Лозівку. З одного боку, на горбах — мужицькі садиби. Бідняцькі обдерті, без садків. З другого боку, по долині вздовж Горині — панський маєток. Дерев'яна церква з п'ятьма банями і високою дзвіницею посеред села. Коло неї попівський двір.

Роботи в цей день у хлопця було немало. Він натовк цеберку картоплі, розмішавши з половиною. Донести в хлів не міг, і тому сунув по землі за вушко. Нагодувавши свиней, які кувікали до безтями, вигнав з-під припїчка квочку з курчатами. Сипав з порога жменьку за жменькою крупу. Квочка, розпустивши крила, цокотіла до курчат. Вони, наче жовті м'ячики, підскакували біля неї. Квочка сама не їла. Ключувши крупинку, вона кликала:

— Ко-ко-ко!

Курчатка налітали, і вона віддавала їм крупинку. На її голос прискакав червоний півень і став дзьобати крупу. Квочка розлютилась, пір'я на ній настовбурчилось. Вона погналась за злодіякою і стукнула його своїм дзьобом.

Обскубаний півень нагадав чимось чередника. Півень

ходить-бродить, шукаючи пожитку. Так і дядько Іван. Задумав розбагатіти, продав своє майно у селі й виселився на поле. Гроші позичив у Цаля. Настав час платити подать і процент, за душею ні копійки. Позаторік пустили три мори з молотка. Пропали з молотка Іванові надії, рознесли вітром і згоріли. Він завчасно постарів і згорбився. Брови у нього вилиняли, вує один довгий, а другий короткий. Він служив у попа і влітку пас громадську череду.

Гриць любив чередника. Він учив його грати на сопілці.

ІХ

На вербицю Петро дізнався від Михайла, що Рая і Зося в страсний четвер приїдуть у село. Хлопці, зупинившись під церковною брамою, домовлялися, як зустрінуться з панянками.

Повз них проходили з церкви додому.

— Не я б'ю, верба б'є. Віднині за тиждень — великдень, — зачепила Зінька вербовою гілкою Петра.

— Не совісно тобі, чіпляєшся при людях, — накопив Михайло губи.

— Щоб ти до гілляки вчепився, — образилась Зінька. Вона не залишилась з дівчатами під церквою.

— Хто тобі сказав, що приїдуть? — хмурився Петро.

— Я, щоб не знав! Ще як їздив у Кременець на лісопилку, вибрав часинку зустрінуться з Зосяю.

— Чом раніше не сказав? Раю теж бачив?

— Аякже. Але, признатися, гадав, що вона тебе не інтересе, — ехидничав Михайло.

— Як так? — обурився Петро.

— Дуже просто, — шльопав Михайло своїми товстими губами. — Я повірив, що ти всерйоз крутиш з Зінькою, — прикидався він, дратуючи товариша.

— Я... я ще з глузду не з'їхав, — образився Петро.

— Поле їй виралив, засіяв. Може, й до більшого дійшло. Хтозна?

— Ти тее... — не на жарт розсердився Гнатюк. — Хіба не знаєш мене? Пасти разом гонили, в школу разом ходили... За дурня маєш мене? — він почервонів, як рак.

— Рая й глянути не схоче на тебе, коли взнає, що ти з цієїю...

— Ну, знаєш!...

— Кинь сердитись. Я пожартував. Раї й у вічі не бачив. Зося випадково здибав.

— Але вони приїдуть?

— Спитай у дядька Івана. Він же в попівській челяді й знає все достеменно.

— Знайшов криницю, де воду святити.

Михайло дурив, що бачився з Зосою. Він сам запитував попівського наймита, чи приїде попівна.

Три дні страсного четверга парубки були нерозлучними.

Про Зіньку Петро не хотів думати. Дівочу честь береже! Можливо, й ліпше, що вона втекла тоді од нього, а то, чого доброго, лиха б не обрався. Цілий день був у роботі, як віл. В сім'ї ніхто не мав спокою. Всі наводили порядок і чистоту.

Петро привіз жовтої глини, і сестра обмазала хліви з вулиці. Побілила хату всередині й знадвору, обвівши призьбу чорною глиною. У середу Петро заколов кабана. Половину відвіз до Цаля, взявши темно-зелений у чорну смужечку костюм. За нього треба трохи доплатити. Цаль повірив Гнатюкові на слово, не виписавши векселя.

Під вечір у страсний четвер Гнатюк із Шумейком у чорних піджаках потягнулись до церкви. Зайняли місце під самим криласом.

— Хлопці, ви чом не на місці? — окликнув їх пошепки молодий дяк. — Співати хто буде?

Петро з Михайлом завітали до церкви тільки тому, що повинні появитись Зося і Рая. Але якщо дяк сказав, нічого не вдієш.

— Мусим співати, — прошепотів Петро. — Я ще не сповідався, ну ж перекаже батюшці.

Сім'я Гнатюків була надто набожною. Петрів батько, Яків, до останніх днів ретельно відвідував церкву, не пропускаючи неділі, свята і присвятка. Мав добрий голос і, незважаючи на те, що зовсім не тямив у нотах, диригував церковним хором. Зараз у селі новий дяк. Його запросив отець Олексій до себе на парафію з Кременецького собору. Громада збудувала дякові хату в церковному саду, батюшка поступився своїм городом. Новий дяк умів повернути молодь до співу. Він часто влаштовував у церкві співанки, вчив розуміти ноти. Любив дяк і вечорниці, любив співати мирських пісень. Вигляд мав цілком інтелігентний. Носив золоті окуляри, замість галстука — чорного метелика.

Дяк хвилювався.

— Нині з нами співатимуть панна Рая і панна Зося. Во-

ни приїхали з гімназії. Глядіть не осоромте мене. «Розбійника» співатимем українською мовою.

— А служба на якій? — бовкнув Михайло.

— На старослов'янській..

— Давно слід вигнати нашого патлатого. Ніяк не може з Московією розпрощатись!

— Добродію Шумейко, ви ж у храмі божому,— присоромлював його дяк.— Нам евангеліє перекладне прислали. Нині ми «Розбійника» заспіваетмо, а згодом все піде на нашій мові.

Смеркало. За заготованими високими церковними вікнами синів вечір. Люди товпились у церкву. Жінки ставали зліва, чоловіки справа. Парами у церкву зайшли школярі.

Піп у чорних до п'ят ризах, окантованих білою парчею, розчинив навстіж царські ворота і, благословивши богомольців хрестом, проказав:

— Вонем!

Служба почалась.

Як це годиться в страсний четвер, прихожани держали в руках палаючі свічки.

Петро угледів Павла, який стояв з Вірою попереду біля зображення Голгофи. Дівчинка тримала в руках свічку й зворушливо кліпала очима на плащаницю.

Співаки розступились і дали місце на криласі Раї і Зоці, які запізнились. Панянки були в чорних дорогих пальтах. Вузькі, але довгі чорні шалі з торочками звисали кінцями.

Линули журливі псалми. Співав і Петро, милуючись по-півною. В його руках пламеніла свічка. Капав віск, мов теплі сльози. Густий кадильний дим, вогники від свічок, гучні голоси церковного хору, який озивався на кожне слово отця Олексія, Гриць у стихарі послушника і з кадильницею — розчулили Петра. Він співав, заворожено вдивляючись в Раїне смиренне обличчя, освітлене свічкою. Зінька вловила його погляд, сповнений набожного милування. Вона посміхнулась, схилившись над своєю свічкою.

Михайло тягнув басом. Інколи його голос зривався. Топанянки мружились від незадоволення.

На всю церкву линув Зіньчин дискант. Вона співала так же вільно на криласі, як і на вечорницях.

— Р-р-о-збі-і-й-ни-ка... — взяв низько Михайло. Його бас потряс повітря. Здалося, ніби вогники на свічках захитались, замиготіли. Михайлів голос піднімався над люд-

ськими головами, гудів з високості, повільно опускаючись, самозакоханий і пишний — ...бла-го-че-сти-и-и-во-о-го,— сріблясте, щось надзвичайно чисте й до неймовірності прозоре, ніжне, але не тендітне, мужне й нестримне, попливало, вторячи басу. То линув високий Зіньчин голос, чистий, як сльоза, ласкавий і милий, як подих весняного дихання, і чимсь протестуючий. Величні звуки голосів — низького й високого, об'єднувались, до них вплітались десятки інших, особливо непідкупних і щирих дитячих. Не оплакування і страх, а хвала розбійникові линула з криласа. Той, хто написав цей тропар, мабуть, був найбільшим безвірником. Однак ніхто не знав, чому Зіньці так легко співалось. Вона згадала Антона, якого також називають розбійником, їй на думку сплив один випадок, що якось стався з Антоном.

У містечку на цегельні почалось якийсь заворушення. Робітники вимагали більшої платні. Пристав і Антон до страйкарів. Наказали йому і ще кільком хлопцям, аби листівки розклеїли. Куди не піткнуться вони, кругом поліцейські, мов круки. Шепнув Антон щось товаришам на вухо і попрямував прямісінько на поліцая. Той незчувся, як хлопець клякнув перед ним на коліна і заспівав: «Єще Польська не згінела...» Поліцаєві нічого не лишалося, як стояти навияжку, а хлопці тим часом за його спиною клеїли листівки на стінах. Нікому Антон не розповідав про цей випадок, лише їй, Зіньці...

Петро пожовк. Його очі повернулись і мимоволі застигли на Зіньчиному обличчі. Воно пашіло вогнем, вражало принадною красою. Петро намагався відвести свій погляд, тоді в очах туманилось, і він не помічав, як знову впивався у знайомі обриси, боячись поворухнутись. Віск капав на рукав пальта, але йому було байдуже. У вухах дзвенів Зіньчин голос. І тільки тоді, коли хор замовк, а по церкві пробіг легенький шум, коли знову насунулась скорбота, пригніченість і нестерпність, Петро прокинувся.

Гасли, як добрі надії, свічки. Отець Олексій у чорному снував перед плащаницею. Кадильний дим в'їдався в очі.

Зінька похнюпилась і стала звичайною. А в Петровій уяві все ще линув її голос, вимальовувалось її обличчя: кілька кучерявих волосин на білому лобі, невеличкий розкритий рот і погляд, звернений у невідомість. Петро так і не зміг його ні перестріти, ні вловити, бо він блукав десь далеко, поза церквою.

Хитнулись, зворохобившись, Зіньчині брови. Петро аж тепер перестрів її погляд, владний та зверхній, і здалось, присів від нього. Петро наче поменшав, зробився маленьким і принишклим. Якби Зінька сказала йому: «Клякни!» — він упав би на коліна, щоб поцілувати її ноги.

Поклавши недогарок свічки на підвіконня, не чекаючи кінця служби, дівчина пішла з криласа. Співаки розступились перед нею. Петро теж оступився, потім подався за Зінькою.

— Куди? — просичав Михайло. — Співай.

Люди дивувались, чому Зінька втекла з церкви. Дяк, вражений і здивований незрозумілим поступком, тулив до вуха двовусий камертон і супив брови.

З вітвара озвався отець Олексій плаксивим голосом. Він мовби повідомив, що служба божа скоро закінчиться і її треба спокійно вистояти.

— Що ти як укопаний? Люди вже образи цілують, — тягнув Михайло Петра за собою.

Зосю й Раю вони наздогнали на сходах.

— Ви так чудово співали, — улесливо мовив Михайло, порівнявшись з панянками.

Зося повернула свою маленьку голову, зміряла коротким зором парубків і до Раї:

— Чуєш, вони наче у співі розуміють.

Рая пирснула сміхом.

— Звичайно, ми не розбираємось у всіх тонкощах, — виручив товариша Петро. — Кататися на льоду ми вміємо краще. В цьому ви пересвідчилися, якщо не забули.

— А ви язикатий, — кинула Зося. — Чемні кавалери дамам руки подають, щоб спуститися зі сходів, особливо у темінь.

Михайло скористався її словами і наважився взяти під руку.

— Щиро дякую, — відвернулася Зося. — Забула, як вас на ім'я.

— Михайло.

— Не забувайте, Михайле, випрошена послуга не робить честі. Ваш приятель розумніший: оддалік держиться.

— Який тихий вечір, — сказала Рая. — Пахне яблуневий цвіт.

— Так, цвіт весни і ладану, — манірно додала Зося.

Взявшись за руки, панянки поспішили у бокову хвіртку, яка вела у попівський сад. Михайло тупотів поряд. Хвірт-

ка вузька. Панянки прошмигнули, не сказавши: «На добраніч». Михайло зупинивсь, наче застряг у хвіртці...

— Впіймав облизня? — підсміювався Петро.

— На кутні засмійся...

Між товаришами пробігла чорна кішка.

Петро вдома не захотів вечеряти.

— Що ви мені під ніс пісне тикаєте.

— Схаменись, невже скоромне полізло б тобі в горло?

— Полізе,— і він відрізав ножем кусень ковбаси, яку мати щойно дістала з окропу.

— Ти ж причастя приймав,— гудила мати.

— Най їсть, коби його розперло, якщо не може дочека-тись свяченого,— місила Наталя тісто.

— Добалакаєтесь, що освячу вас,— чавкав Петро.

Василина стала молитися за нього богу.

Роздратований, Петро вискочив з хати. Надворі темрява. Ні зір, ні місяця. Він сам не знав, чого потягнуло його з хати. Десь глибоко в душі було два Петра. Один казав: «Іди до Зіньки». Другий застерігав.

«Дурниці, дурниці лізуть в голову,— відмагався від думок Петро.— Нащо мені здалася Зінька? Для забави? Жінка мені потрібна! Он Павло висватав, всякий заздрить йому. І я, рідний брат, теж заздрю його щастю!»

З саду, з городу тягне вогкістю. Мерзнуть плечі.

Х

Навкруг церкви дівчата водять коло. У вишитих блузках, квітчастих спідницях, вони розтягнулись довгим шнуром, взявшись за руки, і співають веснянок. Довгий шнур рветься на половині, дівчата стають у два ряди.

— А ми просо сіяли, сіяли, ой, дід-ладо, сіяли,— зачинає перший ряд. Дівчата згинаються, наче сіють просо.

— А ми просо витопчем, витопчем, ой, дід-ладо, витопчем,— наступав другий ряд на засіяне поле, толочучи й витопчуючи його.

Парубки осторонь, біля брами. Перешіптуються, переминаючись з ноги на ногу. Душнувато, але Петро і Михайло в костюмах, у галстуках. З бокових кишеньок піджаків стирчать кінчики білих хустинок.

Над селом гудіння дзвонів. Безладне й монотонне бовкання колише повітря. Великдень — дитяча утіха. Для замураних вихрастих хлопчаків з шлейками через плече —

великий день. Вони скільки завгодно можуть лазити на дзвіницю і калатати дзвонами, бити дерев'яними довбнями об рейки. Всенький рік треба чекати такого дня, бо в іншій святі дзвонар на дзвіницю не пускає.

— Дівчата забавляються, а ми вартуємо,— позіхнув котрийсь з парубків, либонь, Самійло.

— Ходи до них просо сіяти.

— Не мав би роботи.

— Давайте на дзвіницю!

— Гайда! — і ватага парубків залопотіла по сходах.

На великдень церква зачинена, а дзвіниця ні. Дерев'яні сходи, кружляючи, в'ються вгору. Вони надто вузькі.

— Киш, малеча, на сонце! — прогнав Михайло малюків з дзвіниці. Зіп'явся на перекладину і схопив мотузку від дзвонів.

Бом-бом, дзелень-бом...

Петро висунувся у вікно й оглядав то свій власний двір, то попівський. Своя хата в порівнянні з попівською була убогою і низькою. Попівська на високих підмурках, з широкими вікнами і скляною верандою. Петро опустив голову вниз. Дівчата водили коло. Там і Наталя. В минулому році вона ще не водила коло. Це її перший великдень. Наталя стала справжньою дівкою, їй пішов п'ятнадцятий рік. Заквітчана по-святковому, вона виділялась довгими косами, в які вплетено багато стрічок. Віночок на голові з живих квітів.

«Вирядилась!» подумав Петро, наче йому стало заздрісно, що сестра вже доросла.

Купка парубків, один за одним вервечкою, подалась до дівчат. Їх повів рослий хлопець у високих чоботях.

— Дівчата, поцокаємось,— вийняв він червону крашанку і нерішуче наблизився до Наталі.

«Сміливий Федір Брега», — відзначив Петро про себе. — Дівчина уперше коло водить, а він накинувся».

Наталя, соромлячись, підставила свою крашанку. Петро брала цікавість, чия міцніша. Федір розбив Наталчину, бо вона віддала йому свою. Гнатюка аж пересмикнуло.

Як він сміє з Наталею розмовляти? Хіба рівня вона йому, бідакові? Хай Федір і одинак, але в нього лише один кінч і землі, що кіт наплакав. Наталя теж цяця, вилупила на хлопця баньки. Все село поговорює, що у Федора в хаті навіть ножа немає і його мати цибулю в олію зубами крише.

Самійло застерігав узимку, що Федір до Наталі приглядається. Тоді Петро не повірив.

«Поговори, поговори. Посмійся з ним,— мислив собі,— ввечері я справлю тобі великдень. Матері рідної не впізнаєш, не то Федора. Ніби мало є хазяйських синів. Хоча б Михайло. Чи не пара?»

Наталя усміхнулась Федорові. Він узяв її за лікоть, і вони заховались за ріг церкви.

Петрові в очі кинулась кароока дівчина Антоніна. Коло закінчилось, і вона залишилась одинокою. Кажуть, що її мати зналася задовго перед війною з якимсь солдатом, а коли привела дитину, батьки вигнали її з дому. Вешталась вона прибудуою. Де була й що робила, ніхто не відає. Рідня відмовилась. Повернулась з дочкою в село, коли тій пішов сьомий чи восьмий рік. Батьки все одно не признали. Громада зжалилась, виділила Мар'яні грядку поля за селом біля самісінського цвинтаря, щоб вдень і вночі страх її брав за гріхи молодості. Село не може обійтись без Мар'яни. Вона і роди приймає, і людей травами лікує. Але нема їй шани.

Лице в Антоніни біле, коси густі, кучеряві. Полохлива вона, як лісова пташка. Постояла одинока під церквою, зняла свої, мабуть, єдині і про свято, і про будень туфлі та й подалась за браму.

Федір у парі з Наталею показалися з-за рогу.

— Не калатай! — урвавсь Петрові терпець, і він крикнув на Михайла.

— Дзвони, дзвони, може викличеш попівну з хати,— глузував Самійло.

Петро позеленів. З якою б охотою він спустив із дзвіниці рудого Самійла.

— Почула, бігме, почула. Недаром старався, Михайле.

Петро квапив Михайла з дзвіниці. Вони мало надіялись на нову зустріч, але готувались. Михайло вважав, що винен Петро. Вилупив тоді баньки на Зіньку. Петро проклинав себе за те, що розчулився, як телятко, коли його почують між рогами.

Дівчата з хлопцями водили хороводи. Михайло з Петром не приєднались до них. З попівського саду зорили Зося і Рая. Петро покликав від хвіртки Гриця, який цокався з ровесниками.

— Підтягни штани і катай коней напоювати.

— Я ще трохи побуду.

— Кому сказав!

Петро хотів випровадити й Наталю, але не зважився. Вона могла не послухатися.

Михайло підморгнув Петру, і вони рушили навколо церкви. Панянки сиділи зверху на старому тині з дощок.

— Чом ви хоровод не водите? — спитала хлопців Зося.

— Христос воскрес! — замість відповіді поздоровкались парубки.

— Воістину воскрес.

— Хочете, похристосуємось.

Петро з Михайлом дістали крашанки.

— Не пробуючи на зуб, — Рая стукнула свою об Петрову крашанку і розбила її. Розбила і другу його крашанку. — Жалко, сльози капають?

— Овва, яйце програти — не господарку.

— А зі мною хто поцокається? — невгавала Зося.

— З Михайлом, — заохочувала Рая, тримаючи битки в руці.

Зося цокнула крашанкою об Михайлову і розбила свою.

— У вас не справжня, ви воском заліпили.

— Що ви?

— Дівчатка! — гукнула з веранди попада.

Панянки зіскочили з тину.

— Петре, віднеси попівні битки, бо забула на тину, — кепкував Самійло.

Кленучи попадаю, хлопці розійшлися. Мати здивувалася, що Петро повернувся рано додому, але не допитувалась, бо бачила, що він зашкварчить, як розжарене залізо, занурене у воду.

— Павло хотів з тобою бачитись. У гості просив.

— І язик повертається у нього просити.

— Нині велике свято, а ти казна-що. Христос найтяжчим ворогам своїм прощав, а ти з братом не миришся.

— За мене не бійтесь. Турбуйтеся про Наталю. Шляється з Брегою.

— З яким?

— З тим, що мати цибулю зубами крише.

— Павло у гості просив, — повторила Василина. Вона не бажала сьогодні сваритись. — Дітям цукерок купимо в лавці.

— А гроші?

— Не купуй, якщо жалкуеш. Павло все-таки тобі рідний брат. Як не заплаче, то бодай скривиться.

Перепочивши, полежавши на ліжку, Петро зібрався в гості.

По дорозі цукерок так і не купив, купила мати, і то не за гроші, за яйця.

У Павла повно підвід. У світлиці, кожен на своєму місці, сиділи гості. Тесть з тещею під самими образами, на покутті. Від тестя — чоловіки, а від тещі — жінки.

— До нас, до нас, воістину воскрес, Васирино,— гукав Гнат, саджаючи сваху біля себе.

Петра силоміць посадили біля Павла, навпроти пані Рашовської.

За звичаєм, на великдень і горілку пили, приказуючи «Христос воскрес».

— Христос воскрес, брате! — підняв чарку Павло.

— Воістину воскрес,— вихилив чарку до дна Петро.

— Брати випили! — сплеснула в долоні пані Рашовська, дивуючи гостей золотими обручками на обох руках.

«Сто лят, сто лят нех жие...» затягнув осадник Рашовський.

Говорили про всяке. Між іншим, Рашовський заїкнувся про Чернобая.

— То лайдак, прошу пана,— кинув Павло.— Він змалку села відцурався. У батька, бачте, вдався. Збили хлопця з пантелику оті, що в містах голови піднімають. Канчуками б їх частіше... От і догрався хлопець. Так йому й треба.

— Лайдак, по-вашому? — перепитав Рашовський, примруживши очі.

— Авжеж, що лайдак. Туди йому й дорога. Вип'ємо, панове.

Хтось визначив, що хоч Петро не схожий на Павла зовнішньо, натури у них однакові.

— Нутро гнатюківське! — щипав Чимерис бороду.

Петро запізнився, і до нього всі пили. Пані Рашовська лукаво підморгувала, цокаючись вдруге чи втретє. Вона не мала б нічого проти, якби він наступив їй на ногу. Ядвіга на багато літ молодша за свого пана. Він лисий, нап'ється, то бурчить. До танців у нього ноги не підіймаються, на сон його клонить.

Треба було принести з льоху квашених яблук.

— Посвітиш мені, Петре,— попрохав Павло.

При каганці він почав здалеку:

— Що не кажи, а ми таки рідня і один другому допомагати мусимо, бо, якщо ми за себе не вступимося, то хто нам допоможе. З матір'ю я вже балакав. Оженились тобі пора, Петре... Батюшка попросили, щоб я порадив кого-небудь, хто б одвіз Раю завтра на станцію, бо наймит хворіє. Батюшчиними кіньми. Піп з попадею обіцяли до мене в гості. Може, й надійдуть ще.

Петро вкусив яблуко.

— Як брат брату, я радив би спершу Наталю видати заміж. Не всяка дівка погодиться у велику сім'ю, тим паче... Випий квасу. Він холодний, освіжає,— підніс Павло повну чашку. Квас шипів і пінився.

— Міцний,— одним духом вихилив Петро.

— Вистачить яблук?

— Кинь ще пару,†— поліз руками у діжу Петро.

— Ах, вистачить з них.

Поки брати ходили за яблуками, наднесло попа з попадею. І Павло, і Петро поцілували батюшку і матушку в руки.

Гостювала верхівка села. Дяк з немолодою і глухуватою дячихою вдвох виводили «Христос воскрес із мертвих». Солтис — Кузьма Кулінич, на прізвисько Рябий, уже так нажлуктився, що куняв край столу. Він розплющував п'яні очі, коли чув цокання чарок, і вигукував одне слово:

— Віват!

Пили запівніч.

Павло не розгубивсь і шепнув батющці, що Петро згодний бути за хурмана.

— Згода, парубче! — возгласив піп.

Ніч минула, уступила місце дню і, як знесилений вартовий, сама лягла спочити.

Мати спорядила Петра у дорогу.

— Дав би бог... — У Василюнину серці поселилась надія.

Петро даремно поспішав. На попівському подвір'ї тихо, мов на цвинтарі. Хлопець чекав під грушею. Закудкудакали кури у курнику, закувікали свині. Заспана, в одній сорочці, з'явилась на порозі патлата кухарка. Вона, ніби жахнулася кудкудахання і кувікання, метнулась у хату, щоб винести цеберку. Петро спостерігав, як вона годувала незчисленнептаство, відганяючи півня-забіяку, який ліз у корито.

— Рая прокинулась? — підступив хлопець.

— А що тобі до панянки? Лаштуй бричку.

Петро насмакував з ожереду соломи, підбив сидіння. Він не квапився: кухарка винесла рядно, щоб застелити бричку, невеличку шкіряну валізку. Отець Олексій умовляв, що їхати треба обережно, повільно, щоб яка біда не трапилась.

Бричка нарешті підкотила під веранду. Рая розцілувалась з матушкою, з отцем, і коні рушили.

— До родичів їдете? — стримував Петро коней.

— До брата.

— На свято? Брата вирішили провідати? А він далеко живе?

— Звідси не видно.

— Жартуєте.

— Ні, абсолютно, ні,— лукаво повела бровою.— Держіть міцніше віжки, а то, чого доброго, вивернете.

— Зі мною можете бути спокійні.

— Ну і хвалько ви, як бачу.

Петро знітився і замовк. Дорога пролягала полем.

Давно зійшла й зеленіла, як рута, ярина. Жита ось-ось мали вибиватись у стрілочки. Повітря, чисте й п'янке, мріяло над ланами. До найближчої залізниці у Манівку з п'ятдесяти кілометрів. Попівні хотілося встигнути до післяобіднього поїзда.

— Що робитимем, якщо не встигнемо? — зняв капелюха й кинув його до Раїних ніг Петро.

— Вечірній є,— байдуже відказала вона.

— Тоді я спокійний.

— А зараз хвилювались? Дивно. Волосся у вас таке чорне, як смола. Колюче, мабуть, як щетина.

— Ні,— трусонув Петро чубом.— А ви білява...

— Ще що скажете?

— І гарна.

Попівна любила, коли хвалили її незавидну вроду. Влачею вона спокійна, малорухлива.

— Не гоніть так коней.

Петро взяв, що її брат Василь після духовної семінарії оженився і одержав парафію в сусідньому воеводстві. З батьком, тобто з старим попом, молодий трохи ворогує. Василь — автокефаліст, а отець Олексій — москвофіл.

Проїхали кілька сіл, знову вибрались у поле, а потім покотили лісом. Коні втомились і бігли повільно.

— Половину шляху подолали? — м'яла Рая Петрового капелюха.

— Мабуть, ні,— заперечив хлопець.— Набридло вам?

— Сіли б зі мною поруч або розповіли б щось веселе. Чи, може, я біля вас сяду?

— Дуже прошу,— став Петро на коліна.— А може я... — і він спритно плигнув до неї.

Ліс густий і безлюдний, Чорним зветься. Тут і дичина деяка водиться.

Лісові пташки — полохливі співаки, тьохкають у кущах.

Шелестить трава. Гнуться молоді пагінци, тягнуться до сонця.

— Раю, що б ви робили, якби зараз вирвався дикий кабан? — прислонився Петро до дівчини.

— Страшно... Самі хвалились, щоб з вами бути спокійною, — і засміялась білими зубами.

— Це вам соловей співає. Чуєте ж... — узяв він її за руку.

— Чую, — глянула Рая Петрові в очі. — Ой, — стрепенулась вона.

— Пташка пурхнула, а ви злякались, — стиснув її Петро за пальці.

Вона не прийняла своєї пухенької руки з його міцної і зашкарублої. І не знімала на нього очей. Він прив'язав, попустивши, віжки до полудрабка, не випускаючи її руки з своєї, відчуваючи, що вона ставала все млявішою і млявішою, поки зовсім не ослабла.

Пахло лісом і дівочими косами.

Коні йшли, йшли і...зупинились.

XI

Зінька хворіла. Самійло, рідний брат, побив її. Побив того вечора, коли вона співала «Розбійника» в церкві. За що? Все село дзвонило, ніби вона з Петром зв'язалася. А ще за те, що службу не дослухала і втекла з церкви.

— Гадаєш, він оженився на тобі? Змарнує і кине. Ганьба на все село! — почав брат. — З одним уже осоромилась. Усі мені тим бандитом тикають.

Вона мила голову і не слухала.

— Аби ти не осоромився, а за мене не турбуйся.

Його взяло за живе.

— Ти ще не слухаєш?

— Замале курча курку вчити.

— Що?!

— А те, що чуєш.

Самійло схопив її за розпущені коси і кинув на долівку:

— Уб'ю, коли хоч раз почую від когось, що з Гнатюком вешталась. Сусіди пащекують: «Недаром він їй поле засіяв».

— Та я й глянути на нього не хочу.

— З церкви чом утекла, як нехрещена? Вистояти не могла? Ноги задубіли?

— Відчепись. Що я зробила тобі?

— Ти не знаєш, що зробила? — накинувся на неї з кулаками брат. — Піп не висповідає мене за тебе і причастя не дасть... Ото тобі, щоб не плуталась з Петром... Ото тобі, щоб з церкви не втікала. Відділилась і гадаєш жити, як заманеться?

«За що?» — давили Зіньку сльози. Вона знала, що в сім'ї не люблять її, живцем з'їли б, якби могли. Немила вона рідні тому, що посіла частину хати після смерті батьків, а також землю.

Самійло не жениться, очікує, що вона скорше видасться заміж і покине свою комірчину.

Хто за Зіньку заступиться? Нема кому. Побита братом, вона ще гостріше відчула свою самотність. Чи не це ж поcutтя штовхнуло її втекти з церкви?

Не селянська вона дочка, а циганка якась. Так кажуть у селі. Де це видно, щоб дівчина, що хотіла, те й робила. З батюшкою вона здоровкається, наче з якимсь дядьком. В руку його не поцілує. Солтус для неї не влада. Стріне — не вклониться йому. Поліції не боїться навіть... Вродиться ж таке!

Чим більше в селі говорили про неї, що стає нестерпною, тим більше вона гордувала і дратувала людей. Пані Рашовська закликала її якось і вмовляла, щоб послужила у неї. Зінька пхикнула і відказала, що ще ніхто на ній не їздив і не поїде. Пані гадала — малу ціну накинула, а Зінька їй: «Я б за пана Рашовського заміж не вийшла, не то, щоб у нього наймичкою була».

— Сказилася дівчина, — поговорювали. — І про господарку не думає. Пережила день, слава богу.

Старі жінки зовсім махнули на неї рукою. І коли на свята ніхто не бачив її у церкві чи під церквою, це нікого не дивувало.

Три дні Зіньки не було вдома. Зачинивши хату на колодку, вона суботнього вечора вийшла з села. Далека і невіддома пролягла перед нею дорога. І не тому, що не знала, куди йти, а тому, що не могла зважитись. З кожним днем вона все частіше думала про Антона, який сидів у тюрмі. «Розбійник він, бандит?.. чи ні?» — не давало їй спати це запитання. Вона силкувалась його розв'язати і не могла. В селі всі повірили суду і рідко хто згадував Антона. Правда, його вчинок ніхто й не засуджував, бо пан Конопацький сидів не одному селянинові в печінках. Дався він взнаки своєю жорстокістю і нелюдністю. Жив, як і всі осадники, на хуторі. Через його поля пролягла вузька доріжка до

мужицьких латок. Так він вирішив гроші брати за проїзд. Двадцять п'ять грошів в один бік і двадцять п'ять грошів — назад. Люди в суд написали. Тоді осадницько взяв і перервав дорогу. Селяни і зараз мусять об'їжджати через друге село, щоб добратись до своїх скибочок. А ще гірше було, коли худобина вскакувала в осадницькі посіви. Конопацький до того розперезався, що прострілив одному дядькові коня...

Зінька довго мучилась і таки не повірила справедливості панського суду.

Приготувавши бідненьку передачу, невеличку пасочку, коржів з медом та ще дечого, вона вирішила провідати в'язня. Поїзд довів її до Львова — великого і гучного міста, з багатопверховими будинками з сірого каменю, золотверхим Святоюрським монастирем на високій горі та безліччю вузьких вулиць. Зінька оглянула місто з привокзальної площі. Її вразила величезна людська юрба, гомінкі людські потоки, які то прибували на вокзал, то витікали з нього в місто. Ні в сіряках, ні босих у цьому вирі вона не помічала. Все панки з тоненькими вусиками і пахучими цигарками, пані в лакованих блискучих туфлях. Були й свої, сільські, а чи може міські бідаки, але поліція їх не випускала з вокзалу. Вони чекали на поїзди в спеціально відведеній душній і облупленій залі. Лише тому, що Зінька було одягнена по-святковому, її випустили прогулятися. Вона чекала недовго. Підійшов поїзд і повіз її далі до Польських боліт.

На другий день вона розшукала тюрму, огорожену новим муром і колючим дротом. У високих фарбованих будках куняли вартові. Тюрма, видно, недавно збудована.

«Загнали тебе, Антоне, на трясовину. Ліс, як чорний сум навколо». Не одна Зінька приїхала сюди. Навістити в'язнів зібралося чимало людей. Хто з Волині, хто з Львівщини. Були й з Станіславщини, а також з Краківщини.

— З усього світу позганяли сюди, гаспиди,— мовила старенька жінка, з якою Зінька познайомилась ще в поїзді. Вона приїхала до сина. Зінька сказала, що до чоловіка.

— Ваш за політику чи, може?.. — спитала та жінка. Дівчина не знала, що відповісти, і промовчала.

— Мій за політику. Листівки писав. Їх тут укупі з кримінальними посадили. Болота прочищають. Та чи пустять на побачення?

В тюрмі двері залізні, з величезними засувами. Відвіду-

вачів прийняв пихатий поліцейський. Старій жінці він відмовив у побаченні. Впросила, щоб передачу прийняв.

— Ти до кого? — крикнув він до Зіньки.

— До Чернобая.

Поліцейський зачинив віконечко. Ривсь, мабуть, у списках.

Вона боязко постукала.

— Ну, чого ти лізеш? — визвірився поліцейський на неї.— Я оголосив, що з політичними побачень не буде.

— Я грішним ділом подумала, що ваш... — не доказала стара жінка.— Проси, голубко, щоб передачу прийняв.

— Паночку, передачу візьміть,— благала Зінька.

— Їх тут годують добре. А не вистачить — землі надяться.

— Не відмовте, паничу.

— Забагато ласки для більшовика передавати йому святкову передачу. Паску принесла?

Зінька кивнула головою.

— Давай.

Однак на цьому відвідини тюрми не закінчились. Старенька жінка, Зінька називала її бабусею, умовляла дівчину дочекатися вечора. Вона не вперше приїжджає сюди. Під вечір під конвоєм в'язнів женуть з роботи. Може, вдасться побачити. Бабуся ніби прихильніше поставилась до Зіньки. Вони весь час були в парі. Від бабусі дівчина взнала багато нового. З кримінальними, наприклад, завжди дозволяють зустрічатися по святах.

— І до політичних пускають,— промимрила бабуся.— Помітила, з нами стояв високий сивоусий дядько. До сина приїхав. Його син читальнею, либонь, завідував. Посадили його. Кілька таких сидять.

Зінька уважно слухала бабусю. Тут, біля воріт тюрми, вона переконалась, що Антон убив осадника не заради грошей. Щось інше спонукало його до цього. Що значило це «інше», вона не знала, але була впевнена, що воно було.

Вечір настав не скоро. Лиш викотила з тюрми автомашина, набита поліцейськими, бабуся потягла дівчину за собою.

— Помчали за ними,— сказала, зітхнувши.

Поліцейський розігнав людей, які зібралися біля тюремних воріт.

— Видно, що вперше прийшли сюди,— шепотіла бабуся про відвідувачів.— Нам треба стати ось за цим будиночком. Але прошу тебе, коли побачиш чоловіка, не видавай

себе, бо він, чого доброго, кине́ться до тебе, тоді розстрі́л на місці.

В'язнів вели попарно. Які ж вони кволі й зарослі! Хіба впізнаєш кого?

— Де більше поліцаїв, там політичні,— повчала бабуся.

В'язні простували партія за партією, збиваючи пил, мов старці, а чи каліки, що давно вже відбилися від дому і не знають, коли повернуться.

Від цього довгого ключа, який розтягнувсь по битій дорозі, ставало болісно серцю. Зінька не спускала погляду з в'язнів. В кожному з них вона впізнавала Антона. Раптом на її підборідді збіглись зморшки, очі затуманила сльоза.

— Он він! А коло нього поліцай з гвинтівкою,— прорвалось у неї.

— То ж з моїм вони поряд, голубко,— витирала бабуся сльозу.— Дивись, дивись, у ворота їх заганяють.

«Антоне!» давило в дівочому горлі, але не могла, не сміла крикнути.

Як же ти постарів і обносився, Антоне. Не обносивсь, поганці нарядили тебе в лахміття. Чом, чом не оглянувся ти? Може б, впізнав свою Зіньку. Висока між нами стіна. Пташкою б полетіти, так крил немає.

Сутінки.

Зінька з бабусею рушили від тюрми. Дівчина зупинялась, оглядалась на високий темний будинок з загратованими вікнами. Бабуся квапила її.

— Все одно не побачиш його.

Розлучились вони у Львові, наговорившись та заплакавши у вагоні. Бабуся поїхала на Кути, а Зінька — на Волинь.

Село. Миле й дороге воно після розлуки, бо рідне.

Зінька виснажилась у дорозі, втомилась. Добралася до своєї комірчини через городи, щоб не попадатись зустрічним на очі. Прилігши на ліжко, засинаючи, вона чекала, що надійдуть брати. Помітять, що колодки на дверях немає і зразу ж постукають. Крізь сон почула, ніби хтось шкребе у шибку. Так лопотів дощ у вагонне вікно. Стукали брати — Самійло й Сидір. Відчинила їм.

— Де була? — накинувся Самійло з порога.

— Там, де була, й не снилося.

— Негарно так, сестро. Ми непокоїлись,— сказав Сидір.— Хоча б сказала.

— Розпустилася! — тіпала Самійлом лють.

— Чого вам треба від мене? О боже...

— Не визвірюйся, Самійле,— втихомирював брата Сидір.— Що вона тобі зробила? І ти, Зінько, не сердься. Корову твою ми доїли, хоч ти й не просила. Діти у мене, сама знаєш... і за курами доглядали.

— Дякую. Корову й чередник міг видоїти. Я казала йому.

— Так діти ж у мене,— наче виправдовувався Сидір.— Я так думаю, що ліпше свій най попользує, ніж чужий. Молоко ми тобі колись віддамо.

Самійло хотів грозьбою, а Сидір просьбою випитати сестру, куди вона було запропастилась, та Зінька мов затялась.

ХІІ

— Ти будеш виходити заміж? — дорікав Петро Наталі.

— Здурів чи думаєш? — одвернулась вона від нього, соромлячись.

Брат із сестрою були одні в хаті.

— Не прикидайсь телятком. Я серйозно питаю.

— Йй-богу, ти з глузду з'їхав,— ступила Наталя ближче до дверей.

— Не втікай,— перейняв він її, зупинившись на порозі.— Федір упадає біля тебе, ніби уже засватав.

— Ну, який же ти, Петре!

— Я тобі щастя зичу. Весілля таке справимо, що й не снилося.

— І чого ти присікався? — опустила Наталя додолу очі.— Пусти.

Петро не міг заспокоїтись. Напосівся на матір, щоденно умовляючи, що пора видати Наталю заміж.

— Подівувала б вона ще рік, сину,— перечила мати.— Молода дуже.

— А вам скільки було, коли заміж виходили?

— Мені й п'ятнадцяти не сповнилось. Дописали і видали.

— То чого ж.

— Якби за господарського сина, хіба я була б проти, Петре. Віддамо її в чужу сім'ю. За роботою вона й сонця не побачить. Серце недобре мені віщує.

— Вона сама його хоче. Я балакав з нею. Ось ви ще поговоріть. Багатство — наживна річ. Ви з татом теж були

бідняками. Федір, як лише оженився, на хутір буде вибиратися. Що їм треба — обое молоді, здорові. Якщо не лінуватимуться, то й розбагатіють. Я чув, що батьки Федора за всяку ціну хочуть оженити. Чим швидше, тим ліпше. Де Наталя тоді хлопця знайде. Приймакам, звичайно, числа нема. Їх стільки, хоч за ворота кидай. Нам не приймати, а видати треба.

Гриз Петро матір, гриз. І вона здалася. Вода і то камінь точить. Брат не давав сестрі спокою, а тепер мати.

— Не вік дівувати тобі,— говорила вона.— Трапляється підходящий чоловік, то чом і не звінчатись.

— Він добрий, мамо.

— Хто ж заважає?

— Ніхто не заважає. Боязко лиш мені чогось. І ви, і Петро надто наполягаєте, вговорюєте мене,— з дівочих очей скотилась сльоза.

— Вмовляємо, бо щастя бажаємо. Перекажи йому, хай старостів засилає.

— Лячно, мамо. І як я посмію йому...

Наталя нишком ридала по ночах. Вона любила Федора, любила щиро й чисто, так, як можна любити при першому коханні. І любов — золоте світання неугасного дня — сповнювала її душу п'янкими солодощами весни. Але вона догадувалась, вона розуміла, чому її намагаються позбутися. Петро плакає надію привести в дім багату невістку — попівну. Старається розчистити дорогу для майбутньої жінки. Йому вигідно видати її, Наталю, за Федора. Він погодиться на будь-яке придане. Невже ж вони, мати й брат, обкрадуть її? Що не день, то важче Наталі жити в рідній сім'ї. Петро так на неї зиркає, наче вона його хліб їсть. Єдина втіха — побігти до криниці й постояти з Федором. «Забери мене!» — поривалась сказати йому і лиш червоніла. І він мовчав. Боявся завітати до неї в хату.

Гнатюки ж потай лаштували Наталі весілля.

Навідався Павло й зразу ж до сестри.

— Кажуть, ти рушники вже приготувала, а я нічого не знаю.

Наталя знизала плечима.

— Ти ніби засмучена? — Павло до неї.— Радуватися мусиш. Таке раз у житті буває. У нашому роду один раз женяться і один раз заміж виходять. Коли старостів пришло?

— Може, й зовсім не пришло,— відрізала сестра.

— Не лякай нас. Старости будуть.

Федір не наважувався натякнути Наталі про весілля, а в селі їх уже поженили. Розмов, балачок навколо. В Наталі від них голова пухне.

Хима, Зіньчина братова, забігає по кілька разів на день до Гнатюків, щоб вивідати, чим пахне. Вона й Олександрю, Павлову жінку, навіщає.

— Чи не розклеїлося бува? — вболіває Хима, наче рідну дочку зібралась засватати.

— Рушниками ще не обмінялися, — каже Олександра.

— Я чула, що на п'ятницю призначили, — видумала на ходу Хима. Вона переконала, що Олександрі відомо, коли старости прийдуть, але вона криється. — Значить, на п'ятницю призначили? — допитується знову.

— Справді, не знаю.

— Бодай вам легко зітхалося... Хвалити бога, що не розклеїлося. Вірте чи ні, а мені здається, що то хтось чутку пустив, буцімто вони поженяться. Вона ж з такого роду! Не мені вам казати. Ума не прикладу, як Василина могла рішитися. А може, Наталя з Федором уже прижили... Прости господи, щоб мені язик відняло, — перехрестилася Хима.

— Полюбилися і поберуться. Вибачте, але мені треба пшеницю просіяти до млина.

«Коровай пекти», задоволено відзначила Хима.

— Полюбилися. Аякже: кожен горщик свою покрішку знайде. Засиділась у вас, вибачте. І від роботи відірвала. Я у лавку за сіллю прибігла. Лавка зачинена. До вас забігла на хвилиночку. Діти не хворіють, Сяню?

— Брикають.

— Коби здорові росли.

Хима подріботила в крамницю. Сіль їй зовсім не потрібна. Вона надумала взяти сірників, але виявилось, що гроші забула.

— Обійдуся жаром, позичу в Гнатюків, — махнула рукою.

В крамниці появилася Гапка, з протилежного кінця села.

— Ой, і рада я, що зустріла тебе, Гапчко, — відкликала жінку вбік Хима. — Ти чула?

— Що?

— Про весілля. Я шойно від Сяньки, Гапчко. Там таке коїться, не доведи господи...

— А то ж що? — насторожилася Гапка.

— В п'ятницю старостів очікують. Сянька коровай пектиме.

— Невже?

— Хіба я брехала коли-небудь? Ти ж мене з отаких літ знаєш,— і Хима показала рукою.

— Уявляю, Химо, яка зараз гарячка у Гнатюків. Ти там не була?

— Я, та не була б? Там всі, мов опечені. Гляди, Гапочко, я ж тобі тільки сказала, по секрету.

— Бог з тобою, Химочко. Обценьками з мене ніхто не витягне.

— Я побігла додому. Сидір там мов на жару сидить. Вийшла я з хати за хворостом, і сама не знаю, як тут опинилась. Ага, за сірниками прибігла, але ж гроші забула. Може, позичиш?

— У мене в самій ламаного нема. Думаю в набір гасу попросити.

Немає нічого гіршого, страхітливішого, як попасти на язик Химі. Вона живого поховає і мертвого воскресить. Займеться ранок, Хима в крамницю. Вивідає, як кому спалося, розкажує, до кого залицяється пан солтис, що буде варити попадає на обід, хто відьомством захоплюється і чому дощів нема.

Наскрекоче, наче сорока, і полетить. Так зо дня в день. Це в будень. А от коли настане неділя, чи ще яке свято, тоді вона в церкві. Стоїть у бабинці, наперед не лізе. Нудно тягнеться служба, а Хима десять служб вистояла б. Ото наговориться. Жодної жінки не пропустить.

Шпарко Хима розмовляє. Так язиком меле, що лиш встигай її слухати. Швидко й бігає: щойно бачили в крамниці, як уже проситься до Гнатюків з покришкою.

— Бабцю Василю, будьте настільки добрі, вкиньте жару, я бачу, у вас в печі горить, бо дим коромислом верне.

— Візьми собі...

Хима метнулась до припічка, але й не думає жар нагріти. Роздивляється по хаті, чи не запримітить якихось знаків.

— Де ж Наталя, що ви, бабцю Василю, самі порадьте?

— Близну на річці полоще.

— Звісно, роботи у неї бідної хоч одбавляй.

— На хвильку спочину немає,— каже Василюна.— Давали, сусідко, покришку,— нагребла Химі жару й випроводила її з хати.

Може, ніхто так у селі не падькав за Наталине весілля, як Хима і Гапка, але не вони вирішили її долю.

Наталя прала білизну, вибиваючи її важким працем на білому камені. Коромисло валялось осторонь, на березі. На чистому піску — купка пожмаканих сорочок і наволочок. Наталя прополіскувала їх, щоб викинути на сонце. Чисті хвилі, доганяючи одна одну, набігали на берег, лизали пісок, камінчики й лоскотали дівочі ноги. Наталя — в білій хустині, пов'язана не під підборіддя, а навкруг голови, в легенькім платтячку з дрібненькими синіми квіточками, без спідньої сорочки. Тонка й гнучка, вона легко згиналась і розгиналась.

Уже збиралась додому. Сіла спочити на білому камені, обхопивши коліна руками, як з верболозу її хтось окликнув. Зірвалась, щоб не подумали, що дармує над річкою, і стала розкладати білизну на обидва кінці коромисла.

— Дозволиш, я допоможу, — налякав її Федір.

— Не можна, — сказала Наталя. — В селі й так балачок... А що скажуть, коли з білизнаю побачать?

— Овва, — пхикнув Федір.

— Тобі овва, а мені дома проходу не дають, дорікають...

— А мені, гадаєш, не дорікають? — зітхнув Федір. — Боїшся мене до себе в хату запросити. Петро може вигнати. В селі поговорюють, знаю. Я ж візьму коромисло і понесу, — він спритно підняв коромисло на плечі. Наталя оторопіла. Держала праця в руках і не могла проронити слова.

— Хочеш, я перед тобою гопака станцюю, — насмішкувато кинув він.

— Не треба, Федю.

— Думай як завгодно, — хоробрився він, — а я до тебе старостів пошлю, — і, не слухаючи, що вона відповість, хлопець поніс білизну.

— Федю! — скрикнула Наталя. — Почекай, Федю.

Вона бігла до нього, легка й збуджена, розмахуючи працем.

— Федю, донеси тільки до села. Там я сама... А потім...

— Що потім? — вчепивсь він за це слово.

— Сам побачиш, що потім, — зупинила вона його.

— Ти так кажеш чи брат?

— І брат, і мама, — не приховала Наталя.

— То чом боїшся, щоб я додому не ніс?

— Не боюсь, але най потім, — вона зворушливо дивилась на нього великими чорними очима, затамувавши по-

дих. Плаття, підмочене знизу, облягало її стан. Федору здалось, що Наталя стала ще меншою і тендітнішою, ніж завжди. Її груди — тугі два кулачки. Вона напружено потяглась до нього. «Бери мене усю»,— прочитав він у її очах. У мокрих до колін штанах, він затупцював на місці від радості, ляпаючи об землю босими ногами, кумедно танцюючи.

Збулось Химчине пророкування. Лиш не вгадала вона, якого дня старости навідаються. Федір не схотів чекати п'ятниці. Він заслав їх у середу.

Химка порпалася на городі й мало не прогавила. Сусіди виручили. Вона майнула з городу і, спершись на тин, крадькома позирала на гнатьюківське подвір'я.

— Довго не виходять,— позіхнула.— Певно, діло ладиться.

Проте як їй досадно не було, вона не могла бачити, як старостам обміняли хліб і рушники, як Петро запросив усіх до столу випити по чарчині. Коли старости показалися на подвір'я, переконалась, що Наталя засватана.

Петро проводжав старостів за ворота. Андрій, Федорів батько, окоренкуватий, плечистий, низько вклонився Петрові, знявши потертого кашкета. З перев'язаними через плече рушниками, старости гордовито, повагом посунули вулицею. Старий Андрій так і не нарядився у кашкет, світив лисиною на всю вулицю, оглядався і кланявся гнатьюківським воротам.

Через кілька днів, вслід за старостами, мав прийти молодий з батьками на оглядини. Це дуже турбувало Петра. Який же посаг дати за Наталею? Землі — морг, і на сантиметр не більше. Скриню. А от корову чи телицю? Сам не міг вирішити. Попросив Павла, щоб розсудив по справедливості.

Після вечері стали радитись. Мати з дочкою усілись на ліжку, а брати за столом. Петро дістав з божниці записку книжечку і олівець.

— То як ви гадаєте, мамо? — зупинив сонні очі на матері Павло.

— Як батько завіщав, діти,— поклала вона на коліна свої спрацьовані руки.

Гриць крутився посеред хати і мовчки слухав. Йому було жаль Наталі, яка тихенько чіпіла поряд з матір'ю, мов чужа.

— Батько відписали Наталі морг поля у заповіті,— почав Петро.— Най буде так.

- Най буде, діти.
- Скриню візьмеш з собою, Наталю. Нову замовляти не будемо. Материну, ось ту, що стоїть. Іншої в нас немає.
- Можливо б підфарбувати її? — питав Павло.
- Не завадило б. Але це вже гроші. Плаття недавно справили. Зовсім нове. Двічі чи тричі одягла, Наталю?
- Двічі.
- От бачиш, зовсім нове. І сак новий. Пальто ~~перешите~~ з матиного, але добротне. Хустка. Так що з одяжі нічого й купувати не доведеться. Я не рахую сорочки і подушки. Хіба розпашку чи блузочку можна пошити. Що ви скажете? — запитав Петро.
- Хустину б купити, бо та застара,— сказала мати.
- Нового не накупишся,— стукав олівцем об стіл Петро.
- Хустка мамина. В чому вони ходитимуть? — спитала Наталя.
- За них я поклопочусь.
- Що ти торгуєшся, Петре,— шкрябав Павло потилицю.— Купи їй хустину, але скриня най буде непофарбована. Майже одна ціна.
- Пофарбуйте ліпше скриню,— просила Наталя.
- Згода,— записував у книжечку Петро. Він подумав: «Скриню таки треба пофарбувати. Коли будуть везти придане, всяке бачитиме».
- Не знаю, як з машинкою зробимо, Петре,— мовила мати.— Ти ж обіцяв.
- З якою машинкою?
- Швейною, сину.
- Зовсім випустив з уваги... Машинки тепер у моді. Але ж це розход. Я думав телицю дати їй, і вистачило б. Машинку? Що ти скажеш, Павле?
- Дивак. Продай телицю й купи машинку.
- Грошей не вистачить.
- Невже я у вас не заробила, мамо,— взяла Наталя матір за руку.— Машинку не хочете купити, то корову б дали. Овець же я не прошу.
- Дивись, чого заманулось,— став сердитись Петро.— І машинку, і корову їй давай. Може б, хату за рік потягла? Корову я й не думав давати. Машинку не купуватиму. Бери телицю. І не радив би я продавати її. Такої породи худоба лиш у нас, у Павла і в пана Рачинського є. Велике діло, якщо не поп'єш рік молока. Телиця, як цяцьочка. Годована, аж шкіра блищить на ній.

«Що вони так торгуються? — шкодував сестру Гриць. — Та я б усе дав Наталі, що їй лише треба».

— Якщо машинки не купимо, то корову треба дати, — вступилася за Наталю мати.

— І не просить, — відрізав Петро.

— Навіщо їй корова, — пробурмотів Павло. — У Федора є і вистачить. У Брегів і хліва нема, щоб дві корови поставити.

— Що хочете, те й давайте, — розплакалася Наталя, витираючи сльози кінцями хустини.

І Гриць, і мати заплакали.

— Тільки сліз ще бракувало! — обурився Петро. Не можу я всю господарку віддати тобі! Морг поля береш. Тільки подумай, цілий морг. Ну, дайте їй, мамо, в придачу пару курей до телиці, аби не плакала. А ти, шмаркачу, чого завиваєш? — тупнув на Гриця. — Марш з хати.

— Не гони його, Петре, — обняла найменшого сина мати.

— Наталю, ти кривди не матимеш на таке придане, — вмовляв Павло.

— Не подавати ж мені на вас у суд, — сказала, ковтаючи сльози, сестра.

ХІІІ

Павло придивлявся, як Ілько фарбує паркан. Кмітливому хлопцеві нова робота була насолодою. Він почепив на груди подертий, викинутий на смітник фартух своєї хазяйки. Відро з фарбою стояло у нього між колінами. Вмокнувши квача з кінського хвоста в маслянисту густо-червону рідину, він тягнув ним згори вниз.

— Він фарбує паркан! — пожирали Ілька однолітки.

У селі тільки в попа пофарбовано паркан.

— Як ти тягнеш? — вирвав з Ількових рук квача Павло і луснув ним хлопця по пальцях. — Фарбу псуєш. Треба мазати знизу вгору.

Ілько посмоктав пальці в роті, й вони наче перестали боліти.

— Дзінь добри! — гукнув у воротах верхівець.

— Пан солтис! Дзінь добри. Заїжджайте, не минайте.

Кулінич гарцював на коні, розганяючи дівчоро, яка спокливо зиркала на відро з фарбою.

— Бардзо дзенькую.

— З гміни їдете?

— З міста.

— Може б, у хату і теє...

— Хто дозволив паркан малювати червоною фарбою? — визвірився Кулінич, не піддаючись на вмовляння. — Я забороняю!

— Я вас прошу в хату, — напосідав Павло.

— Хто дозволив?..

Павлові врешті вдалося умовити розлюченого солтиса злізти з коня.

— У пана Рачинського весь маєток червоним муром обнесено, пане солтис.

— Зеленої цегли нема. А паркан ви перефарбуйте, якщо не бажаєте мати неприємностей. У вас брат невідомо де.

— Геть і відро забори! — прогнав Павло наймита від паркана.

Сусідські хлопчики давно метнулись урозтіч, понісши звістку, що солтис не дозволяє малювати паркан червоною фарбою.

— Маєте купу новин для села, прошу пана? — Павло старався зам'яти неприємну розмову.

Олександра застелила стіл чистою скатертиною, подала шинку, сало і сир із сметаною.

— Руки треба помити. Надто кінським потом пахнуть, — солтис роздягся, наче у себе дома, і попрямував на кухню.

Павло частенько приймав сільське начальство — солтиса або постерункового поліціяя. В шафі у самісінькому куточку завжди стояла повна карафка міцної горілки, настояної на перці. Якщо солтис чи постерунковий не дуже бажали хильнути по чарці горілки, а це могло бути, коли вони вже десь хильнули, Павло розщедрювався тоді на вишнівку або слив'янку. Але це було надто рідко, бо з тих пір, як у Павла пообідав сам пан вїйт, вишнівка і слив'янка береглася для нього. Павла наче золотом обдарили, коли вїйт потиснув йому руку. «Хтозна, — міркував собі, — може, він зі мною, мужиком першим на все воеводство, поручкався».

Солтис випив підряд дві чарки і став мляво закушувати. Павло налив йому знову.

В сільського начальства розв'язувався язик.

— Тут, у кишені, — ткнув Кулінич себе в груди, — в мене такі новини!..

— Може б, слив'яночки? — упадав перед ним Гнатюк і, не чекаючи згоди, поспішив націдити.

Слив'янку солтис пив склянкою.

— Мабуть, радісні новини?

— О, в мене список, кого братимуть у солдати. Військо польське — честь для мужиків. Чи не так кажу?

— Авжеж, що так. Багатьох беруть?

— Секрет. Але вам можу відкритися. Здається, що ваш браток записаний.

— Не дуріть, пане солтиде.

— Прочитайте.— підсунув він Павлові під ніс список. Павло прочитав прізвище, ім'я й по батькові брата, національність, віросповідання та рік народження.

— Не лише його, і Шумейкового беруть. Коли призиватимуть? — спитав діловито Кулінича.

— Скоро. Ви маєте шанс стати опікуном. Господарка нічого собі. Сестри здихались, а молокосос не завадить. Прийміть до уваги, пане Гнатюк.

— Опікуном? — спохмурнів Павло.

— Папери я видам. Постою за вас. Тільки про це нічирк, язик на замочок,— пікся солтис. Він був карликом у порівнянні з паном війтом, проте старався бути схожим на нього. Відростив кругленького животика, штани носив, як і війт, на підтяжках.

— Збираєтесь їхати, а може б, посиділи?

— Що занадто, то не здраво.

На вулиці він ще раз наказав, щоб не фарбувати паркан червоною фарбою.

— Червоний паркан — це політично.

Павло зовсім не мав на думці того, що стрельнуло в голову солтису.

Червона фарба йому подобалась тому, що віконниці й двері були червоними. Солтис міг наказати, щоб і їх перефарбувати.

Не до паркана зараз, після виудженої новини. Вештався без діла. Спокусливо бути опікуном. Але чи виграє від того? Якби матері не було, не задумався б. Крім того, Петро має намір женитися. Якщо він не бреше, то в полівни іншого виходу нема. Петро пристане у прийма, бо він ще молодий, і можна на дещо надіятись. Павло тоді посяде всю господарку. Так найкраще: ніхто в селі не дорікатиме, що брат брата обікрав. Якщо Петра поженуть у військо, тоді все пропало. Справити б весілля? Петро чекає осені, а там його на призов. Треба зробити так, щоб не взяли у військо. Павло сушив голову. Якби у Петра фізична вада була. Ніби здоровий. А все ж через лікарів слід діяти. Як-

що вони не допоможуть, тоді ніхто не допоможе. На те потрібні гроші, багато грошей. Доведеться позбутися корови, і то чи вистачить?

«Поборемось, побачимо»,— не хотів губити надію. І він поспішив у Липину — на батьківський куток.

Петро клепає косу. Бив кінцем молотка по бабці, видзвонюючи.

— Траву в садку коситимеш? — заклав Павло за спину руки.

— Поки дощів нема, слід викосити.

— Обжався?

— Майже.

— До мене Кулінич заїжджав,— обвів Павло очима подвір'я і, переконавшись, що їх ніхто не зможе підслухати, присів на колоду поряд з братом. Той доклепував п'ятку, не цікавився, чому заїжджав солтис.

Павло помовчав і почав знову:

— Як з весіллям?

— Ніяк.

— Байдики б'еш?.. Ти ж господарський син. Рая довго у Закопаному буде?

— До осені.

— Отець Олексій женихів підбирає,— ламає Павло у руках трісочку.— Ніхто не провідав, що ти з Раєю тее...

— Хіба я зовсім здурів?

— Остерігайся. Кулінич... — запнувся Павло.— Весілля може зірватись.

«Пророч, пророч»,— презирливо зиркнув спідлоба Петро.

— Я без жартів. Тебе можуть забрати.

— Як забрати? — дунув хлопець носом на свої вусики.

— В солдати. Гляди, про це лише ти і я знаємо. Не колись на мене так злякано.

Петро зсунувся з колоди на землю. Невдавані, насторожені морщини пересікли лоб над переніссям. Лице осунулось.

З будки виліз Мурза і гавкав ліниво, відмахуючись від мух.

— Заціпило б тобі!

— Будем діяти. Не сидіти ж, склавши руки,— ламає Павло трісочку.

— Або я знаю. Ти старший. Ти знаєш, що робити. Я можу палець відрубати.

— З глузду з'їхав. Лікарів підкупимо.

— Через пана Рашовського?

— То такий, що гроші забере й нічого не зробить. Через нього в тюрму посадять. Самі мусимо шукати виходу.

Брати журливо кивали головами. Молодший розкис. Його обличчя посіріло; не брите кілька днів, воно заросло колючою чорною щетиною, яка најжачилась малюсінькими голочками. Він тер долонею бороду, наче щетина заважала йому думати, заважала шукати вихід із скрутного становища. Хитрі Павлові очі, напівсонні, але, як і завжди, невсипущі. «Ото тобі, зайчику, ані вискочити, ото тобі, зайчику, ані виплигнути», — читав Петро у них про себе.

— Вискочимо! — хруснула в Павлових руках трісочка. — До прийому відбиратиме хлопців Сторожук, молодий лікар. Десятьма золотими, ясна річ, не обійдеться. І переборщать не слід. Поторгуємось:

— Я прикинуся хворим, а ти буцім повезеш лікувати, як приватного клієнта.

— Так-то так. Перш за все потрібно впевнитись, чи дійсно Сторожук оглядатиме на прийомі. Сім разів мір, а раз відріж. Покладись на мене, — Павло ліниво підвівся з колони.

Рудий Мурза завивав хвостом.

— Що скажеш? — обізвався він до собаки. Підступив до нього й погладив, злодійкувато придивляючись до хлівів, наче оцінював їх вартість. Його очі муляла біла черепиця з цементу. Ні вітру, ні дощу не боїться вона. А на його будівлях череп'яна, нікуди не годиться. Коби вдалося оженити брата, викрутившись з рекрутчини, а тоді за перекриття.

— На тебе надіюсь, Павле, — мовив Петро.

Павло не вмів баритися. У нього все горіло в руках. Він погнав у місто розвідувати, чи оглядає Сторожук призывників. Сам Павло у війську не служив. У першу світову він був підлітком, у громадянську ховався. Власті змінювались, і він не знав, кому служити. Вирішив не служити нікому. Втікав від червоних, від Петлюри й від Пілсудського. Тепер жоден осадник не посмів докоряти йому, що він не лояльний до панської влади. Йому однаково, яка влада, аби його ніхто не чіпав, аби мав землю й власну господарку. Хто його знає, як воно може обернутися на білому світі. Можливо, й нова влада, хоч і міцно вона вкоренилася, полетить шкереберть, а тоді присікаються, що брат служив у польському війську, як зараз присікаються за Івана. З такими роздумами Павло вертівся по міських уста-

новах: у гміні, лікарні, забрів у конторку до Цаля, здалеку вивідуючи, хто з лікарів відбирає хлопців для призову. Він не помиливсь, що першу дудку грає Сторожук. Як він напише, так і буде. Павло прогулявся по тинистій вулиці, на якій за кленами і ясенами ховався Сторожуків особняк. Стежка до парадних дверей посипана жовтим піском, підстрижені ножицями куші,— навколо чистота і охайність. Достаток світиться через широкі вікна. Павло тупцював взад і вперед, прицмокуючи, такого пана за безцінок не впросиш!

Перш ніж заїхати додому, він заїхав до брата.

— Продамо корову,— хапливо говорив Павло, викликавши Петра у сіни.— Пустимо чутку, що ти захворів.

— Значить, Сторожук?..

— Достеменно. Раз я кажу, будь спокійний.

Тієї ж ночі Петро зліг. Йому викручувало руки, корчило ноги, тріщала голова. Якої тільки нісенітниці не плів він, обдурюючи навіть матір. Вона бідалася, нічого не знаючи.

— Без лікарні не обійдеться,— визначив Павло.

— Грошей, коби грошей розстаратися,— ламала мати руки.

— Корову продамо.

Василина не перечила. Так і порішили.

Продавати корову погнали Павло з Грицьком. Грицько вів її на мотузці, а Павло повагом чвалав збоку, наче не мав до корови ніякого діла.

Продали тому ж таки Цалеві. Він обмацав її зі всіх боків; заглядав у зуби, пробував, чи міцно роги тримаються, щупав за вим'я. Коли корова не давалася, чухав її у потилицю. Цаль хотів знайти будь-яку ваду, щоб заплатити дешевше.

— Корова як корова,— заклав він руки у чорний скортук.— Ратиці розбиті. На м'ясо її не візьмуть, бо худа, клуби стирчать, а молока вона також багацько не дасть.

— Що ви, пане Цалю. Якби не біда, не продавали б її,— набивав ціну Павло.

— Так чого ти привів її до мене? — затіпав Цаль борідкою.— Веди на ярмарок, там більше дадуть? Дулю під ніс дадуть!

— Ай, які ж бо ви...

— Чого впираєшся? Не хочеш брати грошей — не треба. Веди додому і чекай ярмарку. В мене день на місці не стоїть, у мене комерція,— і він крутнув до конторки.

— Почекайте,— наздогнавши, хапнув Цаля за полу Павло.

— По руках? — озирнувся Цаль, блискаючи маленькими ненаситними очима.— Так би давно.

Корову продали з мотузкою. Щоб було на щастя.

Грошей виявилось малувато. Павло позичив братові й про всяк випадок узяв у нього розписку. Пан Рашовський був за свідка.

Того ж таки дня з гнатюківського подвір'я затарахкотів візок. Павло хльоскав віжками, зовсім забувши, що везе хворого брата. Петро натер очі цибулею, і вони сльозились. Брати мовчали, наче перед сповіддю. В містечку Павло нарочито їхав головними вулицями, аби кожному кинулось у вічі, що везе «хворого». Чим ближче доїжджали вони до Сторожукового особняка, тим ставало їм моторошніше.

Павло допоміг Петру злізти із воза. Нерішуче, ніби вагаючись, ступили на стежину між кущами. Павло змів пилюгу з чобіт кашкетом. Двері високі, ковані залізом, наглухо зачинені. Над ними — мідний дзвінок з довгим ланцюжком, на якому висить дерев'яна ручка. Павло закалатав у дзвоник. Відкрила молоденька дівчина в білій фартушині, очевидно, наймичка.

— Пацієнти? — запитала вона, не переступаючи порога.

— Ага,— відповів Павло.

Кухарка ввела їх до передпокою і попросила зачекати, а сама почовгала в туфлях-шкарбунах по довгому коридору сказати панові лікареві, що привезли хворого.

Павло з Петром роздивлялись навколо. Чисті стіни, паркетна підлога, устелена важкими килимами, блискучі клямки на дверях і навіть повітря дихало достатком ситого життя.

Кухарка повела їх у кабінет. Перед тим як зайти, Павло постукав у двері й, одержавши дозвіл, пропустив наперед Петра, а потім і сам увійшов досередини, низько вклонившись на порозі.

Лікар сидів біля вікна у білому кріслі. В його кабінеті все було біле: стіл, шафа, крісло для хворого. І сам він був у білому довгому халаті, в білій шапочці. Молодий, але в окулярах. Він зсунув їх на ніс і байдуже подивився поверх золотої оправы на Петра й на Павла. Не піднімаючись з крісла, тицьнув рукою, вказуючи, де сісти. Ноги в Петра підкошувались, щось тенькало в колінах. Павло штовхнув його легенько в спину, і він, важко ступаючи, на-

близився до крісла, сів, безсило опутивши голову. Він не міг підняти очей на Сторожука: боявся стрітись з ним поглядом і тому бачив лишь на лікаревих грудях кишеню, пришиту з правого боку халата. Лікар нахилився над ним, взяв його за підборіддя і закинув йому голову на спинку крісла.

— Гарячка?

— Гарячка,— відповів Павло за брата.— Збадайте його, пане..

Сторожук тріпнув термометром і засунув його Петрові в пазуху.

Чутно, як чикає настільний годинничок. Павло втупився в нього і слідкував за тим, як бігала маленька стрілочка, відраховуючи секунди.

«З якого боку до нього підступитися?» — колупало Павла. Сторожук тим часом витягнув термометра.

— Гарячка, а температура нормальна,— здивувався він.— Роздягайся, хлопче. Та не так мляво.

Прислонивши трубочку до Петрових грудей, лікар довго слухав. Стукав пальцями по спині.

«З якого боку підійти до тебе? — не міг Павло заспокоїтись.— Шукай цілий тиждень, але ніякої хвороби не знайдеш».

— Серце, серце у тебе, хлопче, слабке,— поклав Сторожук трубку на стіл.— Одягайся,— і сів писати рецепта.

— Прошу пана, а скажіть, з таким серцем, як у нього, беруть у військо, бо ми... — не доказав Павло.

— Половина людей з такими серцями живе, і їм нічого не бракує,— посміхнувся лікар.

— А ми, власне кажучи, до вас прийшли,— наблизився Павло.

— Чого, чого прийшли?

— То ж я пояснював, прошу пана... Аби його у військо не взяли.

— Ви... ви насміхаєтесь надо мною? Я лікар! У мене диплом Варшавського університету. Ви хочете, щоб я поліцію покликав?!

«Ото тобі підкупили!» — жахнувся Петро.

— Прошу пана, нащо нам поліція. Йй-бо, ми не грабіжники. Ось вислухайте нас,— настоював Павло.

— Я вас у тюрму запроторю! — погрожував Сторожук.

Павлові не вистачало слів переконувати його. Він квапливо витягнув гаманця і висипав на стіл купку грошей. Лікар не міг зрозуміти, в чім справа, але, побачивши кіль-

ка сотень золотих, перестав сваритися. Він замовк. Мовчали й Павло з Петром. Гроші брязкотіли, сиплячись з гаманця. Сторожук не видержав і обернувся до стіни. Павло опанував себе. «Хоч ти й пан, а на гроші падкий»,— подумав він і миттю сsipав гроші назад у гаманець. Сторожук оглянувся — на столі ні гроша. Павло держав гаманець у руці.

— Зробіте, щоб його це забрали у військо,— і гроші ваші,— рубонув він.— Всі, до єдиного грошика. Мало — доплатимо.

— В нього справді хворе серце.

— До прийому восени покличуть,— не спускав з лікаря погляду Павло.

— Можливо, хлопче, у тебе ще щось болить?

Петро наче зақляк. Не міг ворухнути язиком.

— Що ж ти мовчиц? Живіт не болить? Серця замало. Ти розумієш, замало.

— Живіт зрідка поболює.

— Може, в тебе уразка шлунку? Слід зробити аналізи. Зніми черевики — я оглянуп твої ноги.

Петро присів і став розшнуровувати черевики.

— Однієі, мені однієі ноги вистачить,— нагнувся Сторожук.— Та в тебе плоскоступість. Це вже серйозна вада. В піхоту ти не годишся. Принесеш завтра кал. Може, й шлунок не в порядку.

— Так що можна сподіватись, прошуп пана? — простягнув Павло гаманець.

— Скільки тут?

— Триста.

— Завдаток? — поправив лікар окуляри.

— Так.

— Я випишуп вам вексель, що ви у мене позичили тисячу злотих. Згода?

— Дорогувато, прошуп пана. Три корови стільки не коштують. Випишіть на сімсот.

— Розуміється, крім тих, що мені дали?

— Авжеж.

— Коли завіримо у нотаріуса?

— Сьогодні, зараз.

— Я готовий. Прошуп зачекати мене у вітальні,— Сторожук відкрив двері, пропускаючи братів.

Через кілька хвилин вони втрьох поспішили до нотаріуса.

По дорозі Сторожук зауважив:

— Хворому ліпше б вернутися і сидіти на возі.

Піски за селом. Піски і суглинок. Поля вузькі: помежовані. Деінде бовваніють полукипки на сірій стерні. Вони поприсідали до землі, мов скаржаться, що їх вчасно не забрали з поля. Гречка лежить в покосах. Вона добре вродила і чорніє, як болото. Поорані нивки лежать, спочиваючи. На деяких латках зазеленіло молоде жито. Сумовиті поля. Чиї копи не звезені, чия гречка не кошена, чия смужечка не виорана і не засіяна, той найбідніший у Лозівці. Над сумовитими нивами курликають ключі сірих журавлів. Вони повернуться з вирію. А чи будуть виорані й засіяні убогі ниви?

Через стерні й ріллі чвалав навпростець до села Петро. Ходив оглядати своє поле. Раніше там росла конюшина. Притрусивши її гноем і глибоко виоравши, Петро засіяв пшеницю. Вона вже зійшла, зазеленіла, бо рання. Боявся, щоб худобою хто не витолочив. Всяке буває. Поганяв Петро до села. Що йому до того, що чиїсь полукипки будуть мокнути під дощем чи чиїсь нивки заростають пириєм? Це не його, це — чуже, а чужого не шкода. Хлопець прошкував, наче летів на крилах. Поки стояли погожі дні, він вирішив обмолотитися. Отож поспішав до Короля переказати йому, щоб завтра йшов з жінкою і з дочкою до машини. Король ще за торішне винний: брав у борг борошно. Нехай відробляє. В Петра наче прибуло сил. Від військової служби він відкараскався. Мусив іти, правда, на прийом, бо виклик вручили, але Сторожук допоміг, не обдурив. Здоров'я у Петра виявилось нікудишне: і порок серця, і шлунок понижений та ще й плоскоступість. Усі хвороби, окрім болячки в шлунку, лікар вигадав. А з шлунком не все гаразд. Особливо після того, як Сторожук настояв, щоб випив пляшечку якихось ліків. Петро пив їх перед призовом, щоб захворіти. А як біда минула, викинув недопиту пляшечку. Петрових ровесників — Самійла і Михайла — забрали у військо. Ніхто не порахувався з тим, що в Михайла батьки старі. Забрали. Так йому й треба. Залишився лиш він, Петро Гнатюк, найперший парубок у селі. По векселю ще не всі гроші віддав Сторожукові. Треба молотити, продати збіжжя і розрахуватись, а тоді й старостів засилати до попа-батюшки. Може, не схоче? Петро не здивався з Раєю. Вона ще не повернулася із Закопаного. Любить вона його чи ні, Петро не знав; як і не знав, чи він сам любить її. Він не задавав собі такого питання. В одному був

переконалий, що вона народить від нього дитину. Отець Олексій в гадці цього не має, але все могло трапитись по милості божій, якщо молода попівна залишилась наодинці з парубком далеко від дому, в зеленому лісі.

Королеве обійстя — перед самим вигоном. Ні воріт, ані хвіртки нема. Нащо вони, коли немає й подвір'я? Кривобока хата підперта з усіх боків дрючками. Попхни її ногою і розвалиться. Хлівця нема, одна повітка. Нащо й хлівець, коли в Короля ні корови, ні коня, ні пацяти. Кривобока хата, і до неї вузька стежечка. Дірявий горщик на кілку перед порогом,— оце й усе Королеве обійстя.

Петро почовгав ногами об подорожник, бо до чобіт налип суглинок.

Сінешні двері, струхлявілі й перекошені, ледве держалися на одній завісі. Замість порога — здоровенний камінь, обтесаний босими ногами. Ніхто його не стрічав. Зігнувшись, щоб не вдаритись головою об низький одвірок, він опинився в тісних темних сінях. З закутків насувалась п'ятьма. Хотів чим швидше відшукати клямку, щоб ускочити в хату, але не міг її намацати. Забув, а може, й не знав, що у Королів немає клямки. Двері зовні й зсередини зачиняються на защіпку кілочком, наче у хлівці.

У хаті були люди. Хлопець чув їхні приглушені голоси.

— Винесемо його в поле,— сказав Пилип.

— Винесемо, винесемо,— підхопили діти.

— Він сховався у запічок. Він не хоче.

Розчинилися двері. Петро відскочив убік. Під його ногами шмигнуло злякане звірятко — сірий заєць. За ним висипали з хати Пилип, щуплий, з розкуйовдженою чуприною, висока Якилина, Максим з Ганною.

— Куди, куди він?

— Ондечки, ондечки він, мамо! — тикав пальчиком хлопчина, підтримуючи штанці.

Виплигнувши з хати, наляканий заєць прожогом поскакав у поле, гнаючи через стерні й ріллю.

Король з жінкою і дітьми стояли як укопані під хатою і не спускали з нього очей. Добігши до високої межі, заєць зупинився перепочити. Він став на задні ноги, обернувся лицем до Королів, ніби прощався з ними, дякуючи за добру гостину. Потім крутнувся і поскакав, погнав щодуху в чисте поле.

— Насип тепер йому солі на хвіст,— м'яко й ласкаво всміхнувся Пилип у рудий вус і погладив синову стрижену під гребінець голову.

Якилина змахнула сльозу:

— Дике, а як волю любить! Боже милий, подумати лишень, встав на задні ноги і попрощався з нами. Звірина, але ліпша лихої людини. Борони тебе від усякої напасті.

— Зайчик, зайчик на волі! — підскакував Максим.

Лиш Ганна стояла сумна. Вона вже давно почала сплунути і не бачила, як заець зупинився на високій межі. Вона може бачити тільки зблизька.

— Він утік? — сіпала Максима за рукав.

— Іжа в печі вже прохолонула, — спохватилась Якилина, — хрдімо до хати.

Петро аж тепер поздоровкався з ними.

— Заходь, гостем будеш, — запрошував його Пилип.

— Мама ячмінної каші наварила, — облизувався Максим. — З нового ячменю. А я товк його.

— Дякую, але їсти не хочеться, — зам'явся Петро.

— Якби щось добреньке, то, може б, і не відказалися, — обізвалася біля припечка Якилина. Вона вихопила з печі чималий горщик, здмухнула з нього сажу і обережно понесла до столу. Висипала ячмінну кашу в полив'яну миску, залишивши трохи на дні горщика. Відійшла і сіла скраю на ліжку. Горщик стояв у неї на колінах.

Діти держали в руках дерев'яні ложки, але не наважувались першими доторкнутись до страви. Це повинен був зробити батько. Каша парувала, пахла свіжим ячменем, димом і полем. Пилип витер ложку об штани, зачерпнув каші й, щоб не розсипати, підставив долоню. Коли він проковтнув перший ковток, почали їсти діти.

— Смачна, — набивав повний рот і уплітав так, що аж за вухами лящало, Максим.

— Іж мовчки і не базікай, — насварилась мати.

Хлопчина їв, стоячи на колінах на стільці: він ще малий і не може інакше дістати ложкою до миски.

Маленька й сіра хата у Королів. У ній немає ні грубки, ні ванькирчика. Ліворуч від дверей стоїть піч. В її бік впирається стареньке ліжко, прикрите різним дрантям, з якого виглядає солома. Максимові подобається, що ліжко впирається в піч. Йому легко вискакувати на черинь. Він там спить з Ганною. Стіл — липова розкаряка, нічим не накрита, впирається в ліжко. Одна довга лава вздовж стіни. На лаві, біля дверей, — відро з водою. Два віконця на чотири шибочки. Одне на схід, друге — на захід. Шибочки посклеювані. Крізь вікна смутно цідиться світло дня. Хатина мала, а світла ще менше. В кутках, де образи, вогко.

Там протікає, коли починаються дощі. Сирість вилізає з кутків і повзе по стінах. Але коли сім'я сідає до столу, всі забувають про сирість і вогкість. Тоді в хаті — свято. Навіть сонце світить по-іншому. Тонко-тонко пряде воно свої промені й крізь склеєну шибочку пускає до хати. Падає той промінець — ниточка на ліжко, щоб освітити помарніле Якилине обличчя. Принишкла, мов засоромлена кимось, тримає вона горня на колінах. Їсть помаленьку. Все дивиться, як снідають чоловік з дітьми і чи смакує їм страва. Страва смакує, бо що може бути ліпшого, як ячмінна каша. Вона тверда, не глейка, розсипається. Лиш треба вміти зварити її! Ложка олії на миску каші, невже це не розкіш! Ситий по горло на цілий день. Попивай воду, як гусак.

— Що то за заєць був у вас, Пилипе? — закурив Петро.

— Його тато зловили на конюшині, — запихав за обидві щоки кашу Максим.

— Помаліше їж, а то вдавишся, — grimнув на нього батько. — Впіймав я його. Скоріше, підібрав на конюшині, як другий раз косили. Шарпнув косою і мало не зарізав. Бачу, зайчєня. Певно, слабе було, мов дитинча. Заховав я його у пазуху і приніс додому. Виходили, вигляділи. Заєць великий виріс.

— Нащо ж відпустили?

— Щоб пожив на волі, — відказала замість чоловіка Якилина.

— Ага, щоб на волі пожив, — наївся і вистукував ложкою по столу Максим. — Він, дядьку, взимку нам у хату багато зайців приведе. Так багато, що ще і в сінях стоятимуть.

— Розпащекувався, вітрогон. Ось на горщика почисть, ти ж любиш шкірку, — встала з постелі Якилина. Вона висипала лишки каші у миску, бо Пилип ще не наївся, і віддала горщик хлопцеві. Він шкрябав спочатку ложкою, а потім пальцями, обдираючи рудувату шкірочку. Мабуть, немає на світі таких ласощів, щоб були смачніші за шкірку з ячмінної каші.

Пилип облизав ложку й поклав на стіл.

— Ганно, подай, доню, води.

Напився.

— Закуримо, Петре.

— Живота б перехрестив, — ганьбила чоловіка Якилина. — Тільки від столу й зараз же за смердуче зілля.

— Ганна за мене перехреститься.

В сім'ї Королів ніхто не був таким богомільним, як Ганна. Подавши воду батькові, вона тричі перехрестилася образам. Тричі низько-низько поклонилася їм. Зібрала ложки в миску. Мила на припічку.

— Ви знаєте чого я до вас навідався? — всипав Петро Пилипові дрібку тютюну.

— Скажеш.

— Скажу, аби зрання до машини прийшли.

— Я один?

— Ні, з тіткою.

— Може б, завтра лише мною одбулося, бо Шумейкам ще не одробили.

— Дивіться. Вам видніше. Я не силую. Силуваним коном поля не обробиш. Ви мені, здається, ніби трохи винні? — Петро хоч і молодий, умів говорити з бідняками. Він наче просив, а насправді змушував, неволив.

— До Шумейків Ганю пошлем, — склала Якилина руки на коліна. Висохлі, з набубнявілими синіми жилами, вони лежали якусь мить, відпочиваючи.

— В Шумейків до картоплі? — чадив Пилип цигаркою.

— Картоплю вибиратиме. І на городі старій Шумейчисі допоможе.

— То прийдемо, Петре, — погодився Пилип. — А зараз, вибачай, на роботу пора.

Поснідали Королі, й знову у хаті сум. Сонце піднялось вище. І воно не захотіло дивитись на бідняцьку безпорадність та злидні. Сонце відвернулося. Світить комусь іншому, іншого зогріває. Надворі погожа днина. Синє небо над землею радіє. Висне безмежне у своїй високості. А у хаті — сум. Лиш Максим — коник-стрибунець веселий — порхає з лави на долівку, з долівки на ліжко, а там — на піч, — потім — назад. Порхає, виганяючи з хати сум і злидні.

Минувши Королеве обійстя, вибравшись на вигін, Петро плюнув на землю і висякав носа.

— Хай воно згорить таке життя, як у Пилипа. Сморід — дихнути нічим. У ніс набилося якоїсь погані, в горлі пересохло, дере. Щоб ви повиздыхали з таким життям! А ще й милосердні. Зайця живого пустити!

Плівся Петро додому і розмовляв сам із собою. Товкся на подвір'ї, лаштував машину, а окаянний заєць не виходив з голови. Вкопував кірата, запліщуючи кілками, а заєць, ввижалось, плигав під ногами. Молоточком, молоточ-

ком його б по голові. Обертаяся — нема зайця. Лежить тільки кілок, якого ще не забито в землю...

Молотарка в Петра маленька, не соломотряска. Вона схожа на велику січкарню. В неї — лиш барабан і горло. Кірат не цілком свій. Купили навпіл з Павлом.

Цілий день просновигав хлопець, лаштуючись до молотьби. Полатав паса і насмолив його живицею, вистругав тік, спробував завести машину, розшив стіжок жита.

Під вечір ввалився у хату, і то ненадовго. Перекусив на швидку руку й надвір. Запріг коней, щоб привезти свіжої люцерни з поля. Завтра не вкосиш.

Хороша трава люцерна. Скільки б не косив її, а вона знову виростає. Не те, що конюшина, яку можна косити лиш двічі. Якби не зима, не сніг — круглий рік росла б люцерна, висока, соковита. Покіс лягав за покосом. Петро обережно тягнув косяю. Йому марилося, що з-під коси вискоче заєць. Але заєць не вискочив. Згромадивши і позносивши траву на віз, поїхав.

Віз — драбиняк. Як переложив його Петро, возячи снопи, то так і залишилось.

У полі тиша, і ні душі. На хуторах десь брешуть собаки. Віз котиться, злегка поскрипуючи. Петро лежить на животі, закинувши віжки на шию. Над дорогою бовваніють гречані полукіпки. Коні під горбок ідуть повільно. Не підганяє їх.

— Взяти б хоч одного снопа для курей. Нехай би побавились. Чиї це полукіпки? Хіба не все одно? Тр-р-р!

Надокучлива думка — вкрасти гречки — опанувала ним. Виїхав за горбок, скотився в долину. Віддалік полукіпки. Побіг за одним снопом, а приніс два. Потім ще два. Притрусив зверху люцерною і погнав.

А як ще не благословилося на світ до машини прийшли Королі, Зінька з братовою. Але молотити не розпочинали. Повинен був підоспіти Павло з кіньми. Однією парою цілий день кірата не покрутиш.

Вже сонце зійшло, як він привів коней.

— Де ти так довго пропадав? Грицька послав за тобою, — сердився на брата Петро.

— А щоб йому руки повикручувало!

— То ж кому?

— Виїхав по гречку, а хтось полукіпок розібрав.

— Не може бути! — вдарив руками об поли Петро.

— Брехав би. Я слід шукав.

— Знайшов? — почервонів Петро, але й не змигнув оком.

— Знайдеш вітра в полі.

— Утік, як заець, — засміявся Петро. — Отой, що вчора Король випустив.

— Моїм не поживиться. Най утікає.

Молотарка загула. Грицько з Ільком поганяли коней. Павло надавав на машину, а Петро порався біля віялки. Носячи провіяне жито у мішку до комори, він зрідка зиркав на Зіньку, але вона не помічала його. Відробляла за те, що колись Петро посіяв ярину. Не платити ж грішми.

XV

Грицькові тринадцятий рік, але він вчиться у третьому класі. Пізно став ходити в школу. Має хист до книжки і до майстрування. Мати дивувалася: звідкіля у роду таке взялося? Батько, дід, прадід — усі, кого лиш пам'ятає, найбільше любили землю. Орали, сіяли. З землі вийшли, і земля прийняла їх. А Грицька в поле батогом не виженеш. І коней він не любить, і скородити не хоче. Поки на пасовисько його випровадиш, не одного стусана даси. Так і дивися, щоб книжку з собою не взяв, бо як почне читати, то про худобу й про все на світі забуде. А якщо не вдасться йому захвати книжку за пазухою, то на сопілці виграє весь божий день. Не одну Петро сопілку вже потрошив, а він нову виструже. Влітку, як не ходить до школи, майструє щось, та так зосереджено, що аж язик висовує. В кого він удався? Не інакше як під поганою планетою вродився. Людські діти до землі липнуть, у господарстві помагають, а йому б лиш учитися. Горе, а не хлопець!

Йому було десь з п'ять років, коли він уперше зайшов у клас. Школа недалеко, посеред вигону. Пас тоді гуси, його хлопчак й затягнули в школу. Учитель був старий, недобачав трохи і не помічав, що в класі новий учень. Дома також не знали, що Грицько став уже школярем.

— Де малий? — питається, було, батько.

— Де ж йому бути, гуси на вигоні пасе.

— Ото гарний хлопець.

А Грицько — за партю. Йому так подобалося дивитися, як старші хлопці пишуть, рахують чи читають. І ходив би в школу. Коли це якось влетіла Хима до Гнатюків та як наробить крику!

— Вашого найменшого прибило.

— Чим прибило? — сполошилась Василина.

— У школі стіною прибило, щоб їм добра не було, хто цю школу вдумав! Поб'ють наших дітей.

— Як же його прибило, головонько моя нещасна, він же гусей пасе. І чого його в школу понесло?

— Не розпитуйте, тітко Васирино, а біжіть якомога швидше, може, живим ще побачите. Прибіг мій старшенький зі школи, він у першій групі, і каже, що прибило Гнатюкового Грицька. Стеля там рухнула. І якраз йому на голову.

Яків, Грицьків батько, помчав до школи. Нема сина. Розпитує учителя, а той ще й насварився, що за дитиною не доглядають. Школа стара. Дах дірявий, протікає. А воно після весняної зливи було. Відвалився кусок стелі і впав між парти. Глина нікого з учнів не зачепила, впала на підлогу якраз біля парти, на якій Грицько сидів. Тоді учитель довідався, що в класі появилвся новий хлопчина. Він насварився на нього й прогнав. Від страху Грицько залетів на Заріку і просидів в очереті до смеркання. Його шукали на вигоні, гукали. Виголоднівшись, сам повернувся. Але не до хати, — в хлів до корови. Прийшла мати доїти і побачила його.

Давно це було. Зараз школу перекрили. І вчителя старого вже нема. Інший є, молодий, пан Стефанський. Він рудий, аж червоний, і з гачкуватим носом. Учить від першого до четвертого класу. Більше класів у селі немає. Школа — велика зала. Справа два ряди парт і зліва два ряди парт. Є дві зміни: до обіду й після обіду. Грицько ходить до обіду, а торік ходив після обіду. Вчителя він боїться, як вогню, бо за найменшу провину б'є лінійкою.

— Чого ти, розпуснику, вилупив баньки у вікно? — чується його окрик.

Білявий школяр, Грицьків одноліток і товариш, Володька, стрепенувся і мов прикипів до парти.

— Встань. Тобі яких дати, гарячих чи холодних? — допитується учитель.

— Зи-и-мних...

— Давай лапу!

Лясь, лясь, лясь...

Зимних — це якщо плазом, а гарячих — кантом. Зимних удвоє більше.

Боялися учні вчителя, а ще більше боялися вони попа. Грицько з трепетом чекав сьогоднішнього уроку закону бо-

жого. Вчора ввечері трапилась пригода, за яку він надто побоювався.

Вдвох з Володькою вони залізли у попівський сад красти горіхи. Горіх високий, але під самісіньким вікном. Темно: світилося лише на кухні. Хлопці шмигнули на дерево й давай набивати кишені лусканцями. Вже б можна й утікати, так ще ж і за пазуху хочеться. Грицько оступився, і горіхи посипались з кишені на бляшаний дах.

— Пропали,— прошепотів Володька.

На поріг вибіг піп у рясі й, відв'язавши собаку, нацькував його. Собака лінєвий, але почув, що злодії на горіхові.

— Хто там? — задер піп голову.

Хлопці завмерли.

— Злазь, безбожнику, злазь, богохульнику!

Ні звуку.

— Довго тебе проситиму? Ось скину рясу і задам перцю! — став вигукувати зовсім не по-божеському піп.

— Там хтось є, батюшко? — озвалась з веранди попада.

— Винеси, матушко, каганця, я його зараз впізнаю, негідника, чортяку тупорилого.

Питьма надворі. Грицькове серце ось-ось розірветься. Йому хочеться крикнути: «Батюшко, відпустіть, я більше не буду!» Але Володька, який стоїть на гілляку нижче, шепотом: «Сиди і не рипайся. Він не полізе». Однак піп швидко скинув рясу і подряпався на дерево. Хлопці вище, він за ними. Грицько вже на самісінькому вершечку.

— Бачу, бачу вас, антихристів. Буде вам гієна вічна, — приказував батюшка і хап Володьку за штанину. — Злазь, злазь, нечиста сило!..

Тягне піп хлопця за штани, а той пари з уст не випустить. Мовчить. Мовчить і Грицько, але також спускається з вершечка.

— Чий же ти окаяннику? Мовчиш? Заговориш, як на страшному суді всі грішники заговорять.

Тільки-но доторкнувся піп ногами до землі, а Грицько плиг з гілляки та через кущі на город...

— Матушко, де тебе із світлом нечистий так довго носить? Тут один, кажись, упав і забився, — випустив піп з рук Володьку. Хлопцеві тільки того й треба. Дременув, аж засвистіло.

Винесла попада каганця — один піп стоїть під горіхом.

— Повтікали, дияволи.

— І ти не впізнав?

— Якби впізнав, чого б на оріх дерся...

Грицькові й Володці здавалося, що батюшка добре їх бачив. Задасть у школі обом!..

Піп прийшов на урок, як завжди, з квадратиком у руках.

— Хрестіться і читайте отче наш.

Клас загув, як бджоли у вулику: «Отче наш: іже еси на небесі, так...»

— Голосніше, не чую!

Загули дужче. А коли скінчили, отець Олексій погладив борідку таку, як в Ісуса Христа, пройшовся вздовж парт, шелестячи довгою шовковою рясою. Від нього попахувало ладаном і воском:

— Т-так, смиренні агнеці мої. Сидите, мов грішники! По очах бачу, що согрешили. Хто крав у мене оріхи? — став він посеред класу, піднявши квадратика.

Школярі поопускали голови. «Тільки не я»,— говорили їхні очі. Один лише учень Шурка, син Бартка, який живе по сусідству з Гнатюками, вперто дивився на попа, не кліпнувши очима. Хоч він був у селі першим забіякою і зірвіголовою, хоч не було такого садка, де б він не побував (ліпше хазяїв знав, на яких яблунях найкращі яблука), але на попівський горіх вчора не лазив, то чого мав боятися.

— Мовчите! Невинними прикидаєтеся? Не впійманий, то й не злодій?.. — рубонув батюшка квадратиком повітря і, стріляючи сердитими очима, рушив між рядами.

— До нас іде! — ледве не видав себе і Володьки Грицько. Але піп минув їхню парту і ступив далі.

— Шурко, ти крав оріхи? — завис він над головою школяра.

— У вас? Та як би я посмів, батюшко?

— Руки не піднялися б? А ти признайся, Шурко!

Школяр шморгнув носом.

— Чого не було, того не було. Вчора як пригнав я з обиду людський товар, то зразу ліг спати. Спав, як забитий. Можете маму спитати.

— По очах твоїх бачу, що крав. Зізнаєшся — кара меншою буде. Тільки ти міг так спритно зіскочити з гілляки. Більше ніхто. Добре лазиш по дереву?

— Лажу.

— Воронячі гнізда скидаєш?

— Скидаю.

- От бачиш, ти і зізнався.
- Не лазив я на ваш горіх.
- А хто лазив? Хто з тобою був?
- Не знаю.

— Забувся. Засліпило тобі,— піп розмахнувся квадратиком і луснув невинного Шурку по голові.— Ідіот! В куток. На коліна і віник у руки.

По Грицьковій спині забігали мурашки. Він уже наважився встати й сказати, що крав горіхи. Але піп не забув і його.

— Гнатюк,— штурхнув він квадратиком хлопця.— Розкажи, хто є бог?

Грицько похитуючись виліз з-за парти.

— Б-бо-ог, б-бо-ог...

— Що ти там мурликаєш собі під ніс? Ти не вивчив уроку?

— Вчив,— видавив з себе Грицько.— Бо-ог є один...

— Так. Далі!

— Бог один, але...

— Без «але» мені. Чуєш?

Грубі окрики отця Олексія — наставника божого на грішній землі зовсім збили Грицька з пантелику. Його голова пішла обертом, язик мовби присох, і він не міг вимовити ні слова. Замість невидимого бога, він уявляв собі богів, які висіли в хаті під стелею на трьох полицях: по обох кутках і посередині.

— Підказати тобі? — наче насміхався з учня піп.

Володька совався по парті, нашіптуючи: «Бог — один, в трьох лицях...»

— Ага,— мовби здогадався Грицько, почувши Володьчине сичання, і випалив голосно: — Бог — один, але на трьох полицях: бог — отець, бог — син і бог — дух святий.

Першим пирснув на весь клас Шурка, але не випустив мітли з рук. Він лише обернувся обличчям до школярів і, хрестячи їх мітлою з-за попівської спини, душився від сміху. Хтозна, над чим більше потішалися школярі, чи з «трьох полиць», чи з Шурки.

— Що? Що ти там ляпнув своїм язиком, ідоле? — осатанів піп.

Грицько відчув, що підгинаються ноги в колінах. Він ніяк не міг збагнути, що зробив злого. Отець Олексій налетів на нього шулікою і так клюнув по голові, що квадратик тріснув надвое.

— Ідіот! Марш на коліна і мітлу в руки!

Хлопець поплівся в куток і став на коліна поруч з Шуркою.

— Мітлу, мітлу в руки!.. Свинота!

— Так одна ж мітла, батюшко,— обізвався замість Грицька Шурка.

— Передай йому.

— А мені можна йти на місце?

— Стій каменюкою: ти ще своє не спокутував.

Грицька душили сльози. Вперше прилюдно його вдарили. Вдома Петро бив, але ніхто не бачив. І коли батько або брат б'є, не так дошкуляє. Проте Грицеві ще легко зійшло. Піп міг так ударити, що водою довелось б відливати.

Отець Олексій розповідав школярам щось про хресне знамення, але Грицько з Шуркою не слухали. Вони спокутували гріхи.

Урок закону божого останній. Піп рідко не залишав когось після обіду, але сьогодні приїжджала його дочка і це врятувало хлопців.

Сміх і гам після дзвінка на шкільному майдані.

— Ну й здорово він тебе — жалів Грицька Володька.— Я думав, що памороки заб'є.

— Отак і заб'є,— усміхнувся Шурка, якому не первина переносити біль від попівського квадратика.— Але за що він мене висвятив, попівська морда? Йй-богу, я оріхи не крав. Ось вам хрест святий. Але тепер обнесу. Щоб я здох, коли не об'єсу до останнього горішка.

— То ми з Володькою рвали попівські оріхи,— чував Гриць гулю на голові.

— От бачите! — радісно вигукнув Шурка, хапаючи то одного, то другого товариша за руку.— Я зовсім не винний, а він мене квадратиком, щоб йому руки відняло. Хто б що не вкоїв, пописько відразу вовком на мене дивиться. А знаєте чого? Я ще і в школу не ходив, заліз якось у попівський сад і збираю падалицю. Тут і застукав мене патлатий та як крикне: «Знімай штани!» Скинув. «Знімай сорочку!» Зняв. Стою голий-голієнький. А він, холера, забрав моє шмаття й сміється, аж кутні видно. «Іди,— каже,— додому і скажи матері, щоб за штанами прийшла».

— І ти пішов голий додому?

— Стрілою помчав. Але того самого дня я йому камінцем у вікно вгатив. От і не любить він мене... Хлопці, ви додому? — з жалем у голосі спитав він.

— Додому, бо на пасовисько час гнати худобу.

— То йдіть, а я лінів ловити,— Шурка перекинув тор-

бину з книжками через плече і почимчикував до річки. Руки в кишенях. Потім обернувся і, склавши руки в трубу, крикнув: — Грицю! Володька! Увечері по оріхи! Віддячимо!

— Добре!

Шурка попрямував далі. Він не поспішає додому: в нього немає що пасти, а людського не хочеться. От повчиться ще рік, підросте трохи, і візьмуть його до роботи. Він і зараз допомагає. Але сьогодні батьки десь у пана Рачинського. Якби вдома було що їсти, завернув би додому, а так риби наловить і зварить.

XVI

У сім'ї Гнатюків коїлося недобре. В школі піп відлупцював Грицька, а дома здох кабан. Гуля на голові зрівняється. Кабана ж не піднімеш. Правду казав Павло, що, хто б не вкрав його гречку, — не наживеться. Петро здуру всипав кабанові тієї гречки, а його розперло. Навіть дорізати не встигли, здох.

— Не догледіли, мамо! — накинувся син на матір.

— Чи ж я винна? Чи я хотіла?

— Ви вічно нічого не хочете! Цілий рік годувати і до пуття не довести? — Петро клацнув зубами. В куточках його рота появилася піна. Не мати, а він нагодував кабана гречкою, але звинувачував її, бо більше було нікого.

— Петре!

— Не обзивайтесь, я голосу вашого не можу чути. Чути не можу! — і він заткнув пальцями вуха, нахилившись над кабаном.

— Ліпше я була б здохла, — зойкнула Василина.

— Не голосіть, бо не знаю, що зроблю! — рвонув сам себе за петельки Петро і витріщив жахливі очі. Білки криваво-червоні, губи посинілі...

— Бог тебе карає за крадене, сину. В нашому роду...

— Що? Що ви сказали? — крутнувся Петро, як в'юн на сковорідці. — Приб'ю! Приб'ю на місці! — схопив цеберку і, як божевільний, замахнувся на матір. Вона з хлівця, він за нею.

Хто знає, чим би закінчилась погоня, якби не Хима. Вона стояла за хлівом і спостерігала все від початку до кінця. І як тільки Петро погнався за матір'ю, наробила такого лементу, що почули на другому кутку села.

— Люди, Гнатюк матір заб'є!

Петро трахнув цеберкою об землю і сам розтягнувся біля неї.

— Свят, свят! — перехрестилася Хима й помчала за Василюю.— Двері, двері на заціпку, сусідко, бо, хрест свя- тий, він збісвся.

Петро підповз до цеберки, обхопив її руками і став би- ти лобом об кант.

— Химо, біжимо по хатах, бо ще одне смертоубивство буде,— ламала Василюю руки.

Надійшов Бартко, від Горошків, від Брегів хтось прибіг.

— Василюю! — крикнув Бартко.— Мотузку!

Петро вишкірив зуби і загарчав, обводячи жорстоким, нахабним поглядом сусідів.

— Бартко, не підходь близенько до нього, бо руку від- кусить! — ховалася за чоловічі спина Хима.

Василюю, плутаючись ногами в широкій спідниці, зі- бгала в жмут мотузку й кинула Барткові. Мотузка розплу- талась у повітрі. Бартко схопив за кінець.

— В'яжіть, в'яжіть його! — тикала пальцем на Петра Хима.

А Петро й не думав боронитися. Він розпластався на землі, широко розкинувши руки.

— Беріть! В'яжіть! Чого ж ви поставали? Божевільний! Хотів би я побачити, які б то ви були, коли б у вас кабан здох! Цілий рік годували його і здох!

— Кабан здох? — відкинув геть мотузку Бартко.

— Так, так, здох. Гречки, либонь, наївся і здох, людонь- ки,— заплакала Василюю.

— То чого ж ви на нього накинлись?.. — затупотів на Василюю й на Химу Бартко. Його пишна й кучерява боро- да засіпалась.— Лемент зняли, мов подичавіли... Баби! Тьху на ваші безмозгли голови... Вбиває! — перекривив він.— Коси довгі, а розуму ні стілець,— показав пучку на пальці.— Відійдіть від нього! — розганяв він сусідів.

Позадкувала Хима. Позадкували Бреги.

— А ти, чого ти стоїш? — накинувся Бартко на Василюю.— Винеси йому води!

Василюю, мов пририта курка, винувато поплелась у ха- ту. Винесла воду і, не підступаючи до сина, подала круж- ку Барткові. Він узяв її і нахилився над Петром.

— Пий.

Хлопець сів, підкуливши під себе ноги. Кашкет валявся збоку. Пасма чорного волосся впали на лоб і розсипались Ковтнув води.

— Такий кабан здох, дядьку Бартко! — І жбурнув череп'яною кружкою об хлів.— Сходіть подивіться, як велетень розвалився.

З Петрових очей капнула каламутна сльоза.

— Що трапилось? Біда? Біда якась? — виріс у воротах Павло.— По всьому селу крик, що Петро матір убиває.

— Не слухай їх. Ніхто не вбиває мене,— обізвалась з порога Василина.

— Кабан здох,— повідомив Бартко.

— Який? Від чого?

— Від гречки,— буркнув Петро.

— Докололи б.

— Якби то чули,— спустилась з порога Василина.— Я йому їсти винесла, він уже...

— То що за напасть! — насупився Павло.

І він, і мати, і Бартко стояли над пригніченим Петром, наче над хворим.

— Я, я винен,— стукнув себе кулаком в лоб Петро.— В тебе, Павле, в тебе, брате, гречку вкрав і нагодував його... Правду ти сказав, що боком комусь вилізе. От і вилізло.

На Павловому обличчі мелькнула, як тінь, усмішка, заворушила устами. Але зараз не час сміятися. Він витер рукавом губи.

Василина стала між синами. Не доведи господи до бійки!

— Крадене не йде на користь,— сказав Бартко і додав: — Умів красти, умій очима лупать.

— А я, дурний, сліди шукав.

— Можеш у суд на мене подати. Півкопи гречки я своєї тобі віддам. Сам привезу. Але кабан пропав.

— Т-так,— видавив з себе Павло.— Чого ж ми стоїмо? Куди діли здохляка?

— У хліві.

— За ветеринаром послали?

— Ні ще.

— То чого ж стовбичите? Кабан, він же не від якоїсь зарази здох? Може, на м'ясо згодиться?

— Роби, як знаєш, а я дивитися не можу.

Павло з Бартком спрямувались у хлів.

— Задубів,— почув Петро.

— Вивезти і закопати його.

Хлопець не міг слухати. Він мовчки, опустивши голову, подибав у сад.

«Пропало,— махнув рукою.— На весілля готував. Сторожук видоїв мене, наче корову. Тисячу злотих, мов у кар-

ти програв. І кабан здох. Ото тобі й весілля!» Він не зупинивсь у садку. Вибрався на город і подався вгору, у лісок, щоб його ніхто не бачив. Умостився серед кущів ліщини під товстим дубом. Лісок невеличкий, але густий. На високих осиках і тополях тремтять листочки, ніби поприв'язувані на ниточках. Дуб — гордість Гнатюкового ліска. Нема тут дерева рівного йому. Хто знає, скільки йому літ, який з предків Гнатюкового роду посадив його? Ймовірноше, що так. Від колишнього громадського лісу залишився він, а як поділили ліс і почали корчувати під поля, перейшов у Гнатюкову власність. Поряд залишились невеличкі ліски Шумейків, Горошків... Але там немає дубів. Вирубали. Лиш один у Гнатюків стоїть на сторожі давнини й минулого. Багато бачив він на своєму віку, кременезий і широкий. Троє, а то й четверо чоловіків треба, щоб охопили його. Не один з Гнатюків сидів тут, під дубом, сповідаючи йому свої болі й незгоди. І Петро прийшов. Він пам'ятає, як його батько завжди в час смутку втікав з хати і біг до дуба. Під час війни, коли дуба хотіли зрубати на окопи, старий Гнатюк дві чвертки горілки купив фельдфебелю, аби не рухав його. Вилупцює було коли батько Павла, Івана чи Петра, вони зразу ж біжать до дуба поскаржитись. Вмер Яків — зима люта завивала. Все одно Василина додибала, грузнучи в снігу, до дуба наплакатись. Могутнє, столітнє дерево ділило горе, лихо й біду, бо ніхто не приходив до нього ділити радість.

— За що карає мене бог, дубе? — гладив кострубату кору Петро. — І чи є в небі бог? Чом він не зглянеться наді мною?

Дуб шарудів шкарубким листям.

Павло з Бартком виволокли кабана з хліва, звалили на віз і вивезли у поле.

Під вечір Павло знову навідався до брата. Мати з Грицьком поралися на обійсті.

— Де Петро?

— Під дубом, де ж йому бути, — відказала мати.

З тих пір, як Павло оженився і завів свою господарку, не ступав у батьківський сад. Йому було досадно, що жодної яблуні не дісталось. А сад гарний. Молодий ще. З доріжкою посередині. Вродив цього року, як ніколи. Одна надія тепер на нього.

Павло нишком підступив до дуба, щоб не злякати брата. Розгорнувши куш ліщини, він побачив, що Петро спить, прислонившись головою до стовбура. Рот відкритий, очі за-

плющені. Спить неспокійним сном, бо підборіддя час від часу посіпується. Сорочка розхристана, на волосатих грудях — мідний хрестик на ниточці.

«В мене теж такий є, — відзначив у думці з радістю Павло. — Батько з Почаєва, коли ще хлопчиками були, привіз. Скільки літ тому. Грицька на світі ще не було». Мідний хрестик нав'яв спогади. Павло сів поруч з Петром, взяв його за руку.

— Вставай, брате.

Петро розплющив сонні очі.

— Закопали... — м'яв Павло чоботом траву.

— Ти про що?

— Кабана закопали.

— А-а...

— Під Захиною закопали. Важко тобі?

— Ой, не кажи.

— Тільки на сад тепер надія, Петре. Всю роботу треба кинути і доглядати яблука.

— Ти так думаєш?

— Що там думати! Найми сторожа або сам спи у саду, щоб не обніс хто. Я ніколи не бажав тобі зла, — опустил Павло очі. — Ми ж браття. Пам'ятаєш, під оцим дубом дитинство минуло... Зобачив я хрестик у тебе на шиї, і млісно стало у грудях. Купи нам треба держатися, бо як відцураємося один одного, погинем, мов руді миші.

Петро не вмів так розумувати, як брат. Тому він лиш слухав його.

— Про кабана забудь...

— Легко сказати.

— Дурний. Не одного ще вигодуєш.

— Гречку я тобі поверну. Вибач, що так трапилось...

— Що ти згадуєш? Хіба я тебе питаюся? Вкрав чи так узяв — оддаси. Нашо лиш проговоривсь про гречку при Барткові. Я не осуджу тебе, а він, люди осудять. Признався б колись мені та й кінці у воду. А то й зовсім не признався б. Люди не люблять, коли їм в очі правду кажуть.

— І ти не любиш правди?

— І я не люблю. А ти любиш?

— Нашо жити, коли не любити правди?

— Обдурюєш сам себе. Немає такої людини, яка б сама себе не обдурювала. Ще маленьким, дитиною, коли навчишся лиш окремі слова говорити, як уже вчать тебе брехати. А підростеш, думками багатієш. Що таке думка? Та ж брехня. Думай про що завгодно, голова най трісне, а

вернешся назад, — брехня. І сон брехня. Наснитися часом такого, а прокинешся — брехня. Мені ще ніхто правди не казав, і я нікому правди не кажу. А нащо її казати, коли скрізь брехня на брехні їде і брехнею поганяє?

— Я сказав правду.

— Ти! Сказав! А чом сказав? Бо допекло тебе, за живе зачепило. А якби кабан не здох, признався б? На суді не признався б і на сповіді не признався б! Щоб я здох, як той кабан, коли не так... Чого замовк?

— Не зізнався б!

— А ти балакаєш... — і згодом, помовчавши: — Признався ти, що брав гречку, — він так і сказав «брав», а не «крав». — Ну й що з того? Кому від цього легше? Мені? Аякже! Мене завжди сумління мучитиме, що рідний брат... Або тобі легше стало?

— Легше, Павле. Ну чом ти не віриш? — змучено глянув Петро на брата.

— Це зараз, сьогодні ти кажеш. Якщо в людини біда, серце завжди м'якшим стає. Нині за кабаном ти трохи лоб не розбив, а завтра волосся рватимеш, що проговорився за гречку. Згадаєш мене.

— Не говори так жорстоко.

— Не звинувачуй мене. Вини життя. Воно мене таким зробило. Гадаєш, що я ніколи не крав? Крав і крастиму. В тебе вкраду, але ти не знатимеш і ніколи не здогадаєшся. Бо таке життя. Не обдуриш — в дурні пошиєшся, а то ще й інші пошиють тебе. Пан Рашовський, думаєш, по правді живе? Або піп? Один в одного з рота кусок тягне... Холодом від землі потягує, Петре.

— Осінь стукається.

— Висповідались під дубом... І годі. Не за тим я сюди до тебе притюпав.

В ліску тиша, урочиста, мов зачарована. Шелестить листя, і здається, що то дихають дерева. Високий дуб — мовчазний велетень, німий свідок потаємних розмов, киває густою кроною, мовби говорить Павлу: «Не за тим ти сюди прийшов».

Спускались у сад вузькою межею. Такою вузькою, що годі було нею іти. Сусід підрізує її з одного боку, Петро — з другого.

У саду Павло спитав:

— Як з весіллям? Бачився з нею?

— Ні.

— Треба побачитись.

— Сам знаю.
І замовкли...

Не спалося Петрові: про що тільки не думав він. Пропав день марно — треба доганяти. Уявляв собі, як стоятиме з попівною під вінцем. Людей у церкві! Обводять їх навколо аналоя, а з криласа лине величально: «Ісаїя, лікуй!..» А потім... багатство, хоч в золоті штани вбирайся. Він, звичайно, перейде жити до попа... Не міг заснути Петро. Багатів, бачив золотий дощ у сні.

Не лише він перекидався з боку на бік. Не спалося цієї ночі й Пилипу Королю. Кажуть, багатий не спить: гроші лічить. Для бідного ніч — одна відрада. Спалося б Пилипу, ще й як би спалося, коби не мучило одне й те ж: що їсти завтра? Батько — хліб. Мати — вода. Але що то за матір без батька? Удовиця нещасна. Піст у хаті в Пилипа. Повсякденно піст. Закопаний Гнатюків кабан не дає спокою бідакові.

«Ніч темна,— дивиться він у вікно,— чом не спробувати?..»

— Іди! — підганяв він самого себе.— Лопата в сінях за дверима. Мішок не забудь.

Борщ із свининою. Ячмінна каша з шкварками. Як смачно пахне! Такий запах Пилип чув тільки на кухні в пана Рачинського... Жінка питає, де він узяв м'ясо. Що сказати? Не вкрав. Все одно зогнило б.

Пилип спав на горищі. Наче кіт, сповз по хиткій драбині вниз. Намацав мішечок на діжечці, городника в кутку.

Було десь запівніч. Небо нахилилось над землею.

«Чув, наче на стерниську закопали», дибав Пилип полями. Бідність штовхала його в спину. Бідність, як те море, п'єш, п'єш, а берегів не видно.

Король з зав'язаними очима потрапив би на Гнатюкову десятину. Не один рік засівав або косив її. Наближаючись до Защити, у видолинку він помітив якісь силуети.

«Невже мене опередили?» присів до землі.

Він довго роздивлявся, поки не здогадався, що то позбігалися собаки. Його взяла лють, і він помчав на них, розмахуючи городником.

— Геть, геть прокляті, щоб ви повиздыхали!

Собаки огризалися, гарчали. Він наздогнав одного і вдарив по ребрах. Собака заскавучав і, підібгавши хвіст, поскакав у перелісок.

Пилип відразу натрапив на те місце, де закопали здохляка. Тут уже дерли лапами собаки. Загнав городник у сиру землю.

Над полем сів дрібнесенький холодний дощик.

XVII

Віддали Наталю заміж — випхнули з дому. Наче чужою стала вона для Гнатюків. Мати зрідка відвідує її. Частіше бачиться в церкві. Петро інколи завітає. Може, був за останній час зо два рази. А Павло зовсім одказався. В гостину ніколи не кличе, мов немає у нього рідної сестри. Один Гриць, найменший Гриць часто навіщає її.

В нову сім'ю Наталя ступила з острахом. Старий Брега — Андрій, не дуже високий, зате кремезний, зміряв молоду з ніг до голови, коли Федір привіз її після шлюбу до дому, і сказав, благословляючи образом:

— Маленька і тендітна занадто ти, дочко. Може, підростеш? Руки, як патички.

Наталя ладна була провалитися крізь землю від тих слів. Притулилася до Федора.

Крутий в Андрія норів. Круто закручені в нього вуса, ніс горбочком посередині, круте підборіддя. З своєю жінкою Горпиною і Федором він розмовляв, як з маленькими дітьми, які нічого не знають і нічого не вміють. Наталя переконалася в цьому того ж таки дня після шлюбу. Сиділи гості за столами. Пили, їли, співали. Захотілося Федору закурити. Тільки-но запалив цигарку і затягнувся, як старий Андрій кивнув пальцем:

— Виліжай з-за стола.

Федір на мигах показує, що незручно молоду кидати.

— Чума її не вхопе, вилазь!

Федір подумав, що щось трапилося. Забув, що в нього цигарка в роті.

— Гості, дорогі гості, дайте-но мені місце біля порога, — тяг батько Федора за руку. Привів до порога і як тупне ногою: — Лягай, лягай на поріг! Я тобі покажу, як у хаті курити!

— Тату.

— Дядьку Андрію! Що ви робите?

— Андрію, тож весілля...

— Ви не дивіться. Іжте та пийте. Сина, як і kota, треба вчити, якщо нашкодив, — знявши широкий солдатський

ремінь, якого він приніс з війни, Андрій зі всієї сили вда-
рив Федора.

— Оце тобі за те, що закурив у хаті, оце за те, що за
столом курив, оце за те, що під образами, — приказував за
кожним ударом батько. Потім він розпрявився і кинув: —
Ступай до молодої, — а сам, підперізуючись на ходу, під-
моргнув кумі-сусідці, яка співала до нього:

Ви-и-п'єм, ку-м-ме т-тут,
Б-бо на не-бі не дадуть...

Старому Брезі ніхто не смів перечити в сім'ї. Він був
у всьому голова. Горпина не могла без його дозволу піти в
крамницю і купити пачку сірників чи фунт солі. І мати, і Фе-
дір розрізняли на слух батьківські кроки й, почувши, що
він гунав знадвору, примовкали, мов миші в хаті.

За столом кожен знав своє місце і мав свою ложку. Їли
з однієї миски.

Невістка не сподобалася Андрію. Він хотів, щоб син при-
вів у дім міцну і здорову дівку, здатну і спроможну до будь-
якої важкої роботи. А Наталя, на вигляд, і діжі не замі-
сь.

— Стільчик їй підставлятимеш, — насміхався старий
з сина.

Однак даремне. Наталя заповзято накинулася на робо-
ту. Городину вона прибрала до рук, просо у полі виполо-
ла і в хаті навела такий порядок, наче на свято.

— Маленьке, а чіпке. І до роботи падке, — хвалився
Андрій сусідам. Він сам роботящий, і страх не любив нероб
або ледачих. Завжди на лобі піт у нього виступав і прили-
пала сорочка до плечей. Він підробляв трохи теслярством.
Умів зробити сани й діжечку.

Тісно Брегам. Їхня хата затиснута з усіх боків сусіда-
ми. Подвір'я майже немає зовсім. Не те що в Гнатюків.
І з кожним роком гірше. Сусіди будуються. Тут цілий бре-
гівський куток. Грицько малий, але й він пам'ятає, що в по-
заминулому році до Брегів можна було від каплиці вузень-
ким провулком між двома тинами проїхати. А зараз? Кож-
ної весни то Андрій Брега, то його сусід Мифодь Брега,
до річї далекий родич Гнатюків, посували пліт, перебива-
ючи кілки, щоб хоч на чверть скибочки прибавилось до го-
роду. Доперебивались до того, що пліт плота підпер, а від
каплички і стежки немає. Об'їжджають тепер іншою доро-
гою, попід церквою.

У свято Грицько навіщав Наталю. Він приносив у коши-

ку яблук і свіжого сиру. Заставав, звичайно, дома одну сестру. Старі відстоювали службу в церкві, а Федір вів коня на росу.

— Візьми. Мама передала,— Грицько подав кошик сестрі.

— Нащо мені сир передають? Краще б складали.

— Вже наскладали. Цілу діжечку, і масло всередині.

— Крім яблук, тут ще щось у шматині загорнуто.

— Віддай мені,— спохватився Грицько.— Я забув.— Він заховав пакуночок у кашкет.

Наталя варила обід, а Грицько сидів на високій лаві й метляв ногами. Невеличка хата у Брегів. Зате чиста. Долівка вимазана жовтою глиною, червоною підведена.

— Ти мазала? — питається Грицько.

— Все я робила. Ось підійми настільник з стола, подивись, як я вишкребла. До мене тут стільки сміття було, що господи. Кожної суботи я долівку мажу, припічок підмащую і вікна мию. Відучила свекра з нечищеними чобітьми в хату заходити. А то було, в болоті з ніг до вух, а в хату так і тарагунеться.

— Страшний він, дід Андрій, правда?

— Тю... дурненький. Здається тобі.

— Ая, здається, як він і великих б'є.

Грицько дуже любив, коли його вгощали. У гостині все смачніше. Наталя подала йому підсмажених вчорашніх галушок у риночці, посипавши дарованим сиром.

— Добрі,— куштував хлопчик.— І риночки у нас такої нема...

— А тарілки чому ти над дверима повісила?

— Щоб красивіше було.

— Як же вони тримаються на стіні?

— Федір дірочки прокрутив.

— А у нас тарілки в шафі. В тебе шафи нема. Тільки мисник у стіні над ослоном. Там також тарілочки розставлені, щоб красивіше було?

— Ага.

— Я тут цяцьку зробив і приніс тобі. Возьми і постав на миснику,— виїняв Грицько пакуночок з кашкета.

— Зараз подивлюсь, що то за цяцька,— одціджувала Наталя картоплю в цеберку.

— Млинок! Сам зробив?

— Сам! — заметляв Гриць ще дужче ногами.— Подми в соломку, і колесо відразу закрутиться.

— Мастак.

— Я б і сани міг зробити, якби дід Андрій показав мені.
— Він тільки взимку робить. Взимку побачиш.— Наталя держала на долоні млинок — дерев'яне коліщатко з маленькими лопатками, яке трималося на чотирьох стовпчиках.

— Для тебе зробив.

— То ж чому?

— Ніби не знаєш.

— Дивак.

— Я чув, як мама Петрові казали, що в тебе дитина скоро знайдеться.

— Фу, безсоромний,— почервоніла Наталя і метнулася до припічка.— Соромився б таке казати.

Грицько кинув метляти ногами. Він ніяк не міг зрозуміти, чому сестра гудить його. Мати Петрові могла сказати, а він Наталі не може.

— Постав млинок на миснику, бо поламаєш,— сказав він і зсунувся з лави.

— Посидів би. Я впораюсь і гусей тобі своїх покажу! — Наталя любила похвалитися тим, що у неї було.

— Кажуть, Федько хустину тобі купив.

— Посидь. Зараз покажу.

Грицько задоволений, що сестра розмовляє з ним лагідно, мов із дорослим. Він заклав руки за спину і, як Петро, пустився ходити від стола до порога і назад.

Впоравшись біля печі, Наталя витерла свої маленькі набряклі червоні руки об фартушинку й дістала із скрині жовту з червоними квіточками і зеленими листочками хустину. Розгорнула її, тримаючи за кінці обома руками.

— Гарна? — світілася тихою радістю Наталя.— Ти помацай.

— Файна...

— Федір у пана Рачинського гроші заробив... А тепер я покажу тобі своїх гусей.

Бреги не мали окремого хліва. Навпроти хати стояла довга будівля, розділена навпіл: одна обкидана глиною, а друга задильована. Хлів і стодола були вкупі. Під стріхою на жердині висіли в'язки жовтої кукурудзи, цибулі, насіння моркви на довгому бадиллі і сухі трави — ліки, відомі лиш одному старому Андрію.

— Дивись,— впустила сестра брата у хлів.— Он там у куточку гуси. Четверо гусей, а п'ятий гусак. Як я прийшла, їх не було. Сама розстаралася.

— Гусак сичить.

— Чує, що чужий: кусатися лізе.

— В другому кутку корова стоїть. Ми її на прив'язі держимо, щоб коня не поранила. Стара вже корова. Солому не може їсти. Продержимо зиму і продамо. На молоду, дасть бог, стягнемось.

— Щось пищить, але не бачу.

— Поросятко. Для нього зробили огорожу. Там, де корова стоїть. Недавно купили. Поросяти теж не було, коли я прийшла. Впевнився, яка велика господарка у нас? Розбагатіємо, як бог дасть.

— Хочу на порося поглянути зблизька. — Грицько любив маленьких телят, ягнят, курчат... — Яке рильце у нього! Хрю-крю, поросятко.

— Наталко!

— Ой, либонь, Федько з роси! — стрепенулась Наталя. — Добре, що сніданок готовий.

Вона не встигла нахвалитися своєю працею. Ні Павло, ні Петро не завітають, щоб показати їм, то хоч Грицько перекаже.

XVIII

Зорі у небі — вогники далекі. Мерехтять у високості, гаптують таємничими узорами безмежну синь. Приглянешся до зорі — іскорки, з-за неї інша, білолиця, дивиться. Друга... третя... і як немає ані кінця, ані краю небесній синяві, так і незліченно посіяно зір. Тремтить над головою світ у своїй безконечності. Хто зміряє синяву? Хто порухує зорі?.. Хіба їм є лік?

Сумно Петрові на серці. Стоїть він під зоряним небом, і здається йому, що уже й не стоїть. Він, а чи не він? А може, зовсім нема його на світі. Є небо, зорі, земля і вітер. А його наче й нема, наче загубився в безконечності світу. Його нема.

Так було недовго. Хвилина забуття — і знову ожив. Чипів на попівському перелазі, звівши ноги. Раніше, коли Рая була в Закопаному, він клявся собі, що в перший же день піде до попа. Вона приїхала. Минув день, другий, а Петро ніяк не може зважитися. Павло туркав: «Чого ждеш? Чого сидиш і чекаєш?» А він відкладав з дня на день. І вона теж добра, хоча б показала, щоб зміг побачити її. Шкода, Зосі нема. З Кременця не хоче у село їхати, вчителькою змогла б бути. Якби вона жила у селі, Рая не

ховалася б у хаті. На вулицю виглянула б... Другий вечір просиджує Петро на перелазі. Тільки до перелазу донесуть його ноги, а далі ступити не може, мов каменіє. Сяде і лічить у небі зорі. В саду дерева хитаються, кидають довгі тіні йому до ніг. Він ловить найменші звуки, які долітають до нього з-під попівської хати. Він весь перетворився в слух і навчився добре бачити в темряві. Однак ніхто не гукне його, а та, яку так чекає він, зовсім не поспішає на побачення.

Крикнула сова на високій дзвіниці. Моторошно стало Петрові. Своім криком вона зіграла його з перелазу, і він, згорбившись, обходячи сусідські подвір'я, щоб не розбудити лихих собак, потягнувся у свій сад.

Павлове застереження вплинуло на нього. Поставив у саду курінь, обшивши його солом'яними сніпками, і ночував там. Прив'язав навіть біля найряснішої яблуні, що родить золоті ранети, Мурзу, аби стеріг. Собака чув хазяїна нюхом. Він і не гавкнув на нього: по ході, по голосу вгадував, який у хазяїна настрій.

Залізши в курінь, Петро не міг заснути. Гунька спадала з його плечей, насовував її. То здавалось йому, що наче у бік щось муляє, і він вставав і перестелювався.

Ще не падають яблука від вітру. Ніщо не порушує мертву тишу в саду. Сплять яблуні, закутавшись у темряву, спить трава, покрившись росою. Не стереже, склав вуха Мурза і дрімає. Все спочиває під покровом ночі. А Петрові мов хто поробив щось. І не спиться, і не лежитья йому. Дурні думки лізуть у голову. Накурився, аж у горлі дере від гіркоти, а на сон не клоне.

А що як піп не віддасть Раї за нього? Що тоді робити? Відганяв від себе ці думки, боявся їх, а вони пекли його вогнем. Забивався в курінь і ховав голову під гуньку.

Люди насміхатимуться. А що люди? Сором не дим, очі не виїсть. Він, Петро, змусить попівну вклонитись йому до ніг. Він собі ціну знає.

Заснув.

...Його не було в хаті, коли вона сама прийшла. Він різав січку під шопою. Мати покликала Петра.

Рая одягнена в біле.

— Я так чекала тебе. За тобою прийшла,— і подала руку.

— Я не можу. Я весь запилений. Глянь, які у мене штани і чоботи. У вуха січка набилася. Дай у нове вбратися.

— Не біда...

— Куди ти ведеш мене?

— До батьків. Просити благословення.

— Я так чекав... А ти?

Широка брама розчинилася сама собою.

— Мені незручно. Я весь у старому і брудний.

— Поглянь на себе.

Петро здивувався: він був у найкращому чорному костюмі. Такому чорному, як галка. На грудях приколена біла троянда.

У світлиці — пахощі ладану. Отець Олексій у чорних ризах, мов у страсний четвер. І матушка в чорному, як ма-нашка.

Петро поклонився їм.

— Ти просиш руку дочки? — зареготав піп.

— Блекоти наївся, — сміялася матушка. — Безумник!

— Але... — застогнав Петро і прокинувся. У курінь за-глядало сонце. Очевидно, він голосно застогнав і захро-пів, бо Мурза згорбився, щетина найжачилася: брехав на курінь.

«Який сьогодні день? — силвся згадати хлопець. — Четвер, либонь? Таки четвер!..»

Він зірвався з-під теплої гуньки і без кашкета, просто-волосий, посунув, як чорна хмара, з саду.

— Мамо!

— Сніданок я зараз приготую.

— Не про їжу я... Який нині день? Четвер?

— Четвер, Петре.

— А сон з середини на четвер збувається?

— Збувається, авжеж, що збувається.

— Не може бути!

— Збувається, але тільки до обіду. Погане наснилося?

— Ой і недобре, мамо!

— Священною водою покроплю тебе, — зашепотіла ма-ти молитву.

Бризнула на нього водою.

— Згинь. Згинь все зле та недобре... Святий отче Мико-лаю, на тебе уповаю. І ти, матір божа почаївська...

Закинувши чуба, Петро розмашисто почвалав до сто-доли, щоб кинути коням оберемок конюшини.

Не клеїлася в цей день робота. За що лишень не брав-ся, усе вивалювалось із рук. Він не міг мислити. Насупив-шись, бовдуром стовбичив під шопою, у стодолі.

— Щоб не трапилось, а нині піду! — порішив.

Протє не йому, а Грицькові довелось здибатись сьогодні з Раєю. Примчав він із школи, кинув ранець на лаву.

— Що я вам скажу,— випалив скоромовкою.— У нас нова вчителька. Попова дочка. Ми всі такі раді, бо вона без квадратика і за цілий урок нікого не вдарила.

— Вона пішла вже додому? — запитав Петро, позираючи у вікно.

— З учителем залишилась.

Петро начебто пропустив ці слова мимо вух.

— Води принесу,— сказав і почовгав у ванькир за відрами.

Він не поспішив відразу по воду. Виглядав з-за воріт на вулицю, чи не з'явиться часом вона. Грицько не обдурив його. Вона надійшла.

Вислизнувши з-за воріт, пустився за нею наглядцем.

— Раю,— ледве розтулив уста.

— Ти? — оступилась вона, ніяковіючи.

— Нежданно-негадано стрілися. Давно приїхала?

— Набирай воду, бо тітка Хима он біжить з відрами.

— Ти не хочеш постояти?

— Не при Химі. Приходь у сад.

— Увечері?

— Як стемніє,— і подалась стежиною.

— Про що ти, Петрику, з батюшковою донечкою біля криниці говорив? Ой, даром переймаєш її. А вона так липне до тебе. Не віриш? Збоку видніше.

Петро насилу стримався, щоб не обляяти Химу.

— Нелюдяний ти, і чого за тобою дівчата упадають. Зінька ночей не спить, і батюшчина либонь... Задурюєш їм голови,— їдко кидала сусідка.

— Держить язик за зубами.

— Так і злякалася тебе. Слова не можна сказати. Мені рот не затулиш.

Хлопець набрав води і підтюпцем додому.

Він чекав вечора. День згасав повільно. Сонце мовби зачепилось за хмару і не збиралось заходити.

Рано попорав худобу. З першими сутінками стояв коло перелазу. Вечір видався вітряним, дихав осінню.

Рая не забарилась. У вовняному светері, в теплій хустці, накинутій на плечі, вона вийшла в сад.

— Давно уже чекаю, Раєчко.

— Такої! «Давно»!

— Вчора і позавчора я ждав. Сова так страшно кричала.

— А ти й злякавсь?

— Чому?.. Чом ти не така...

- Яка?
— Як тоді...
— Я знала, що ти мене переслідуватимеш. Знай: я виходжу заміж.
— А дитина?
— Чия?
— Моя.
— Ха-ха! — вона дзвінко розсміялась.
— Смійся, а я першим до тебе сватів зашлю! — крикнув Петро, дивлячись на неї, як шуліка на здобич.

ХІХ

У хаті в Гапки чорт ногу зломить. Сміття по коліна. Ліжко не застелене. Ряденце зібгане, подушки розкидані й зім'яті. Пошивки такі чорні, ніби ними витирали горщики і баняки. На вікнах повно квелих мух.

— Добридень!

Дзижчать мухи.

— Добридень, кумо. Що за біда, нікого дома нема? — пробігла жінка очима по хаті.— Куме!

— Хто там? — почувся голос з печі.

— То я, куме Прокопе.

— Будь здорова, кумо,— висунулась патлата голова з-за бугая¹. — Не підходь, не підступай сюди, бо я, вибач, лежу, в чому мати спородила, і живіт вигріваю. Нажерся гнилиць... Десь з кошелік, певно, впоров, а воно як схопило мене!

— Каші б гречаної з'їв.

— З'їв би, коли б була.

— А чого голий, щоб ти запався. Ні стида, ні сорому.

— Який там сором? Найзлішому ворогові не зичу такого... Скородив учора я в пана Рачинського. Винесли гнилиць на обід. А я впоров... Об'ївся зовсім. Живіт тріщить, а я наминаю. Не доскородив, як схопило мене. Тільки штани застібну, знову до землі тягне. Ти, кумо, не хихикай з чужої біди. Тільки штани на гудзик і знову розстібаю. Мусив скинути штани і в сорочці одній доскороджувати... Ой! Ой-йой! Втікай!..

— Що з тобою? — кинулась Хима до печі.

— Втікай, бо не витримаю.

¹ Бугай — сільська піч, яка розділяє хату.

— Землі б ти наївся, а не гнилиць,— кинулась Хима до дверей. Вона відчинила лиш клямку, як Прокіп скочив за нею і, збивши її з ніг, плигнув через сіни в хлівець.

— Землі б ти наївся, а не гнилиць! До смерті міг прибити. Щоб тебе розперло, аби бігав ти, куме, з печі у хлівець і не переставав. Де Гапка?

— Ой, десь на городі.

— Щоб ти скапав. Духу твого не можу чути.

Гапка длубалась на городі: вибирала картоплю. Хима від сміху держалась за живіт і не могла її окликнути.

— Кумо, що з тобою? — підняла Гапка голову.

— Прокіп... твій Прокіп... Присяйбог, зроду ще не сміялася так...

— Горня йому на живіт ставила. Цілу ніч супокою не давав, гаспид проклятий. Кошелик гнилиць зжер... Ти до мене чи по дорозі? — стулила Гапка вузькі губи.

— До тебе. В лавці чекала. У моїх сусідів, у Гнатюків, зараз таке діється, мов у пеклі. День і ніч клекоче, наче в казані.

— Я теж чула, кумо.

— До весілля лаштуються. Купці з ранку до вечора з подвір'я не вилазять.

— Він таки попівну сватає?

— Аякже.

— Багате до багатого тулиться. Але не віряться мені. Не віддасть наш батюшка за Петра Раю. Що не кажи, але піп мужикові не рівня.

— Віддасть. От побачиш, віддасть, бо вона на порі.

— Дурниці мелеш.

— Якби дурниці. Матушка мало з глузду не з'їхала, як їй розказали.

— Ти розказала?

— Авжеж. Хоч вона й попадає, а все-таки мати.

— Що ж вона?

— В сльози, в плач! Як сказала я їй, що виною у всьому Петро, то вона жмут волосся з голови вирвала.

Гапка страх зацікавилась. Вона принишкла й не перебівала куму. Слухала, роззявивши нашекуватого рота. Ото матиме що дячисі розказувати. Дячиха терпіти не може попадю. Якби могла, очі їй видерла б, зі світу в могилу б загнала. Попадає груба і неотесана, у школах не вчилася. А дячиха — дочка підгубернатора, який утік після революції з Росії в Польщу. Якби не переворот, не сиділа б вона в захолусному селі, не вийшла б заміж за якогось

нешасного дядка. Як почне розказувати іноді про своє діву ванню, то Гапку жаль візьме і вона заплаче.

— Слухаю тебе, і не віриться мені, Химо. Попівна і щоб з дитиною ходила? Батюшка їй покаже такий заміж, що на стіну подереться. На її долю знайдуться. На Раїнім місці я би сама викинула дитину.

— Свят-свят, що ти кажеш, кумо?

— Те, що чуєш. У дячихи теж гріх був, і вона змушена була заміж вийти. Старший син, Сергій, зовсім не дяків син. Тільки, кумо, я для вас розказую.

— А я чула, вона віддалась за дядка тому, що глуха.

— Чого не скажуть. Посуди сама, невже глухота така страшна вада, якщо скрині від багатства ломляться. Переворот все накоїв. Маєтки в них пограбували, землю поділили. Батько — сконав від розриву серця, а вони — дві дочки з матір'ю — ледве живі залишилися, втекли.

— Пам'ятаю і я ці часи, Гапко. Наш пан Рачинський також втівав, коли переворот зачався. Втівав, аж п'ятками світив. Не вийшло, лихо б його взяло, земельку поділити. Забалакались, а робота стоїть.

Хима, підіткнувши кінці довгої спідниці, попрощалася. Вона майнула з подвір'я на вузьку вулицю, яка тяглася глибоким вивозом. Як тільки її не стало видно, Гапка метнулася в хату, щоб захопити яєць і відвідати дячиху.

— Дядьку Прокопе! — заверещав дитячий голосок за вікном. — Ви дома?

— Кого там нечиста сила несе? — озвалась Гапка.

— Дядьку Прокопе!

— Виглянь, Гапко, бо він кричить, аж розривається, а я ж без штанів.

— Лежи... Від Гнатюків, кажись, хлопець. Ми нічого їм не винні?

— Якщо ти не позичала. Я не позичав.

— І я ні. Чого тобі треба? — постукала Гапка у вікно. — Вступи до хати, щоб ти лопнув: кричиш за вікном — рот до вух дереш.

Грицько зрідка бував у тітки Гапки і дядька Прокопа. Вони без дітей, то чого бувати. А взагалі не любив їх, бо в хаті у них завжди тхнуло дохлятиною і так міцно било в ніс, що годі було встояти на ногах. Тільки-но хлопець причинив за собою двері, як з печі висунулася патлата голова; обличчя заросле чорною щетиною, рота не видно, а очі — дві сині набряклі сливи.

— До якої роботи там? — позіхнув дядько Прокіп.

— Яблука везти.

— З яблуками, то інтересно,— шкріб дядько свою кучму.

— Тобі ж у пана Рачинського ще днів зо три відбувати,— сказала Гапка.

— Ніби для мене не все одно, де відбувати. Однаково. Мені байдуже в кого робити, аби миску борщу дали та ще що-небудь на придачу. Якраз і добре, що можна вибирати, у кого заробляти. Хоча Рачинський і пан, але годує неважненько. Всипе кухарка якоїсь юшки, от і ганяеш ложкою, аж рука болить. Їв би я оті гнилиці, якби сала дали. Петро теж повезе яблука?

— Повинен,— м'яв Грицько у руках кашкета. Він, як увійшов, так і стояв біля порога.

— Ти достеменно скажи. Якщо він поїде, то можу бути впевнений, що голодним не буду. Жодний хазяїн себе голодом не морить. Біля нього й мені крихта впаде. Коли треба їхати?

— Певно, нині.

— Катай собі, а я зараз...

Гапка засновигала по хаті. Була лиха. Гриць з хати, вона до чоловіка:

— До порядної роботи в тебе живіт болить, кольки колять, а на побігеньки голий погнався б.

— Ти тямиш, де побігеньки, а де справжня робота. Петро хазяйський син, а не якийсь там холуй, аби знала. Ні по Короля, ні по Бартка не послав він, а за мною. Хурманити — це тобі не жарт! Подай штани!

— Заробиш на тому хурманстві дідька лисого. Коли ти про господарку думатимеш?

На піч полетіли штани, сорочка, знявши в хаті куряву.

— Що ти кидаєш мені, як собаці кістку. Нема того, щоб ввічливо, лагідно, як жінці подобає.

— Вбирайся і щоб мої очі тебе не бачили.

— Чого ти кричиш?

— Закричиш, коли ти дому цураєшся.

— Нащо він мені, той дім? Роби горбом, а паном все одно не станеш. Такий світ. Бийся головою в стіну — стіна не розскачиться. Я теж думав колись, що трудитимуся й добра наживу. Молодим був, до сватання відкладавав, оженився, взявся був, з тобою взявся, але що з того вийшло? Подать, страховка. На все грошей давай. Телиця вилетіла в трубу, кабанчика чорт знає для кого годували. Тепер нічого нема, і нікому діла до мене нема. І солтис, і підсолтис нашу хату обминають.

Коли Гапка розпікала Прокопа, він сатанів, і, щоб не да-ти змоги їй говорити, говорив сам. Сипав словами, а вони від Гапки, як горох від стіни. Не міг терпіти, коли йому го-ворили, що він ледар, що, як робить, так і має.

— Твій дід був голодранцем, батько голодранцем, і ти голодранцем родився,— викладала жінка.

— Від голодранця чую! — grimнув він і дунув ніздрами, як ковальський міх. Синя кров потекла в його жилах на шиї.— Поїду і не вернуся. Пропадай ти все пропадом. Не був ледацюгою, а тепер буду. Дасть хтось кусок хліба, спасибі скажу, а не дасть — перележу те, що не доїм.— Прокіп повів очима-сливками на жінку, на мисник.

— Можеш не лупати баньками, бо їсти нема чого.

— Я не прошу, і щоб давала, то й в рот не візьму.

«Ідь, ідь і не вертайся!» — дзвеніло в Гапчиній голові. Вона знала, що він ціде не дінеться. А коли б і дівся — не великого жалю завдав би. З ним все одно що й без нього. Зневірився чоловік у своїй силі, і надії в нього на ліпше нема. Робить комусь, робить собі, аби день до вечора. Світ білий з таким не милий.

Найбільшим бажанням Прокопа було добре поїсти. Йо-му байдуже, з чийх рук взяти миску рідкого борщу, за-правленого старим салом, та півбуханця черствого, за-лежалого хліба, погриженого мишами. Він не вибагливий до їжі. Тричі на день може їсти картоплю. Аби вона лиш була. Ні про що так не турбувався Прокіп, як про влас-ний живіт. Однак поснідавши, він не задумувався про обід: про це йому нагадував той же живіт, і він покладався на нього більше, ніж на розум.

Любив Прокіп хурманити. Не раз вихвалявся: «Як я їхав, то лежачи лежав та ще й молоко лежачи пив». Со-лодко посміхалась йому нова мандрівка. В ніздрі вдарили пахощі свіжих яблук — їж хоч розпережися. Проте ні, яблука потім, на закуску, а перед тим шмат товстого сала, на п'ять пальців, рожевого і м'якого. Черкнеш його ножи-ком — відломиться скибочка. Щоб не впала, проткнеш но-жиком і, облизавшись, покладеш на язик. Не ковтаєш по-ки: оббираєш зубець часнику. Слинка так і котиться, так і котиться. Вже повний рот слини, сало топиться на язи-ці. Нарешті зубець готовий. З нетерплячки кидаєш його цілого в рот і починаєш наминати хліб. Наминаєш з такою швидкістю, такі куски ковтаєш, що аж не віриться. Та швидше, швидше. Часник підганяє. Коли ж вкрутиш хліба з салом та з часником нівроку, тоді широко роззявляєш

рота і хукаєш безперестанку, виганяючи з середини вогонь, який так і пашить, так і пашить, обпікаючи губи. В руках залишається шкуринка від хліба і шкірка від сала. Натираєш шкіркою шкуринку і заїдаєш вогонь. Після цього черга доходить до яблук. Притулиш антонівку до зубів, а вона розсипається. Тоді нічого більше не треба. У животі свято, як на великдень.

Так гадав Прокіп. І чим більш заповзятіше думав про це, ноги несли його самі до Гнатюків.

— Петре, дай боже! — потряс він своїм пошарпаним кашкетом. — На хурманку?

— На яку там хурманку, — фиркнув Петро.

— А куди ж?

— Від Цаля підводи прикотять. Ящики допомагатимеш грузити.

— Я ж думав... — безпорадно махнув рукою Прокіп, а потім поліз чухати потилицю.

XX

— Пане Цалю, пане Цалю, — чіплявся Петро за поли чорного сюртука.

— Відчепіться від мене, пане Гнатюк. Я сказав, що не візьму у вас тербухи. Ви ганьбите мене. Я солідний комерсант, а не якийсь паршивий гендляр-невдаха. Яблука я поставляю у саму Варшаву. У Варшаву, чуєте? А ви мене обдурювати захотіли. Дивлюсь на вас і не вірю очам своїм, що то ви стоїте передо мною, пане Гнатюк. Ви — солідний господар. Забирайте свої яблука, і щоб я вас не бачив.

Цаль скипів тому, що Петро набив кілька ящиків дрібними яблуками.

— Послухайте, та послухайте, пане Цалю.

— Ви усі так, як вас прикруте.

— Бо ви таки луччі, ніж інші, — підлещувався Петро. — Тербуху я заберу. Всього два ящики. А решта — перший сорт.

— Вам усе здається першим сортом. Поїхали б у Варшаву! Там на такі яблука плювати не хочуть. Не морочте мені голову.

— Пане Цалю, давайте дешевше і забирайте. Мені гроші потрібні.

Комерсант зробив кислу міну. Витяг золотого годинника на золотому ланцюжку з бокової кишені жилетки.

— Значить, згода? — не відступав Петро.

— Пане Гнатюк, запевняю вас, що в моїй особі ви знайшли дурня. Кажете теребух лиш два ящики, а скільки яблук ще поб'ється, скільки зогние. Варшава не близько. Але, коли ви так просите, візьму. Звичайно, платитиму дешевше. І ви на знижку дасте?

— Невже я пручаюсь.

— Гадаєте, я ошукую вас. Аніскілечки,— і Цаль показав на ніготь.— Сам себе ошукую. Якби ви знали, пане Гнатюк, яка то морока... Мошку! Гершку! — крикнув він раптом нагло.— Згружайте ящики! Пороззявляли роти і слухаєте, про що хазяїн говорить. Це не ваша справа. Ваше діло носити!

Мошко і Гершко — миршаві, сухі, аж світяться. Вони миттю опинились на возі, наче їх виштовхнув туди за один мент крик хазяїна.

Цаль чи не найбагатший комерсант на всю околицю. Чого тільки не тримає він у своїх руках. У нього багатющий магазин готового одягу, кілька дрібних крамниць. Він продає пальта, костюми, чоботи, черевики, які хочеш і для кого хочеш. Все — від годинників до сірників — є в його магазинах. Скуповує він теж усяку всячину. Корови, телята, свині пливуть на бойню тільки через його руки. Він скуповує жито, пшеницю, ячмінь, гречку, овес, скуповує лляне і конопляне прядиво, вовну, щетину, скуповує вишні, сливи, груші, яблука. Навіть онучами не гребує. Нема в навколишніх селах такого селянина, який би не відчував сили й могутності Цаля. Рідко хто не побував у цупких руках комерсанта.

У багатьох селах у Цаля було по півдесятка, а то й більше десятин землі. Мав і ліс. Він надто журився, що земля розкидана по всіх усюдах, а не вкупі. Мріяв про фільварок. Але, мабуть, пізно вродився. Вільних земель уже давно не було. Усе так поділено і переділено, що голці ніде впасти. Землі, звичайно, він сам ніколи не обробляв і нічого не тямив у ній. Здавав свої десятини в оренду, нахваляючись, що чинить неабияке добро для безземельних голодранців.

Поки наймити зносили ящики з яблуками, Цаль запросив Петра в конторку, щоб розрахуватися. Конторка тісна й темнувата. Вона в півпідвалі нового триповерхового особняка, найкращого особняка в містечку. Біля заграбованого залізним пруттям вікна за дощатим столом згорблена постать бухгалтера Моргуліса. Одним олівцем він щось

пише, а другий лежить напготові. Моргуліс також, як Мошко з Гершком, тремтить у присутності Цаля. Бухгалтер не перший рік служить у комерсанта. Він навчився по слуху розрізняти його кроки серед ночі, й він без жодного папірця зможе докладно доповісти про всі доходи й розходи свого хазяїна принаймні за п'ять останніх літ, не помилившись ні на одну цифру, нічого не переплутавши. Він високий і згорблений. Здається, що горбатим і народився. Обличчя зморщене, мов порхавка. Окуляри наче вросли на довгому й горбатовому носі. Костюм старий, перелицьований і не раз штопаний, але старанно випрасуваний.

Хазяїн кинув:

— Моргуліс, записати!

— Айн момент, і все готове буде, пане,— зашаркав він драними, але лаковими черевиками.

Коли клацав на рахівниці й занотовував у свої книги, був у такому напруженні, що піт виступав росою на низькуватому зсохлому лобі.

— Скільки мусимо платити?

— Триста злотих і двадцять п'ять грошів, прошу пана,— вклонився Моргуліс.

Цаль розстебнув сюртука, розкинув поли, ніби ворон крила, і дістав з-за пазухи гаманець з грішми. Рахував їх зневажливо, наче не свої. В нього виробилась така звичка: якщо платив комусь, то сердився на гроші, які втікали від нього. Інша справа, коли йому платили. Тоді він перераховував по кілька разів, зігрівав монети на долоні.

У залізних сейфах у конторці Цаль грошей не держав. Тут були лиш папери. Їх він і розпоряджався ними Моргуліс. До грошей хазяїн його не допускав.

Петро зосереджено перераховував гроші. Щось хапливе і запопадливе пробігало по жилах його рук.

У конторці залягла тиша. Моргуліс не зводив очей з Петрових рук, а Цаль не наважувався заховати калитку з грішми за пазуху. Відраховуючи злоті, він міг помилитися.

— Ой, вей... боже праведний, боже найсвятіший,— затагнуло під вікном, тоскно та журно.

— Що там, пане Моргуліс? — спохопився Цаль.

Бухгалтер знизав плечима.

Жалібний голос наростав. Він уже заповнив коридор. Гаркнули завіси важких дверей, і цей голос проник у конторку.

В розхристаному халаті, без спідньої сорочки, з розпущеними косами, боса, держачи біля грудей немовля, на порозі з'явилась нестара єврейка. З її сухих і запалих грудей бухкали болісні зойки. Посинілі уста, мов стара рана, не стулювались. За її халат міцно вчепився обома руками хлопчик з густими кучерями на голові. За сорочку хлопчика міцно держалась замузана дівчинка, ведучи за руку молодшого братика, який не вмів як слід ходити.

— Що хце? — ніби вилаявся Цаль до Моргуліса і заховав гаманець з грішми.

— Умер звечора її чоловік, — пояснював Моргуліс. — Наш онучар.

Жалюгідна єврейка не вимовила й слова. Стояла як укопана, чекаючи. Діти держались за неї. Найміцніше найстарший син. Він вчепився, мов кліщ, за халат, наче мати могла вирватися і втекти від нього, від сестрички і від братика.

— Я їй сказав, перепрошую пана, щоб зверталась до раввіна, а не до нас.

— Так-так. До раввіна. Ми мертвих не воскрешаємо. Ми не можемо дарувати їм життя. Ступай собі до раввіна! — не піднімаючись з крісла, владно тицьнув Цаль пальцем на двері.

— Що для мене раввін? Ви, найясніший паночку, мудріший ніж раввін. Ночами вам говорити з ангелами і слухати їх божеські річі, — крізь сльози проказувала жінка єврейською мовою.

— Пінензев цебе нема, — обірвав її Моргуліс.

— Німа ні гроша, — ствердив Цаль. Він не звертав ніякої уваги на те, що жінка розмовляла лише по-єврейськи. Він наче забув мову своїх батьків. Відповідав їй тільки по-польськи.

— Ходи до раввіна! — повторив комерсант.

— Клянусь, клянусь, що я відроблю вам, але дайте мені хоч капельку грошей, щоб поховати його так, як велить закон. Він, мій Мойше... Куди ти від мене пішов, нащо покинув мене на поталу лютим вовкам? — Її душили сльози. Материнське хлипання передалось синові, а від нього сестрі... Тужне й жалібне зойкання матері і дітей заповнило конторку.

— Зачини двері, навіжена! — сказав Цаль.

— Клянусь, клянусь небом, — зняла благальні затуманені очі, повні смутку й печалі, єврейка. — Клянусь своїм немовлям, — піднесла вона вгору дитину на руках, — кля-

нуса всіма дітьми-сиротами, що відроблю вам, лише дайте грошей, щоб поховати його...

— Нікчемна та нахабна кобіта,— розвів руками Моргуліс.

І вона почула, наче вирок:

— Нащо панові Цалю небо? Воно високо. Нащо йому твої дітлахи, що клянешся ними? Три дні тому Мойше одержав зароблене. Нащо ти розфрентила гроші й не залишила про чорний день?

— Ні, не говоріть так про небо! — заперечила Сура.— Воно усім нам дарує життя. А діти? Для кого ростуть вони, як не для пана Цаля. В нього є два славних сини, щоб їм шасно жилося. Вони теж будуть комерсантами, як і їх батько. А може, ще й більшими. Мої діти, як і їх батько, будуть вірно служити їм. Хіба я не так кажу, пане Цалю?

Комерсант не відповів їй. Він не міг слухати цих пророкувань. Покосивсь на бухгалтера і мовчки махнув рукою, давши зрозуміти, щоб той випровадив єврейку.

— Суро, пан Цаль страшенно заклопотаний...

— Я вірю. При такому багатстві. Цитьте, діти — прикрикнула вона на малечу.

— Не перебивай мене! — визвірився Моргуліс.— Що ти тямиш? Забирайся до раввіна. Грошей все одно не одержиш, хоча б простояла до ранку!

Цаль вважав, що на цьому з Сурою покінчено.

— Значить, ми з вами розрахувались, пане Гнатюк?

— Так.

— Моє шанування,— подав він руку.— Бачите, нюні розпустила. Мені не первина. Всяка голота лізе в контору, і давай їй гроші, мовби я їх з бляхи роблю.

Сура оступилась з порога, щоб пропустити комерсанта. Він проплив мимо, підібравши сюртук, щоб полами не тернутись до Сури.

— Ще привезете нам яблук? — запитав Моргуліс Петра.

— Трохи пізніше.

— Раді у вас купити.

— Пане Моргуліс, дайте хоч ви що-небудь, коли він відмовив,— видавила з розпачі Сура.

— Ти ще тут? Я думав, що вже у раввіна! — уставився він на неї.— Хіба у мене гроші є? Я такий же нещасний, як і ти. Хіба у мене мало ротів? Сама знаєш. А на пана Цаля нічого ображатись. Якби не він, ми давно б уже всі виздыхали. Молися богу, що тебе з хати не виганяє. Три

місяці підряд ти не платила. Інший давно б на вулицю витурив.

— Пане Моргуліс, зжальтеся наді мною, вдовою,— простягнула вона правицю, тулячи лівою до грудей немовля.

— Що ти хочеш від мене? Пане Гнатюк, чого їй від мене треба?

— Поховати... Нема за що...

Діти знову заплакали.

— Що я їй винен, пане Гнатюк? — узяв Петра за лікоть Моргуліс.

Простягнена рука Сури повисіла у повітрі й опустилась, ніби на неї навалився якийсь тягар.

— Ось тобі злот, бери,— дав їй Петро монету.

Вона стиснула злот у долоні.

— Дай поцілувати твою руку... Може, ти мого старшенького за пастуха узяв би?

— Свій є.

— Я помолюсь вашим богам: ваші боги милостивіші...

XXI

Червона калина біля воріт у Гнатюків. Червона калина з одного боку, а з другого — високий явір. Калина — це Наталя, явір — це Іван. Садив старий Гнатюк ще й інші дерева на щастя дітям, коли народились. Височіє Павлів клен. Кучерявиться Грицьків дубок. Росте він повільно. Хтозна, яким виросте? Всох один Петрів ясен.

Червона калина, високий явір, клен і дубок... Взимку, коли дерева голі, Петро мириться з ними, а навесні біль закипає в його серці. Невже він скоро помре? Так каже повір'я?

Він глибоко переконаний, що скоро ожениться. Ожениться не на кому-небудь, а саме на ній, на, попівні. Це бажання оволоділо всією його істотою. Стояв на порозі: очікував рідню. Калина і ясен муляли йому очі. Нарешті приїхали.

— Я чекав... так чекав вас,— затупцював Петро біля воза.

— Кинь коням що-небудь,— зіскочив з полудрабка Павло.

— Я зараз. А ти веди всіх до хати.

Гостей приймала Василина. Вона теж сьогодні незвичайна, не буденна. Одягнена, ніби на великий дзвін, у

вишитій сорочці й зеленій спідниці. Вийшла на поріг у чорних чоботях на високих каблуках.

Невістка Олександра з вузликом у руці.

— Добрий день, мамо.

— Добридень, дочко, — і свекруха підставляє свої губи невістці. Цілуються.

— А зі мною, Василю? — гримить басом Чимерис, розправляючи вуса. — Поцілуємось і ми, стара. Поїдемо до попа книші їсти, — він скинув кашкета, підступив до Василю. Вона не встигла відхилитися, як він заграбастав її, маленьку і покірливу, в свої ручища і, закинувши їй голову назад, чмокнув у губи.

— Хіба годиться? — вирвалася вона.

— Старість не радість. На старість усе годиться.

— Чому ж ти жінки не привіз?

— Зальоти не її діло. Тут треба голову мати, а вона ж у мене, прости господи, темна, як пляшка з-під пива.

— Ідїть до хати, — гарячкував Петро.

— А ти не поспішай поперед батька в пекло, — застеріг Чимерис. — Встигнем оженити.

Василина давно вже накрила стіл.

— Е, ні, — сказав Чимерис, побачивши горїлку на столі, ми не заробили, а ти хочеш уже частувати нас. Ні, так діло не піде. Забирай, Сяню, горїлку в кошик, а ти, Василю, решту, і поїдемо.

— Може б, все-таки пообїдали?

— За звичаєм — неможливо. Ну, що то за сватання, якщо у сватів животи набиті. Там треба і випити, і закусити. Хай батюшка не скупиться. Буде там що чи не буде, але на всякий випадок і своїм запастися не завадило б. Попи люблять, коли їм дають, а не коли в них беруть.

— Ти воза нарихтував? — спитав Павло брата.

— Нарихтував, Павле.

— Може, усі на тестевому поїдемо, бо воно ж близько.

— Хіба я знаю, діти?

— Наш готовий, мамо, — наполягав, щоб їхати своїм Петро.

— Двома доїдемо, — стулила Василина губи.

На Гнатюковому подвір'ї легка курява. Осїдає на калині і ясеніві. Коні рвонули, і з воріт одна за одною викотили підводи. На передній Гнат Чимерис з дочкою. Він спереді. Одягнений по-святковому — в хромових чоботях, штанах галїфе з червоними лампасами, зеленому піджаку. Кашкет давній, з червоним околицем, але без кокарди.

На другій підводі Павло з матір'ю. Мати штурхає його:
— Поганяй, поганяй борзенько за тестем: він погнав,
як на глум.

Свище батіг.

Василина накинула на плечі велику хустку з довгими торочками. Її брала нетерплячка. Вона відчуває, як гаряче кров пульсує в серці, як ллється по жилах рук. Надія засвітила в її очах вогники жаданих сподівань. Хіба не Василина, не вона недосипала ночей, вибираючи собі невістку? Перебирала по пальцях усіх дівчат на селі. Петро перехитрив матір. Сам вибрав. Дав би бог її у невістки.

— Два кроки до попа, а ми коней моримо,— невдоволено буркнув Павло.

Чим ближче під'їжджали до попівського двору, тим більше він хмурнів і переживав.

Петро довго не зачинав воріт, дивився услід старостам. За звичаєм, він не мав права їхати до нареченої.

— Гей, хто там є на подвір'ї? Відчиніть! — заревів, стоячи на возі, Гнат. Він ледве стримав коней, які з розгону вдарили дишлом у браму.

— Кого там біс приніс? — показався з-за хвіртки Іван.

— Хіба тобі повилазило? — погрозив йому Гнат.

Важко брякнули засуви, і двері брами роз'їхались.

Коні вихром влетіли на широке подвір'я. Іван відскочив убік, його мало не зачепило колесом. Зупинившись біля хлівів, Гнат поважно зліз з воза, вчепив коням опалку. Павло дав їсти своїм. Василина і Олександра сиділи на возах.

— Ви що, мов квочки на сідалі? — буркнув на них Гнат, обтрушуючись. Піп не зустрів їх, і це насторожувало.

— А ти чого баньки вилупив? — гаркнув Чимерис на Івана. — Зачини браму! — розпорядився він, ніби своїм наймитом.

— Я не у вас служу, і ви мною не поганяйте! — огризнувся Іван. — Сам знаю, що мені робити.

Старости нарочито барилися: вони сподівались, що їх запросять у господу. Гнату урвався терпець. Він вихопив з Василичиною кошика буханець хліба, заткнув під пахву і, не проронивши й слова, потяг до ганку. За ним рушили інші.

— Рушники, де ваші рушники? — оскалив Іван зуби.

З ганку потрапили на кухню, завалену горами посуду. Попівська сім'я, мабуть, щойно пообідала. Не привітавшись з кухаркою, Гнат зиркнув на зятя.

- Туди, — показав Павло пальцем на бічні двері.
- Отець Олексій там? — перепитав Чимерис кухарку.
- А де ж їм бути?

Розчинивши двері в світлицю й зупинившись на порозі, Гнат зняв кашкета.

— Слава Ісусу! — наклонився він і загував твердими кроками, простуючи до столу.

— З святою серединою вас, батюшко, — припала до попівської руки Василина.

Павло нерішуче переступив поріг.

Гнат поклав хліб на стіл і поставив півока горілки.

— Оказія... Яка оказія, — проказував отець Олексій.

— Де ж матушка? — не терпілось Гнату.

— Дома.

«Переодягається, певно», — відзначив про себе Чимерис.

Отець Олексій, кругленький, ситий після обіду, невдоволено кліпав важкими повіками. Вони злипались. Його клонило до сну, мав намір лягти, щоб зав'язалось сало. Він прочув давно, що молодий Гнатюк збирається нібито посватати його доньку, але плюнув на ці чутки. Мовби зовсім нічого не знаючи і не відаючи, потер лоба, насупив ріденькі брови; вдавав, що ніяк не може взяти до тямку, що трапилось. Не запрошував нікого сідати, і сам стояв.

— В-ви до мене, до нас?

— До вас, батюшко. Не заблудились! — насмішкувато підморгнув Чимерис.

— Оказія... А я гадав, заблудились.

— Ні, батюшечко. Ми прямісінько до вас.

— Можна сісти, — потупився до стільця Чимерис. —

В батюшки, здається, є донечка, то щоб... — і він вмовстився на стільці. За ним потяглася до стільця Василина, дочка і зять. Василина, підмітаючи довгою спідницею долівку, злодійкувато нишпорила навколо очима, позадкувала в куток, відштовхнула Павла від стільця, на якому лежало старе кропило.

Один піп не наважився сісти. Він притулився до бічних дверей і тихесенько постукав.

— Матушко, паніматко...

Поки він викликав її, Василина крадькома вихопила кропило, яке муляло їй, і кинула в кошіль. За звичкою старости повинні що-небудь взяти, але так, щоб хазяї не помітили: це явна ознака, що рушники обмінюють.

— Що там? — озвалася з-за дверей матушка.

— Вийдіть, — домагався отець Олексій.

Матушка просунула голову в білому чепці.

— З святою середию вас, — піднялась і потяглася до неї Василина.

— Переодягнулася б, — зашипів на матушку піп, але відразу прикусив язик. У довгому халаті, довшому ніж ряса, матушка вислизнула з-за дверей і мовчки дала поцілувати Василені руку. Павло поклонивсь їй до пояса.

— Ти запрошував їх? — спитала матушка.

Батюшка мовчав.

— Ні, ми самі приїхали, — мовив Чимерис.

— У вас якесь прохання?

— Велике, матушко.

— До мене?

— І до вас, і до отця Олексія.

— До сьогодні з хлопами мав справу лиш він, отець Олексій, — ворухнула гострим підборіддям попадая.

— Не всі хлопи однакові, — відказав Чимерис.

Василинине серце защеміло: щось недобре вчулося їй. Вона закрутила на палець торочку з вовняної хустки і не могла його виплутати.

— Приїхали ми, — Чимерис ткнув короткою рукою на стіл, де лежав хліб і стояла горілка, — за вашим благословенням, за батьківським. Давайте за столом і розмовлятимем. Може, й до згоди дійде.

Василина спритно схопила кошика, щоб дістати закуску.

Матушка повела очима.

— Ви... ви сміятись задумали? — скипіла вона, розкинувши руки. Її висока постать напружилась, червоне обличчя запашіло вогнем.

Чимерис зміряв з ніг до голови зятя: «Що це означає?» Павло зрозумів його і першим попрямував на кухню.

XXII

Зінька сама сиділа в хаті. Блимав каганець з вкрученим гнотом. Густа темрява окутувала жовте світло, яке не в силі було її побороти. Здавалось, що темрява насувалася все більше й більше на маленький вогник, який тлів на скрині. В бляшаній лампі догоряв гас. А їй так хотілося б, щоб яскравий вогонь залив кімнату, освітив кутки й закутки, бо в дівочому серці нині свято. Вона ні з ким не поділила свою радість, як і ні з ким не ділила горе. Звикла все приймати й переносити сама. Не від добра

навчилася Зінька ховати приємне й прикре на дні серця. Вона боялася, щоб злі люди не вкрали у неї радість. А злигодні? Невже їх у кожного немає? З чужих злигоднів легко насміятися. Тож нащо бути осміяною. На людях вона вдавала з себе орлицю, але досить їй було переступити поріг хати-пустки, як опускала крила. Зінька жила подвійним життям — одним для себе, іншим для людей. Скільки сил це їй коштувало! Але ніхто цього не знає, та й не треба. Виною ж усього — ранне сирітство. Пішки ходила під стіл, як не стало батька. Вона не усвідомлювала його смерть. Це сталося раптово й незвично. Одного вечора батько, якого вона пам'ятає тому, що любила вмощуватися на коліна і смикати за опущені чорні вуса, просто не повернувся з роботи. Мати казала, що він заробить багато грошей і повернеться. Зінька виглядала його. Батько служив у пана Рачинського. Влітку батрачив у полі, а взимку товкся по господарству. Панові заманулося свіжої риби після різдва. Було надвечір. Взимку сонце вигляне на годину-дві й ховається за гори, лягає спати, бо йому теж, мабуть, холодно. І сонце взимку боїться морозу. Згущалися сутінки. Зіньчин батько з сіткою і казаном подався на став до ополонки. Він сам їх прорубував, здавалося, добре знав, як їх оминати, але не судилося йому в цей вечір повернутися живим. Очевидно, мав необережність стати на самому краєчку ополонки. Лід обламався, і він шубовснув під кригу. Навесні прорвало греблю. Так і не знайшли його тіла. Скільки літ минуло, поки Зінька могла зрозуміти, як жахливо загинув батько. Мати дурила її. З того часу, ще дитиною, дівчинка навчалася також приховувати горе. Поб'ють її було на вулиці, а вона лиш губи заціпить і втече кудись та заховається, щоб ніхто не бачив, як плаче.

Важко жилося їм з батьком, а ще важче стало, коли він пропав. Самійло народився уже без нього. Сусіди говорили: «Нащо їй, Горошисі, той хлопець?» Але ж мати не могла кинути його в ополонку. Підросла Зінька і няньчила Самійла. Старший брат допомагав матері, яка не знала спочину. Людські діти ходили в школу, а Зінька не могла. Не раз у стужу вона з Самійлом в одних лише сорочечках, розколупавши пальчиками замерзле вікно, позирали по черзі на вулицю через малюсіньку шпарину, як ровесники, ковзаючи, бігли з ранцями в школу й зі школи. Сльози капали з дитячих очей і замерзали на шибці, проростаючи чудернацькими квітами. Ні Зінька, ні

Самійло не мали чобіток або черевиків, не мали теплих свитин. Самійло до семи літ не знав, що таке штанці. Він ходив у Зіньчиних сукенках, з яких вона виросла.

Мати служила в пана, в Гнатюків. На старості (це не була ще навіть і старість: вона не дожила до п'ятидесяти років) не могла донести ложки до рота; руки трусились, мов у пропасниці. Зінька добре пам'ятає, як померла мати. В той день навдорі крутила така заметіль: мати прала білизну в пана. Застудилася і злягла.

Немає нічого жахливішого, коли вмирає мати.

— Зінько.

— Я тут, я коло вас сиджу, мамо.

— А я думала, що тебе нема,— зітхнула хвора.— Дай мені руку доню.

Зінька подала. Мати наважилася стиснути її, але не вистачило сил.

— Тепер бачу, що ти сидиш біля мене,— блукаючи поглядом по стелі, вимовила вона.— Холодно мені. Чому у нас відчинені двері? Зачини, доню, двері.

— Вони зачинені, мамо.

— Ні, ні,— випустила вона доньчину руку.— Я знаю, що не зачинені. А в снігах хтось стоїть, хтось за мною прийшов. Зачини, доню, двері і не впускай.

Зінька злякалася. Вона була впевнена, що двері зачинені. Але всупереч цьому перекозанням стрибнула до них. Штовхнула коліном — зачинені. Оглянулась назад — материна рука безсило звисала з ліжка.

Дитинство провела Зінька без батька, а юність без матері. Брати вважали її зайвою в домі. Дівка — клопіт у бідній сім'ї. Старший брат оженився і відділився. Молодший брат відділився. Вона знає, поспішили так тому, щоб до неї, бува, хто не пристав, як жили разом. Одній, незаміжній, легше задурити голову, дати що гірше та менше. Хоча й рідні брати, але спершу про себе думають, а наостанку про сестру.

— Ти незаміжня, молода. Багато тобі не треба, а віддасишся, допоможемо.

Для братів вона б і власним життям поступилася, не те що куском городу чи поля. Але їм не потрібне її життя. Їм потрібні якраз город, поле, хлів...

Не завжди гризло горе, пам'ятає Зінька й радощі. Повернеться пізно з поля, виснажена спекою, зморена і впаде, мов забита, на ліжко. Якусь мить їй здається, що в руках держить серпа, що посувається повільно, зігнута,

хапаючи жменею жито. Душно. У горлі пересихає. Так було на полі. А зараз — вікно відчинене. Хоч і маленьке, на чотири шибочки, але як приємно лине крізь нього прохолода вечора. Розпрямляється зігнута спина, розгинаються отерпілі пальці. Зінька боїться поворухнутися, ніби знову буде палити немилосердне сонце. Лежить і засинає. Хіба ж не втіха?

Потім ще були радощі. Був Антон. Так недовго зналися вони, але скільки горя заподіяв він їй. Проте вона вірила йому. Ця віра повела її у в'язницю. Ніхто в селі, навіть і брати, не знали що дівчину носило у таку далеч. Хоч вона нічого певного й не дізналася про Антона, але одним-єдиним словом втішилася: «політичний».

«Значить, він убив пана не за гроші,— здогадувалась.— Це самі пани так вигадали. А злі та недобрі люди піддакують їм. Панам, мабуть, є якась користь з цього? Авжеж, що є».

Нині Зінька не дуже втомилась. Особливої роботи нема. Чому ж сидить і не ворухнеться? Вона дивиться на блідий вогник каганця і мов не бачить його. Ні, вона не на світло дивиться. Вогник пламеніє в її душі. Світлий яскравий вогник, але такий маленький.

В полудень окликнув її Самійло:

— Зінько, якась стара баба до тебе.

Вона перебирала в льошку картоплю. Піднялась по драбині, руки забруднені землею. В старенькому піджачку, з підкоченими рукавами.

— Хто там? — мружила на сонці очі.

— То я, дитино.

Зінька наче прокинулась зі сну.

— Ви?! — скрикнула й більше нічого не могла вимовити.

Самійло здивувався, що Зінька обнялась і поцілувалась з невідомою бабою. Нічого не розуміючи, він знизав плечима.

— Я думала, ти не впізнаєш мене,— ледь усміхнулась бабуся.

— Вас, та щоб не впізнати! Ходімте. Як тільки ви розшукали мене?

— Язик до Києва доведе.

«Невже, невже вона питала, де живе Антонова жінка? — жахалась Зінька.— Я ж так про себе їй говорила». Не могла заспокоїтись. Це ж усе село знатиме, що вона їздила до Антона.

Чим мала, тим і прийняла бабусю. Накраяла хліба, підігріла пісного борщу.

— Я знову, доню, у них була,— хитнула стара головою.

— Мабуть, легше з ними обходяться?

— Де там легше! Варта посилилась. Навколо тюрми поліцаї на поліцаєві сидить. А раз поліцаїв більше, то, видно, бояться вони наших. Двічі розмовляла я із Степанком. Не могла стриматись і повіла, як з тобою ми очікували, а вони нас не бачили. За другим разом Степанко і для тебе, доню, гостинця передав: записку від Антона,— стара видлубала з-за пазухи хустинку, розв'язала кінець і дістала клаптик паперу.— Читай...

— Бабцю! — розгладила дівчина шматочок поймакого паперу.— Бабцю-голубонько, але ж я не вмю читати,— і з її очей бризнули сльози.

— Не плач, не плач.

— А ви умієте читати? То читайте!

Бабуся взяла в свої руки папірець, піднесла його до самих очей. Клаптик паперу маленький, дрібні літери, виведені олівцем, ледве видніються. Вона держала папірець догори ногами, бо й сама не вміла читати. Їй врізалось у пам'ять, що Антон, товариш її сина, не вбивав пана. Так шепнув Степанко на побаченні. І бабуся, наморщивши лоба, зосереджено прочитала:

— Зіно, я не вбивав пана. Мене посаджено за інше. Твій Степанко... Ах, ні, я помилилася. Тут написано Антон. Вибач мені. Стара, недобчаю. Це мій підписує: «ваш Степанко».

— Бабцю Івго, він ніколи не називав так мене. Як це хороше. Я й на мить не сумнівалась, що він не убивав того проклятого пана! І твій... Так і написано: «Твій»? Може, ви помилились, бабцю?

— Твій... Най, доню, господь береже твою дівочу честь.

— Може, їх скоро випустять? — проказала Зінька.

— Будемо надіятись. Я тобі скажу, мені зразу дивним здалося, коли ти сказала, що сидить у тюрмі за те, що вбив пана. Та його б зразу ж повісили. Поліція хитра. Нарочито поголоски пускає, аби люди не вірили тим, хто за правду стоїть. Антон на тартаку робив?

— На тартаку. На Смізі, недалечко від Кременця.

— Там не бунтували?

— Хіба я відаю, бабцю. Антон про якісь таємні зібрання заїкався.

— За те й запроторили його. Аби панам й на тамтому

світі спокою не було. Всіх, хто за правду, вони обзивають бандитами, -зłodіями. Але правді очі не засліпиш!

Зінька вже не плакала. Вона мов помолоділа. Розмовляла зі старою жінкою, сповідаючи перед нею своє життя. Це була перша людина, перед якою дівчина довірливо відкрила свою душу.

Івга Шрамченко не захотіла лишатися на ніч. Надвечір вона подалась додому. Йй також нелегко. Дома старший син — каліка, на війні йому руку відірвало. Малі онуки. Дівчина провела її за село до лип. Домовилися, що знову стрінуться у Львові на станції на покрову.

Не могла взятися Зінька ввечері ні за яку роботу. Льох так і лишився незачиненим. Довго сиділа у теміні, цілуєчи дорогий папірець. Потім йй стало лячно і засвітила каганець. Якби стара Івга уміла читати, то дівчині дещо відкрилося б. Записка була коротка: «Зіню, знай одне: пана я не вбивав. Це провокація. Мав відбутися страйк. Антон».

Дівчина, як зовсім стемніє, навідається до Антонової матері. Хай мати подумає про неї що завгодно, але вона зробить це.

Тьмяно світився вогник. Вона вирахувала, що до покрови залишилось два тижні.

Не помітила, як хтось шмигнув за вікном, зазирнувши краєчком ока. Коли зачовгав у сінях, відшукуючи клямку, тоді лиш почула. Швидко захпнула папірець за пазуху.

— Добрий вечір, Зінько,— у дверях стояв Петро. Переминався з ноги на ногу.

Світло ледве виривало з птьми його сутулу постать. Він щось обдумував, бо від хвилювання стиснув губи. Розстебнув комір сорочки. Хтозна, що більше дошкуляло його: чи власна несміливість, чи дівоче мовчання. Його брала нетерплячка.

— Я прийшов... Я хочу на тобі женитися.

— Петре...

— Зіно, пожалій мене. В тебе задушлива маленька хатина. Я заберу тебе звідси. Ти станеш повновладною газдинею. Все, все, що заманеться...

— Мені і в цій хатині нетісно.

— Схаменись. Що ти кажеш? Послухай мене. Не хочеш жити з моєю матір'ю? Я знаю, вона не любя тобі. Моя мати плескала про тебе. Ми відділимося. Ми будемо жити окремо.

— Я не можу слухати тебе.

- Ні. Ти кажеш неправду. Ти насміхаєшся з мене.
— А чого мені насміхатися?
— От бач, ти глузуєш з мене, як і тоді в полі, навесні.
Прости мені, я був тоді нахабою.
— Я не сміюсь, не глузую. Я не люблю тебе.
— Ти не віриш мені?
— Не вірю.
— Я знав... Мені так боляче. Ти думаєш, я хотів? Ні, Павло під'юдив мене, а я погодився. Ні, не Рая, ти, одна ти дорога і люба мені. Глянь хоч на мене, який я нещасний.
Зінька блимнула на нього гострим зором.
— Все, все своє багатство віддам тобі. Я боявся до тебе зайти, я довго блукав під вікнами.
— Ой, Петре...

XXIII

Болотисте Полісся.

Трясовина і мочар. В'язні висушують болота.

Кожного року атестація. Осадникам кожного року підвищують військові звання. Офіцерство росте, як гриби після дощу. Панам офіцерам потрібні землі. Але земля не росте, навпаки, землі все менше й менше. Осадники-офіцери не задоволені. Чому не росте земля?

— В канаву! Лізь у канаву, бидло!

— В тебе ревматизм? Комуніст може хворіти на ревматизм?

У глибоких і вузьких канавах, по коліна у воді й смердючій багнюці працюють в'язні. Тупими, заржавілими лопатами вони прочищають канали, щоб виссати воду з боліт і підготувати ґрунт для незадоволених осадників.

Ноги у в'язнів дубіють. Наче живі машини, люди механічно викидають лопатами грязюку на поверхню. Ціпеніє тіло. В кожного зуб на зуб не попадає. Скільки їх? Двісті... триста... Двісті... триста в'язнів цокотять зубами.

Вздовж над канавою походжають поліцейські в блискухих хромових чоботях і теплих синіх шинелях. Трясовина хукає холодом, з мочара тягне сирістю. Поліцейські не повинні хворіти, бо хто стерегтиме в'язнів?

Гвинтівки у поліцаїв за плечима, в руках замашні гумові палиці. В'язні вимучені, виснажені. Ледве тримаються на ногах. Обличчя у них чорні, як у мерців. Мертвяки порпаються у багнюці. Поліцаї розуміють, що їх жертви

доведені до краю і про втечу ніхто не думає. Тому й гвинтівки за плечима. В'язні не втікатимуть, але їх слід підганяти, щоб краще працювали. Осадникам-офіцерам потрібна земля, багато землі.

— Ти чом зігнувся?

— Я, пане комендант? — підняв голову з канави Чорнобай.

— Ти ще баньки на мене лупиш? — удар по голові гумовою палицею.

Над канавою мізерна вербиця, зелений прутик на трясовині. Коріння підрубане; підрубане, обсічене, але вербиця не в'яне. А в канаві повзають люди, з-під їх ніг булькає каламутна і сльозиться вода. То плаче Полісся.

Ранок вихоплює будівлі тюрми з темряви, але не для того, щоб в'язні побачили світло дня.

— По порядку порахуйсь?

— Один, два, три, чо-о-тири...

— Чорнобай!

— Є, пане комендант.

— Пся крев... Ти чом тут? Ти вчора погано працював. Ти мусиш сидіти в карцері. Марш у карцер!

Чорнобай ледве переставляє ноги.

Карцер — тісний цементований мішок.

Ні щілини.

Ні манюсінького промінчика сонця. Хоча б на волосинку!

Темрява.

Невідомо, коли ніч, а коли день.

Під камерою тверді кроки вартового. Вони заважають думати. А коли не думаєш, тоді здається, що уже не живеш. Сидіти у карцері і жити — хоча б думати.

В який уже раз Антон починає спочатку: «Ти був простим сільським хлопцем. Міг стати наймитом, але захотілось у місто. Потягло на тартак. Став робітником. Різав колоди. День працював, два був без роботи. Мав ось-ось спалахнути страйк. Страйк зірвано, а тебе кинено в тюрму».

— Чорнобай! — грубий окрик вартового, і гучний стукіт у двері.

— Є!

Поліцейський грюкає у двері, щоб Антон не заснув, грюкає через кожні п'ятнадцять хвилин.

День.

Другий.

І на третій день поліцейський гатить через кожну чверть години у двері.

На четвертий день дають шмат хліба і кухоль води, щоб не вмер.

«У тебе є стара мати. Її треба годувати. Мати доглядала тебе, в школу послала на вдовині кошти. Вона виколисала тебе на своїх руках, які не знали спочинку. І коли ти виріс, вона завжди побоювалась за тебе, як тривожилась і тоді, коли був маленьким. Що ти зараз сказав би їй? У тебе є мати...»

— Чорнобай! — бухкає у двері вартовий.

— Є! — Антон мусить відгукнутися.

— Чорнобай, — чується голос пана коменданта. — Одумався? Підпишеш? Твоя мати умре з голоду. Підпишеш, і ти вільний!

— Ні!

Пан комендант вимагає підписати декларацію, щоб зрадити справу, за яку борешся, товаришів, зрадити самого себе.

«Так, у мене є мати! Мамо, якби ти привела мене на світ удруге, я б і тоді краще загинув би в карцері, але не став би зрадником, не став би декларантом!»

Пан комендант іде спати. Він нічого не домогся.

Гупають кроки вартового.

«Далеко від тебе Зінька. Чи вона любить тебе? Приносила передачу. Отже, повинна вірити. Ти висушуєш болота. Чи будеш сіяти на них разом з нею жито?...»

— Чорнобай! — гатить у двері вартовий.

— Є!

«Я є і буду!»

На восьмий день камера відчиняється.

Світло ріже очі.

XXIV

Василина, тиха й сумирна раніше, враз стала насторожена й підозріла, як голодна вовчиця.

— Мамо, їсти. Я хочу їсти! — гримнув Петро.

— Їсти? А я й не думала варити. В горло мені не лізе.

— Або я винен, що вам не лізе?

— А хто, хто винен? Другий тиждень я боюся з хати показатися. З-за тину, з вулиці заглядають сусіди, щоб поглузувати. Хима з Гапкою язика позлизували, плещучи, як нам файного гарбуза піднесли. Ти мусив знати, що оріх не по зубах. Далеко куютому до зайця.

— То чого ж ви хочете від мене?

— Чого? — звела Василина злі очі.— Чого хотіла, те вже пропало, пенькло, мов бульбашка на воді. Звідки тобі знати, скільки безсонних ночей я провела, втішаючись райдужними думками. Багатіла надіями, п'яніла від них, дурна, бо ж я твоя... мати.

— Мамо, або я не лелівав?

— Невістку, невістку треба шукати, щоб люди не сміялися. Не ти, я тепер виберу! З глузду з'їхавши, ти чого доброго, Зіньку посватаєш.

— Зінька сама не хоче мене,— зізнався Петро, мов хлопчик, котрий зробив якусь шкоду.

— Во ім'я отця, і сина, і святого духа,— перехрестилася до образів Василина.— Слава богу, пресвята богородице, що надоумила дівку, що не довела до облуди мого сина.

Петро стояв, як на жару. Схопив кашкета. Він не знаходив місця, не знав, де йому дітися. Після того вечора, коли Зінька відмовила йому, світ став замалим для Петра. Мало сам не заявив у гміну, щоб проситися у солдати. Сумніви висмоктували кров з серця, але не могли ні напитися, ні вгамуватися.

Павло після невдалого сватання не заявлявся. Він навіть не привіз матір з попівського двору додому. Наймит Іван пригнав коней, а Василина через городи, щоб ніхто її не вгледів, прокралась до хати.

З горя Петро узявся до чобіт. Він шив їх у коморі. Двері були трохи відхилені. Світло падало йому на голову. З-за одвірка він бачив, що робиться на вулиці.

«Оженять мене, якщо візьмуться мати, Павло і Чимерис. Тоді я пропащий,— смолив хлопець дратву.— Та я не дамся. Я сам собі...»

Вулицею неквапливо кудись подалась Зінька. Наче хто сіпнув Петра. Дратва рвалася час від часу. Він затягував її з усієї сили, так, що вона в'їдалася в його руки і залишала на них чорні сліди. Він пильнував вулицю. І, може, саме тому, що не спускав із стежини очей, він раптом побачив іншу дівчину. Вона промелькнула швидко-швидко. Чия це? Ага, кацапчина дочка, Антоніна.

«Я не дозволю ні матері, ні братові, щоб мене вели, мов бичка на мотузці» — закипало в Петровій душі. Він не знав, що буде робити. Зінька втрачена. Мати, брат дорікають на кожному кроці.

«Я покажу вам!» — у відчаї повторював Петро.

Працювалося зле, а спалося ще гірше. Він прокинувся ні

світ ні зоря й потеліпався у Защиту. Чому? Сам не усвідомлював. Блукав від куща до куща. За комір осипалась холодна роса. Вибравшись з переліска на горбок, зразу ж помітив, кого шукав. Вона простувала з переліска до цвинтаря. Правду кажуть, що Антоніна раннім ранком у Защиті збирає зілля. Не зустрілись, бо бродили з різних боків яру.

Тепер мати силувала Петра до столу, але в нього пропав апетит.

— Грибів, мамо, засмажили б, чи що?

— Назбирай.

— І назбираю!

Наступного ранку він знову потьопав у Защиту. Шугав під корчами, натикався на пеньки. Але не грибів шукав. Він висліджував Антоніну. Нарочито забрів на той бік яру, де бачив її вчора. Кинувши у кошіль два-три гриби з білими шапками, прислуховувався до найменшого шарудіння. Він мусив стрітись з нею. Передчуття не обдурило його.

Антоніна збирала гриби під густим кущем. Боса, в легенькому платті й без хустини. На плечі спадали коси, наче у мавки. Це була дочка волосного урядника Платова й сільської красуні Мар'яни. Колись вони жили в Кременці. Її батько загинув у перевороті, а мати вернулася з нею в село.

Петро зігнувся, шукаючи грибів, тихцем крався до неї. Дівчина вловила своїм гострим вухом шарудіння опалого листя, випрямилась, мов кізка, яка відчула небезпеку.

— Диви, і ти гриби збираєш?

— Хіба мені заборонено? — блиснула вона очима.

— Я гадав, що ти зілля шукаєш.

— Гриби і зілля.

— Та в тебе уже повен кошіль. Скажи прикмети.

— Підсліпуватий ти, певно. Глянь, розчавив такого гриба.

— Правда. А я й не бачив.

— Може, носом тебе в гриб тикати?

Вона глузувала з нього. Його рука силоміць потяглась до маленького клена і зірвала листок.

— Не смій зривати! — ніби зойкнула вона.

— Ти любиш осінь?

— А ти? Ти не любиш, бо рвеш листя.

— Тосю.

Її ніхто ніколи не називав так.

— Тосю,— сказав він вдруге, підступаючи.

Густі кущі, обсипані золотом осені, ховали їх. Синє небо дзвонило над головою.

— Я вчора бачив тебе тут і сьогодні прийшов.

Вона мовчала. Мовчала й тоді, коли він узяв її за маленьку, пропахлу зіллями руку. Лиш дрож пробіг по тілу.

— Тосю,— потягся Петро до неї.

— Пусти,— відвернула вона безсило голову.

Він дихав важко й поривчасто, обіймаючи її, тремтливо, мов молоду кізку. Його сухі губи відшукали її, вологі й теплі.

Антоніна випустила кошика з грибами і вихопилась з його рук.

Петро не посмів наблизитись до неї. Вона притиснула руки до грудей, мов захищалась.

— Прийдеш завтра?

— Як хочеш,— та й метнулась від нього.

Антоніна виросла за селом. У Защиті їй відоме кожне дерево, кожний кущик. Вона знала, яке зілля де росте і, здавалось, розуміла, про що шепочуть трави. Лісу, травам, зачарованим красою цвітіння навесні, зачарованим красою угасання восени, в будь-яку пору року, навіть взимку, коли сплячка огортає все білим покривалом, вона могла сповідати свої думки. Антоніна не знала більшої ласки, ніж потаємний шепіт трав, ніж гомін лісу у надвечір'ї.

Утікши від Петра, заховавшись за рясний кущ ліщини, питала сама себе: «Невже це все?» Вона марила людською ласкою, снила любов'ю. Це бажання росло, змушувало частіше битися серце, хвилювало у грудях, які наливалися з кожною весною, тугіше впираючись у вузьку сорочку.

Минали літа, але вона терпляче чекала на свою весну, не знаючи, з якого краю її виглядати. А все через бідність. Якщо з кароокою Антоніною ніхто не хотів танцювати на музиках, якщо її ніхто не проводжав додому, то виною була не дівоча врода, а вічні нестатки.

«Невже те, чим я марила, сталося? Але чом так буденно?» — вона перебирала все спочатку, як неждано стрілася з Петром, як він підступав, і вона не могла поворухнутися від хвилювання. Йї ввижалося, що обпалені червленою загравою осені дерева притихли й не шумлять, настожились в німій тиші трава, сонце, яке зійшло, зупинилось, а небо посвітлішало. Заплющила очі. Коли ж він

доторкнувся до її уст, і вона розплющила очі, кругленький листочок зірвався з тополі й став падати на землю.

Проте вона вірила, що те велике, омріяне нею, ще буде.

Тому й вийшла на другий день.

Вийшла і на третій.

Сиділи під червоною горобиною.

— Підеш за мене? — запитав Петро.

Антоніна ловила очима бабине літо.

— Що ж ти мовчиш?

— Ти не візьмеш мене. Поки осінь в Зациті, ти ходиш до мене, а задує зима — сліди замете...

— Неправда: я не такий.

— Не рівня я тобі. Мати, брат сто раз прокляли б мене.

— Ти гадаєш, що я тільки тому беру тебе, що нашу сім'ю осміяно?

— Не знаю...

— Хочеш, я тебе на цьому ж тижні засватаю. Або ні, давай зараз скажу твоїй матері, що ми поженимось,— Петро знявся на ноги, потягнув дівчину за руку і повів до її хати.

— А свати?

— Я ж не купую тебе!

Мар'яна перебирала квасолу, довбала пальцями, як пташка дзьобом, відбираючи ту, що на насіння. Грюкнули двері, а вона й не глянула, бо була впевнена, що, окрім дочки, ніхто не завітає.

— Тітко, ми... я хочу сказати, щоб віддали за мене дочку,— сказав Петро, стоячи на порозі й держачи за руку Антоніну.

Мар'яна протерла чорними руками очі.

— Ти привела його? — заgrimала вона на дочку.

— Ні, я сам, тітко...

— А ти знаєш, що твоя мати в мене зілля просила, аби попівну до тебе привернути.

— Тітко...

— Мамо, Петро не такий,— озвалася Антоніна.

— Замовчи, дочко.

— Тітко Мар'яно, чом ви не вірите? — наполягав хлопець.

— Зажди. Я не все сказала. Ти не один. В тебе є мати. Най вона зі мною говорить. До сих пір так між добрими людьми ведеться.

— Що ж, сватів зашлю! — крутнувся й пішов Петро.

А дівчина дивилася йому вслід.

Обіцяні свати барилися: Петро вмовляв матір.

— Нащо породила тебе, горе ти моє,— вбивалася Василина.— Вибери собі до пари, щоб із скринєю...

— Я без вашої згоди обвінчаюся.

Вбивалась Василина, але ніщо їй не допомогло. Мала намір дати гостинця Мар'яні — свою теплу вовняну хустину та ще старі чоботи, щоб та пригрозила дочці. Але Петро якось вивідав, і вона не знала де дітись.

Заслали сватів.

— Не хотілося б віддавати мені дочки,— сказала Мар'яна.— Дивіться, щоб і ви не жаліли.

«Негідниця, сяка-така,— ледве не вихопилось у Василю, — напоїла хлопця чарами й ще комизиться.

— Ми не жалітимем,— прикусила вона язик.

— Якщо молодята хочуть, то благословимо їх,— хитнула Мар'яна головою.— Любов, що кільце, а в кільця немає кінця.

За сватанням і весілля. Василина наче не женила сина, а справляла по ньому мерлини. Ніхто не пам'ятає в гнатюківському роду такого весілля.

XXV

Скотилася ясна зірка з неба — ввів Петро Антоніну в свою хату. Вродливою вона була дівчиною, а ще красивішою — молодницею.

Неначе помолоділа стара гнатюківська хата. Заворкували, загули голуби, мов живі на рушниках, на білому припічку вирости квіти. Антоніна не мала найменшого спочинку: вона була невтомною, і як золота бджілка, що цілий день збирає мед для свого вулика, так і вона нічого не хотіла знати іншого, окрім роботи і свого нового дому. В роботі не помічала дорікань свекрухи. Весело молодиці на душі, й хочеться їй цієї радості до віку. Була б радість, якби не клопоти. Не обминули вони Антоніну.

— Гей ти, байстрючко! — лайливо оклинула Олександра, перестрівши молодицю на вулиці.

— Що вам? — глянула злякано.

— А що мені! Ти переказала своєму бусурману, аби гроші приніс? Умів позичати, най вміє віддати. Переказала?

— Вторгуємо...

— Обіцяночки. Рано вчитесь людей за ніс водити!

Антоніна обійшла Олександрю і чимдуж побігла додому. — Соромно у вічі дивитись, а ще свояки. Гадаєте подаруємо вам ці гроші? Аякже. Здеремо, що й не пікнете. Надопомагалися вам. На чужому горбі в рай захотіли в'їхати? Не вийде!

Важко Антоніні на серці: похмурість лягла на лице, а смуток заволожив очі. Олександра переймає її в який раз і виказує за позичені гроші. А хіба вона не говорила Петру, щоб віддав? Двісті злотих — це дуже великі гроші. Де їх узяти, коли зараз усе за безцінь. Петро послав матір до брата, щоб він почекав до різдва. Павло і матір вилаяв. Антоніна зненавиділа Павла й Олександрю, їй було жаль Петра і, щоб не вражати його прикрістю, вирішила не нагадувати про гроші. Як буде, так вже й буде.

Василина впевнена: з Павлом не можуть розраховатися тому, що Петро взяв біднячку. Яке там весілля не було, а все-таки коштувало немало. За все Петро платив. Мар'яна із своєї кишені й грошика не вийняла. Злидота нещасна!

Невістка як могла догоджала свекрусі, не перечила їй і не відмовлялася від будь-якої роботи, яка тягарем навалювалась на її плечі. Один Гриць в сім'ї був добрим до братової. Він навіть хвалив її, кажучи, що ніхто так не уміє приготувати обід і випрати білизну, на що мати сердито дорікала: «Можна подумати, що ти зроду був голодним і ходив у брудному!»

Важко Антоніні, але вона мовчить. Вступила в хату, і Гриць за нею.

— Що я вам скажу! — скидав школяр ранець.

— Знов Антошку захищатимеш? — їдко всміхнулася мати. Так і хочеться їй познущатися з невістки.

— Мамо, — не стримався Петро.

Антоніна змовчала, щоб не дійшло до сварки.

— Що ж ти як води у рот набрав? — спитала Гриця, сідаючи на лаву, Василина.

— Я хотів сказати, що Чорнобаїв Антон зовсім не бандит.

— Мели!

— Звідки ти взяв?

— Петре, їй-богу, не брешу. Хлопці в школі гомонять. Бартків Шурка запевняв, що йому сама Чорнобаїха говорила. А знаєте, звідкіля довідались? Горошкова Зінька двічі в тюрмі була. З тюрми Антон і записку передав. Пам'ятаєте, до Горошків якась бабуся навідувалась? Вона записку від Антона приносила. В тій записці чорним по

білому написано, що Антона посадили даром. Поліція і суд набрехали, боцімто він осадника вбив.

— Може, й правда,— тихо мовила Антоніна.

— Суд... поліція,— почав Петро. Але надворі загавкав Мурза, заскрипіли сінешні двері.

— Господар дома? — почувся голос пана Рашовського.

— Дома,— відчинила двері Антоніна.

Через поріг ввалились Кулінич, Рашовський і останнім Павло. Сідати вони відмовились.

— Як же воно так виходить, що ти борг не маєш наміру віддати? — крутнув головою Кулінич і втупився на Петра.

Рашовський, у високих чоботях, пройшовся по хаті.

— Скільки можна чекати? — знизав плечима Павло.— Моя жінка сто раз переказувала.

— Переказувала Сянька тобою? — накинувся солтис на Антоніну.

— Переказувала.

— Що тут сперечатися, пане Павле,— заклав Рашовський руки в кишені.— Хоча цей суб'єкт вам братом доводиться, передавайте справу в суд. У розписці не сказано, що це брат.

— Павле, змилуйся, сину,— ламала руки Василина.

— Брате, де мені зараз узяти стільки грошей? Ти ж знаєш, як було,— просився Петро.

— А яке мені діло? В Цаля позич. Як було, я знаю, і коли хочеш, то виведу тебе на чисту воду.

— Цаль позичає тільки за землю.. Ти ж знаєш, що коли йому хоч один день прострочиш, він одбирає землю.

— Не прострочуй. Я навіть процентів з тебе не вимагаю, я по-братські.

— Ти чуєш? — наступав на Петра Кулінич.— З тебе процентів не беруть. Такого в наш час не буває. Не треба було хворіти. Віддавай гроші. Сьогодні, зараз, бо Павло сторгувався з паном Рашовським за коня. Пан Рашовський може лише до вечора зачекати. Чи не так?

Рашовський кивнув головою.

— Якщо до вечора грошей не буде, передаю в суд,— закінчив Павло.

— Чув? — крутнувся до дверей солтис.

Вони пішли.

Петру нічого не лишалося, як їхати в місто і кланятися Цалеві. Комерсант не відмовився від позички, дав, але в заклад на морг землі. По дорозі з Вишнівця Петро стрів

Зіньку й стару Чернобаїху, які прямували кудись з клунками за плечима.

«Може, й справді Антона випустять,— пригадалось Петрові те, що оповідав Гриць.— Але за що його запроторили, чому?» — встало перед ним запитання, як болючий докір і жорстокість самого життя, і він запитав сам себе:— «Чому?»

XXVI

— Антошко!

— Що, мамо?

— Корову видоїла?

— Видоїла.

— Молоко процідила?

— Процідила.

— І в комору винесла? Та чи зачинила ти добре двері, щоб котяра не вліз? Я зараз встану і подивлюся.

— Котик тут, у світлиці.

— Чужий міг влізти.

— Як же чужий у хату вскочить?

— Попереч мені.

Антоніна готувала сніданок. Петро щойно встав з ліжка.

— Чом не озула чобіт? — пхикнув.

— Не привчай її рано розкошувати,— озвалась Василина.— Най нагараздує спершу, до зими чисто рознесе.

— Мені й босій добре, Петре. Я не з тих, що мерзнуть,— хитнула Антоніна острішками брів. Вона в хустині, пов'язаній під підборіддя, бо вже молодиця.— Мама правду кажуть, що до зими можна порвати.

Свекруха, промовляючи отче наш, ступила в світлицю.

— Ти ще сніданку йому не подала? — обірвала молитву.— Якщо ти так рухатимешся, з тебе кури сміятимуться.

— Я зараз.

— Хліб накрай. Та небагато, бо швидко зачерствіє, коли не доїмо... Невістко, ти в крамній сорочці! Це нікуди не годиться, казна-що, соромилася б. Зроду-віку в будень ми у грубих ходимо. Крамна лиш до церкви і про свято. Ми не пани, щоб м'яке до роботи одягати.

— Я зніму, мамо.

— Зніми! Де таке видано, до корови і — в крамній. Так можна все добро прахом пустити, яке я нажила. І куди ти, Петре, дивишся? Ой, котиться воно до того, що я на

смертному ложі буду гола й боса лежати,— в кожному її слові звучало невдоволення, кожне слово було пройняте досадою.

Високі Антонініні плечі здригались, а острішками брів ворухнула непокірність і застигла в зморшках на переніссі. На обличчі — тінь образи і беззахисності. Стиснула губи.

— Скинь сорочку і заховай у скриню, а ключа мені віддай, щоб не повадно було,— повчала Василина.

— То ви ключі під запаскою носите, а мій у скрині торчить. Візьміть його, бо загубиться,— жажнулася своїх слів Антоніна.

— Антошко, не ображай матері. Вона в мене одна! Став сніданок на стіл: мені в поле пора.

— Або не пускаю? — Антоніна рвонула розпашку на грудях. Через голову зняла сорочку, жбурнула на ліжку, а сама з хати.

— Не спиняй її, сину. Поскиглить і вернеться,— підняла Василина сорочку і понесла в скриню.

Антоніна майнула під вікнами у сад.

«Чого, чого вони хочуть від мене? Яке зло заподіяла їм?»

Звідси, з саду, ген-ген видко на вигін. Жовтень засвітив свічки обабіч дороги — це пожевкли липи. Стоять вони у величній задумі й гублять своє листя без розпачу і без жалю.

А в панському парку — обсіпані золотом білі берези. Червоною загравою зайнялись осики. Не торкнулася осінь лише сосен. Зав'язані в колючі зелені хустки, вони сумовито хитають верхів'ям. Осінь обійшла їх.

Дзвонять клени жовтим листям, палають тихим вогнем тополі, ронять золоту берези, а червінці — осики. Лиш сосни не можуть скинути набридлі хустки. Вони не знають, що голі липи скоро заздритимуть їм, чом не зелені?

В саду опадало листя. Зрідка-зрідка якийсь листочок не бажав жовкнути і цупко держався хвостиком гілки. Вічна непокірність і примирення в природі!

Антоніна не могла йти і жалітися матері. Хіба вона не застерігала? І чим допоможе? Антоніна не зазіхала на гнатюківське. Йй хотілося трішки щастя, небагато, одну-єдину дрібочку. Все своє багатство — гідність, вроду, силу молодих рук — вона віддала Петру і хотілося ще віддавати, не прохаючи нічого взамін, окрім теплого погляду, доброго слова.

Молвдиця рушила назад.

Петро, певно, поснідав, бо виніс кістки й кликав:

— Мурза, Мурза!

І вона теж брела по росі на той оклик.

— Ступай начиння мити,— кинув їй Петро.

— Зараз,— відказала Антоніна й пішла до хати.

Мурза застриг вухами.

— Дядьку Петре!

— Агов.

— Мене послали,— наступав собі ногою на ногу Ілько,— аби я передав вам...

— Що там?

— Або я знаю. Дядько Павло передали.— Ілько віддав листа.

Петро держав в одній руці миску, в другій листа. Поки годував собаку, не намагався розглядати листа. Ноги відняло у Павла, що не міг сам притрьопати. Що він там награмузляв?

— Ілку, Ілку, де ти? — крикнув Петро й вибіг за ворота.— На мене біду хочеш навести, а ще брат. Листами надкидається. Себе вигородити, а мене втопити. Грицю, де ти там? Грицю!

Гриць виплигнув на поріг.

— Овець і корову я вигнав пасти.

— Ет, іди сюди,— повів Петро брата за хату.— Віднеси це письмо Наталці. Але гляди й словом не обмовся, що я передав. Скажи, що від Павла.

— Петре, то ж від нашого Івана. Давай хоч мамі прочитаємо.

— Я прочитаю тобі! Таку бубну виб'ю, що день і ніч пам'ятатимеш.

— Але ж від нашого Івана!

— Я тобі сказав? І мамі ні слова!

Пославши Гриця, Петро кванливо зібрався в поле, щоб об'їхати посіви.

— Не барись! — гукнула з порогу мати.

— Ага,— відвернувся Петро й скочив на коня. Вдарив його підборами в боки і знявся вскач. Чи то здалося йому, що колись давно Іван так скочив на охлялого коня, і мати проводжала його. Петру хотілося швидше виїхати з подвір'я, щоб не бачити матері.

— Це вона, жіночка, тебе довела, що втікаєш з дому,— промиррила собі під ніс Василина.— Поживеш і ще не так утікати будеш.

...Лист від Івана був адресований Павлу. Приніс його якийсь малий урядовець з пошти.

— Лист з-за кордону, від Советів, — мовив він. — Часто звідти одержуєте?

— Вам краще знати, що я не переписуюсь, — відрізав Павло. — Певно, помилка.

— Ні, вам брат пише.

Павло не знав, куди діти листа. Мав намір віддати назад, але сумління не дозволило...

Петро завернув на вигін. З поля, йому назустріч, їхав Павло. Він знову купив сірого жеребця в пана Рашовського і, мабуть, прогулювався.

Натягнувши повіддя, відвернувшись один від одного, брати роз'їхались.

Кінь галопом ніс Петра з села.

«Ти боїшся, щоб з твоєї голови волосинка не впала, — піднімалось щось у душі супроти Павла. — Але ж я не дурний, не на такого напад, брате».

Дорога піднімалась вгору, петляючи вивозом. Кінь збавив ходу.

«Рано чи пізно мати взнає про листа. Що вона скаже? Брати брата відцурались. Чому я не порвав його?»

Страх перед матір'ю оволодів Петром, і він заплющив очі.

Відчуваючи, що повіддя опущені, кінь нагнувся, щоб скубнути трави.

— Н-ну! — збудивсь Петро. Він садонув коня зо всієї сили підковами, відповівши тим самим невизрілим докорам людяності, які на коротку мить освітили його душу.

Він мчав до свого поля. Порівнявся з обдертою хатою Короля, яка загрузла в землю і дивилась на світ голодними й холодними вікнами бідняцької оселі. На городі Пилип з Іваном, попівським наймитом, запряжені в шлеї, тягли плуга. Максимцьо й Ганна пособляли їм.

— Вйю, вйю, до межі! — погейкував хлопчина.

— Н-ну! — натяг Петро повідка. Там, у полі, росло його жито, яке він посіяв рано-рано. Курява з-під копит, мов викресана, знялась за верхівцем. Клубок покотився дорогою, танучи на очах, зрівнюючись з землею.

Іван витер рукавом піт з лиця, натужився. Шлея міцно в'їлася в його плече.

— Ще тр-ро-хи до м-межі, — відсапувався Пилип.

Якилина трималась за чепіги, не налягаючи на плуга. Леміш ковільно вгрузав і краяв землю, висохлу зверху і глейку знизу.

Зелені молоденький дубок. Повільно пнеться вгору пускаючи цупкі корені в землю. Хто відає, звідки, яким вітром занесло жолудь на узлісся до Горині? Щедра земля підіймає дубок над собою, до великого неба. І вже шумить він могутнім верховіттям, шумить віки, наперекір громам і блискавицям та все росте угору і вгору. А навколо нього — дубочки, молода снага невмирущого племені. Стояв би дуб, радів би молодим паросткам (і вони б тулились до нього), якби дубові не вкоротили віку. Вкоротили дубу, топчуть землю, щоб не підіймала молоду снагу зеленого племені над собою, до великого неба.

Так і рід Чернобаїв. Відколи стрімкі відроги Карпат — гори Авратинські, або Волинські Товтри, височать понад Горинню, відтоді й Чернобаїв рід пустив корені у Волинську землю. Чи не сама земля своїми щедротами породила його? Рід древнього племені волинян! Вони назвались мужнім іменем від слова великого — воля!

У Волинських Товтрах на страх ворогам-завойовникам, які ордами вдиралися зі сходу, півночі й заходу, могутні предки Чернобаїв витесали з каменя-кременя грізні фортеці. Хижий хозарин і лютий половець губили тут свої погані кістки, ляхи падали від стріл, щоб вже ніколи більше не встати. Ненависний Батий усіяв трупами своїх лютих воїнів гори, але змушений! був відступити геть. Двадцять літ підряд він посилав темників Куремсу і Бурондая, але вони не могли зламати волі хороброго роду. Відступали одні завойовники, наскакували інші. Блискавка не розсіче широкого дуба. А якщо підрубати корені, дуб широкий зів'яне. Так і рід Чернобаїв. У битвах нещадних обезсилів він, а підступні зрадники його доконали. Впали гори від мечів Ольгердів. І фортеці — недавні свідки слави й непереможності — стали темницями.

Та не здавався мужній народ. Звідки черпав він силу? Коли підняв синів на борню Хмельницький, коли підступив до волинських гір Кривоніс, волиняки допомогли штурмувати фортеці. Своїми руками будували, своїми руками й знищили їх. Однак легше було зрушити гору, ніж позбутись канчука і пана...

Височать Волинські Товтри. Дрімують сили пригнобле-

ного люду. Волинська земля кличе славний Чорнобаїв рід, чий пурпур не раз багрянився на полі битви благородною кров'ю, підніматись за волю...

Сонце сп'ялося на лікті, витерлося хмаркою та й закинуло її, червону, собі на плечі, щоб сушилася. Хмарка поблідла й розтанула в синьому небі.

Брунисті жита, запорошений подорожник, розтріпані тополі потяглись до сонця. Сонце пило їх, і вони росли.

Розв'язаним снопом — щедрі промені, найдорожчими ліками — вітер з поля, міцним здоров'ям — подих землі! Підняло, заколисало Антона Чорнобая уперше після трьох років німого Білостока, глухих стін Бригідок. Вчарований красою землі молоді, він ніби й сам виростав над землею.

Рукаті семафори, водокачки, купи вугілля відмиготіли за вікном, залишилися, щоб слухати безперервне чахкання коліс, стукотіння буферів і ловити зойки паровозних гудків. Антон Чорнобай після трьох років глухих Бригідок і німого Білостока йшов польовим шляхом.

Розляглися ріллями поля, як непочате життя.

На видноколі замаячили на підводі сірі постаті. Сидять на клунках. Двійко дітей — хлопчик і дівчинка — туляться до матері.

— Добрий день! — вклонився і зняв кашкета.

— Добрий день! — привіталися з ним, але сумно так, немов на прощання.

Молодий та виснажений візниця спитав:

— Далеко до колії?

— Верстов п'ять буде.

— О, то вже скоро, — і хльоснув візниця батогом.

Жінка не зраділа, що близько до колії, бо схлипнула, а за нею й діти зайшлися плачем. Обернувся насуплений батько і строго до них:

— Цитьте! Я оту Америку видумав, га?

Коні збивали куряву, і вона стелилась край дороги жіночим плачем.

Антон стояв ніби укопаний.

Потім трапились заробітчани. Усе дівчата. Розтягнулися на шляху, щоб не загубитися. Небо високе, а вони похилені.

Зупинилися втомлені. Спідниці з грубого полотна. Свитки з покожущини, не раз латані. Передня — висока й чорнява, як Зінька, привіталась і розговорилась:

— Найматися ми. На наших фільварках, бачте, обсялись, картоплю посадили... Не пропадати ж, склавши руки. У Галиції, кажуть, можна найнятися.

Тоді й інші посміливішали.

— Ви, либонь, тутешні. Правда, що у Галиції дядьки заможні? Воно б ліпше до свого, ніж до пана.

Щовесни одні — в Галичину, з Галичини — на Волинь.

— Щастя вам найнятись! — проводжав їх Антон.

Його випустили роздягненим і роззутим. В дорозі ноги порепались. Сорочка від солоного поту — кора на дубі. В яке ж то ярмо свою шию доведеться встромити? Паспорта відібрано. На лісопилку не приймуть. А якби й був паспорт? Все одно шодня доведеться з'являтися на постерунок. Не інакше, як у когось у селі попроситься.

Поле віяло в обличчя диханням весняної землі, погожим сонячним днем. Заробітчанська, з латаною торбиною воля, все ж була солодкою. Але чим ближче додому, в грудях ставало тісніше. Мабуть, і Зінька знялася, щоб шукати щастя, як стрічні дівчата...

Вишнівець з шпильастим косяолом, білими мурами замка лишився збоку: Антон звернув навпростець, через попівський ліс. Гомоніли про щось своє, вистраждає за зиму, сосни, заховавши між попелястими гілками зелені шишечки. Молоді дубки, наче хлопчики на свято, одягалися в зелені сорочечки.

Нікого не стрічав Антон. Та й добре. В брудному арештантському одязі його могли признати за волоцюгу-пройдисвіта.

Горинь плескала в підніжжя гори, на якій шепотів ліс. Над урвищем, неначе вигнанці, — три сосни зрослись корінням. Хлопчаком видався Антон на сосни, аби більше побачити світу.

Вклонився їм. І горам уклонився, що за селом: Лисій і Лицарці. Є легенда. Виглядала мати сина, а дівчина — козака з походу. Козак з січі не вернувся. Побралися мати з невінчаною невісткою за руки та й закаменіли. І вирости горами, щоб стояти у вічності материнською любов'ю і дівочою вірністю.

Ні билиночки на горах. Камінь б'ють з їх грудей, а він знов виростає.

Вклонився стежкам і дорогам.

— Добрий день, стріхо рідна, — промовив до старої хати над річкою. Милішої і кращої не було на усій землі.

З підсліпуватими вікнами, тісна, але скільки тепла і світла у ній!

В старій печі мати випікала на капустияних листочках хліб з кмином. Лоскотало у носі, руки тяглися до стола, на якому під рядниною лежали зарум'янені буханці. Хіба спече хто такий хліб, як пекла у старій печі його мати! А ввечері, смакуючи на теплій черені суху цілушку, натерту часником, скільки прекрасного про добро, про людяність можна було наслухатись при тьмянім світлі скалок. І мати, і Антон любили свою стару хату, підпирали її з усіх боків, аби не розвалилась. Які зілля і трави ростуть у лісі, якими квітами квітчаються луки і поля,— пахощі з усіх них зберігались у сухих горсточках під стелею.

Радість у горі не одно покоління Чернобаїв ділило в цій халупі. В ній народжувались і старіли, хоч, правда, Антон не пам'ятає ні свого діда, ні баби: Чернобаї рано вмирали, виснажені роботою.

Антон напився з річки. Ніяка вода не тамувала так спрагу, як та, що з Горині.

Йому не хотілось будити матір.

На кутку Горошків теж уже спали.

Він підійшов. Під Зіньчиним вікном цвіла яблуня. Зінька крізь сон вловила тихесенький стук, мовби шибка заговорила. Встала з ліжка і до вікна. Антонове землисте обличчя заступило нараз перед нею світ. Вона то подавалась назад, то знов прикипала до підвіконня. Перед нею ніби відкрилося якесь видіння і, боячись щоб воно не щезло й не загубилося, не могла зрушитись.

Поряд з яблуною лягла чужа тінь. Самійло — демобілізований вояка — клигав з вечорниць додому. Засвітував. Він оторопіло слідкував за постаттю під сестриним вікном.

— Антоне! — крикнула вона, що аж Самійло почув і сховався в тінь.

Брякнула зашіпка, скрипнули двері.

— Антоне...— й мов оніміла.

Мовчали, ніби хотіли вивідати думки одне в одного.

«Який ти мізерний! Що вони зробили з тобою? До чого довели?» Радість стрічі не заслонила всього смутку в її очах.

А в хаті на лаві клуночок.

— До тебе думала, а ти сам у хату... Недаром мені снилась чиста-чиста вода. Це ж назовсім пустили? — вбирала вона Антона очима: його високий лоб, міцне підборіддя й загострені вилиці.

— В Білостоці мене б не застала.

— Куди ж вас погнали?

— Ми оголосили голодовку. Всі в'язні, вся тюрма відмовилася од гнилої картоплі. З нами поводитися дико й осоружно. Об'явили, що буде полегшення, та й погнали етапом в Бригідки...

— Чула я про Бригідки.

Сиділи. Антон на табуреті, Зінька — навпроти, на ліжку.

— Що у селі? Як ти жила? — нахилився він.

«Най лиші спробує її зачепити! — закипала в Самійла злоба.— Вікно висаджу!» Він не чув їхньої розмови: стовбичив німим свідком.

— На заробітки мандрують? Стрічав з сусідніх сіл...

— Наших чимало теж у Галіцію... Ти з дому?

— Ні.

— Ти не бачився з матір'ю? — і стала швиденько одягатися.— Може б, їсти тобі?

— Потім.

— Ой і зрадіє мати! Якби мала тебе переодягнути. Але мати і такого приїме.

II

— Отець Олексій! — вклонився голова «Рідної хати» Макар Березюк священику.

— Рано службу сьогодні кінчили,— обернувся до вікна поглянути на сонце Михайло Шумейко.

— Ви рідко дом божий радуєте,— обсмикнув рясу на грудях отець Олексій.

— Тут службу правимо. Сідайте, отче.

Будинок «Рідної хати» містився на другій половині в хаті Шумейків. Не без вагань священик вирішив завітати сюди. Міг же Березюк запросити на фільварок, а то — до Шумейка.

Березюк закінчував переоглядати якісь папери. Михайло совав ногою по долівці і дратував попа.

— Ви начебто запрошували мене? — почав священик.

— Тижнів два тому,— буркнув Михайло.

Кругле обличчя отця Олексія почервоніло, і він опустил додолу очі, щоб не дивитись на цього вилупка, який держав себе так, наче був рівня йому. Йдучи на побачення, священик найбільше цього побоювався.

— Два тижні. Ми вас довго чекали,— запалив Березюк цигарку.

— Хворів, прошу пана.

— В «Рідній хаті» панів нема. Є добродії,— встряв у розмову Михайло.

Березюк не обірвав його. І тому отцю Олексію довелось поправити самого себе:

— Хворів, добродію,— він говорив неправду, щоб чимсь захиститись.

— Хворобувати зараз не час,— кивав Березюк, попахуючи цигаркою.— Зараз час неспокійний. Ви розумієте? Ми мусимо розбудити національну свідомість. Нас поставлено на охороні совісті. Ви розумієте? Церква не просто місце для молитв, де б'ють поклони і зводять очі до неба. Нам не потрібна церква, в якій проповідують смиренність.

— Нас недаром беруть служити у війську і довіряють зброю,— вставив своє Михайло.

А отець Олексій не чув, що йому казано. Він думав про свою парафію, на якій прослужив п'ятнадцять літ, з тих пір, як умер тесть. Згадав свого батька, отця Макарія — незavidного пдпика, якого доля гонила з однієї бідної парафії на ще гіршу. Ніде не міг знайти собі місця небіжчик,— то не подобався він старості або справнику, то благочинному говорив не те, що треба. Отець Олексій не вдавсь в батька.

А Березюк не вгавав.

— Ми запросили вас на серйозну розмову. Вся Польща готується до «дня праці». Очевидно, читали в газетах?

— Читав.

— Ми просимо вас як поважного і досить-таки впливового на селянську масу пан-отця взяти участь у підготовці свята в нашому селі. Згодні ви бути членом підготовчого комітету?

— Хіба ж я проти?

Березюк, високий, з твердо посаженою на широких плечах великою головою, перевалився над столом.

— Обмірковуючи наше становище, ми зійшлися на тому, що нам тепер уже загрожує деяка небезпека, особливо зараз, коли в селі з'явився агітатор...

Отець Олексій силився відігнати страх і ту неприємність, яку він відчув з самого початку, коли тільки переступив поріг «Рідної хати». З ним розмовляють в крайньому разі так, як він сам міг розмовляти із своїм наймитом Іваном. Однак пропозиція — бути спільником в такій важливій справі, як проведення «дня праці», — радувала його. Звичайно, Березюк може покласти на нього.

— «День праці» призначено на трійцю? — кахикнув священик.

— Так, на зелені свята.

— Я готовий виголосити проповідь.

— Проповіддю не відмолишся. Про Заріку ми повинні вирішити. Треба рішучих дій,— нахмурився Михайло. Заклавши ногу на ногу, він покійно сидів перед Березюком, час від часу встряючи у розмову.

— Хто чим може, тим мусить діяти,— зло зиркнув отець Олексій на Михайла.— Я так розумію. А що з Зарікою?

— Потім, отче Олексію. Зараз нам спільно слід знешкодити агітатора. Здогадуєтесь, хто він?

— Чорнобай.

— Але, панове, я ніколи доносів не писав і нікого не вбивав,— спохопився священик, наче його змушували це робити.

— Не про вбивство річ. Для цього існує поліція. Наші справи — моральні.

— Не можу взяти до тямку,— низав плечима отець Олексій.

— А так, умертвити ще й за упокой душі усопшого проспівати.

— На що ви мене штовхаєте? Пане інженер,— звертався священик до управителя, забувши про «добродія».

— Скажіть, отче, відверто — церква лояльно повинна ставитись до невіруючих чи ні? Благочинному ви навіть на штундистів скаржились.

— Було.

— Чому ж ви не повинні підняти свою десницю на невірних, на комуністів? — гарячився Березюк.— Будьте певні, підтримка гарантована. Ми даємо слово честі. Чорнобай сповідався?

— Ні.

— Більше тижня, як ця сволота в селі. Якби він був справжнім християнином і зовсім невинним, сразу ж прийшов би, щоб прийняти причастя,— говорив Шумейко.— Чує кішка, чие сало вкрала.

— Чорнобай сповідався літ п'ять тому,— промимрив піп.— Він грішний перед богом.

І все-таки, прощаючись з «добродіями», священик не був спокійний. Наче напився гіркоти. Добравшись до свого саду і, зачинивши за собою хвіртку, зупинивсь, щоб передихнути. На яблунях гули бджоли, збирали мед. Хліви, стодола і розкішний особняк наче заплелись у зе-

лень. Тесть немало потрудився, поки нажив для нього спадщину.

Матушка не помітила заклопотаності й тривоги. Він умів маскуватися.

— Де тебе нечистий носить? — накинулась вона. — Обід вистиг.

— Діла, діла, паніматко.

— Хтось умер?

— Якби-то.

— Народивсь?

— Ні.

— Які діла можуть тебе стосуватись? Будем обідати?

— Обідайте самі.

Отець Олексій, не знявши рясу, посунув у свою кімнату і зачинився на ключ. Матушка не пам'ятає такого випадку, щоб він відмовлявся від обіду. Не інакше як вгощали його. Кімната отця Олексія з вікном у садок. На столі поряд із святими книгами — мідне розп'яття. На стінах — старовинні образи. Сюди священник рідко коли заходив. Тут писалися звіти у консисторію, підраховувались прибутки від приходу і господарки, складалися проповіді. Але хіба це було часто?

Залишившись на самоті між чотирма стінами, отець Олексій все ж не міг заспокоїтись. Як йому не хотілося йти до «Рідної хати»! Він навіть був розсердився. Йти до тих на поклін, хто має ходити до нього, кому він підставляє цілувати руку! З уривків фраз, натяків і домагань Березюка і Шумейка він намагався змалювати перед собою якусь цільну картину, щоб відшукати в ній і своє місце. Розмови про «день праці» й Чорнобая він усвідомлював, як одне й те ж.

Матушка в столовій грюкала посудом, заважала отцю Олексію зібратися з думками. Замість діла, у голові чомусь сплелося усе навколо власного приходу. Одна церква на два села — Лозівку і Кривчки. Іншого такого місця не знайти. Тесть, умираючи, заповідав, щоб не розтринькав нажите. Його слова — закон. Не про себе ж пікся старий! Він — піп з діда-прадіда, його варто послухати. Отець Олексій дістав аркуш паперу, відіткнув чорнильницю. Обдумував, як почати. Закалатав чорнильницею, бо чорнило висохло в ручці, поки обмірковував, що буде писати. Відклав ручку. З полиці вийняв книгу, в якій ретельно записував, хто сповідався в селі, а хто ні. Він не помилився: Чорнобай приймав причастя — таїнство Христове — п'ять

літ тому. В цьому році перед великоднем не сповідалась його мати. Бартко Савчук не сповідався. Зінька Горошко, та церкву не мінає. Але паства розбігається. Отець Олексій кинув книгу записів на стіл і, відсунувши вбік мідне розп'яття, знову взявся за ручку. На папері заскакали хвостаті літери заголовка: «До поліції гмінової м. Вишнівця».

III

Град відсікає молодесенькі колоски. Хиляться потолочені стебла — вилягає жито, а де ярина, там чорніє поле.

Вітер нагнав хмари, і вони облягли небо. Гримить і блискає — Горинь рве береги.

Зайнялась, затріщала хата в Пилипа Короля, і вже від неї лише купка обсмаленої глини.

Гнітить мороком хата Гнатюків. Перед образами коптить лампадка. Васирина голосно молиться богу.

— Петре, навідаюсь до матері.

— Почекай, Антошко, може, перестане.

А вона:

— Мати ж хворіють. Молока б їм, щоб душу закропити.

Віднесу, Петре.

Різонула блискавка — прояснилось вікно і знов заплакало смутком. Хтось прошльопав під хатою.

— Рятуйте городину! — гукнув.

— Городина? Капусточка? Морквочка? Бурячки? — не одривалася від образів Васирина. — Пропали! Антошко, чого стоїш?

Антоніна з горнятком в руках. На голові валов'яний мішок башличком.

— Я до матері.

— Капусточка, морквочка, бурячки! Ти чуєш, як гвалтують?

— Мамо, ми на город, а вона підоспіє, — накидав на себе свитку Петро. — Іди! — до Антоніни.

— Куди, Петре, ти її пускаєш?

— Мамо!

Василина мовби не чула оклику. Крутнулась і вхопила горня в невістки. Здушила його. Черепки в її руках, а вушко в Антонініних. Кинула Василина черепки під лаву і роздягнутою скочила до дверей.

Петро за нею. Антоніна гукнула його. Не озвався. І собі на город.

Вітер ламає в саду дерева. З гори, з городу течуть рівчачками брудні поточки.

— Мамо, рівчачки підмивають капусту,— сказала невістка.— Спроваджу їх у канаву,— і пішла з городником.

— Надоумилась нарешті. Давно б треба!

Петро вітер долонею краплини дощу з лица, які капали з його широких брів і стікали на підборіддя.

— Чого ви на неї, мамо?

— Спустить воду в канаву і най забирається хоч до чорта в прірву,— затрусилася Василина з городу. З саду чулося її болісне зойкання:— Пооббивало зав'язь. Обсипались дзелебухи. Щоб йому руки й ноги повідкручувало, як покрутило яблуньки, хто наслав бурю. Щоб він до страшного суду не дожив...

Антоніна длубалася на грядках. Петро не знав, чи простувати йому за матір'ю, чи почекаати на дружину. Промоклий, він безпорадно стояв на межі, підставивши спину вітрові. Перед очима слався простір, насичений дощем. Простір ковтав клуби туману, ковтав і звужувався. І там, десь далеко за селом, не було видко просвітку. Антоніна вирівнювала грядки, підкидала землю під кущі. Не лише дощу і холоду, вона не помічала Петра, що обернувся до неї спиною. Коли кінчила спускати воду з грядок, випросталась. Тоді з її намоклих кіс холодні краплини посипались за пазуху, до грудей. Вона труснулася всім тілом і, здається, зігрілась. Закинула городник на плече.

— Петре.

Він похлоливо і винувато повернувся до неї.

— Я впоралась, Петре,— рушила Антоніна до саду.

— Почекай. Ти образилась. Мати завжди зобижає тебе,— наздогнав він її.

— Нащо обижатися, звикла. Мати вчила мене догоджати.

В парі вони повільно наближались до хати. Він у високих чоботях, вона боса.

— Ти рідко заступаєшся, Петре, за мене. Нині заступивсь, і що там дощ, сльота...

— Тасю, я стояв і думав. Ми відділимось!

— Правда?

— Вирішив раз і назавжди.

— І ми одні житимем?

— Одні.

— Не квапся до хати. Скажи ще хоч одно слово. Мені так добре з тобою.

— Холоднеча, — скулився Петро. — Віднеси своїй матері склянку молока.

— Може, разом?

— Побачимо.

Вступивши у хату, він запитав:

— У нас є ще молоко?

— Де ж його набрати? Кицька черепочки вилизала, — відказала Василина.

— У нас завжди нічого нема, — клацнув він дверцятами мисника. — А ось в гладущику що?

— Молоко. Не думай, що його забереш! Насилу сціджую, аби трошки сиру відкласти. Якщо не зібрати весною, то взимку без кислого лишимось. Дожились, що з ранішнього удою в гладущиках порожньо.

— Ет, — видушив з себе Петро і став виймати гладущика.

— Я тобі сказала, не чіпай. Крутять тобою, як вітер.

— Я тут господар чи хто?

— Відділяйтесь і живіть собі, аби мої очі вас ніколи не виділи.

— І відділюсь! — відтяв Петро.

— Відділяйся, хоч нині! — позеленіла Василина. Вона забряжчала ключами під запаскою. Відімкнула скриню й, порившись там, почала зневажливо жбурляти невістчині сорочки до порога. — Забирайтесь, забирайтесь, щоб і духу вашого не чула. Може, поживу з рік, бо вкупі не нині-завтра вкоротите віку, покладете на мари.

— Живіте, як вам подобається! — виплигнув Петро у сні.

— Ну, а ти ж чого залишилась? Чого не скачеш за ним? — накинулась свекруха на невістку. — Звела його з розуму, занастила душу, хоч не стій передо мною!

Антоніна нахилилась, щоб підібрати розкидану білизну.

Петро грюкав у коморі. Колись давно тут була хата, в ній жив батьків брат. А коли він помер, його бідна жінка вибралася. Петро був тоді ще хлопчиком. З тих пір хата перетворилася на комору. Вікна позабавано дошками, плиту розібрано і викинуто геть; одна піч, багато літ не топлена, забута стоїть у ванькирі. В світлиці різні діжки, бочки, на жердинах розвішано вінки цибулі, часнику, кукурудзи і насіння квітів та зілля богзна-якої давності. Петро знімав жердини і викидав їх на подвір'я, в болото. Діжки і бочки викотив у сні.

Антоніна притаїлась із жмутом білизни за дверима.

Петро запопадливо товкся в коморі. Мати й не вислизала з хати.

Тріщали дошки, ляскав молоток. Петро готував для себе житло. Він не зразу зважився. Що то скаже рідня, як довідається? А що йому рідня? Ніби він не посвтав Антоніну наперекір усім? В кого свербів язик, уже перестав. Хай ще посвербить трохи. Петру б лишень сп'ястись на ноги. Скільки можна бути забавкою? Матері не подобається невістка, а йому вона любя. Восени три роки, як Петро оженився. І тоді, коли він ходив у Зашиту на побачення, і перед самим шлюбом, і опісля, і зараз, він ніколи не запитував себе: «Чи любя йому Антоніна?» Йому було все любе, що він робив.

Розчистивши комору, окинувши скупим поглядом вогуку й чорну кімнату, Петро покликав:

— Антоніно, підмітай.

Вона ніколи не підмітала з такою старанністю вимазану жовтою глиною гладеньку долівку в світлиці Гнатюків, як підмітала зараз брудну й подряпану долівку в коморі. Через вибите вікно вітер задував дощ, прибивав пил. Віник танцював у жіночих руках. Хай непривітна, гола й обдерта, але від сьогодні це її з Петром хата. В ній не гриматиме свекруха. Буде згода і лад.

Стеля дощата. Давним-давно білена, заснована павутинням. Антоніна провела раз віником, вдруге. На голову посипався пил років. На сволоку випалений свічкою, а чи залізом чорний хрест. Чиє щастя жило під цим хрестом?

З піччю найважче було. Чого тільки не понакидано в неї! Антоніна в теміні вигрібала якісь пляшечки, коробочки, струхнавіле бадилля. Засунувши голову в челюсті, вона вигрібала ганчір'я, обмазане сажею.

— Ви тут житимете? — злякав її Гриців голос.

Вона висунула голову з челюстів.

— Як бачиш. Прийшов, то держи мішечок, — Антоніна згрібала і запихала в нього усе, що попадало під руки.

— Як Петро зважився? — дивувався Гриць.

Антоніна завдала хлопцеві на плечі мішка, а сама знову стала вичищати піч.

Грицько з комори, а Петро на поріг. Зачинив за собою двері і накинув на них защіпку.

— Я тут сало приніс, — зашепотів скоромовкою.

— Звідки, Петре? Яке сало?

— Дурна, на горищі в діжечці набрав. Почнемо ділити-

ся, тоді не дістанеться,— і став виймати просто з лазухи пожовтілі куски, густо посипані сіллю.

— Не брав би ти, Петре.

— Своє беру. Скинь фартушок і загорни.

— Що мати подумують?

Він сам розгорнув фартушок, став перед ним на коліна і розстебнув сорочку. Сало прилипло до тіла.

Антоніна відвернулась.

— Кіл п'ять буде,— розмовляв Петро сам із собою.— Засунути його поки в піч, га? Я придумав — корову ми по черзі доїтимем: один день ти, а другий мати.

Переносили ліжко. Василина й не виглянула з-за бугая. Потім Петро взяв два стільці. Ніби не речі, а часточки від її серця одривали,— мучилась Василина. Скільки сліз виплакала із-за невістки. Очі вже більше не плачуть. Немає у них сліз.

Петро з Антоніною пішли до Мар'яни — до її свахи, а вона стояла й журилася: «Нащо так жити?»

IV

Антон щоднини мусить ходити до мельдування¹. Будинок поліції гмінової притуливсь під високим муром костьолу — навпроти замку князів Вишневецьких. Щоднини, йдучи сюди, Антон думав: століттями маячить над навколишніми селами коштовний замок, збудований на поті й крові литовцем Ольгердом. Відсутність цоколю, крута покрівля і характерні високі труби, рівні наличники дверей і вікон нагадують розкішний палац короля Генріха IV у Фонтенбло. Завойовники брали за взірці замки Нормандії, Голландії, Данії, щоб у Волинських Товтрах відтворити невідступні споруди. Товсті мурі облягають замок, вартують його спокій ковані масивні брами, в яких ще й дотепер стоять нікому не потрібні фармати. Сам палац, наче з морської піни, кутається в старечім парку. Костьол і замок — одне ціле. В глибоких підвалах костьолу — тюрма. Так було з віку й до віку. Ксьондзи, коли костьол був у католиків, співали: «Те деум». Попи, коли він переходив у православ'я, правили: «Алілуйя!» А в підвалах скніли й мучились одні й ті ж робочі люди: прадіди, діди, їхні діти, внуки і правнуки. І гудуть над їхніми головами тупі церковні дзвони. Костьол і замок — саме уособлення влади, її могутність і непорушність.

¹ Мельдуватись — заявити про себе в поліції.

Антон простував у Вишнівєць з Пилипом. Був якийсь католицький присвяток, бо в костьолі калатали дзвони.

Раїнок лише зайнявсь, але містечко не спало. Поліцаї в білих рукавичках сновигали чистими вулицями.

Крім отого мельдування, Антон хотів допомогти погорілому Пилипу добитися допомоги із страхової контори.

До костьолу під'їжджали фаєтони, підводи. Пани і пані, осадники з дальніх хуторів чинно проходили юрбами на богомілля.

— Побудьте, дядьку, під муром, а я не забарюсь,— сказав Антон.— Щоб не надокучило, загляньте в костьол.

— Тьху, щоб я молився їхньому паршивому святому Антонію! Мужичькі боги глухі, а панські й подавно.

В поліції Антона знали добре.

— Чорнобай! — гукнув сержант.— Сідай. Пан підкомісар тобою цікавиться.

— Чогось-то?

— Якби зі мною підкомісар розмовляв так часто, як з тобою, я б у підпоручиках ходив.

— І довго мені тут стирчати?

— Скоренький який! Наче в пана підкомісара ти один. З Ридомля вночі цілу банду пригнали,— хитрими примурженими очицями зміряв поліцаї Антона.

— Допит чинять?

— Ні, розпивають з хамами квасне молоко.

— За що ж їх пригнали?

— Буцим ти нічого не знаєш? Дивно, що тебе не впіймали, скурвий сину.

В кабінеті підкомісара хтось різко зойкнув, а потім глухо застогнав. Антон рвонувсь до перегородки.

— Стій, пся крев,— вихопив сержант пістолета.

— Пусти,— рішуче ступив Антон.

— Застрілю, як собаку.

— Заховай зброю, не тикай дулом у лоб. Не з тобою, з підкомісаром хочу говорити.

— Покличуть, коли треба,— опустил поліцаї пістолет в кобуру.— Ось запитаю,— і він мляво просунувсь у двері. Не минуло й хвилини, як виплигнув і відчеканив:— Заходь.

Підкомісар поліції гмінової пан Рашовський розтирав лисину.

— А... До мельдунку? Пора кінчать.

— Ви змушуєте.

— Я? Я куди б з більшою охотою відпочивав на хуторі.

— Вам же нарізали землю в нашому селі. Сиділи б.

— Ойчизна кличе. Ох, як набридли мені ці прокляті креси, слово честі, пане Чорнобай.

— Не дуже віриться. В'язнів бити конституція не дозволяє.

— А хіба конституція дозволяє не підкорятись владі?

— Ми не порушуем конституцію.

— Хто це ми?

— Селяни, пане підкомісар. Конституція дарує нам право на свободу зборів.

— Сход в Ридомлі був антиурядовий. Вам зрозуміло?

— Невже граф Рачинський — це уряд? Наймити на його фільварку вимагали підвищення плати. Якби вам не платили гроші, ви б мовчали, пане підкомісар?

— Кожен заробляє, скільки йому належить.

— На фільварках графа Рачинського із свиньми більше рахуються, ніж із людьми. Управитель в Ридомлі наймитів годує сачовицею, а управителька найминок б'є різками, настояними в ропі. Ви не знаєте, я вам розкажу.

— Казки.

— Звичайно, казки. Хто може повірити, що в країні західної цивілізації людей можуть припинати.

— Як припинати?

— Поспитайте управителя графа Рачинського! Він нагноєві спеціально цементний стовп вилив, щоб припинати до нього ланцюгом наймитів. Хіба не казка, пане підкомісар?

Рашовський упнувся руками в стіл.

— Ти прийшов мене допитувати, чи я тебе буду допитувати?

— Поміняємось місцями у слухний час.

— Не діждеш, — похитав головою Рашовський. — Киньмо ліпше сварку. Ти от лепетав: «Конституція забороняє бити в'язнів». Хіба я бив? Ти бачив? Назови мені свідків?

— Я чув.

— Ти чув? Гадаєш, мені важко заткнути тобі вуха? Але я цього не зроблю. Твої вуха, можливо, нам у пригоді стануть.

— Я подам подання до сейму, — мовив з притиском Антон. — Ви не маєте права знущатись над в'язнями!

— Подавай, коханий. Депутатом у сеймі граф Рачинський!

— Згори і донизу графи і графенята, так? І добре лише тим, хто нічого не бачить і нічого не чує, так?

— Випийте квасного молока, — підсунув Рашовський

склянку Антонові.— Вгамуйте спрагу. Я нічого так не люблю, як квасне молоко.

Антон і не доторкнувся до склянки. Рашовський залпом випив свою, очевидно, був на похмільлі. Обтерши шовковою хустинкою м'ясисті губи, розстебнув френч.

— Релігія, ти гадаєш,— вдавано замислився підкомісар, а насправді проказував вивчену фразу,— облагороджує людину чи ні?

— Принижує, пане підкомісар.

— Ти говориш штампованими фразами. Ти не мислиш. Мати колисала тебе і мене, нашіптуючи молитву. Відмовляючись від молитви, чи не відмовляєшся ти і від матері. Той, хто не сповідається, ховає гріх у серці. Якщо ти не віриш у бога, боїшся його,— закінчив Рашовський свої роздуми й облокотився на стіл.

— Цікава розмова,— всміхнувся Антон.— Поговоримо про рай?

— Ні. Ти зізнайся мені, чому п'ять років не сповідався?

— Ви ліпше, ніж я, знаєте, коли я сповідався, а коли перестав.

— Під моїм френчем б'ється християнське серце, а що у тебе за душею? Кому ти сповідаєш свої радості й болі?.. Не я, ти сам стараєшся, щоб поліція не видавала тобі пашпорта.

А Пилип куняв під муром.

— Довго мельдують,— позіхнув він, забачивши Антона.— Якщо тебе, голубе, і в жнива отак мельдуватимуть, покладеш взимку зуби на полицю. Де вона, та бісова страхова контора?

В страховій конторі не було жодного агента. Всі розбрелись по селах. До начальника не впускала секретарка.

— В людини хата погоріла,— доказував Антон.

— Пан начальник виконує термінову роботу,— відрізала рудоволоса панянка з жирно напудреним обличчям.

Задзеленчав дзвінок. Секретарка відкинула руді кудли на плечі й, обсмикнувши на собі вузьку спідничку, відхилила двері до начальника.

— Передайте посуд додому, паненко. Скажіть, що салат був препоганий.

— Добре,— злегка присіла на одну ногу секретарка. Вона винесла у приймальню тарілки й судок.

— Ви передали, що ми чекаємо? — спитав її Антон.

— Пан начальник зайнятий.

— Нічого собі робота,— облизався Пилип.

Секретарка подзвонила начальнику страхової контори додому, щоб кухарка забрала посуд. Гудила, як лише могла, салат: він і гіркий, і сметани в ньому обмаль, наче сама їла його. Підлеглі вгадують смак начальства по нюху.

Антон з Пилипом дочекались, нарешті, прийому. Антон підійшов до самого начальницького стола, а Пилип зупинився у дверях.

— З ким маю справу? — видихнув з себе начальник.

— В мого односельчанина Пилипа Короля грім підпалив хату.

— Була громовиця. Ну й що? Хата була застрахована?

— Аякже, паночку. І страховку справно сплачував, без недоїмок.

— Покажи квитанції!

— Вони ж згоріли, паночку.

— Як згоріли? Звідки мені знати, що твоя хата була застрахована. Зараз знаходяться такі, що нарочито підпалюють господарку, аби рвати гроші в страхового товариства.

— Ви глузуєте? — кинув Антон. — Грім ударив. Все село бачило!

— Хто ти за один, що тут розпашекувався. Все село бачило. Мені подай документ!

— У вас повинні бути копії.

— Дуже розумний. Викличу зараз поліцію, вона навчить тебе, як триматися в державній установі.

— Не страхайте!

— Що?

— Паночку, як же бути? — кланявся Пилип. — Я бідний чоловік. Згляньтеся, ми на згарищі живемо. В комірне ніхто не приймає, бо й гроша за душею нема.

— Під костьол руку простягати. Тут державна установа, — повчав начальник. — Треба було зберегти квитанції. Нічим допомогти не можу. До відзенья.

— У вас повинні бути копії, — повторив Антон.

— Копії у страхового агента, якщо він їх не загубив. Ясно? — і начальник вказав рукою на двері в знак того, що розмову можна вважати закінченою.

— То підем, Антоне, чи що? — натяг кашкета Пилип. Його помарніле, висохле лице потемніло.

— А якщо ми представимо копії? — не відступав Антон.

— Майте спочатку справу з агентом. Я покликаний займатися більш важливими справами, аби вам стало

відомо. У мене в руках ціла гміна, а не доля одного лайдака, який невідомо як погорів. Я звик розмовляти не з людьми, а з документами — актами, протоколами. Моє шанування, — начальник зняв окуляри з носа.

В кабінеті жарко, хоч і штори були спущені. На столику крутився електричний вітрячок.

Секретарка не підняла очей, коли відвідувачі — зігнутий Пилип і розлючений Антон — вийшли з кабінету.

Надворі сонце. Сліпило очі. В костьолі закінчилася служба: богомольці роз'їжджалися.

— Раз не має чоловік щастя, то й не знайде. Га? — збивав ноги на камінцях Пилип. — Я ніколи не вірив, що паничі можуть допомогти.

— Правда на нашій боці, — втішав Антон. — Складемо акта, підшиємо копії квитанцій. Мусять дати гроші... Ну, я на цегельню. Ще поборемось.

Важко Пилипові. Пропади ти пропадом, отаке життя. Вічно в роботі, аж очі з лоба випирає. Оставсь без кола і без двора. До чого тепер руки прикласти? Кажі, день згаяв у місті. Хто там тебе порятує, хоча б умирав? Ногою ще копне, щоб не лежав на дорозі. Світ великий, а дітись ніде. Кому, хліба, а кому березова кора. Вовком один на другого зориться. З'їв би один одного. Сорок літ прокалатав, а що зазнав? Стусанів і докорів підпаском, буків під час перевероту, голоду після одруження. Тепер ще й погорів! А хіба батько інакше жив?

Синіло над головою небо. На вигоні бродила череда.

— Агов, Пилипе!

Не чув.

— Оглух? Пилипе! — гукав попівський наймит Іван. — Куди носило?

Пилип оглянувся сюди-туди.

— Я ось під липою. Куди тебе нечистий носив, питаю?

— За правдою. Дай боже!

— Западись із своєю правдою.

— Не віриш?

— Дурень, хто вірить, ніби можна знайти правду.

— Дай боже! Тепер, ондечки, здоровкаються: «Даром робиш». І відказують: «Правду кажеш». Задопоміг отой страх?

— Показали дулю, і радуйся. Як мертвому кадило.

— А що я казав? Якби піп, чи там котрийсь з багатіїв погорів, їм би дали. Не оббивай, чоловіче, панських порогів. Землянку копатимеш?

— Могилу викопаю. Добре тобі одному, де сів, там і встав. У мене ж діти. Хіба вони винні? — пошкандибав Пилип.

Іван не зупиняв його. Навпрошки, через вигін, подибав Пилип. Заховалась за пагорбом його сутула постать.

Діти ждали батька, жінка — чоловіка. Якби-то дістати допомогу! Трохи грошей та лісу. Звели б халабуду, щоб не проти неба жити.

Грім ударив у стріху. Якби хата була нова та під черепицею, то, може б, і не дуже пошкодило. Солома спалахнула, стіни розвалилися. Які крокви вдалося вихопити, лежать обсмалені.

Угледів першим батька Максимцьо і дремену з горбка.

— Тато вернувся!

Пилип сунув як чорна хмара. Від одного його вигляду Якиліні стало моторошно, й вона не проронила жодного слова.

— Нема діла, жінко, — ткнув він ногою у купу глини. — Куди нам діватись, не знаю. Вимагає, покажи квитанції, що справно страховку платив.

— Як же Антон? І його не послухали?

— Нема в мужика голосу, та й все.

— Іван радить землянку рити, — сплюнув Пилип. — Городник є чи згорів?

— Либонь, є. Може б, повітку обліпити, воно ліпше, ніж у землянці. Мені не страшно, але діти? Невже так і не задопоможуть нам?

— Махни, жінко, рукою.

V

Після зливи на сіножатах буйно росли трави.

— Цвір-цвір! — видзвонюють коники-стрибунці з ранку й до вечора. Жовта кульбаба не піддається, щоб її заглушила трава: пнеться угору. В стеблі не сік — гірке молочко. Ромен-зілля вкорінилося широкими кущами, вибравши собі місця, де сухіше, і жадібно п'є сонячні промені. Високі квіти з рожевими пухнастими голівками — лугові медунки — пахнуть солодко, що аж забиває дух. Вухом припади до землі — чирк-чирк! — сіна ростуть. Жовті, білі, червоні, сині квіти заплелись у коси травам, наче вигаптували Заріку.

В селі клепають коси.

Ні світ ні зоря — осадники нахлинули на Заріку, вбрід через Горинь (навесні, як знесло міст, його ніхто не лагодив. Чекали, поки сіна будуть возити), попускали коней в шкоду і зачали щось міряти. Серед осадників — підкомісар поліції Рашовський. У нього в Лозівці не просто наділ — хутір з п'ятдесятьма десятинами найліпшої землі. Міряли осадники, кидаючи сажнем. Рашовському набридло.

— Панове! Зженемо хлопів. Скосять, висушать сіно, а ми копиці поділимо.

— Браво, пане підкомісар.

Хима (вона вибігла щось сполоснути в річці) остовпіла, вгледівши табун коней у шкоді. Гукнула, щоб провчити негідників. А вони регочуться з тієї погрози.

«Маївку справляють», — подумала жінка. Шмаття на коромисло і гайда в село, людей кликати. Кого лиш не стріне — мале чи старе — крикне, що Заріку пани толочуть, і мчить далі. Добігла й до Павла Гнатюка — в нього на Заріці чималий загін.

— Дядьку!

Олександра виглянула з хати. Павло ніколи ні коней, ні корів не піднімавсь годувати. Все жінка — і коням оброку всипле, і коровам підкине паші за драбинку, щоб видоїти.

— Біда якась? Наче на пожежу розлементувалася, Химо! — приткнула Олександра до хліва сівачку. Очі ще заспані, і коси не розчесані.

— Осадники коней в сіна загнали!

— На Заріку?

— А куди ж? Буди Павла. Вже коли його не послухаються, то й не знаю, хто допоможе.

— А він тут при чім, Павло? Наше ніхто не рушить, — Олександра закопилила губи, блиснула червоними литками.

— Ваше ніхто не рушить? На лугу не написано, де чие сіно. Коні не розбирають.

Олександра й не обернулась.

А кинуте Химою: «Осадники на Заріці!» — пронеслось від хати до хати. Люди вискакували, наче хто палаючі віхті попідтикав під стріхи. Село клекотало, мчало розбурхане й схвильоване до Горині. Під кудлатими вербами виростала галаслива юрба. Збіглася уся голота, без багатіїв. Згодом з'явився Петро і став десь ззаду. Осадники походжали на березі. Між зеленими військовими мунди-

рами, кашкетами-рогатувками виділялася в синьому постать Рашовського. Блищали підкомісарські погони.

Горинь відділяла натовп селян від колоністів. З юрби випхався Федір Брега. В одних підштаниках, сорочка на грудях розхристана, голова розкуйовджена.

Натовп втих. І стало чути, як плещеться Горинь. Старі верби і молоді верболози спросоння — кльок-кльок! — б'ють по воді пруттям.

— Федоре, не лізь! — виринула, мов з-під землі, Наталя. — Ще заб'ють.

Тоді натовп загув, як великий дзвін. Розворушилось сердечко.

— Ану, забирайтеся геть! — вихопилось у Федора.

— Забирайтеся! — плеснула луна і, відбившись від гори й від лісу, покотилась долиною.

— До вас не ліземо, і нас не чіпайте!

— Як їхне право, то й знущатися?

Дзижчить муха над вухом. Поки не сіла, її не відганяють. Рашовський хльоснув себе стеком по наглянцьованих халявах.

— Хлопці! Розійдись, бо всім руки скручу й на постерунок!

— Заткни пельку! Лякати почав?

— Тт-ак! Не на тих напав!

— Люди, тихше, — заспокоював Петро. — Закон же є!

— Закон? Наша худобина рот роззявить, щоб скубнути з їх поля, як шомполами прошивають, і гроші плати.

— Кого там прошивають? Ану, вийди? Сміливий знайшовся, — свиснув у повітрі поліцейський стек.

— І вийду! Гей, люди! Перепливаймо річку та пов'яжемо їх, мов злодіяк, — підняв над юрбою свого костура Іван Мостовий.

— Пов'язати і до криміналу!

— За мною!

— Виймає пістоля. Боже, стрілятиме!

За Іваном Федір Бартко, Самійло посунули в річку.

— Назад! Поб'ють вас, — примчав на берег Антон. Його не слухали. Купка осадників наблизилась до коней.

— За мною! — підганяв тих, що вагалися, Іван.

— Ловіть коней, щоб не повтікали! — застерігали задні.

Осадники заворушилися. Лиш підкомісар був спокійний.

— На коні! — крикнув він і, щоб спинити натовп, натиснув на гашетку. Бухнув постріл, і натовп спинився у річці.

— Не бійтесь! Він вгору смалить!

Федір з Іваном одночасно вискочили з води. Колоністи гарцювали на конях.

— Тюрма за вами плаче! — затупцював біля Федора Рашовський. Розвернувся, щоб вдарити в обличчя.

— Стій! — підняв костур Іван. — Вдар, кісток своїх не збереш.

— І ти, бидло?

— Ловіть! Переймайте сволоту, бо повтікають!

Селяни погнались за осадниками. Коні скакали у воду. Бартко вчепивсь одному за стремено і, як його осадник не лупцював ременем по голові, стягнув поганця за ногу. Навалився усім тілом на нього і став немилосердно тиснути до землі. Той захрипів:

— Ну, пустіть, дядечку.

Пудові кулаки підминали молоде вертке тіло.

— Дядечку, свій я. Михайло...

— Який Михайло?

— Та з Шумейків.

— Тю, очмано, — випустив з рук Бартко парубійка. Михайло у військовому одязі. Не підняв кашкета-рогатувку, дременував Зарікою.

Річку перепливали коні без вершників. Всіх поскидали у воду.

— Ти що випустив з рук?! — налетів на оторопілого Бартка Іван. — Казав, пов'язати їх і до криміналу.

— Михайло, — заморгав Бартко.

— І він тут, в їхнє переодягся, скотина. Його б уже я не пошкодував, ондечки.

Заіржав кінь Рашовського. Його ніяк не могли впіймати.

— Стій! — загукав, наливаючись кров'ю, підкомісар. Він заховав пістолет і вже не погрожував. А стек хтось розламав і викинув.

Юрба збилася навколо нього, обняла щільним кільцем.

— Ти привів їх сюди?

— Мало вам? Всю землю заграбастали!

— Хлопи!

— Вік були хлопами.

— Що там слухати! В помийницю його, щоб кров заюшила, — пробився наперед Іван. Лице, заросле дрібною щетиною, як мох на камені. Очі — два сталеві леза. — Та пустіть же!

— Хто там владу ганьбить! Я тобі покажу помийницю! — наче гусак, вертів головою підкомісар.

— Де тут влада? — протовпивсь Іван до Рашовського. — Ну, й нам'яли боки, аж впрів.

— Я влада, — підтягнув комірець підкомісар. — Будеш ти в мене ноги лизати, хам! Я тебе знаю.

— А я вас — ні. Дайте хоч приглянуса. Се ж, їй-богу, вперше в житті поряд з владою стою. Така честь, не доведи господь!

— Солтис! — заверещав Рашовський. — Покликать десятників! Заберіть оце бидло! Рук не хочеться поганити.

— Ні, ти вдар! — підступив до підкомісара Іван, свердлячи його наскрізь гострими очима.

Настав рішучий момент. Кільце все звужувалось і звужувалось.

— Подуріли! — огризнувся Іван. — Гляди, так і владу роздушите, — і бухнув сміхом.

— Р-розійдись! Не прислоняйтесь до мого мундира!

Юрба закружляла осадника-поліцая. Піт заливав йому очі.

— Організований напад!

Ніхто не смів стримати юрби. Кулінич щеням бігав навколо й чортихався.

— От напасть. У нашому селі не чуто було про бандитизм, а оце почнеться. Попасли коні, якби стільки біди.

Петро перебрів річку, але не зважився гнатися за осадниками. І від підкомісара сторонився.

Кулінич знайшов вихід. Спіймавши підкомісарського коня, кішкою видерся на нього, в'їхав у натовп. Кінь вивчений тіснити людей. Задерши голову, він крутнувся на місці і товстим крупом пішов на селян.

— За повіддя, за повіддя, пане підкомісар! — нахилився Кулінич. Його скинули з коня, але він все-таки передав повіддя Рашовському.

Вріши у сідлі, відчувши себе вище над усім натовпом, підкомісар вдарив стременами коня в боки.

Юрба відхлинула. Один Іван погрожував костурякою. Мабуть, лише йому не було страшно. Рашовський не зважився розтоптати його конем, мовби не помічав присадкуватого наймита. Зловісними очима прополював юрбу.

— Чорнобай! Нема?

— Тут.

— Ти людей збаламутив? На постерунку розберемось. Солтис!

Кулінич миттю став перед Рашовським. Підкомісар прошепотів йому щось на вухо і рвонув з ходу в кар'єр. Під-

комісар майнув вздовж річки, побоюювався перепливати її поблизу юрби.

— Що він там нашіптував тобі? — не розходилися селяни, пристаючи до солтиса.

— Ану, кажи!

— Сказав, що віднині...— солтис затремтів.

Хто розходився, зупинивсь.

— Не мнись!

— ...що віднині Заріка більше не ваша, а осадницька. Гмінове рішення.

Бритвою різонули ці слова. Натовп завмер. В траві цвірінькали коники-стрибунці. Кулінич принишк, роззявленим ротом хапав повітря.

— Так он чого вони тут були! — кинув хтось.

— Наше добро міряли,— заговорило, загуло на лузі.

— Шумейків теж звивався тутки недаром. В багатіїв не рушать! — підняв кулака Бартко.

— Казав, чави гадину,— гупав об землю Іван костуром.

— Люди! Не оддамо Заріки!

— Сход! Зберемо сход.

Кинулись за Куліничем, а його й слід пропав. Антон зібрав стариків, які один перед другим оповідали, що Заріка — громадська. Висловлювали думку, що, мабуть, документи в церкві. Вирішили послати Антона з Бартком до попа.

— І я з вами,— добровільно зголосився Петро.

— Твою батьківщину не чіпатимуть.

— Як всіх, так і мою.

— Най іде.

Антон, Бартко і Петро рушили. Хто подався за ними, а хто обговорював неприємну новину.

Селю клекотало.

Отець Зеленевський прийняв «депутацію» в своєму кабінеті.

— Чув, чув, поганеньку гру ви затіяли. Самі каші наварили, самим доведеться ї їсти. Мене ніхто не питався, купати осадників у Горині чи ні.

Довідавшись, що хлопці прийшли за документом на луг, він обурився. Церква ніколи не мала діла до мирських справ.

— Не крутіть, панотче,— напосідав Антон.

Піп засунув руки у кишені рясни й швидко забігав по кімнаті.

— З боговідступниками я не маю діла!

— Зі мною говорять! — підступив від порога Петро.

— З тобою говорити?!

А за попівською жовтою брамою чекали люди. Стояли купами: бідніші з біднішими, окремо заможні. Знайшлись і такі, хто радив взагалі не тягатися з панами. Страхали, що осадники ніколи не простять купання-посміховища. Підкомісар недаром помчав ускач. Жди тепер карних загонів.

Іван Мостовий покинув юрбу. Його не послушали. Він казав, щоб зразу наскочити на фільварок, на осадників. Бити й трошити усе дощенту! Червоних півнів пускати з-під поли! Так ні, панькаються. Панькайтесь на свою голову. Не ви їх, вони вас переріжуть, як курчат.

На Іванове підбурювання відказували, що йому добре балакати. Хто він? Наймит. Узів свою суму й далі посу- нув...

Антон, Петро і Бартко ні з чим спустилися з попівського ганку: нема документа на Заріку!

І всі присіли.

— Що ж тепер? За милостинею?

Антон не впізнав, чий це був голос. А може, голос всієї юрби, голос усього села? Він одповів:

— Зберемо сход.

Заткнувши коси за гостроверху камилавку, отець Олек- сій шмигнув через город до парку. За попівською брамою не втихав гамір. Піп вловив лише: «На сход!»

Управитель замкнувся у флігельку. Двері триповерхово- го особняка, кам'яних комор були наглухо зачинені. Собак спущено. І якби Березюк не слідкував невідступно за вікном, отцю Олексію довелось б залишитись без ряс. Собаки не питали б, можна його кусати чи ні.

У високих чоботях, чорних штанах галіфе, чорному піджаку Березюк затупотів на вовкодавів, і вони, підібгав- ши хвости, поховавши білі ікла, позадкували.

— Слава Йсу, що брама відчинена, — віддихувався піп.

— Брама відчинена? Зачинити! Негайно! — наказав Бе- резюк.

З парку вітер гнав білу вату — одцвіли тополі. Сріблิส- тий пух осідав на землю.

— Вони тут ще не побували? А в мене були, — не попа- дав зуб на зуб в отця Олексія.

— Що вони хочуть? — зігнув Березюк руку з годинни- ком.

- Вимагають документів на луг.
— Добре, що ми їх сховали.
— Чи не граємось ми з вогнем, пане інженер?
— Вам що, червоні півні сняться?

Отець Олексій зблід.

— Ні, я, як ви. Але там сходку мають намір скликати.

— Ми теж підемо на цей сход. Ось лише пообідаємо. Любите суп з бичачих хвостів? Німецька кухня. Бутербродом закусимо слив'яночку. А он, здається, і Павло Гнатюк...

VI

Тривожно насувався на село вечір. Сліпі вікна — без огнів — порожньо дивились у темінь, ніби ховали якусь таємницю.

В Чорнобаєвому дворі стали на постій кілька поліцаїв. Чорнобаїха закуталась у вовняну хустку. Нікуди з хати її не пускають.

— Де заховала сина? — приставляють до грудей дула гвинтівок. — Повісимо, суко!

Вона мовчить. А як допечуть:

— Не в запазусі ж він! — і стулить сухі уста.

Чатують на Антона.

Не знайшли Федора Брегу. Старого пригнали за сина на фільварок. Замість Бартка — жінку, Лукійку.

Вулицями роз'їжджають кіннотники — поліцаї та осадники.

Село мов вимерло.

В яру, у Защиті — з-під долонь червоні вогники. Спалахують і гаснуть.

— Хто йде?

— Я, Петро.

— Гнатюк? І ти з нами?

Під густим кушем, за кам'яною брилою в юрбі односельчан — Антон. Петро вмовився на коліна. Слухає. Радять скликати завтра сходку під церквою. Якраз неділя. Ліпшого дня не вибрати. Антон читає подання, яке мають послати до самого сейму, у Варшаву. Написали, що поліція й осадники не дають жити. Священик і багатії з ними заодно. Єдине, що було громадське — луг, і той відбирають. І це зараз, після страхітливої громовиці. Хліб, вважай, не родить. На сіно надія. Продати б хуру-другу. Лугом спо-

конвіку користувалися цілим селом. Старі люди пам'ятають, як його ще толокою косили і розбирали копицями. Недавно лише поділили, насадивши кущики вільхи, як прикмети, бо ж межі не проведеш.

Не забули дописати й про Пилипа Короля, який погорів, а в допомозі йому відмовляють.

Подання закінчувалось: «Весь сход низько схилиє голови перед високим сеймом й уклінно просить вступитися за нас. Закон і право на нашому боці».

Аркуш паперу переходив з рук у руки. Хто вмів, розписувався під поданням, розгладивши аркушик на коліні. А хто не умів, як Бартко чи Пилип, ставив хрестик.

Петро довго вагався, заявлятися йому в Защиту чи ні? Йшли всі, хто хотів. Антоніна не пускала його, щоб чого злого не трапилось. Передали й Гнатюкові подання. Хоча й чув Петро, як Антон читав при недогарку, все-таки не дуже хотілось підписувати. Хто його зна? Під поданням більше хрестиків, ніж підписів. І він, Петро, теж поставив кострубатого хрестика. Не розписався, щоб обачніше. Якби вгадати, як повернеться? Попадеш з дурості в халепу. Може ж трапитись, що потім по підписах — і на постерунок. А по хрестуку хто розбере? Він нарочито довше затримав подання, щоб не викликати підозріння:

— Охрестили? — склав аркушик вчетверо Антон.

— Аби вигоріло...

В яр спустився Самійло. Оповідав, що в селі ніби страшний суд. Федорового батька бито в конюшнях. Кров'ю старий об'юшений, собаки облизують. На Лукійці волосся рвали. Михаль Шумейків виказує винних.

Обміжковували, розходитись по домівках чи перебути в Защиті.

Бартко за те, щоб розходитись. Жінку шкода. Заб'ють до смерті. Його вмовляли, але де там. Виліз з яру і, похмурий як ніч, посунув, не сказавши нікому й слова.

Федір розгарячився. Хоча б поламани рушници були, не здобувати б поліції. Голіруч не візьмеш.

Петро зовсім занепав духом.

То Самійло, то Федір пробиралися до села. Приносили нераднісі вісті.

Десь за північ з'явилась Зінька. Розгорнула вузлик, виклала їжу — буханець хліба, дрібку солі й цибулю. Антон розламав хліб і давав кусні тим, хто простягував руку. Петро взяв, відвівши вбік очі. В Антона одні крихти лишилися, усе роздав.

Сиділи, балакали, домовлялись, а потім розходились поодиноці. Було над ранком і тягнуло холодом. Вирішили з першим дзвоном стрітись в церкві. Мовби нічого ніхто не відає.

Затихли кроки. Шелестіла трава і перестала.

Полям, нехоженою межею наближались до села Антон з Зінькою. Дівчина збивала росу, і роса молоком заюшувала їй ноги, мочила спідницю. Інколи Зіньці ввижалося, що в житі хтось підстерігає, і вона зупинялася, тамуючи подих.

— Тиша,— заспокоював Антон.

Сказати б Зіньці щось небуденне, хороше, але зразу ж спадало на пам'ять: як завтрашній день? Що принесе?..

Ще дихала ніч, коли вони добрались до ліска над городами. Гнатюківський широкий дуб сперечався із вітром.

— По своїй рідній землі, як чужинці, бродимо. По ночах ховаємось. А ночі ж які темні!

«Якби ще темніші,— подумала Зінька.— Щоб ворогам засліпило!»

— Принесу я тобі святкову одягу, не личить у грязнючому до церкви.

— Попадеш їм в руки. Бог мені простить, я йому не таке прощав.

— Антоне, не можна про бога,— жахнулася Зінька.— Я так молилася, аби ти повернувся. І мати твоя молилась. Бог милостивий, бог простить, а люди що скажуть, коли углядять, в якому ти вбранні до церкви... Розпустять славу, в три мішки не вбереш.

— Поліція в селі.

— Викручуся.— І Зінька, проказуючи пошепки молитву, шугнула під кущами.

Її не було й не було. Вернулася і принесла білу сорочку, мережану хрестиками, святкові штани. Оповідала: в хаті спали поліцаї, один вартував на дворі. Вона діждалась світанку і обдурила їх, буцім завітала позичити солі, а тим часом передала, щоб Антонова мати винесла одяжину на город.

Антон переодягнувся і віддав старе Зіньці. Згорнула вона брудну сорочку. «Не ходив би ти, Антоне. Чує серце, буде біда»,— але знала, що він не послухає.

— Бам!— загув дзвін над селом і збудив тишу над Зарікою.

— Бам!— озвалось над Зарікою і пірнуло в Горині.

— Піду!

Дзвонили дзвони.

Він зник поза ліщиною, поза грабиною, лише кущі зашелестіли, а вона все стояла, ніби чекала, що вернеться. Притиснула до себе його блаженську одежу. Й собі треба переодягнутися. Він — через гору, вона — долиною, у церкві зустрінуться.

Служба розпочалась, як завжди. Церква набита людьми, не протовпишся.

Під кінець богослужіння шепнув хтось: «Поліція оточила церкву».

Отець Олексій благословив на всі чотири боки прихожан хрестом, проказуючи: «Азмь є господь бог ваш, да не буде...»

Хто хрестивсь, а хто й не перехрестившись, починав тиснутись до виходу. Людська хвиля захиталася. Хто упирався, того виносило.

Поліцаї хапали кого завгодно за плечі й випроводжали за браму. Так було, поки виходили поодиноці. Коли ж хлинув цілий потік, поліція збилась до купи. В брамі зробився затор.

— Сход! Розпочинайте, бо розженуть!

Антон вихопив з кишені подання. Білий аркуш паперу затріпотів над головами.

— Розійдись! — ляснуло, як батогом.

Осідлавши церковну браму, підкомісар виголошував:

— Зважаючи, що навколишні села заражені епідемією тифу, зважаючи, що тиф може перекинутись у Лозівку, всякі громадські зборища, як небезпечні, забороняю!

— Тиф! — сколихнуло церковний майдан.

— Не вірте! Провокація!

— Тиф! — несамовито кричав Михайло Шумейко і лупцював тих, що стовпилися, кулаком у спину. — Смерті захотіли?

— Тиф! — ляпав долонями об поли Павло, наганяючи страх.

— Не слухаєте мене, послухайте лікаря. Пане Сторожук! — верещав Рашовський.

Лікар у картатому костюмі, білій шляпі — ступив наперед.

— По усіх кресах, тобто окраїнах, лютує тиф. Перекинувся через кордон, від більшовиків. Вони шлють на нас мор...

— Не вірте!

Антон став читати подання. Все хвилювалось, шарахалось з боку у бік, однак не розтікалось.

Рашовський теж не мовчав.

— Не слухайте баламута! Чорнобай богохульник, боговідступник. Хай скаже, глянувши людям у вічі, коли останній раз сповідався? П'ять літ не приймав таїнства Христового. Може, я брешу? Отче Олексію, підтвердіть! Зінька з острахом позирнула на попа, який стояв біля купки поліцаїв. Він не гадав, що отак обернеться, і жалкував, чому вчасно не втік.

— Говоріть, отче Олексію.

— Я скажу,— затіпав піп борідкою.— Чорнобай відрікся від бога. Його язиком нечиста сила глаголить, сам диявол вселився у нього і спонукає вас до злочину. Не будьте спокусливі! Якби порядних хазяїв послали, я б з ними й про луг поговорив. З боговідступником не буду.

— Безбожник.

— Бий комуніста!

— Тиф у селі, а ви на сходку!..

Раз за разом вдарили залпи.

— Ой-й!..

Зінька кинулась у саму гущу, де щойно був Антон, але він наче розтанув.

Куди не тикалась дівчина, на неї сичали, як змії.

— Богохульник! Сказано тюремник, і все! — лаяли Антона.

Вдарив ще один залп — закричало гайвороння. Розходились через хвіртку, лізли через тин, душилися. Поліцаї стріляли холостими.

Зінька стала й скам'яніла: всі втікали, й Антон туди ж. А як же вона?

Антоніна — Гнатьюкова невістка — вхопила її за руку.

— Люди повтікали, а ти?

— Чого тобі від мене треба?

— Зіно, вибач,— Антоніна винувато опустила руки й побрела до перелазу.

Над церквою кричало гайвороння, то злітало, то знову сідало на бані.

Зінька попленталась вивозом, сама не знаючи куди, несучи свої неспокійні думи. Ніхто не стрів, не перейняв. Та й кому вона потрібна? Кожен рятував свою шкуру. А Антон? Ще вчора говорив: «Народ не похитнеться». От і похитнувся, повтікали, як лякливі зайці, як руді миші. Що там казати? Курка з цілим выводком курчат від одного

шуліки ховається. Зінька згадувала: Василина — Петрова мати — опекла поглядом, як кропивою. Та й Антонова мати стрепенулася — син в бога не вірує. Є поляки, євреї, штунди... В кожного з них свій бог. Всіх він бачить, всіх і розсудить. Вона міркувала: такого ж, щоб чоловік ніякого бога не визнавав, ні в якого бога не вірив, у Лозівці не чували. Не тією дорогою пішов Антон. Послизнеться й упаде. За що йому допікали перед усім народом? Поголоску про тиф пустили. Не дойняло людей. А коли піп почав виказувати, що Антон проти віри, натовп загув, як здичавілий. Бог у кожного в серці. Відректись від бога — осквернити серце.

Дорога вивела її в поле. На широкому просторі, під безмірним небом загубилася Зінька. Зажмурилася — перед очима золоті мушки граються. Наче й сама стала пилінкою. Ноги несли й несли. Роздоріжжя. Кам'яний хрест з образом матері божої. Цим шляхом Зінька ходила до Антона в Білосток. Біля цього хреста молилася матері божій. Хто переконає Зіньку, що бог не почув її молитви? Вона, вирушаючи з села уночі, щоб ніхто не бачив, стояла тут на колінах на камені.

— Мати божа, заступнице моя, — склала Зінька набожно руки. — Наверни його на путь істини. Не я, люди від нього відказуються...

Зінька по-чудернацькому вірила в бога. Хоч знала напам'ять чимало молитов, але ніколи їх не проказувала. Складала молитви від себе. Просила бога, щоб послав їй добро й щастя.

Загубилася Зінька на широких просторі.

Що вимолювала в кам'яного хреста?

VII

Поліція нишпорила в селі.

У фільварківському флігелі ночами горіло світло. В накурений, хоч сокиру вішай, кімнаті куняв підкомісар. Березюк схилився над паперами: коректував протоколи допитів і зізнань.

Як думав Петро, так воно й сталося. На основі підписів під поданням заарештували людей. Дійшла черга до Прокопа Димака.

Привели його у флігель.

— Був у яру? — гримнув на нього підкомісар.

— Чого ж не бути? Був. Дайте, паночку, покурити. Монополія на тютюн. Ніде не розживешся.

Березюк, Павло поспиралась на кінець стола. Тут же й Бартко із зав'язаними назад руками.

— І ти підписував папірця? — не підвищуючи голос, ніби між іншим, запитав Рашовський.

— Всі підписували, то й я.

— Письменний?

— Де там?

— Який твій хрестик?

— Десь там. Хіба я знаю.

— В тебе ж і луки нема у Заріці, — блимнув білками Павло. — Під'юдили?

— Авжеж, що під'юдили. Я мислив, законна справа, коли воно того...

— Ми ось розпишемо тебе хрестиками вздовж і впоперек, щоб рідна мати не впізнала, — гримав підкомісар.

— Та я... — присів довгов'язий Прокіп. Давно не брите, ріденьке волосся на підборідді затрусилося кожною волосинкою. — Паночку, присяйбо, не винний я. В мене у Заріці й латочки нема. Коли б була, першим віддав би її, бо я мужик і своє діло розумію так, що мені трудитися треба на фільварку. Якби не пан Рачинський, я б давно уже з голоду здох. І жінка моя здохла б. Пан роботу нам дають, годують і зодягають нас. Що ми без пана? Підсунули, кажуть: «Підпиши». Я й поставив хрестик.

— Собі над могилою, — вставив Березюк.

— Більше не буду. Заріка панська чи людська, мені все одно.

— В людей є, у тебе буде. А в пана — дулю візьмеш! — прохрипів Бартко. Наручники забрязкали.

— Мовчать! — обірвав його підкомісар. Його лоб, плюсклий вгорі, з горбатими великими надбрівними виступами, звузивсь ще більше, а надбрівні дуги виткнулись наперед. Короткий, цяцьковий носик на м'ясистому широкускулому обличчі, як і непомірно короткі ноги для дебелого туловища, створювали смішну диспропорцію тіла.

— Помилуйте, паночку.

— Хто ще був у яру?

— Поночі хіба запримітиш, — промимрив Прокіп, боязко оглядаючись на Бартка.

— Він підписував? — тицьнув підкомісар на Бартка.

— Не пам'ятаю, паночку.

— Няньчитися з тобою. Сержант!

Підлога захиталася під Димаком. Ще ніхто не зачепив пальцем, а в очах уже двоїлося, троїлося. Не один, повна кімната підкомісарів, і всі вони обступали його.

— Все, все розкажу, як на суді,— ковтав він повітря, зітхаючи.

Сержанта не по нього кликали.

— Виведіть Савчука! На конюшню!

Сержант повернув заарештованого і, вдаривши прикладом у спину, випхнув у коридор.

Прокопа били, як били усіх, кого лише спіймано й приведено на фільварок. Поліцейські не розбиралися, хто винний більше, хто менше, а хто зовсім не винний. Яким вітром Димака задуло у яр, він і сам не знає. Виганяти осадників з лугу — він не виганяв. Баграчив у полі. Чи то надіючись, що від подання у сейм і йому щось перепаде, чи незручно було перед своєю жінкою Гапкою (всі бідаки посунули у Защиту), що й він опинивсь там. Таки Гапка його, либонь, вирядила. Заробив чоловік на свою голову. Не міг він точно сказати, хто збирав людей у яру, бо не знав. Казав правду, що селяни самі тягнулись у яр. Ніхто й не скликав їх. По нюху простували один за одним.

— Хто організовував? — не заспокоювався підкомісар.— Душу з тебе витрушу.

— Йй же богу, ніхто нас не скликав. Ось вам, ось,— Прокіп поклав палець на палець і поцілував хрест.

— Хто підписував подання?

— Всі.

— Петро Гнатюк був?

— Був.

— Брешеш, його підпису під поданням нема,— піднявся у кінці стола Павло.

— Сам бачив, як розписувався, щоб мені повилазило.

— Не прикривай братика,— ворухнув надбрівними дугами підкомісар.— Димака, хочеш жити?

— Ой, хочу.

— Підпиши ось тут.

— Я ж темний.

— Під поданням хрестики ставити не темний, а під протоколом розписатися осліп.

— То прочитайте, бо хоч заріжете, не підпишусь.

— Пане Березюк, прочитайте.

Управитель фільварку кахикнув і, не піднімаючи голови, глухо почав:

— Я, тобто, ти, Димак, зізнався поліції панствовій, що був за селом у яру на короткому сході. На сход зганяв Бартко Савчук, загрожуючи тим, хто не прийде, підпалом. В яру Антон Чорнобай примусив мене, як і всіх інших; підписати заготовлене подання, яке виявилось протиурядовим, а отже, й протизаконним. Я, будучи у безвихідному становищі, боячись розправи з боку Антона Чорнобая і його банди, підписавсь під цим протиурядовим поданням, в чому важко жалкую. Повинен додати, що Антона Чорнобая знаю давно як бандита й гультія. Він живе безбожником і з тих пір, відколи випущено його з тюрми, знову наводить смуту в селі. Як свідок, про все це я чистокровно зізнаюсь поліції і прошу помилування.

Поки Березюк читав, Прокіп не повів і бровою. Поступово, як це зізнання дочитувалось, він піднімався з колін. М'язи розслаблювались, тіло наливалось свинцем і випростовувалось. Очі набубнявіли, зробились наче скляні.

— Став хрестик! — весело зиркнув на нього підкомісар.

Прокіп мовчав.

— Став хрестик!

— Я... я не говорив!

— Що?

— Не казав я такого! Антон хлібом з нами ділився! До дрібочки роздав! — Від жахливої неправди, яку він почув, голова в нього задурманилась. Він захитавсь і брикнув на долівку, зомлівши.

Підкомісар покосився на Березюка, на Гнатюка.

— Панове, хлюпніть на нього води.

Павло тремтливими руками обхопив графин і, не наливши води в чашку, вихлюпав усю Прокопові на груди. Минула хвилина-дві, Прокіп зітхнув і, хитаючись, сів. Чуб розтріпався.

— Де я?

— Сержант Заремба! — покликав Рашовський і наказав:— Заберіть здохляка, щоб тут не смердів.

Кухарка подала чорну каву в маленьких чашечках. Вгощав Березюк. Випили по стопці коньяку.

Павло держав чашечку, вона дзвеніла в його руках. Він витирав хустинкою піт з лоба, з шиї. А піт виступав, як роса. Потіла гнатюківська родова гідність.

— Не впирайтесь, пане Гнатюк. Брата вашого ми викличемо. Шкода, але служба службою.

— Пане Рашовський,— допивав Березюк каву.— Не так уже й потрібно нам викликати його. Дві години строку —

Павло Якович мусить умовити брата підписати від його імені в поліцію заяву. Текст готовий.

— Зробиш?

— Постараюсь, прошем пана.

— Не буде заява написана, знай, лугу не побачиш, як своїх вух.

Вони втрюх цокнулись чарками, випили ще по одній.

— Дозвольте відкланятись, прошем пана? — питався Павло дозволу.

— Прошу. Через дві години, секунда в секунду.

Павло пішов сердитий, як ніж. І треба ж було Петрові свого носа сунути, куди не просять! Коли осадники заповзялися, щоб відібрати Заріку, то відберуть. Того акта, який стверджував, що луг дійсно громадський, сховано, а натомість зроблено інший. За тим іншим стверджується, що луг — церковний. Тому що отець Олексій не в змозі з ним впоратись, йому нібито раніше допомагали селяни, а зараз будуть осадники. На папері усе гладенько. З воеводства сповістили, що проти такого розподілу ніхто нічого не має і взагалі подібні питання слід вирішувати у гміні. Воеводський комітет єдності осадників звернувся з клопотанням до воеводи, щоб затвердив назавжди наділи лугу за осадниками. Осадники відбирали в села двісті гектарів сіножаті. П'ятдесят залишилось. Поки Павло не одружувався, гнатюківська сіножатя була не поділена. П'ять гектарів тягнулося вузькою стрічкою від річки до лісу. Зараз відділили — один гектар Наталі, два Павлові, два Петрові. На тій же Заріці, лиш в іншому місці ще є два гектари Павлової сіножаті — жінчині. Павло ніяк не міг об'єднати ці гектари до купи. Бартко — він межував — ні за які гроші не поступався. Зараз домовлено. Не лише свій наділ, братів і сестри відстояв Павло. Про шурякову — Федора Бреги смужку — не заїкався. Знав, що нічого не вдіє. Сидів би Петро пеньочком, усе б гаразд. Вплутався, дурень. Не лише Прокіп, інші стверджували, що він був у Захиті. Виказують, що й глупе подання підписував, а підпису нема. Докоряв Павло і поліцію. Лазили по селу, в курниках яйця видирали і пили, а в яру мужики на сходці ляся точили. Напасти б, і квіт.

Ніде не чадить каганець. Поліція — люди рано лягають спати.

Не світиться і в Петра.

Павла двічі зупиняла поліція на дорозі, але, впізнавши, пропускала.

Він затарабанив клямкою.

— Не бійтеся. Свої.

— Павло? — спитала мати.

— А Петро де?

— Іди до них. Забув, що відділилися?

Антоніна впустила Павла до хати. У ванькирі горіло в печі. Біля припічка сидів Петро. Полум'я скакало в комині і скупо освітлювало його худе обличчя з темними впадинами під очима і на підборідді.

— Засвіти, Тосю, лампу. Брат навідався, — мовив Петро, не ворухнувшись.

— Не турбуйтеся. Обійдеться, — заметушився Павло. — Хіба я надовго? Ніхто в селі не світить... Присісти де тут у вас?

— Лава під стіною.

— Хату недавно побілили? Сирістю, вогкістю тягне од стін. З мамою тісно було?

Павло гомонів. Йому не відповідали.

Антоніна не відступала від печі, й Павло не міг бачити брата.

— От я й у вас. До мене ніхто не захотів, одцуралися. В мене ще один син народився, а ви й ногою... Я не гордий. На вашому кутку заарештовують?

— Мучать на фільварку. Антона ніби у місто погнали.

— Так йому й треба.

— Що він тобі зробив? — Петро з-за припічка...

— Я й хочу саме про це з тобою, брате, побалакати.

— А? От тобі й не гордий.

— Діло серйозне, — м'явся Павло. Він не зняв капелюха, насунув його на лоб і сидів, ніби під лопухом.

Антоніна метнула бровами — довгі вії опустились. Накинула хустку на плечі.

— Ти куди? — кивнув з запічка Петро.

— Поговорить на самоті.

— Я можу й тобі, Антошко, сказати, чого завітав, — почав Павло. Він відсунувся од вікна, наче його міг хтось підслухати. За вікном — чорна ніч. У воротях явір і калина. Під хлівом скавулив Мурза.

Антоніна не повісила хустку на гвіздок. Тербила довгі торочки.

— Мене послали, — почав Павло.

— Хто?

І той почав, прибріхуючи:

— Забрали б тебе на фільварок у флігель. Узнав би.

— Хіба тебе заарештували?

— Рук, правда, не зв'язали. А за що? Я і в Захиті не був, і на Заріку мене не носило, як декого.

— Усі ж були. Всіх не посадять,— тихо вимовила Антоніна.

— Всіх не посадять звісно, а Петра можуть. Пан Рашовський дуже сердитий.

— Згорів би він.

— Поки він згорить, а нам, брате, достанеться і на яблука, і на оріхи.

— Тобі за що?

— Гадаєш, лише для тебе батьківщина дорога? Я не витримаю би, умер би, якби луки відібрали. Ти знаєш ціну землі чи ні? Діти най вмирають, жінка най умирає, але землю щоб рушили... Лишити людину батьківщини — ломець людині. Ніколи вже не підніметься. А ти? Замість того, щоб до рідного брата совітуватись, задравши штани і висолопивши язика, бунтувати біжиш. Влада — це тобі не костур в замашених гноєм руках попівського наймита. Трісь і нема. Влада усіх вас — трісь-трісь! Щоб не були такі розумні,— Павло розпаливсь. Він ніколи не говорив довго, а оце завів...

— Павле, не крути, кажи прямо, чого хочеш?

— Хіба я туманно? Понесло тебе до голодранців, а вони й тебе втоплять. Бартко, Прокіп і Самійло на тебе виказують. Ніби ти під поданням розписався, твердять.

— Брехня,— спохопився Петро.

— Доведи. Не вплутувався б. Як брат, турбуюся про тебе. Не лише твоєї, Наталчиної сіножаті ніхто не чіпав би. Осадники знають, хто господар, а хто голодранець, у кого забрати, а кому лишити. Потім, сіножать не наша, не громадська — церковна.

— Я не підписував подання.

Павло порився у кишені, видлубав щось.

— Підпиши й кінці в воду. Навіть у поліцію тебе не гнатимуть,— він встав з лави, обійшов Антоніну, яка заслоняла Петра, й ткнув брату папірця.

Петро засунув голову мало не до челюстів. Язикате полум'я ось-ось могло лизнути папірець. Поки Петро читав, Павло роздивлявся, як брат обставився. Ванькир тісний. Піч давала мало тепла. Кутки гнітили сирістю.

— Я не підписував подання,— згорнув Петро папірець.

— Бачив.

— Брате, підпиши, бо луг пропав.

— В мене, а не в тебе. Не піклуйсь.

— Я сам однесу пану Рашовському. Ніхто й не знатиме.
Луг — це наша батьківщина. Заберуть...

— Христопродавцем я не буду. Що вам Антон зробив, що ви його хочете зі світу зігнати?

«Всі проти Антона. Чого?» — теребила Антоніна торочки. Вона в ту злощасну неділю стояла весь час поруч із Зінькою. Поліція, піп загрозували Антону, а він намагався прекричати їх.

— Не губи себе,— нахилився Павло до брата.

— Хай він згорить твій донос,— Петро зіжмакав папірця й жбурнув у піч. Полум'я дотяглося і злизало.

— Луг відберуть, в тюрму тебе запакують, щоб твоя кацапка не оббивала мені пороги,— просичав Павло.

— За що його в тюрму? — притиснула кулачки до грудей Антоніна.

— Павле, не доводь до гріха. Я ще не втратив гідності. Будь і ти чесним.

— Чесним? Честь, коли в мене сила в руках,— розчепі-рив Павло скоцюрблені пальці.— Честь, коли зі мною влада рахується, коли я владі потрібний. Це і є честь!

Петро сутулий, одутлуватий, піднімався із запічка.

— Павле, ідіть собі,— торкнула Павла за плечі братова.— Буде, як бог дасть. Обійдемося без вашої помочі.

Павло за ворота — зацюкала сокира на гнатюківському подвір'ї: Петро із злості рубав Павлового клена, що його посадив батько на щастя.

Міністерство громадської безпеки розіслало у всі відділки поліції таємне розпорядження, в якому зазначалось: з огляду на те, що всі тюрми переповнені, що за кордоном підіймаються голоси тривоги і побоювання за становище в Польщі, придушувати будь-які заворушення і чинити розправу, не чекаючи суду. Підкомісар Рашовський зрозумів, що його завдання полягає не лише в тому, щоб спіймати нелояльних, а в тому, щоб викорінювати їх. «Бидло мусить цілувати осадницькі сліди!» — нахвалявся Рашовський. Тому він перш за все ізолював Чорнобая — вишколеного в'язня — від решти. З рештою повинні справитись тут: домігся покайних заяв.

Екзекуція відбувалася в стайні. На Федора Брегу накинулись п'ять поліцаїв. Один сів на голову, один на зв'язані ноги. Два держали за розпластані руки. Сержант

Зеремба, розщіплюючи лезом багнета зуби, вливав з пляшки в рот заарештованому сечу.

— Ще? — забирав порожню пляшку й подавав повну Михайло.

Сержант влив ще, і Федір знепритомнів.

— Протверезіть! — поскрипував чобітьми підкомісар.

На Федора линули відро холодної води.

— Сержант Заремба, піднесіть йому заяву, хай ставить хрестик!

Поліцай підсадив Федора.

— Держи в руках олівець.

Голова у Федора безсило повисла. Заремба сіпав його за волосся, поки розбудив. На якийсь мент в голові Федора прояснилося. Він зрозумів, чого від нього хочуть. Через силу вдихнув повітря і, коли сержант нахилився, плюнув на нього.

— Зрівняйте його, сержанте, з землею! — дозволяв підкомісар.

Прийшов Павло, але його ніхто не помічав, мов і не було його.

Розкованого Бартка підвели до внесеного столика. Обпалена і місцями вирвана борода злипла від крові.

— Якою рукою ставив хрестик під поданням? — закричав підкомісар, взявшись за ефес шаблі.

— Правою.

— Клади на стіл!

В п'ятмі блиснула сталь. Чотири пальці — цупралки бризнули з-під леза.

— Хто підписуватиме? — обернувся підкомісар до заарештованих, що стояли купою.

Відв'язали Прокопа, Самійла...

VIII

Двоє — хлопчик і дівчинка — котилися згори. Максимцьо тягнув Ганнусю за руку. Ранок, а вони жебрачити. Просив батько, просила мати, аби Ганнусю в найми хто взяв. Сліпа, кому потрібна, кажуть. Максимцьо малий. Сьомий рік йому. Вдома ж хліба ні крихти, батько з матір'ю гризуться. На вгороді чорно: град усе перебив. Яку картоплю не з'їли взимку, кинули в землю, її вимило зливою. Від лободи, від кропиви і березової кори в животі гуркотня. А все-таки мати посилала їх за лободою, бо що робити. Батько лихий.

— Щоб вас усіх порізало, і мене з вами, як маємо терпіти й мучитись.

Вчора Максимцьо з Ганнусею ходили на сусідні села. Як нацькував їх якийсь глитай собаками, так тікали, що насилу ноги видержали. Вчора в роті рісочки не було, а нині щойно день зайнявсь.

— В кого проситимеш? — шморгнув носом Максимцьо, коли опинились у селі. — У Горошків у самих нічого нема. Совісно, мама казали.

— До Гнатючки, коли б не прогнала.

— Тільки ти проси. Побачать, що ти сліпа, і змилюються.

— Ні, ти проси. Ти менший.

— Я ж хлопець, а ти дівчина. Дівчина швидше може розжалобити.

Веде Максимцьо Ганнусю. Простують вони і сперечаються.

Гнатюківські ворота зачинені. Тільки-но Максимцьо за хвіртку, а Мурза під хлівом як загарчить. Мурашки зашкребли на спині.

— Чого ти стала? — підганяє брат сестру.

— Ступай ти першим.

— Голод не тітка... — сказав він по-дорослому, підтягуючи штанці.

Мурза загавкав несамовито, на весь куток, але розгледівши, що то діти, підняв хвіст трубою.

— На, на, дурний, — заговорив до нього хлопчик. — Ми тебе не чіпаємо, то й не кусайся.

І під вікном вони пошепки сперечались, кому починати просити. Максимцьо в коротких штанях, замість шлейки — мотузка через плече, в батьківському здоровім кашкеті. Ганнуся в материній сорочці, яка править їй за сукенку. Без хустини. Волосся підстрижене в кружок. Хтозна, скільки б вони ще простояли, якби на поріг не вийшла Василина. Курям картоплю в черепку несла.

— Що попідвіконню робите? Чиї ви?

Діти держаться за руки. Очима просять, та сказати бояться.

— Що за мара? Королеві, либонь.

— Королеві, бабцю, — хлопчик і дівчина хором.

— Так і знала. Просите?

— Дайте, Христа ради, хліба дрібку, — затигнула Ганнуся.

— Хліба дрібочку, бабцю. Я помолюся за вас. «Отче наш» знаю і «Вірую...» до половини. Підросту, вівці вам

пастиму, корову пастиму. Ми погоріли, бабцю. Від грому...

— Тютінька, тютінька, Тю-тю-у! — покликкала Гнатючка.

Сірий півень з високим червоним гребенем задер голову, затріпотав крилами:— Ко-ко-ко! — За ним і кури шмигнули до порога. Василина дробила картоплю в руках і кидала курям під ноги. Діти чекали: нагодую баба курей і їм щось перепаде. Вигрібши усе з черепка, вона поставила його на призьбі. Її вузькі губи, ніби злизані, розтулилися:

— Якби ви одні просили. На всіх не наробишся.

Сірий півень дзьобав картоплю, порпав її лапами. Кури сокотали.

Максимцьо відчув, як у його носі солодко залоскотало печеною картоплею в мундирах. Нічого не треба до такої картоплі. Приправлена пахучим димком, сипка, вона розтає в роті без масла. А коли посипати печену картоплю дрібочкою солі, ніякі найсмачніші страви не замінять її.

Максимцьо потягнув сестру. Ганнуся впиралася, надіялась на милостиню. Коли опинилися за ворітьми, почули бабине зітхання:

— Наплодилось торбачів. Сліпі, криві вешталися, тепер дітей привчають! Погибелі на вас нема.

В пилюзі від гнатюківських воріт — малесенькі сліди. Гарячий пил зсипається, вирівнюється на дорозі. І вже не видно маленьких слідів, наче й не ступали тут дитячі ноги.

— Я знав, що Гнатючка дасть нам дірку від бублика, — поскаржився Максимцьо. — Вона зараз на весь світ лиха: в них відібрали Заріку.

— У всіх відібрали.

— Кажі мені, буцім я не знаю, що у Шумейків не чіпали...

На вулицях порожньо: всі в полі. Собаки стережуть господарки, ліниво походжаючи на прив'язях. Ховаються в тінь. В яке подвір'я не заглянуть малі жebraки, колодка на дверях.

— Ти був коли-небудь на фільварку? — задумливо спитала Ганнуся.

— Ні, не був.

— А як покличуть у наймити?

— І в наймити не згоджуся, бо фільварок заюшений кров'ю. Забула, як батько розказував?

— Дядька Івана ще дотепера шукають. Він наче у воду впав.

— Був би я великим, показав би осадникам, як людським добром пользувати!

— Де він переховується, дядько Іван?

— Білий світ великий. Думаєш, я б не сховався? З свічкою мене б не знайшли.

Голод допікав. Він водив дітей від хати до хати. Високий паркан навколо Павлового обійстя. Над парканом одвітає біла акація. Максимцьо нізащо не хотів заходити в цей двір. Але їм ніхто не дав ще й крихти хліба. Чом не спробувати щастя? Хлопчина притуливсь до зеленої брами, але вона так щільно була зачинена, що він нічого не побачив. Боязко рипнула хвіртка — Максимцьо просунув голову; на подвір'ї гралися діти. Вони помітили незнайомого хлопчика.

— Чого ти сюди заліз? — підбігла до нього Віра. На пухкеньких щоках — ямочки. Ногі товсті, наче глиняні. — Ти прийшов на роботу найматися?

— Мене ніхто не прийме, бо малий.

— Чого ж ти хочеш?

— Признатися? — настовбурчився Максимцьо, як півник. — Хліба ми ходимо просити. В мене й сестра є. За брамою стоїть.

— У нас у самих хліба не дуже багацько. Сала більше. Ілько мочені сухарі їсть. Знаєш нашого Ілька, наймитка?

— Бачив.

— А де ж твоя торба? — встряв у розмову Костик. — Всі старці з торбами ходять.

— Я не старець, — заперечив Максимцьо. — Якщо хочете знати, ми погоріли.

— Діти, з ким ви балакаєте? — озвалася з комори Олександра.

— Мамо, старець прийшов, — підскакувала Віра.

— От лихо! Я ж наказувала, щоб не відчиняли хвіртку. Нема в нас чого старцям давати.

Максимцьо не бачив тітки Олександри, він лише чув її невдоволений голос.

Ганнуся терпеливо чекала на брата під брамою. Він довго не появлявся, а тому спробувала й собі просунутися у хвіртку.

— За старцем і старчиха лізе, — помітив її Костик.

— Діти зачиніть хвіртку.

— Тітонько, дозвольте на вашу акацію вилізти. Ми хліба не просимо, — озвався Максимцьо.

— Ось я тобі мітлою вилізу!

Максимцьо прожогом кинувся з подвір'я.

— Дали? — сестра до нього.

— Якщо Гнатючка не дала, то Чимерисиха дасть? Вдавляться, а бідному не допоможуть.

І знову вони обмірковували, до кого податись. Залишилось навідатись до осадників.

У Максимця заболіли ноги. Посідали під тинюм. Їсти ж хочеться!

— Дозріють, Ганнусю, вишні, тоді біда мине. Мама киселю наварить. Насушимо, щоб на цілу зиму вистачило.

— Коли б уже дозріли вишні.

Осадники всі жили за селом, на полі. Туди йти якраз через куток Брегів, якщо городами. Воно й ближче. На городах цвіте картопля-американка. Зеленими чубиками росте морква, на огірках, що постелилися рядами, де-не-де зав'язь.

— Нікого не видно, Максиме?

— Або що?

— Вирви моркву.

— Не руш, то чуже. Гріх красти.

— Тільки одну морквину. Осадники всю Заріку в людей украли.

— Так вони ж злодії! — І він тяг її, щоб і собі не спокуситися. Молоденька морква страх яка смачна, солодка, соковита.

Стежка вузька, і Ганнуса весь час спотикалася. Максимцьо дріботів ніжками, щоб скоріше вибратися з городів.

— Вгадай, що я надумав.

— Що? — Ганнуса невдоволено.

— Попросимо у Брегів.

— Вони самі бідні.

Наталія поралась на подвір'ї, збиралася до Федора в лікарню. Побили Федора. Батько дома, на печі валяється. Все тіло на ньому синє. Максимцьо й Ганнуса поставали проти хати. Стоять, сором'язливі, й мило дивляться тьоті Наталі в руки. Жаль їй дітей. Пішла в хату, винесла шматок свіжого хліба, глевкого, наче погано випеченого. Максимцьо хліб поцілував, поцілував і тітку в руку.

Мало в кого у селі хліб тепер добре випікається. Давно вже не печуть з чистого борошна. Домішують хто що може: картоплю, сачовицю, а дехто й дерев'яну кору.

— А що я казав, — трепетно держав Максимцьо цілушку й не знав, куди її краще сховати, щоб і крихітка не відпала.

— Може, не треба до осадників? — мовила Ганнуся.

— Ти як хочеш, а я спробую.

— Проженуть нас. Як просити, то тільки в бідних. Бідні скоріше дадуть.

— Ми цей хліб не будемо їсти. Додому принесемо, правда?

Вибрались за село. Над полем небо здається ще вищим. Кінця-краю світу не видно. Куряні дороги губляться в житах, ховаються за горбами. Куди б можна було добратись, якби рушити світ за очі? Далі, як під горою Лицаркою, де видніється маєток Рашовського, Максимцьо ніколи не був. Навіть на самому вершечку гори не був. Кажуть, що з Лицарки видно півсвіту, навіть бані Почаївського монастиря золотяться.

— Даремно ми ноги б'ємо. Нічого нам не дасть пані Рашовська. Вона ж поліціантка.

— Ми ж не просили ще в осадників.

— Так і розжалобиш їх,— настоювала на своєму дівчина.— Хліб ти заховав, а він пахне... Давай відщипнемо по кусочечку.

— Не можна. Якщо пані Рашовська дасть, тоді відщипнемо.

Але Максимцьо даремно надіявся. В осадника нікого не було дома. Весь маєток обнесено густою дротяною сіткою і брама залізна. Над дорогою звисали запашні китиці колючої акації. Хлопчина каменем, потім палицею збивав цвіт. Білі квіточки падали в пилюку. Діти підбирали їх і запихали в рот.

— Моркви не хотів вирвати, а цвіт жереш,— допікала Ганнуся.

— Так це ж панське, а не людське. Підсади мене на акацію.

Колючки боляче ранили руки й ноги, але Максимцьо видряпався. Жменями обшморгував цвіт з гілок і набивав пазуху. Ганнуся вартувала. З високої кострубатої сосни знялася сива ворона й шугнула у сад. Хлопчину вітром знесло з акації. Він зачепивсь за дріт і розпанахав штанину. Хай йому все зле!

— Чого ти злякався?

— Сказала б, що ворона. Ніби я бачив.

— Дай цвіту.

— Втечем звідсіля, тоді.

Вони обігнули сад. Під самісінькою сіткою в траві щось ворушилося і пищало. Їжачок? Максимцьо нагнувся. Ні,

то малесенький песик. Мабуть його викинули. Сітка густа, і песик ніяк не міг крізь неї пролізти. Ганнуся вже хотіла перекинути його в сад, але Максимцьо настояв, щоб забрати з собою. Він же нічий!

— Що ми з ним робитимемо?

— Вигодуємо.

— Самим їсти нічого, ще й собачку годувати.

— Я його знайшов, я й годуватиму.

Собачка жалісно скавулив.

— Чорник, Чорник, ходи за пазуху.

— Він же хліб з'їсть.

— Я його в кашкет-посаджу.

Сонце підіймалось все вище й вище. Спека — в'янула трава.

Чорник скрутився в шапці бубликом і не пищав.

Маєток Рачинського потонув за горбком. Діти минули цвинтар і увійшли в Защиту.

Максимцьо скинув через голову сорочку, придержуючи її спереду. Цілушка хліба лежала в купі цвіту з акації. Їли цвіт. Чавкали, як поросятка. Язика позеленіли, зробилися чорними. Ні Максимцьо, ні Ганнуся не помічали, що їли цвіт разом з мушками й комашками. Ніколи перебирати. Коли животи в обох набубнявіли, тоді стали відривати білі пелюсточки і їсти лише солодкі зелені пупки. Максимцьо надушив на долоню зеленої юшечки і підсунув песику. Чорник аж затрусився, злизуючи юшечку.

— Не треба його кликати Чорником. Давай назовем його — Дикий. Знайшли ж у полі.

— Можна, я теж його погодую?

— Надуши соку.

Дикий тикав тупою мордочкою в дитячі долоні, поки йому не набридло. Діти назбирали лісового квасцю. Закушували кисло-гірким нудно-солодку акацію. Дійшла черга до хліба. Максимцьо взяв цілушку. З якого боку її починати? Шморгнув носом, вдихнув приємний запах. Дав і сестрі понюхати. Хліб наполовину з сачовницею, наполовину з картоплею. Він засох у пазусі й не ламається. Відщипнув Максимцьо дрібочку, дав Дякому. Собачка злизнув дрібочку і потягнувся, щоб дали ще.

— Відломи собі й мені. Гляди, щоб додому лишилось, — передав хлопчина цілушку дівчинці.

Ганнуся мовчки уставилася на цілушку. Максимцьо і Дикий теж не спускали з неї очей. Дівчина відмітила пальцем і стала ламати. Більший шмат відклала, а мен-

ший ще раз поділила навпіл. Поклала куски на долоні — вибирай, який хочеш. Відщипнули по дрібочці для Дикого і самі почали їсти, повільно пережовуючи. Не їли, смоктали хліб, ніби дорогі цукерки. Дикий заснув біля них, а вони кидали по малесенькій дрібочці в рот і насолоджувались.

Коли наближались додому, Максимцьо згадав, що штани порвані. Аби мати не запримітила, бо зразу здогадається, що робили якусь шкоду. Ганнуся винесла нитки і у вивозі залатала штани.

Дикого заховали під копицею соломи.

Батько з матір'ю обліплювали глиною халупку. Розібрали розвалену піч. На нову потрібно цегли. Можливо, з старої пригодиться. Мусить пригодитися, бо за що купити?

На сонці сушилась сирівка — сіра саморобна цегла. Батько сам наробив її, змішуючи глину з піском.

Мати не покликала дітей обідати: нічого. До хліба, який вижебрачили, батько й мати не доторкнулись. Діти для них берегли, а вони збережуть для дітей.

— Будуєшся?.. — невідомо звідки й коли узявся Іван. — Його громом, а він не піддається! Будьте здорові! — Костур у руках, торба за плечима.

Холодним вітром повіяло на Пилипа, як лише почув Іванів голос.

— Де тебе носило?.. Тебе шукали. Сам даєшся в руки.

— Якби! Я без них прожив би, вони без мене не можуть. Найнявся був. Хіба не однаково, чий товар пасти. Присилає оце на днях батюшка кухарку. Звідки він довідався, що я на фільварку аж під Кременцем? Так і так, каже, повертайся, бо ліпшого пастуха знайти не можуть. Поліція тебе не чіпатиме, хіба сам панотець висповідують нашійником. Пометикував я й несучи оце свою пані на сповідь.

— Відчайдушний ти, Іване.

— І вам пособлю.

— Нам би піч поставити, — благально глянула на Івана Якилина.

— Поставимо. Малеча, ану, Максиме-козаче, розв'язуй торбу.

Хлопчина нерішуче підступив, копірсаючись у носі.

— Не будь боязливим, як твій батюсь.

— А що там, у торбі?

— Розв'яжи й побачиш.

Максимцьо осідлав мішок.

— Тут хліб! Багато хліба! — сплеснув хлопчина в долоні.

— Вибери, Якилино, з мішка, що бог послав,— витер Іван вуса.— А ти, козаче, дай води напиться. Допомогове дали?

— Ая, в обидві руки,— відповіла Якилина.

— Розуміється, не дадуть... Пани! Бити й палити їх дотла!..

ІХ

Звідки тече Горинь, звідки її початок? Попід Лозівкою вона плеще широкою річкою. Там, де піднімаються Волинські Товтри, із стрімких скель стікають гомінкі ручаї. Б'ють в горах живі джерела. Дзвінкі ручаї несуть вологу лісам. Дерева ховають ручаї від сонця. Тому й не міліють потоки. Горинь збирає їх, всмоктує в себе. Ні вона без них, ні вони без неї не можуть жити.

Зінька зупинилась на галявині серед високої осоки й очерету. Завернула до річки з поля. Полола просо і, хоч його кілька грядок, втомилася на спекоті.

На Горині й помитися ніде. Біля мосту, де завжди купалися діти, Березюк заборонив: риба в саджалках гине. Управитель оббив річку колючим дротом — не підступиш.

Тихо-тихо шепочеться осока й очерет, а ще тихіше несе Горинь свої хвилі.

Порожньо на березі.

Ніби соромлячись самої себе, Зінька в сорочці забрела в річку. Хоча осока й очерет навколо, але дно не мулисте, піщане. Наче у великому дзеркалі, побачила себе. Там, у воді,— легенькі хмарини торкалися її плечей і заплутувалися в коси.

Вода не приставала до засмаглого, пружистого тіла. Краплі скочувалися, коли виймала з води руку. Під ногами булькало. Хвилі облизували ноги. Намокала сорочка.

Втому мовби рукою зняло: Горинь забрала. Дівчина почувала себе легко й вільно. Далеко не відходила від берега, щоб була хто не помітив.

Втоми позбулася, а розпачливих думок Горинь не змивала. Сполоснула Зінька запоршене обличчя, не замочивши кіс, і до берега.

З яким нетерпінням чекала вона, коли Антона випустять з тюрми! Випустили. А чи радісно їй? Знову його на примусові роботи. З Вишнівця, правда, нікуди не погнали. Про Зіньку поговор на все село. Вона того ж поля ягода, вона — теж безбожниця. Самійло відлежується від побоїв. І він лає Зіньку, мовляв, якби не Антон, ніхто б того дурного подання не писав. Якщо заманулося осадникам посісти Заріку, нічим не допоможеш. Збаламутив Антон людей, як воду в річці.

Поговори вплинули на Зіньку. Вода камінь точить, а поговори сушать серце.

Плакала Зінька, роблячи в полі. Повернулася пізно — Антон чекає. Дивитися на нього не могла. Нашкодив і до неї причвалав. Кинула йому спересердя стару білизну, щоб забирався світ за очі. Наче гадюка якась, вилося щось у грудях.

— Ти справді не віриш у бога?

— Не вірю.

Вона подумала, що не дочула чи не розібрала. Але він ще раз ствердив, ще й додав глузливо, що бога видумано для страху. Ні, краще б він убив її, ніж мала почути з його ж уст, що відрікся від бога.

— Антоне, як же без бога? — з досадою і погрозою крикнула вона. І що він не говорив їй, як не вмовляв, стояла на своєму, мов камінь. Антон спробував легенько обняти її за плечі. Відсахнулася від нього. Антон збентежено ступив до дверей.

— Бувай здорова, а я на примусовку.

Увесь вечір, цілу ніч проплакала вона, ридма-ридаючи.

З кожним днем відчувала, що з нею діється щось дивне. Ніби не одно, а два серця носила в грудях. А може, з одного два стало? Одно любило Антона, друге — ненавиділо. Розділилось серце, розділило й Зіньку надвое. Ті дві Зіньки все ще були разом. Одна одній лише час від часу поступалися місцем. Точилася боротьба. Зінька Зіньку знесилювала, Зінька Зіньці не давала спокою.

Прокидалася серед ночі. Місяць світив, і від вікна, від рам лягав на долівку чорний хрест. Скрикувала у нестямі й забивалася головою в подушку. Давили сльози. Зіньку тепер часто давили сльози. Не могла заснути. Було їй страшно і душно. Скулившись, притулялася голими плечима до холодної стіни. На долівці лежав чорний хрест. Заплющила очі. Чому вона не така, як Петро Гнатюк? Ніщо йому не дошкуляє. Він і для людей добрий, і для

панів терпимий. Мчали усі на Заріку, і Петро біг. Зібралися у Защиті, Петро теж там. Коли ж дійшло до ексекцій, з'ясувалося, що він ні в чому не винен. Його підпису під поданням не знайшли, в стайню не потягли. Волосина не впала з Петрової голови. В Бартка пальці відтяли, Антонові примусовка. Тільки й того, що заплатив Петро сто злотих штрафу і позбувся лугу. Але й цього досить, щоб викликати у людей співчуття.

Здибалась була з Петром.

— Подалася ти, Зінько. Смутна чомусь.

— Хіба тебе дошкуляє від чужого смутку?

— Може, й дошкуляє, на тебе дивлячись. Віддалася б за мене, не пожаліла б,— колупав чоботом землю.

Не знайшла, що й одповісти йому. Втекла чимдуж.

«Боже, якщо ти є, зглянься наді мною».

«Я — є. Аякже. Глянь на долівку, бачиш, чорний хрест пересунувся? То не місяць ходить по небу, то не земля обертається навколо своєї осі, то я — бог — пересуваю хреста, щоб ти повірила в мою силу. Прошепочи молитву: «Азмь есть господь бог твой, да не буде...», і тобі полегшає».

Так нашітувала та, інша Зінька. Стискалося серце.

«Як можеш жити ти без бога? Він лише один — покарає і помилує!»

Місяць повернув за хату, зникла тінь од вікна. Але Зінька не могла заспокоїтись. Все їй ввижалося, що ніби хтось підстерігає її. І сама собі вона говорила: якщо бог добрий, то нащо він чинить зло людям? Якщо він є, то хай зробить чудо і покарає кровопивців-осадників. Люди до бога руки простягають, а він громом кидає. Кара! За що кара? Чому кара на бідних? Якщо бог лише за панів, то нащо такий бог? «Бог — совість твоя».

Коли ж совість неспокійна, не треба признавати бога.

Боліла голова. Наче вчаділа. У скронях стукотіло, від лоба — жар. Усе тіло в гарячці. Зіньку трусонуло.

Можливо, Антон правий?..

Відганяла лукаві помисли, лихі думки. Якби вже світало. Зранку вирішила йти до попа. Не могла переносити страждань.

То була страхітлива ніч.

Ранком їй стало соромно за себе. Вона старанно помолилася перед образами. Ніби полегшало.

В той день піп ходив по хатах з кропилом. Нанесло його неждано-негадано. Зінька жажнулася, коли він у

високій камилавці промайнув під вікном. Не встигла й долівку підмести, як піп із церковним старостою ввалився в сіни. Не привітавшись, вмочив він кропило у мідну глибоку миску і, проказуючи тропар, почав святити хату. Його худа борідка посмикувалась, очі наче шукали чогось.

Кілька краплин святої води упали на Зіньчине лице й опекли холодом. Вона не слухала, як молився піп, думала, чим заплатити йому за освячення хати. З кропилом ходили по селу, щоб бог послав добру погоду. Отець Олексій завжди був ласий на гроші. Зінька дістала з прискринка півзлота.

— Ти б ліпше, дочко, з відро жита всипала, — невдоволено зиркнув на гроші отець Олексій, даючи Зіньці цілувати руку.

— Де ж я вам жита візьму? Чи ви боїтеся, що нове не вродить?

Отець Олексій кинув гроші в кишеню. Розові щічки почервоніли.

— Я молюсь за те, щоб вродило. Примічаю, давненько ти сповідалася. Чи хто не спокушає тебе?

— Хто може мене спокусити?

— Диявол.

«Як він знає?» — завертілося в голові.

— Приходь, дочко, на сповідь. І з Антоном більше не плутайся! — сказав наприкінці батюшка.

Як люто процідив він останні слова! Чого вони усі заповзялися на Антона? Вона ще не могла відповісти на це запитання, але потреба шукати відповіді мучила більше, ніж зневіра у бога.

«Не буду сповідатися в попа. Борода його гідка, очі гідкі, весь він, як юда-запроданець. Сама перед собою сповідатимуся!»

Зінька жарячково накидалась на всяку роботу. Її тепер мучило інше: чи не відмовиться Антон від неї, як вона відмовилася од нього?..

Добравшись до берега, дівчина присіла в траві, щоб обсохнути.

Поміж очеретом на довгих-довгих ніжках плавали білі й жовті лілеї. На синій поверхні спокійної течії вони були чудовими, прекрасними. Плаваючи на круглому листі, лілеї розкривали сонцю свої широкі пелюстки-човники. Зінька не стрималась, щоб не зірвати хоч одну лілею. Замочилася вся, але вирвала велику мохнату квітку на довгій ніжці. Лілеї не люблять піщаного дна. Вони купчаться, де

мул і болото. Зінька викинула лілею на берег, а сама спустилась до річки, щоб обмити баговиння, яке налипало до ніг, до сорочки. Вилізла з води, а лілея вже й зів'яла. Білі пелюстки-човники згорнулися, квітка розтріпалась. Чому ж так швидко? Пустила її на воду. Хвилі підхопили лілею, відбили від берега. Довго слідкувала за нею, але не могла бачити, чи розпрямилась широкі пелюстки.

Зінька зняла сорочку, швиденько викрутила її і знову накинула на себе. У селі з дівчат рідко хто купався. Так було заведено, що жінки заходили в річку лише тоді, як мочили коноплі. Вся мужська стаття лозівчан кепкувала з жінок, бачте, якби вони стали купатися, геть споганили б воду.

Не про це зараз думала Зінька. Її страхало інше. Чи не відірвалась вона від свого кореня, як біла лілея, що попливла за водою? Закрутить і понесе лілею течія. А чи приб'є до доброго берега?

Залишилась втома у річці, а розпука в серці.

Бережком, муравою під обчухраними вербами замаячила Зіньчина постать. Дівчина зважилась: що буде, те й буде. Хіба мало різне пащекували про неї! А все ж пробиралася по берегу крадькома.

Чорнобаї живуть над самісінькою річкою. Горинь їх город мие. Коли була злива, забрало всю городину. Під хатою зеленіє картопля, а до річки — високий бур'ян. Посіяла Чорнобаїха просо, хто полоти буде? Сама все у місті та в місті. То Антона було пускали додому, а тепер сиди у тюрмі й відробляй примусовку: мабуть, бояться, щоб не втік. Стара мати все плачеться під костьолом, а бур'ян просо глушить. Справа і зліва городи чистенькі. Видко, що хазяйське око пильнує.

Коли б у Чорнобаїхи ще хто був з дітей. Один Антон. Хто ж город догляне?

Стала Зінька на грядці й, не питаючи ні в кого згоди, почала полоти. Просо до того заросло, що появилися і смердючий молочай, і висока суріпка. Навіть куряча сліпота, що водиться лише в саду, вигналася під межею й киває зверхньо жовтими ліхтариками. Зінька виривала бур'ян з коренем. Просо над річкою, проте сонце і тут підпряжило землю. Бур'ян сидів міцно, неначе в дереві. Корінням вріс глибоко. Пальці кровоточили. Вузенькі стеблинки проса лише показалися із землі. Де-не-де вже й пожовкли.

На чужих городах нікого близько. Тична квасоля, якою

завжди обсаджують городи, ховала Зіньку. Нависмикувала вона цілу купу бур'яну, а пересунулась на заячий скік. Віднесла й розтрусила погань на межі.

Х

Осадники поділили між собою Заріку. Довелось селянам на своїх власних сіножатах собі сіно заробляти. Косили своє сіно за третій покіс. Осадники слідкували, аби хто-небудь собі ширшого покоса не втяв. Поки сіно не висохне, не дозволено й жмут брати, хоча б й із заробленого покосу. Дехто підсміювався, що осадники й третього покосу не дадуть. Задурно селяни скосили, задурно висушать і в чужі стодоли звезуть.

Петро так розсердився, що не схотів сіна заробляти. Мати, дізнавшись, що луки пропали через Петрову дурість, кляла сина, як лише могла. Вона з чоловіком надривалась, для дітей усе дбала, а вони розтринькують. Петрові інколи спадало на думку: даремно не підписав папірця, якого підсовував Павло. Антона все одно не випускають. Сіножать лишилася б. Але в цьому він нікому не признався. Сумніви визрівали глибоко в душі, і він беріг їх навіть від дружини. Антоніна примічала: Петро став неговірким. Нічого в руках у нього не клеїться. Узявся раптом до чобіт, понабирав замовлень, але скоро йому набридли драгви і шило.

На врожай ніхто не плекав надії: в кого градом не вибило, посуха доконала. Вродить, звичайно, але якусь мізерію.

Петро зачастив у місто.

Антоніна сама-самісінька. Раніше за свекруху встає і вирушає в поле чи на город. Пізніше усіх лягає спочити. Спить не у хаті, а в стодолі, щоб не стрічатися з свекрухою.

Петро пропадав у місті даром. На свій страх і риск купив олійницю. Коштувала вона йому недорого. Патент на олійницю був придбав Чимерис — Павлів тесть, але викупити машину не мав за що. А може, старий беріг гроші на хліб. Павло про олійницю й балакати не хотів. Петро виручив Чимериса. Згодилися вони на тому, що Петро платитиме четверту частину доходу років п'ять, а потім Чимерис патент віддасть. Машини бралися на виплат, строком на вісім літ.

Петро гаф не ловив. З-під шопи винесено січкарю,

вчищено й виметено. Ніхто не допомагав йому. І він не просив нікого, аби не бути винним. Антоніна довбала ломом утрамбований тік у шопі, Петро копав городником. Обливалися потом, риючи глибоку канаву. І все те мовчки.

Василина зжовкла, не могла перенести, що Петро за тією олійницею занехаяв господарку. Робота ж посувалася повільно. Три дні мучилися, поки видовбали канаву. Тоді Петро взявся за товстелезний дубовий одземок. Поки обтесав його з чотирьох боків, мозолі на руках пооблазили. Такого одземка й трое чи докотять, а він один уперся ногами об землю, підставив плече, напружився, аж під животом тріщить. Перекине одземок з боку на бік, і він знову лежить, як у землю вріс.

Антоніна з вивозу мішечком глини, піску наносила. Петро з колодою возиться, вона сирівку виготовляє. Глянути страшно, коли Петро під колоду підлазить. Здається, зрушить він її з місця, а вона й придавить його. Антоніна пособляти йому, а він зуби ціпить:

— Ліпи сирівку, аби піч мазати. Без тебе обійдусь.

— Чого доброго, килу наживеш.

— З килою теж живуть.

Найважче виявилось прокрутити чотири дірки в одземку й прорубати глибокого круга. Цюкав Петро долотом, крутив свердлом. Колода стара, років п'ять пролежала. Дуб зсохся і зробивсь мов залізо. Долото від нього відскакує, свердло не бере.

Допізна човпся Петро під шопою, хоч і великий літній день — не встигав: Антоніна ліхтарем присвічувала. Лягав на постіль — руки й ноги віднімало.

У лівому кутку шопи поставили піч, вмурувавши в неї широкую й глибоку пательню з грубої бляхи. Димохід вивели у сусідський садок.

Антоніна розпалила піч — загуло в комині. Протяг, соломую з рук виривало.

Петро на сучках розпікав два довгих шворні і в такий спосіб випалював дірки. Червоний шворнінь швидко гас, і з дірки курився димок.

До дуба на шурупи пригвинчено чотири чугунні стояки. Підважуючи дрючками, Петро з жінкою опустили колоду із стояками у вириту канаву. Втрамбували землю. Тепер залишилося надіти на стояки гвинт.

Петро ходив по шопі, заклавши руки за спину. Далеко витав думками: «Я вам покажу, — погрожував він комусь невідомому, — на що Петро здатний. Не один поклониться і

шапку скине. Закручу діла, аж небу жарко стане. Вивіску б на воротах: «Олійниця П. Гнатюка». Щоб всяк бачив! Одначе рано. Патент у Чимериса. Чорт з ним. Я гроші зароблятиму, а Чиремис за патент податок най платить. На машини й грошика він не дав. Буде видко, хто програє, а хто виграє. Павло пальці кусатиме!»

Антоніна молотила прачем рипак. Петро відразу ж хотів спробувати, як працюють машини.

— Довго ти длубатимешся? — заїдало його. — Намни як-небудь.

Петро квапився. Млинок був готовий давити сім'я, льон, рипак, що завгодно. Піч чекала, щоб прожарити намелене.

Жінка упоралась з рипаком. Петро зразу ж погнав її, щоб відрізала кусок мішковини — метр довжини і метр ширини. Сам висипав чорні зернини у ківш і взявся за корбу. Рипак затріщав на колесах. Чорні зерна розплющувались, посипалось жовте меливо.

Розпалили піч. Спалахнув жмут соломи і кинув сніп полум'я Антоніні в лице. Відсунулася, щоб не обсмалити брови. На лобі, на шії блищав піт. Він в'ївся у тіло, і коли полум'я вихоплювалося з печі, на носі виднілися чорні цяточки.

Петро лопатками гортав меливо. Пательня розпеклася, і рипак зашкварчав, дихаючи густими клубами пари.

— Либонь, вистачить, — спохопився він. — Розстели над формою мішковину і подай мені совок. — Незвичними і тому невпевненими рухами, вишкрібаючи прогріте меливо, зсипав його у мішковину. Меливо розсипалося з совка. Згрібав руками, прицмокуючи, бо обпікав пучки. Загорнувши кінці мішковини, придержуючи її у залізного відрі без дна, він вихопив усе це з ямки і крутнувся на одній нозі, щоб поставити під гвинт. Поки приправляв кружечка з дірочками, Антоніна закручувала гвинт.

— Давай ще один дрючок, — підвівся Петро. — Отак. Раз, два, взяли!

Під чавунною голівкою гвинта чавкнув прим'ятий рипак. З довгого носика в квартиру тонкою ниткою полилась олія.

Петро навпочіпки заглядав у носик з якоюсь особливою урочистістю. Протяг соломиною по рурочці. Олія полилась дужче. Обсмоктав соломинку. На губах заворушилася тиха посмішка, застигла.

— Тасю, бач, дочекалися...

Антоніна перехилилася через дрючок і слухала, як у квартиру дзюркотіла олія.

— Петре, щоб не перелилося.

— Подай пляшечку, а потім ворухнеш гвинтом. До двох літрів з одної макухи натече,— радів він, як дитя.— Олія чиста, мов сльоза. І на смак добра. А в Цаля присмалена. Покуштуй.

— Петре, ворухнути дрючком не може.

В нього затерпли ноги, але не відчував. Розпрямившись, навалився з усієї сили на гвинт.

Дзюрчала олія.

— Тепер спочивай,— усмішка не гасла на його устах. Вхопив пляшку олії й на подвір'я.— Мамо! — ввірвався у хату.— Не вірили? Ось! Зо два літри з макухи натекло. Подивилися б, як воно...

— Олійниці ніколи не виділа?

— Але ж це наша, мамо!

Василина, підмітаючи довгою спідницею двір, добралась до шопи.

— Двері б одчинили. В темноті, як шури,— мацала колесо млинка.— До добра олійниця не доведе, сину. За землю б держався, як ми з батьком.

— Ми макухою корову годуватимем. Не здохнемо без сіножаті.

Ніхто з чужих не бачив, як Гнатюк першу макуху видушив, але про це швидко узнало всеньке село.

До жнив було недовго. Кожен старався, щоб юшку чимось задобрити.

Потяглись до Гнатюка. Хто корзи припас, хто рипаку, а хто торішнього сім'я чи льону. До міста далеченько. Крім того, в Цаля крутії обкрадають, як стій. Петро ж свій, не навчився ще гендлювати. Несли нопід пахвами сніпки соломи, торбинки на плечах.

На гнатюківському подвір'ї, неначе у млині. Завізно. До півночі в шопі коптить ліхтарня.

Почали й з інших сіл навідуватись. Їхали підводами. Хто кіньми, Петро раніше відправляє. Василина з возів сіна по кілька оберемків до стодоли несе. Зате без черги олію б'ють.

Макухи не віддають, хіба що з сім'я і то, якщо просять на вареники.

Петро обдурив Цаля, встановивши дешеву ціну. Цаль віддавав макуху і з літра брав четвертину, а Петро залишив макуху собі й з літра брав лише один шкалик.

Влітку селянам не потрібна макуха. Корови в полі па-

суться. Настане зима, тоді піклуватимуться, чим їх прогодувати. Зараз щоб самому не бути голодному. Тому й тяглися не в місто, а до Гнатюка. Багатші не погоджувалися давати олію: платили грішми.

Макуха ставилася стосами в шопі. Десь за північ Антоніна з Грицем переносили частину на горище. Наб'ють за день штук двадцять, заховають.

Через тижнів два прикотив Чимерис.

— Де тут господар? — хльоснув батогом.

— Ви, дядьку Гнате? — Петро від печі.

— Макуха стосами, а невдоволений.

— За два тижні зібралосся. Ось закладу під гвинт, побалакаємо.

Ілько — Павлів наймит — підкинув коням сіна. Чимерис походжав по подвір'ю, шкребучи потилицю. Діло у Гнатюка горить.

— За своєю спілкою приїхали? — подав Петро засмальцьовану куцу руку.

— За спілкою, пару макух забити і взагалі приглянутися.

— Неважнецькі справи. Макуха вся на виду. Порахуємо, скільки то вам належить. Собі хочете забити?

— Зятеві, Павлові.

— Сам не міг?

— Чорт вас знає. Ви ж не як брати, а як собака з котом, вибач на слові.

З шопи покликали Петра: треба виймати макуху й робити другу закладку. Люди Чимерисові й побалакати не дадуть. Узав би Петро підручного, най би товкся.

Василина почула сватів голос і на подвір'я.

— Як живеться, свахо?

— Не цитав би, свате.

— Твій середній, неначе на приску. Я ошасливив його, а він і не поговорить.

— Дурне щастя, свате. Свою голову ніде буде прихилити.

— Чого скаржитесь?

— Хіба то господарська робота? Серце кров'ю обливається. Невісточку бог послав, що й до коня боїться підступити. Господарка прахом.

— Ви ж одділилися!

— Одділилися. Сміх і страм. Через день корову доїмо. Може б, ти надоумив Петра? Заговорила тебе, до хати не запросила.

В шопі шум і гам. Скрегоче млинок, у печі палахкотить солома. Гнат протиснувся і почав рахувати макуху.

— Не може бути, щоб всього тридцять п'ять забив?

• — Перерахуйте, якщо не віриться.

— Щось швидко остигають. Хоча б один був теплий.

— Зрання люди були, а ввечері нікого,— дурив Петро.— Макуха вихолодилася. Не обманюю!

Прикинув і Чимерис в умі, скільки буде олії з тридцяти п'яти макух і невдоволено плюнув.

— Я шестилітрову каністру притарагунив, тепер жаль бруднити. По шкаликові з літра братимеш, багацько не заробиш.

— А ви гадали, розжився. Тут заробиш з голого сорочку.

— Перепишу на тебе патент. Двісті злотих податі щорічно,— не жарти.

— Як знаєте. Патент у вас, машини мої.

— Патент дорожче коштує, ніж машини. Я зараз тисячу злотих викинув... Восени, взимку, очевидячки, діло загорить. Хто літом олію б'є?

— Вашими б устами мед пити,— підлещувався Петро.— За згодою вам належить четверта частина. Вирахували? З макухи, най буде два літри, хоч і не із всякої... Два літри ваші.

— Два й шкалик.

— Ми ж свої, що нам рахуватись. Налити вам зараз чи почекаєте, поки Павлові видушимо.

— Допоможу наймитку.— Чимерис похмурнів. Не може бути, щоб олійниця так мало доходу давала. Як він міг погодитися добиватися патенту? Добре, що Петро знайшовся і викупив машини. За всяку ціну треба збути йому й патент, виманивши тисячу злотих. Розписка тільки нотаріусом завірена.

Коли Гнат від'їжджав, відлягло в Петра на душі. Чимерис повірив, що справи кепські. Держачи віжки в руках, Гнат покликав Петра.

— Набав ціну, бо податі не буде за що платити.

— До Цаля посунуть.

— Забирай тоді патент.

— За п'ятсот злотих.

— А п'ятсот я собаці під хвіст?..

— Діло ваше.

Чимерис був упевнений, що за п'ять літ він поверне сповна свої тисячу злотих. Буде чим кожного року податі

платити, ще й наживеться. А тут хоч круть, хоч верть. Але якщо Петро згоден патент викупляти, значить, має рацію.

Коні гризли вудила: мухи кусалися.

— Стій, стерво, — потягнув Гнат віжками і до Петра: — Мати на тебе в обиді. Нащо тобі ця дільба?

— Жінка винна.

— Ти господар вдома чи нюнька?

— Перемелеться, мука буде.

Чимерис непокоївся, що зв'язався з олійницею, а Петру байдуже. Антоніна продавала олію в місті. Спасівка, люди скоромне не їли; олія цінилася добряче.

За півмісяця, якщо рахувати й макуху, Петро повернув повна гроші, що вніс за машини. Подать за олійницю повинен платити Чимерис. Петро наважувався купити кірата, щоб год крутив млинок. Можна буде й гречку дерти.

Перед самими жнивими ввалився Михайло.

— Олії б забити. Не відмовиш?

Петро відімкнув шопу.

Шумейків наймит молон на млинку корзу.

— Ти все гроші заробляєш? — кивнув Михайло Петрові.

— Сіножать добрі люди заграбастали. Жити треба, — відповів той.

— Завітав би у «Рідну хату», побалакали б.

— Ріднішої хати, ніж моя власна, для мене немає.

— Дарма. Ми обмірковували, щоб осадники твої два гектари повернули.

Петро мовчав і думав: «Невже про сіножать говорено, аби повернути?» — і зиркав на Михайла. Знав: почав з сіножати, а мабуть розпитуватиме, чи справді було між ним і Раєю що-небудь... У Лозівці ніхто язика за зубами не держить. Але Михайло й словом про це не обмовився.

— Отже, прийдеш? — спитав ще раз, затягуючись цигаркою.

XI

Антон ввечері після роботи (бив камінь) викликали на допит.

Підкомісар сидів у довгій залі. Над самісіньким столом горіло світло. А зал кутався у сутінках.

Сержант Заремба вводив Антона.

— Ставай на коліна! — наказував йому, і в'язень навколішках посувався з темені до стола підкомісара.

— Товариш Чорнобай, як ся маєм? — глузував той.

— Добре.

— Ти зізнаєшся, що готував повстання проти Жечі Посполитой?

— Ні! Я ще раз повторюю, ми діяли в рамках законів, прийнятих конституцією.

— При чім тут конституція? Тобі не повилазило, ти бачив, що хлопи самі написали листа, в якому просять, аби в них забрали сіножать.

— Коли я був у селі, ніхто подібного не писав. Не раджу, пане підкомісаре, легковажно говорити про конституцію. Стіни вуха мають.

І так з дня у день.

Рашовський зрозумів, що Антона скорше можна розстріляти, ніж він сам собі підпише смертний вирок. Віддавати його під суд не було жодних підстав. Конституцією гарантувалося право на сходи, дозволялося писати подання навіть на ім'я самого маршала Пілсудського. Доказів про антиурядові дії або посягнення на законність не виявлено. Залишилось одно — в каменоломні, у яру, Антонові підсунули в кишеню піджака, якого він скинув і поклав під кущем, листівку. Це вже було «щось», і підкомісар віддав наказ запроторити непокірного в камеру-одиночку в найглибшому льохові під костьолом.

Заремба вивів Антона у вузький в'язничний коридор. Чим далі посувалися, тим коридор ставав все вужчим і вужчим. Сержант підсвічував кишеньковим ліхтариком. Нарешті опинилися не в коридорі, а у висіченій горі, яка сірою масою давила на голову.

— Стій! — крикнув Заремба, і його голос озвався десь під землею.— Лізь! — наставив він на Антона пістолет.

Під ногами зяяло провалля.

Антон похитнувся назад.

— Лізь, бо пристрелю на місці.

Антон спустив ноги.

— Держись за мотузок, якщо не хочеш вбитися, пся кров!

Мотузка в'їлася в руки. Під ногами захлюпала вода.

Жоден з карцерів, де мучився Антон, не міг порівнятися з оцим мішком, в якому він щойно опинився. Вода сягала ледве не до колін. Над головою зачинилося загразоване вікно й стало темно як у могилі. Антон не міг нічого розрізнати. Він не знав, камера, в яку його кинуте, велика чи мала. Запам'ятав лише, що спускався по мотузці довго.

Висота була метрів сім, не менше. Очі поступово звикали до цілковитої темряви. Він відчував, що стоїть ногами на твердому камені. Воду спеціально напущено.

Камера була не дуже велика. Тримаючись за мотузку, пошльопав у воді. Простягнув перед себе руку, щоб не вдаритися лобом об стіну. П'ять кроків убік — мокра стіна. Пробірався тепер під стіною. Вперед вісім кроків і знову стіна.

Щоб якось зігрітися, продовжував човгати у воді. Варто було на секунду зупинитись, як чорна тиша насувалася з вогких кутків, і здавалося, що важкі кам'яні брили падають на голову.

Черевики розкисли. Штани прилипли до литок. Не зупинявся. Міряв темницю. Стукнув кулаком об стіну. Неначе кам'яна гора.

Антон знав, що під старовинним кляштором кармелітів, якому більше ніж три століття, є чимало тайників. Про таку ж страхітливую печеру й не здогадувався.

Притулившись до стіни, відчув, як над головою колихалось повітря. Перетинаючи камеру, доторкнувся рукою до мотузки. Стрепенувся й відскочив геть.

Підкомісар Рашовський підстерігав його на кожному кроці. Якщо стояти по коліна в крижаній воді й не мати жодної надії, що можна вибратись на суше, то чи не краще покінчити самогубством? Закинути петлю, підтягнутися на руках...

Під ногами хлюпотіла вода.

Антон ходив по камері, тісно притискуючись до сирих стін. Не простягав уперед руки, щоб випадково не доторкнутися до мотузки.

Стіни мовби зсувалися, а мотузка кожному мить змією вилає над головою.

Чи, мо', спробувати?

Ноги кам'яніли. Він не міг їх підняти.

«Пани поліцейські, мотузку повісили, а зав'язати петлю забули. Не захотіли потрудитися», — важко дихав Антон.

А що коли мотузка зірветься?

Ні, пан комісар гнилу не прив'яже.

Хапнув перед собою рукою. Очі ніби зав'язані. Лляна мотузка вислизла з рук. Вона не була довгою, сягала до пояса.

Антон накинув петлю. Встромив ногу і підстрибнув. Мотузка захиталася, натяглася, мов струна. З черевиків,

з штанів стікали патьоки. Щупко держачись руками, просу-
нув і другу ногу в петлю.

Тепер лише б не зірватися! Терпли руки. Очі злипалися.
Морив сон.

Антон спробував ворухнутися. Мотузка різала ноги до кісток.

«Думай — живи...» — шепотів.

І він думав. А чи марив.

Незвичайний, своєрідний прихід весни на Волині. Це буває лише один-єдиний день. У кінці березня швидко тануть сніги. Морози звечора і зранку замурують весняні потоки. Але й під льодовою корою не затихають з вечора й до ранку малі ручаї. І ось настає цей неповторний день. Морози де й ділись. На світанку небо палає червоним і гаснуть бліді зорі.

Над горами, над полями сизий туман. Парує земля.

А на горах? Що діється на горах? Під камінням сніг поруділий, а з-під снігу пнуться до сонця, махають білими голівками підсніжники: «З весною, будьте здорові, з весною!» — вітаються.

Де земля сухіша, поселились купками фіалки. Під ліщиною — проліски — голубі очі весни. По горі біліє мохнатий з дрібними торочками сон.

Це буває лише один-єдиний день...

— Чорнобай! Ти є?

Антон не почув, як над головою загупало.

— Є! — наважився крикнути на весь голос, та лише прохрипів.

— Пан підкомісар просить. Спускаю волосяну драбину.

Над Антоном відкрився клаптик світла.

Не зіскакуючи у воду, він упіймав в'юнку драбину і подерся, скільки вистачило сил.

Сержант Заремба пропустив його уперед.

— Ну? — рвонув до себе в'язня і відскочив, неначе від божевільного.

Чуб на Антоновій голові за одну ніч побілів.

— Я не винний. Пан підкомісар намовив, щоб тебе туди загнати, і мотузку він наказав почепити, — замимрив Заремба.

— Сержанте, мотузку заховай. Міцно сплетена. Для вас пригодиться.

Підкомісар дрімав за широким столом.

— А-а-а, Чорнобай, давненько не бачились.

— Давненько, пане Рашовський.

— Я естем підкомісар поліції панствовай!.. Підписуй заяву, що ніколи не бунтуватимеш, і я зразу ж відпущу тебе на волю.

— Не бунтував і підписувати не буду!

— Безумець! Сивий безумець!

ХІІ

— Ти забувся чи й знати не знаєш, що на шарварку мусиш одробляти,— розкричався на Бартка Кулінич.— Я за тебе дорогу моститиму?

— Пане солтис, та ж він каліка. Городника не може руками взяти. Буде час, я за нього і за себе одроблю.

— Одроблю... Я для себе шарварок придумав, чи що? Закон! Треба одробити сто сімнадцять днів пішаком — одробляйте, будьте добрі. Дітей посилайте або наймайте кого.

— Старший, Шурка, батракуе. Дівчинка зовсім мала,— бідкалася Лукійка.— За що найняти, як ви кажете, коли й ламаного грошика чортма.

— Хто од вас піде?

— Я, пане солтис,— мовила Лукійка.

— Бартко теж міг би. Передачі безбожникові пре у тюрму, а каміння підносити — рука болить.

Лукійка благала Бартка, щоб не сперечався ні з солтисом, ні з десятником. Вистачить і того, що пальців позбувся. І він мовчав, притиснувши до грудей руку, яка висіла на хустині, підв'язаній до шиї.

— Яке твое діло, хто кому передачі носить? — не міг змовчати Бартко.

— Я солтис, староста у селі, чи за кого ти мене маєш?

— П'яниця ти! Шкурник, мерзотник, тьху!

— На суд передам! — погрожував Кулінич.— На задніх лапках передо мною ходитимеш.

Лукійка стояла, мов з хреста знята, ковтаючи сльози, збрала дещо на сніданок. Ложка не лізла в рот, вислизала з пальців.

Бартко годував теплим киселем донечку, дмухаючи на ложку, а вона, захопивши городника, вибігла на вулицю. Вздовж шляху розтягнулися люди. Кулінич з десятниками вигнали усе село.

Кожного року задурно лагодять дорогу. Більше трьох місяців у рік людина за здорово живеш сходить потом. У кого є коні, той кіньми мусить одробляти.

Над шляхом купи каміння. Підвозять пісок на возах і зсипають.

Починаючи з Липини і кінчаючи маетком пана Рачинського, дорога перекрита.

Бруківка ніяк не держиться. Чи погано вкачують її, що як лине дощ або розтане сніг, так і розлазиться по боках.

Інженери походили, поміряли щось і ось наказ: зірвати стару бруківку, бо треба дорогу піднімати. Відміряно по десять метрів довжиною на кожну душу. Насипай, щоб було вище трьох метрів.

Люди снують неначе комашня. Де зірвано стару бруківку, а де й ні. Розчищають, стелять шар піску. Бракує землі. Де її накопати, щоб вимостити видолинок? Чиї постаті поряд, ті й дбмовляються, аби вже якось разом землю возити.

Лукійці намірено зараз же за Зінькою. От вони удвох і метикують, з якого боку починати.

— Коби коні, воно б легше.

— Легше? Робити насип велено вручну. Коні, бачте, потрібні, аби пісок, каміння возити. Як закінчимо з насипом, зразу ж бруківку клади.

— Свої кості тут поховаємо, Зінько.

— Чого роти пароззявляли? За роботу! — налетів хижак Шумейків Михайло. Наставили його, щоб десятниками командував, звільнивши за те всю сім'ю Шумейків од шарварку.

Пищить немазане коліщатко в тачці. Зінька запряглась і попхалася на вигін. Там сконують горбок і переносять його в село.

Раз Зінька відвезе землю, раз Лукійка.

Хто тачкою на свою ділянку волочить, а хто корзинами. Насиплять повну корзину, на коромисло і на плечі.

Іван Мостовий одробляє за батюшку. Ні з ким не спарувався. Завдасть мішок на плечі й несе.

— Гей, дядьку!

— Ти до мене? Почекай, землю висиплю.

— Якщо усі по стільки носитимуть, як ти носиш, до снігу насипу не буде.

— Ти мені не тикай! Я з тобою свиней не пас,— відрубав дядько Іван Михайлу.— Не їдного пашекуватого пережив надіюсь, що й тебе переживу.

— Ви скучили за поліцейською гумою?

— Хоч ти не лякай: лякані,— запхнув наймит мішечка під пахву й пошкандибав на вигін.

— Я тобі пригадаю,— стиснув Михайло в кишенях кулаки.

Зінька вп'ялась руками в тачку, колесо скривилось набік. Трусонула ручками, тачка вирівнялась і, скриплючи, важко посунула по траві.

Шлях губився за фільварком, виблискував ген за селом, під горою Лицаркою, тягнувся долиною над Горинню і десь там, далеко, зливався з горизонтом. Над шляхом похилені люди. Обличчя сірі, порослі густою пилюкою, яка липне, мов тісто.

Десятники пригнали ще партію. Загупали важкі молоти. Під панським муром лупали каміння, били кайлами.

З Липини на білому жеребці загидав верхівець.

— Пан Рашовський! Мое поважання.

Підкомісар осадив коня, нагнувся з сідла і потиснув Шумейкові руку.

— Відбери десять баб, щоб коло мого маєтку дорогу справили.

— Зараз, прошем пана.

— Ти! Ти! — штовхнув Михайло в спину Лукійку, Зіньку... — Марш за паном підкомісаром!

Лукійка стала впиратися. Солтис накинувся й так її відмолотив, що відливали водою.

ХІІІ

Чорнобаїха вийшла на город, а просо виполене. Хто ж полов?

Зінька зробила добро, а сказати не сміла. Довго прокопирсалася на городі, довго простояла під хатою, а до хати не зайшла. До Чорнобаїхи, як на зло, придибав Бартко. Дівчина не бажала, щоб хтось чужий хоча б краєчком ока заглянув у її душу.

Вона постояла під хатою та й пішла, коли оце поповзла по селу чутка: «В неділю Антона проклинатимуть у церкві».

Як проклинатимуть?

А так, десятники усіх людей зганятимуть до церкви, з'їдуться попи з навколишніх парафій.

Поки Зінька молилася богу, і бог мовчав, не робив їй ні добра, ні зла, вона чомусь вірила у його доброту. За що ж він карає?..

В п'ятницю десятники розбіглися по хатах: «Не здумайте в неділю вирушати на ярмарок. Дітей за руки й до церкви».

І до Зіньки десятник на поріг:

— Щоб у неділю була в церкві. Анахтему правитимуть.

Почула: зблідла і затремтіла. Десятник з сіней, пов'язала голову білою хустиною і гайда з дому. Ішла вулицею, не озираючись. Здавалось, що з кожного двору на неї зорили людські очі, які з співчуттям, які з огидою.

Чорнобаїха сиділа, поклавши сиву голову на висохлі маленькі долоні й, заплющивши очі, похитувалася. Перебирала у старій пам'яті роки свого життя. Чоловіка під час перевороту забито. Ще й тепер тикають. Ніхто знати не хоче, скільки натерпілася вона з маленьким сином. Все ж виховала його, доглянула, щоб не виріс ледацюгою чи нелюдком.

Зашаруділи у сінях чиїсь кроки — вона не підняла голови. Не почула, як скригнула клямка.

— Тітко Насте!

Нехотя повернула голову, не приймаючи її з долонь, і, мов не впізнала дівчину, знову захиталась.

— Тітко Насте. То ж я, Зінька. Ви чули? Його проклинатимуть!

— Чула.

— Що ж то буде, тітонько? Як ми переживем?

— Переживемо, дитино.— Чорнобаїха чіпіла згорблено, впершись долонями в коліна. Низька лава, на якій вона сиділа, вросла ніжками в долівку. З-під хустини пасмо короткого волосся насунулось на лоб і прикрило глибокі зморшки. Сині жили набубнявіли на руках, витягнулися, мов голодні п'явки. Брови вицвіли — над очима припухлі повіки.— Переживемо... Не таке доводилось. Я знала, що ти колись навідаєшся.

— Я прийшла, тітонько,— і замовкла.

— Мені теж було страшно й моторошно, що Антон в бога не вірить. Але я про все це не думаю. Я думаю, що він — мій син...

Гнітила низька стеля. Не біла, викладена із голих дубових дощок. Вузькі віконця впускали у стару хату пучками світло.

«Не думати про бога, ніби й нема його. Думати про Антона»,— лягло на душу.

Обоє мовчали.

— Тітонько, розкажіть що з ним?

— На побачення не пускають. Добре, що ти не ходила.

— Ні, ні, я винна перед ним,— сіпнулися дівочі брови, здригнулися плечі.— І перед вами винна.

— Передо мною? Хто перед старою бабою може бути винний? Хіба не твої руки на вгороді бур'яни пололи?

— Хто вам сказав? — брови розгорнулись, стали рівними.

— Здогадуюсь.

— Його випустять? Чи буде суд?

— Або я знаю.

— Нікого ж не запроторили в тюрму. Лишень його одного. Хіба він більше винний, ніж інші?

— Не більше. Він страшніший для них,— кивала Чорнобаїха головою.— Хіба його батько був винний більше, ніж інші? Але поліг.

— То давно було?

— Не так давно, Зінько.

— Ви були ще молодію?

— Доню, я не знаю, чи й була коли молодію. Як сп'ялася на ноги, все у Шумейків служила. Михайла їм на руках виносила. Правда, тоді вже була великою. А коли війна почалася, під бомбами я їх добро стерегла. За мою доброту Михайло зараз віддячує.

Зінька слухала Чорнобаїху, не ворухнувшись.

— Я не знала молодості,— похитнулась стара жінка на лаві. Косі промені сонця голубили її шкарубкі руки.— Не знала й тоді, як віддавалась заміж. Ми обое робили в економії, по-теперішньому на фільварку. Під час перевороту зітхнули, пожили з рік, як люди.

— За що ж убили його, вашого чоловіка?

— Пани убили. В економії. За плечі волочили убитого, а ноги в чоботях по землі сунулись. Один раз таке пережити, нічого страхітливішого немає.

— І ви ж були в економії, коли його стріляно?

— Ні. Вже потім, як переказали,— Чорнобаїха дивилася на свої спрацьовані руки, ніби на синіх жилах читала недавнє й забутиє.

Що було, не вернеться. Від злого гірка згадка і прокляття залишається.

Чорнобаїха висповідувала свої болі. Зінька слухала, слухала й сказала:

— Тітонько, мені лячно самій жити в своїй пустці. Прийміть мене на день, на два.

— Переходь, доню.

Переспала одну ніч, залишилась на другу. Наговорилися, втішаючи одна одну, але про те, що мало статися на днях, обидві мовчали. В неділю, не поснідавши, мовчки зібрались до церкви. Зінька не одступала від Чернобаїхи.

В церкві стояли поряд, коло дверей, в самісінькому кутку.

Почалась служба. Людей повна церква.

Вузесеньким коридорчиком, який проліг між чоловіками й жінками, напахані духами, красиво одягнені, просунулись попівна з дочкою управителя. Високий Михайло за ними. Рідкий русявий чуб помащений оливою.

Панікадило палахкотить у свічках.

Отець Олексій гадав, що наїде багато попів, проте ніхто не приїхав, навіть благочинний. Батюшка нарядився у пиші малинові ризи, розшиті золотом і сріблом.

З криласа линуло під високе склепіння й розтікалося, опускаючись на голови:

— Слава в вишніх богу...

Вперше служба велась українською мовою. Отець Олексій часто збивався, а коли дійшло промовляти перед престолом: «Послухаємо»,— він по-старому проголосив: «Вонмем!» Слово «послухаємо» здалося надто буденним.

Зате дяк не помилявся. Він — у новенькому фракці, білій сорочці й білій жилетці. Під комірцем чорний метелик, приколотий золотою шпилькою. В такому одязі Юзефович диригував лише в кафедральному соборі. Дяк домігся свого: отець Олексій змушений був поступитися церковнослов'янською мовою.

В церкві панувала настороженість. Ніхто не слухав служби. Перешіптувались, що на прокляття, мабуть, під'їдуть попи. Тому отець Олексій службу тягне.

Не знімаючи коштовних риз, батюшка зібрався виголошувати казання. Він тепер кожної неділі не міг обійтися без довгих промов, від яких люди засинали, стоячи.

— Люби ближнього, як сам себе,— знімав отець Олексій очі до неба.

Він повчав любити ворогів своїх, не чинити їм ніякого зла, загрожував тим, хто не кориться владі, молився за воїнство Христове, яке покликане держати народ у покорі й нарешті почав про те, що мав сказати:

— Праця ваша і молитва ваша відкупляться сторицею там, на небесах. Милостею божою посланий нам маршал Юзеф Пілсудський, якому ми всі маємо високу честь слу-

жити, запровадив шарварок для загального добра. Дороги у нас несправні. Хто, возячи снопи, не ламав колеса або й цілого воза. Або, скажімо, повертається чоловік пізно з гостини. Якраз дощ, і чесний християнин з перепою падає в баюру.

По церкві почувся шепіт:

— Най не напивається.

А в Зіньки перед очима — шлях, вигойдуються людські спина.

— І ще я хотів обрадувати вас, дорогі парафіяни. За сіно на Заріці, що ви його гарно скосили, висушили і в копиці склали, осадники не віддадуть вам третього покосу, а зарахують по десять днів шарварку.

Церква похитнулася і загомонила.

— Се грабунок серед білого дня,— голосно мовив хтось. Павло Гнатюк повільно обернувся від вітваря.

— Тихо. Ви у храмі чи в хліві?

Отець Олексій не знав, як йому закінчити казання:

— Послухайте через хвилину прокляття рабу божому Антону Чернобаю,— і заховався в бокових дверях вітваря.

Судорожно, нестримно загуділа церква.

— Прокляття прокляттям, а зароблене пропало!

Хто кашкета з кишені й роздосадуваний потовпнись до виходу.

— Хай би мене проклинали хоч сто разів, аби сіножать вернули.

Священик переоблачився і вийшов у чорних ризах. Прихожани притаїлися. Шепіт утих. З церкви вийшло кілька мужчин, але й вони повернулися.

Церковний староста роздав братчикам і сестрицям довгі воскові свічі.

Жінки поклакли на коліна.

Клякнули Чернобаїха з Зінькою.

Отець Олексій кадив перед образом розп'ятого Ісуса й старанно проказував кожне слово:

— Боговідступнику Чернобаю Антону, що осмілюється проти влади на бунт і зрадництво, йому, що ганьбить святі ікони, премудрий госпде боже наш...

Хор виводив з криласа:

— Прокляття...

Того ж дня Михайло затяг Петра у читальню. Петро впирався, відмовлявся, що по господарству роботи — непочатий край, але здався. Михайло наполягав:

— Буде серйозна розмова!

Шумейкове обійстя недалеко від Гнатюкового, на одному горбі, через кілька хазяїв. Хата крита цинком, в саду — пасіка.

— Медом в читальні пахне,— сказав Петро.

— На мед і бджоли летять,— відчинив Михайло гостинно двері.

Петро від здивування рот роззявив: за столом, на якому розкидано газети, сидів його брат Гриць, Володька Собків і різались в карти з Раєю і Зосею. Петрів лоб пере-краяла борозна, широкі брови зібгались, тріпонулися.

— Товариство,— махнув Михайло рукою. В карти грати в сусідню кімнату.

— Ти чого тут? — ледве стримався, щоб не нагримати на брата, Петро.— А я голову сушу, де ти по вечорах вештаєшся.

— Ви вважаєте, що ми для нього не підходяще товариство? — лукаво моргнула Зося.

Гриць набундючився й ані пари з уст.

— Добродії і добродійки, Петро у нас гість. Попрошу тихше.

Володька Собків, заховавши колоду карт, повів панянок на вулицю. Рая зупинилася на порозі й зиркнула боком на Петра. Кольнув його цей погляд.

Шумейко прибрав на столі газети. Витяг із шафи тонесеньку книжечку.

— Візьмеш собі що-небудь почитати?

— Часу нема.

— На Гриня сердишся? Кинь. Хлопець наш, знає, що робить.

— Ти з глузду з'їхав. Я йому за оті карти вуха пообриваю. Я йому покажу читальню. В ремісниче віддав. Шістнадцять літ сповнилося, а він за карти.

— Інші горілку дудлять, співаються. Вони газети читають. Відпочити ж хочеться.

Згодом у веселому настрої з'явились Березюк у штанях на гумці під колінами і Юзефович. Поручкалися з Петром.

— Був сьогодні у церкві? — грайливо запитав Березюк і казав:— У нас сьогодні два виграші, добродію Гнатюк. Відправленням служби на українській мові ми доказали, що з москвофільством назавжди покінчено. Це по-перше. Прокляттям комуніста ми доказали, що й з комунізмом назавжди покінчено. Це по-друге.

— Ви не радієте, Гнатюк? — запитав дяк.— Скажіте,

Гнатюк, невже вас, як щирого українця, не радує те, що в церкві панує українська мова?

— А чому ви з таким же завзяттям не стараєтесь, щоб у нашому селі відкрили школу на рідній мові?

— Похвально, але не все відразу, коханий,— почав Березюк.— Крім того, ви повинні знати, що українська мова — це не вчена мова. Якщо говорити про мене, то я мушу засвідчити товариство, що єдиною вченою мовою є мова німецька.

— Цілком вірно. Ви кінчали Віденський університет. На вас можна покластися, добродію Березюк,— висловився Юзефович.

— Радий відзначити,— вів управитель маєтку,— що між німецькою й українською мовами є багато спільного. Якби цей вплив посилювався, наш край, занедбаний і некультурний, швидко став би на шлях загального розвою. Але про це ще рано говорити. Добродію Гнатюк, наукової літератури, та що там наукової, шкільних підручників на українській мові не пишуть. Отже, нам слід слугуватися тією мовою, яка стоїть на вищому ступені розвитку.

Петра замучила балаканина про невластиві йому речі, і Березюк змилювався:

— Олійниця користь приносить? — запитав він з інтересом.— На днях навідаюсь. Можна забити олії? Та не в тім справа, добродію Гнатюк. Добродій Шумейко запросив вас, щоб передати втішну новину. Підкомісар Рашовський дарує вам вашу сіножать,— і він пильно глянув на нього.

— Без сіна я і йому подарував би,— огризнувся Петро.

— Чому без сіна? Сіно у копицях. Возить собі на здоров'я.

— Не косивши? Комусь з мого сіна третій покіс належить.

XIV

Настя не зімкнула очей, ніби дочікувалась когось. Зінька побула трішки й додому: корова не доена, кури не загнані. Авжеж, щогодини сюди й туди не находишся.

Шумить над ворітьми явір... Настя бачить Антона в сповитку. Кричить хлопець, мовби хоче, щоб його в усьому світі почули. А світ у Насті малий — вона та дитина. Передала крикуна чоловікові. Він і тримати його не вміє. Не зглянувшись, як пустив Антона на лаву. Вагаючись, ступила

дитина ніжками. Усе Настя пам'ятає: і як говорити Антон почав, і які перші штаненята йому справили.

— Тату, чому грім гримить і блискає?

— Святий Ілля на огненній колісниці по небу катається.

Коли ж підріс, подався по роботах, де він і як йому, мати не знала. Колись палець було вріже і до матері, а тепер серце б розривалося, змовчав би, щоб її не смутити.

Силиться мати пригадати, який її Антон зараз, а бачить маленьким, так близько бачить, ніби він біля неї грається, прислонивсь до її колін.

Сиділа, згадувала, думала, а двері — рип! Побігла у сіни — Антон.

— Сину! Пустили? *

— Пустили, мамо.

Увела його в хату і посадила на лаві, а сама — до печі.

— Мамо, посиділи б.

— Потім, — і клопоталася, що нема чого доброго їсти. Юшечка ледве тепла. Налила в миску. Поставила хуленько на стіл. І хлібця скибочку, що Зінька принесла, бо ж переднівок. — Сідай, сину.

Каганця не встигла засвітити, щоб скоріше нагодувати.

Навпомацки знайшла сірники. Зайнявсь тоненький гнотик.

Антон сьорбав юшку дерев'яною ложкою. Відламував малі кусочки хліба й кидав у рот.

Мати принишкла, нічого не розпитувала його: хай повечеряє, і все дивилась, дивилась на нього, мовби прагнула випити очима, щоб заховати назавжди у своєму серці й носити під грудьми: звідти його у неї ніяка поліція не вирве. Поки він вечеряв, тихо сьорбаючи, здавалось матері, ніби чула пісню з його уст, яку часто любив співати:

Мати, наша мати, не журися нами,
Як повиростаєм, розійдемося сами.

Коли повечеряв, тихо прийняла начиння. В поділ змахнула крихти долонею.

— Марний ти, сину.

— Поправимося, мамо, — втішав він.

— Се назавжди тебе випущено? — побоювалася запитати, але запитала.

— Чи назавжди? Поки їм не набридне, що я довго на воді.

І більше не розпитувала, бо сон клонив його голову на груди.

«Втомився ти,— думала.— А посивів!..» — та проте мовчала.

Постелила білу постіль.

Він роздягнувся. Вона присіла в головах.

— Лягайте і ви, мамо.

— Зараз, сину. Я хотіла тобі сказати,— ніяковіючи.— Якийсь чоловік, старець заходив. Листа тобі передав.

— Чом же ви раніше не сказали? Де лист?

— На грудях у мене,— видлубала папірця, обернувшись спиною до вікон. І коли читав його, заслоняла Антона собою. Що там писано?

Папірця Антон порвав і дав, щоб мати кинула в піч.

Вона спалила його, повернулася, а син уже спав. Погасила каганця й стала над ліжком.

Шумить під хатою явір, а їй у вухах:

Ой, буде нас, мати, по горах-долинах,

Ой, буде нас, мати, по чужих країнах.

Сонце ще не сходило, а він уже на ногах. Накинувся на роботу.

— Спочив би, нащо воно тобі?

— Що ж маю, мамо, вільний тиждень. З такою умовою мене випущено: буду служити в маетку Рашовського.

Матері втіха. Служити в Рашовського? Все одно, де служити. Недалеко, у своєму селі, то й ліпше: часто бачитимуться. В суботу приходитиме, сорочку мінятиме та й голову змие.

Попоравши дещо, Настя подалась буцім у лавку, а насправді збігала до Зіньки.

Антон підлатав ворота, взявся за тин, бо зовсім повалився.

Зінька у чорній спідниці, білій розпашці. Смолисте волосся — дві тугих коси на плечі спущено. Ще не було, щоб сама дівчина до парубка прийшла. Попадись Зінька Хімі на язик, хоча вона й братова, а через Гапку за годину все село плескатиме. Дівчина зупинилася край воріт. Антон помаленьку кілок теше. Теше й мов струже дівоче серце.

Мати тріски підбрала в запаску.

— Сину, диви, хто до нас у гості,— мовила йому.

— Зіна! — загнав Антон сокиру в дерево, витер піт рукавом і пішов їй назустріч.

Заскрипіли ворота, роз'їхались.

— З поверненням тебе,— привіталася Зінька.

Антон простягнув їй руку. Вона міцно стиснула її й

подалася до нього всім тілом. Обхопила рукою за голову й при матері поцілувала.

Настя прихилилася до одвірка. Вона, мабуть, відчула, що гордовита Зінька має більше прав на її сина, ніж вона, його мати. Серце мимоволі защеміло. Матері за сином доживати вік, а синові з дружиною лише починати.

Зінька й сама не розуміє, як воно трапилось, що по-сміла обняти Антона. Важкі сумніви, людські дорікання довели її до краю. Хоч на хвилину забулась.

Мати дивилася з-за одвірка, і Зінька не мала сил вистояти під її поглядом.

Антон рушив у Ялинець: там прочищають просіки, треба й собі заробити на зиму дров.

Сокира за поясом. Важко Антону підійматися вгору. Вийняв сокиру і, спираючись на сокирище, подряпався узліссям по молодій посадці. Над головою зелений шум кучерявих, кошлатих сосен, а навколо малі деревця з по-жовклыми шпилечками.

Добравшись до трьох сосен, Антон приліг на траву. Від ніг, злякавшись, відскочила холодна ящірка і зашелестіла по опалій глиці. Пахло смолою і хвоєю. Заснути б, заколисатися в шумі зеленої глиці.

Двічі десь вдарило обухом у стовбур. Здалося, що кожне дерево здригувалось від ударів, переносючи гук з верховіття. Підняв Антон вузлик з їжею, начепив на сокирище. Біля хатини діда-лісника зустрів двох чоловіків.

— Грицюк,— сіпнув за рукав літній темно-русого високого хлопця.— Бог на поміч нам людину послав. Пристанеш до нас, щоб разом прочищати? — звернувся до Чорнобая.

— Чому б не пристати до добрих людей.

У літнього й темно-русого теж вузлики на сокирищах. Викликали лісника.

— Просікати проситесь, еге ж? — перепитав хитрий дідусь.— Вам одну п'єстать, чи різні?

— Одну, діду.

— Ви з одного села, еге ж? — а сам на Чорнобая зориться.

— Не з одного. Стрілись біля хижі й домовились.

— Де б вам добряче місце вибрати,— думав лісник уголос.— Скраю навколо обчистили. Хіба що в глибині?

— Вам ліпше знати.

— Якщо згода, по руках...

Лісник повів на стежиною, а навпростець. Антон згинав-

ся, щоб гілляччя не било, а лісник простував прямо. Наче не людина, а дерево йшло між деревами.

Добрались до гущини, що й продертися важко. За дідушем вибрались на галявину.

— Отут і просікайте,— махнув лісник поперед себе рукою.

Зняли вузлики з сокирищ і лишили на галявині. Поплювавши на руки, стали прочищати гущину.

Лісник постояв і, бачачи, що люди не дуже охочі побалачити, поплівся кудись на цюкіт сокир.

Літній чоловік оглянувся. Сіра осичина навколо.

— Будь здоров, товаришу Чорнобай,— посміхнувся довгими вусами.

— Добридень, товаришу Броневський. Знайшли мене?

— Ти сам напросився на зустріч, правда, Грицюк?

Рубали високі кущі. Броневський з Грицюком махали сокирами, а Чорнобай стягував на галявину.

Рубали до тих пір, поки чулося цюкання сокир у лісі. На галуззі сіли обідати. Столом слугував старий пень. Виклали немудрі харчі: свіжі огірки, хліб та сало.

— От ми й зібрались,— відрізав Броневський окраець хліба.— Як себе почуваєш? — підсунувся він ближче до Антона.— Признатись, я був утратив усяку надію, друже, на зустріч з тобою.

Грицюк гриз огірка і не втручався у розмову.

— Почуваю себе добре, Адаме Сігізмундовичу.

— Вимучили тебе, зіжмакали, мов ганчірку. Ліків ніяких не треба?

— Дякую.

— Не крийсь. Якщо потрібно, допоможемо. Запросили ми тебе, щоб дещо гірке сказати,— вуси у Броневського опустилися, сірі очі насторожились.

Антон перестав жувати хліб.

— Я буду говорити з тобою, як батько. Обставини вимагають всіяко додержуватись дисципліни.

Важко лягали слова Антону на серце. Вітер гортав рідкі білі волосини на голові Броневського.

— Тобі двадцять п'ять літ. Двічі ти уже відсидів у в'язниці. Вперше — за діло. Тебе посадили, щоб зірвати страйк. А вдруге?

— Адаме Сігізмундовичу, ви усе своє життя провели в тюрмах. Самі ж розповідали, що інколи було за що, а інколи за дурницю,— мовив Антон.

— Було.— Наче пригадував минуле Броневський.— Зі

мною теж траплялося. І зі мною теж вели таку ж розмову, яку веду я з тобою зараз. Тому вислухай до кінця. Партії потрібна не просто хоробрість, а свідома хоробрість. Ти знав більше, ніж будь-хто в селі, що зібрати сход не дадуть, що поліція піде на які завгодно провокації. Ти також знав, що ніякими поданнями сіножаті відібрати в осадників не вдасться. Тобі була відома позиція нашої партійної трійки. Знаючи все це, ти протипоставив себе, дивіться, мовляв, на що я здатний. До чого це привело? — Броневський говорив різко. — Зрозумій: нестерпним катуванням поліцією селян, прокляттям тебе в церкві ти міг загубити, якщо не загубив, до себе довір'я. Люди охоче пішли за тобою. Куди ти привів їх? Чим полегшив їхню долю?

Антонові стало душно, а Броневський вів далі:

— Своїм звільненням ти повинен завдячувати не своїй хоробрості, а партії.

Антон був упевнений, що ні Броневському, ні Грицюку не відомо, як він мучився. Карти розкрив Грицюк. Партійна трійка невідступно стежила за його долею. Зважаючи, що вимоги, з якими виступило село, були цілком мирними, а, значить, арешт Антона не виправданий, депутатів сейму від демократичної партії було вручено від окружному партії листа, якого депутат і зачитав на засіданні сейму. Його виступ надрукували газети. Міністерство громадської безпеки змушене було дати вказівку про звільнення Антона.

— А я думав...— почав і замовк Антон.

— Наука не йде без бука. Обідаймо, хлопці,— запропонував Броневський. Він кожному подав хліб, по шматку сала.

— Малина буде на десерт,— сказав Грицюк.— Гляньте, як розрослась в осичині. Чом ніхто не збирає?

— Лісник нікого не пускає. Отцю Олексію на наливку береже.

— А ми покуштуємо.

— Запросили ми тебе, щоб сказати, як бути далі,— нарізував Броневський ножичком сало.— Справа в тому, що до «свята праці» кругом провадиться шалена агітація. У нашому старостві, зважаючи на селянські заворушення, святкування відкладено на осінь. Завдання таке ж, як і було: зривати мітинги. Далі, жовтоблагитники готують напад на Почаївську лавру. Єпископ Сікорський пнеться на престол настоятеля, воює за митрополитську патерицю.

— Хай собі скубуться. А як же цегельня, Адаме Сігізмундовичу?

— Не працює. Цегла нікому не потрібна. Безробіття, а тому ми повинні використовувати будь-які приводи і підіймати людей на боротьбу.

XV

Петра наче підганяло додому. Бражка ж зібралася в «Рідній хаті»! Їм пальці в рот не клади: відкусять. Шумейко в усьому шукає вигоду. Здав половину хати, скубе гроші. Все одно пустою стояла. Верховодять селом. Нехай не думають, що Петро їм пара. Сіно б з лугу забрати, а тоді вслід хоч тупицею.

Антоніни не застав. Повештався по хаті й до матері. Штовхнув двері, Антоніна тут.

— Завтра привезем.

— Тихіше,— замахала руками Антоніна.— Мати злягли. Сідай біля матері, а я за своєю збігаю,— зашепотіла вона.

— Що з нею? — перейшов на шепіт Петро.

— Вітром продуло.

— Хто там? — слабким голосом озвалася Василина.— Ти, Петре? Вмираю, сину. Ломить мені в плечах, дихнути не можу. Антошка покличе Мар'яну?

— Вже побігла.

— Якби швидше. Господи, посилав би ти легку смерть, а то мучить мене, що й місця під собою не знаходжу. І вмираю неспокойно, не так, як люди вмирають. Не наживеш, Петре, добра...

— Сіножать уже знову наша,— сказав він, щоб втішити матір.

— Слава боже і тобі мати божа, що почула мої молитви, зглянулися на мене нещасну. А сіно ж як? Пропало?

— Завтра возитимем.

Василина лежала боком, зворухнулася й лягла навзнаки. Голова — на високих подушках. Тіло маленьке, як у дівчинки. Руки склала навхрест на грудях.

— Може, я й не дочекаю, Петре. Слава богу, що сіно наше. Коби ти назад у хату перейшов. Забаглося тобі ділитися. Умру, вертайся назад. Поховай мене, сину, гарно. Склич багато людей на обід.

— Що ви говорите? Не думали б ото!

— Як же не думати, коли кілок у крижах. Душить мене. Чую, що мій час настав. Не допоможе Мар'яна, покличеш батюшку, аби висповідав. Як умру, нарядіть у білу сорочку. Я все на смерть приготувала, аби не клопоталися. В скрині чорні панчохи, чорна спідниця. На самому дні у вузлику лежать. Там і рушник на хрест. Нову запаску забула у вузлик зав'язати, та ти не забудь. Поховайте мене поряд з батьком, з лівого боку. Домовину зробіть дубову і чорним пофарбуйте. Нестимете на цвинтар, біля кожного двору зупиняйтесь. Не везіть, бо негарно. Несіть на плечах. Не важка ж я.

«Старе, як мале»,— не перебивав Петро матері.

— Мамо, ви б полежали спокійно. Вихором вас либонь продуло.

— Тепер же літо. Не знаю, як той нещасний підвій вчепився до мене.

Мурза на прив'язі мало не розірветься. Скаче по дроту від хати до шопи: прийшла сваха.

Щоб задобрити Василю, Мар'яна почала з яйця.

— Звичайнісінький підвій у вас, свахо,— і качала яйцем по спині, по руках.— Не думайте нічого. Слухайте, що я говоритиму. Вітер припав нічний, північний, припав з роботи, за сухоти, за їдання, за пиття, з гуляння, з буяння, з поклику, з помислу, з погляду. Припав з хмари, з вітру, із сонця нічний, північний, полудневий, сходовий, нудяний і сердешний! Я ж тебе вимовляю, водою виливаю, яйцем викачую, на куші і на сухий ліс відсилаю. Там тобі гуляти і буяти, гнилі колоди вивертати, жовті піски пожирати, синє небо попивати. Щоб тут тобі червоної крові не спивати, синіх жил не витягати, жовтої кості не ламати! Тьху, тьху, тьху!

Розбила яйце, пустила у склянку на воду. Поставила склянку на долоню, наблизилась до світла.

— Гай, гай, свахо, рідненька, що я бачу. Та тут радість написана. Перед аналоєм стоїть ваш найменшенький. Свати вінця над ним тримають! І ви ж тут, збоку, стоїте. Знать, до Грицькового весілля доживете, на весіллі потанцюєте. Підвій одчепиться,— випалила вона одним духом і понесла собаці яйце, яким викачала хворобу. Мурзі не зашкодить, гавкаючи, він вибріхує усе зле.

Петро не міг вислухувати нашіптування. Покликав Антоніну, і вони забралися готувати воза, щоб перевозити завтра сіно.

А Мар'яна не квапилась. Заварила в горщику зілля, а

щоб воно не тхнуло, підсипала м'яти. Напоїла теплим Василину й збиралася додому.

— Посидь,— Василина їй.

— Одужуйте, свахо. Поки доберусь на поле.

— Воно далеченько вам. Бачите, на старість одна мушу жити. Вигляділа ж і синів, і дочку. Петро відділився якоїсь трясці. Може б, вас він послухав і вернувся назад.

— Авжеж, свахо, нас із вами вони послухають! Ми відживаємо, а вони починають.

— Серце у мене крається, Мар'яно.

— Най живуть, як самі знають,— аби сказати, мовила та. Чи не вважає Гнатючка, що ошасливила Мар'яну, дозволивши своєму синові оженитись на Антоніні? Авжеж, що вважає. Куди там, з болота, з баговини витягла нещасну сироту! Мар'яна від того заміжжя постаріла. Запали очі запали ще глибше. Ніс загострився. Мине день, не прибіжить Антоніна із своєю печаллю, то й добре. Забрала б її, так вона Петра держиться. Все б стерпіла, усе б перенесла за нього. Відколи відділилися молодята, спокійніше стало. Чого б мала ряяти Мар'яна дочці і зятеві, щоб знов лихо вернулося?

— Кажете, простуда мине? — кахикнула Василина.

— Ніби рукою зніме, свахо. Можете мені повірити.

Попрощалася Мар'яна. Дочка провела її за ворота.

Василині неспокій: ніхто не хоче зрозуміти її. Як може примиритися вона з невісткою, коли та нічогоісінько не принесла з собою в свекрушину господу? Сама та що на ній — оце і все придане.

Антоніна годила свекрусі-матері. Хвора Василина ніби іншими очима, не те, що люб'язніше, приязніше дивилася на невістку, яка й заночувала біля неї.

Петро звечора заглядав кілька разів. Питався, є Гриць чи нема. Гриць притьопав під північ.

Збудився Петро ще й не сіріло. Соромно возити сіно на виду всього села. По хурі досвітками вправиться.

— Грицю, вставай.

Гриць закомизився у ліжку, перевернувся на другий бік.

— Вставай, панькатися з тобою. За сіном поїдемо.

— Ідь, якщо тобі треба.

Петро зірвав рядно з брата й, зібгавши, шпурнув на землю.

— Ах, так! Мені лише треба? А ти в карти грати!

Гриць, шкрубаючись, повільно одягався.

— Не міг з Антошкою поїхати,— позіхнув він.

Петро обурився. Притягнув брата до себе за петельки форменого синього піджака. Хотів потрясти, як грушу, насадив палець на щось гостре. Гадав шпилька. За відворотом піджака мідний тризубець.

— Що ти робиш? — заверещав Гриць.

— Я тебе в ремісниче, аби на інженера згодом вивчився, а ти за політику!

Запрягли коней.

— Чого б оце поночі возити? — буркнув Гриць, просовуючи ноги крізь драбину, щоб сісти.— Не красти їдемо, своє братимем.

— Ет, багато знаєш,— шарпнув Петро віжками.

Драбінняк котився повільно. Петро не поганяв коней. Почують сусіди, що подумують?

Над Зарікою густий туман. Ні Горині, ні лісу не видно. Десь внизу плещеться річка.

Місток через Горинь з кругляків. Коні захропли, стали й копитами довбають. Мусив Петро передати віжки Грицькові, а сам потягнув коней за уздечку через місток. Колеса заскакали з кругляка на кругляк, місток похитнувся.

Не лише в тумані, з зав'язаними очима знайшов би Петро свою сіножать. Кожна ямочка, кожний горбочок тут його потом политі. Підкотили до копиць. Сіно вологе, нетерте. Брав Петро по півкопиці на вила і нетерпляче подавав братові. Був наче оп'янілий, задурманений густим запахом скошеної трави, яка, зібрана докупи, дихала йому в обличчя лугом. Нічого він так не любив, як сухе сіно, яке настоялось на пахощах весни, всмоктало промені літнього дозрівання.

Гриць не встигав втоптувати сіно. Як не силівся Петро, більше ніж дві копиці не вклав. Прив'язали рубля, хура трохи осіла.

Туман не підіймався, не рідшав. Петро легко біг за возом.

Біля мосту перепинили:

— Стій! — осадник Шумицький виріс з гвинтівкою перед хурою.

— Свої, чого цілишся,— гукнув Гриць з воза.

— Хто свої?

— Гнатюк.

— А-а... пан Гнатюк, пшепрошем.

Досвідками, крадькома сіно перевозили з лугу. Запихали на вишки. Антоніна підмітала, щоб навіть билиночка де не повисла.

Від кого Петро ховався?

Стріла Гапка Василю біля криниці.

— Сіножать вам, сусідко, повернули?

— Хто вам наплів?

— Чула.

— Плюньте тому у вічі, хто верзе!

Таємниця, яка б вона не була, не втаена.

Перевезли сіно, Петро наче й дивитися став крадькома. На Антоніну похапцем зиркає, ніби вона підстерігає його.

Зогнило б це сіно на корені, легше б було Антоніні. Раніше сусіди її любили. Хто пораду дасть, хто просто тепле слово промовить, а зараз обходять, щоб не стрітись. Краще б свекруха дорікала, ніж такому скоїтись.

Петро став пропадати десь вечорами. Вбереться чистіше й подався.

Самотня Антоніна. Від лампи тінь на стіну, із своєю тінню говори. Покинути б? Хіба то життя? Як же покинеш, коли під серцем щось живе ворухиться? Кров у жилах стигне: що з ним буде? Сама виросла без батька, скуштувала того щастя. Дійде мале свого віку, і її ж винити буде. Перетерпить, перемучиться вона, щоб йому життя не загубити.

Мовчазний став Петро.

— На яких вечорницях ти все пропадаєш?

— Не твоє діло. Хату пильнуй.

— Я нічого. Скоро маленьке в нас знайдеться, Петре.

Нащо вона сказала йому? В нього свої таємниці, а в неї б своя була. Нишком раділа б у надії, що й він буде щасливим, коли узнає. Що ж то за батько, який рідній дитині не рад?

Заплітає Антоніна коси, заплітає важкі думки. Все, що зазнала у житті доброго, облетіло, осипалось жовтим листям у Защите. Там, у гаю, все жило в мирі та злагоді.

Знову пізно прийшов Петро.

— Будемо перебиратись до матері.

— Як сам знаєш.

— Нічого нам ділити. На мене пальцями тикають. Від рідної матері відцурався. Послухався тебе.

Антоніна не перечила. Якщо Петро уперся, не одступить.

— Інші на хаті наживаються. А ми замість того, щоб стягуватись, розтягуємо.

З самої весни Бреги почали ставити хату на полі. Федір з батьком набили опоки під Лицаркою. З деревом було важче. Куди не кидались, нема, або таку ціну ломлять, що не докупишся. Міркували та й порішили розібрати стару: тоді швидше нова будуватиметься. Одужав Федір, розібрали дах, розвалили стіни. Дерево в старій хаті трухляве, давно погнило. У глині держалося купи, а то — розсипалось.

Курить під триніжкою багаття. Брежиха повзає на колінах над банячком. Наталя на землі рушник розгорнула. Федір із батьком сидять на крейді, ждуть.

Захопила комасація¹ старого Брегу. Вибрався на свій морг, якраз між селом і Защитою, з надією прикупити трохи землі. Поки жив у селі, міг за селом посидіти, було на що спертися. А на полі нічого нема. Самі нестатки, наче підняв їх на долоню й усім показуєш. В селі купище, глини, на полі опока до діла не доведена. Щойно підмурки викладено. Брежиха переконала, що швидше умре, ніж хату зведуть. Було б стару не ламати. Діло, звичайно, швидше пішло б, якби не Заріка. То старого до крові побито, а потім молодого. Батько сам у курінь додибав. Федора привезли на возі, ледве дихав. Як одправили його в лікарню, розтеклися зібрані гроші, розтанули, як сніг. Позичка, взята на купівлю землі, пропала. Хіба до землі, коли Федір мало не умер. Виходили його, поставили на ноги. Місяців два провалявся.

Якби не розвалили стару хату, кинули б поле, повернулися б і жили у старій. Хочеш не хочеш, лізь у борги. Ніхто не позичає. Цаль скупиться.

— Та вас усіх Брегів продай з потрохами, не вернеш тих грошей, що уже мені винні,— відмовлявся позичати.

— Пане Цаль...

— Я сорок літ, як Цаль... В борг можна давати, якщо є шанс, що борг повернуть. Грунт у тебе закладено. Скажи мені, що в тебе не закладено?

— Повірте, умру, а віддам.

— Умри, ая, умри, щоб і мій борг умер. З-під землі тебе викопую.

Цаль позичив півсотні. Найняли майстрів. Поробили вони день-два, платити нічим. За добре слово ніхто не допо-

¹ Комасація — виселення на хутори.

може. Пнувся старий, невістка із свекрухою опоку підносили йому. Не підіймаються стіни, та й годі. Хату вибудувати — не будку собаці загородити. Кіт лазив по підмурках, а потім втік у село. На розвалищі сів і нявчить, бідолашний. Наталя принесе його в поле, а він назад тікає.

Дотліває ватра під триніжкою, гасне, як сподівання на щось краще, як світлі надії. Від жаринок чорні вуглики лишаються.

Хлипає вечір.

Без хліба, на лемішці Бреги живуть. Натовче Наталя толоки: зеленої цибулі, окропу, часнику; сядуть навколо макітри навпочіпки, мотають по черзі ложками.

Федір гризе Наталю:

— Іди до братів. Павло ожирів від багатства. Петро на олійниці наживається. Що вони за брати, коли рідній сестрі не допоможуть? — товче та товче їй у голову.

— Федоре, коби вони були добрі, самі б навідалися. Раніше Гриць навіщав, а тепер і він забув. Якщо вони од мене відцуралися, то нащо їм у ноги падати?

Старий Брега почув, що син невістку обижає, вступився за неї.

— Не ходи, Наталко. Обійдемося без них. Павло чи й Петро дасть дрібочку, а потім поговор: «Коби не ми, ви б хати не мали».

Очухався Федір від болячок, удвох з батьком майструють. Сподіваються куточок закінчити, аби було де зиму перезимувати. Стіни кладуть — з одного боку вище, щоб прикрити сяк-так стелею, загородити всередині. Затишніше буде, ніж у курені.

В надвечір'ї поганяє Федір до Лицарки. Пустить коня пастися, а сам опоку накладає, щоб раннім-рано додому і за роботу. Час не жде, і так з панської ласки провалюється досхочу.

Голубим світанком чекає Наталя Федора з опокою, вибігає на долину. За горою поскрипує візок. Ще не видно його. Виповзає худа гніда конячка, стрижучи вухами. Напрягається щомоці. Почали ставитись, упряжник відмовився коня давати. Федір пнеться, візок підпихаючи. Під гору обое з Наталею коняці пособляють.

Так і того дня було. Привіз Федір опоку, розгрузили її. Аж із села поліція, і Кулінич з ними.

— Федір Брега, хто? — забрязкотів поліцай наручниками.

— Он він, прошу пана, — вказав на Федора Кулінич.

Закували Федора й погнали на постерунок.

— За що? — свекруха до невістки.

— За що, мамо моя? — бідкалася Наталя.

Старий Брега лейбичину на себе і теж на постерунок.

Без слідства, без зізнань відразу й суд. Звинувачували, що осадницьке сіно крав на Заріці. Пан Шумицький застукав, коли ніс оберемком. Напав на нього, Федір боронитися. Покотилися по луку, зчепившись. Шумицький здоровило — шість пудів ваги. Навалився на Федора, підім'яв його. Але й Федір не розгубився. Тільки-но спробував осадницько руки йому назад скрутити, як він скорчився, звився, неначе в'юн, і відкусив Шумицькому вухо. Тільки хруснуло. Наче собака, завив осадницько. За те Федору штраф грішми і примусових робіт цілий рік.

«Нащо воно тобі, оте сіно здалося? — похнюплений, прибитий, зігнувся старий Брега на суді.— Не наївся, не налижешся».

Загнали Федора на торфорозробки.

Продали Бреги конячку, щоб штраф заплатити. Будівля зовсім захиріла.

Старий зліг, з куреня не показується. Наталя із свекрухою б'ються, мов риба об лід.

Федору б передачу понести. Кажуть, морять в'язнів голодом. Раз у день бурди дають і роби. Босі, роздягнуті, у гнилій воді, в багнюці, ніби сумні тіні з того світу повзають.

Не сказавши ні слова свекрусі, подалась Наталя до Павла. Ілько з хліва гній викидав.

— Дядько дома?

— Де ж їм бути.

Обійстя в брата, наче лялечка. Щільно огорожене, чужа курка на подвір'я не вскоче. Рябий та клапоухий собака, завбільшки з добряче теля, гавкає, мов у лісі хто дрова рубає.

Наталя увійшла в сіни. Чує, саме снідають. Не заважати їм, хай їдять на здоров'я.

— Собака гавкав. Кого там наднесло? — Павлів голос.

— Не заблудиться, втрапить до хати,— Олександра йому.

Взялася Наталя за клямку, кланяється з порога:

— Смачного вам.

— Ти, Наталко? Хату кінчили?

— Де там, брате,— і стоїть біля дверей прибудую.

— Снідала? — зсадила Олександра з ніг дитину.— Може, насипати тобі?

— Снідала. Дякую.

— Ви тітка з поля, в якій ніс картоплиною? — заметушилася Віра біля Наталі.— Я про вас щось знаю, але не скажу.

— Сянько, виведи дітей на двір,— облизав Павло ложку й поклав на стіл. Підвівся лїниво, перехрестився, наче мух обїгнав.

Олександра дітей за руки, Віра пручнулася і до Наталі:

— Правдочка, що ваш дядько розбїйник? Одним би оком на нього глянути!

— Мовчи! — присїк донечку Павло.— Вибач, сестро. Мале, дурне. Почуло і випалило, а в тебе сльози на очах. Що доброго скажеш?

— Що я скажу? Ти й сам знаєш.

— Дали йому примусовки. Перед тим з фїльварку на возі відтарабанили. Ніщо мужика не навчить. Не стромляй носа до чужого проса, ніхто й носа не одрубас.

Борїдка в Павла цапина, губи товстенькі. Волосся з рївним продїлом. Очі маленькі, на сестру не дивляться, а кудись убїк. Розмовляє він з нею, але щось своє в нього на думці.

— Бїда нам, брате.

— По дїлу до мене? — запитав Павло.

— Задопоможи... грїш який...

— Та я б теє... і не проти. Хоч у самого нема. Рїк врожаєм не пахне. Але ж пометикуй, що люди говоритимуть,— м'яв Павло борїдку.— Коби так за що його засудили, а то ж крав. Вухо одгризти! Ганьба, сором. Бандит, і годї. Хоч суди, хоч клени,— я перед людьми не буду за когось очима лупати.

— Що ж, бувай здоровий, Павле.

— Ти теє... заходь. Замїж віддалась, відреклась од своїх.

Ілько придержав собаку, шмигнула Наталя з подвір'я. До горла твердий кулак підкочує. Дихнути нічим. Безталанна.

До Петра їти чи ні?

З чим же ти до Федора навідаєшся? Якщо не підтримати його, пропаде, загине в болотах. Або калїкою повернеться.

Бїда змушує кланятись.

Стежка на Липину під покопаню дорогою. Підсипають дорогу, вирївнюють насип. Тут і Наталя своїх рук доклала!

Петро з Антонїною перебирались до матерї: перетягували постїль, миски, горнята переносили.

Василина одужала й мов помолоділа: син обдумався.

— Як добре, що ти, Наталю, навідалась. Допоможеш скриню в комору втягти.

Допомогла скриню винести, стола, стільці на старі місця поставити. З Антоніною чистенько попідмітали. Квартирантів Петро наймає. Примітила, що на жінку брат басом дивиться, наче вона завинила перед ним.

Підступила Наталя до Петра. Просить.

— Миску борошна, сала, а грошей, вибачай, нема.

Тоді Антоніна:

— Може, знайдуться, Петре? В кого ж позичати сестрі, як не в брата.

— Тобі багато? — Петро глухо.

— Злотих десять.

— Таких грошей у мене нема. Олійниця вскочила, бодай не казати. Чимерис дере. Злотих п'ять, може, знайдеться.

— І за п'ять дякую.

Мати у вузлик дещо зав'язала.

— Наталко, даю тобі, але не признавайся, в кого позичала, — наставляв Петро.

Мати провела її в сад, щоб через лісок, а не через село Наталя добиралася додому, — так ближче.

— Як ви перезимуєте, дочко? — бідкалася.

— Коби Федір здоров був, — і пошкандибала межею, вузькою, з обох боків попідрізуваною, як стежиною свого життя.

Родовий гнатюківський дуб маячив за городом.

XVII

Пані Ядвіга Рашовська — уродженка гуралів, білява гірська красуня — була років на п'ятнадцять молодша від свого чоловіка Яна. Її насильно видали заміж за солдафона-рубачу, і він привіз Ядвігу на Волинь, звив затишне гніздо для неї. Маєток, п'ятдесят десятин найліпшої землі, конфіскованої в селян, належали Ядвізі. Підкомісар поліції Рашовський оглядав господарку по неділях, а в будні він рухав державними справами.

Ядвіга прижилась на волинській землі — власний маєток, молодий сад, озерце. На кресах не дуже й погано. Українці бунтують, повстають? Ядвіга в Лозівці майже з перших років окупації. Ніхто в її маєток і камінчика не кинув. Для чого поліція! Власне, Ядвіга була винна, що Антон потрапив батраком у маєток Рашовських. Вона вмо-

вила чоловіка, щоб дав змогу на власні очі побачити кому-ніста.

— Кохана, клопоту з ним не оберешся.

— Я хочу,— надулися її губки.

— Моя кохана, нема нічого такого, щоб твій пан для тебе не зробив.

Випадок допоміг підкомісару. Він виконав наказ свого міністерства і задовольнив примхи жінки.

Для батраків у Рашовських був окремий будиночок, прилаштований до кам'яних хлівів.

Антон зупинився перед цегляним особняком. Подвір'я широке, перед скляним ганком — клумба квітів, обсажена рожами.

— Хлоп'є! — окликнула з вікна Ядвіга.

— Прибув на службу,— повернувся до неї Антон.

— Що? Ходи до мене! — поманила пальцем.— Ти — Чорнобай?

— Я.

— Пхі...

Ядвіга вважала, що Чорнобай мусить бути високим, ставним парубком, з міцними плечима, широкими грудьми. А він середнього зросту, звичайнісінький батрак. З першого погляду у неї пропав до нього всякий інтерес, і вона ані крихти не вірила чоловіку, що буцімто Антона не можна було нічим зігнути... Рашовська появлялася на подвір'ї, батраки ховалися по кутках. В легеньких чобітках з підківками, в англійських вузьких штанах, з нагайкою, вона щоднини на рисаку об'їжджала свої поля. У сідлі трималася легко, вправно. Могла весь день не злазити з коня. Забачивши, що чиясь худобина влетіла у шкоду, гнала навпрошки. Кінь падав під нею.

Чорнобай втрапив на жнива. Ядвіга хотіла чим скоріше оджатися. Жнива були мізерні, й селяни охоче наймалися на заробітки: своє не вродило, якимось треба перебиватися.

Щоб бути біля Антона, найнялась з іншими й Зінька на поденне. На панському теж не дуже вродило. Тільки й того, що широкі гони. Як і скрізь, жито ріденьке, колосок здоганяє колоска.

Із своїм Ядвіга швидко впоралася. Скосили, зв'язали й у стіжок. Рашовський посіяв п'ять гектарів спілки у свого сусіда, племінника графа Рачинського — Кучковського.

Граф наділив племінника землею, але шляхтич не мав з неї користі. З року в рік він віддавав землю у спілку. Земля змарнувалась, поросла пириєм.

Коли вечеряли, Ядвіга завітала у батрацьку халупу. Повскакували наймити з полу, тримають миски в руках.

— Чорнобай, я хочу завтра зробити обжинки.

— Робіть. Хіба хто заважає?

— Хам! Як ти з панею розмовляєш? Я хочу не просто скосити жито, а як було колись: пісні, дівчата вінок несуть. Мені подобається цей український звичай,— проходжуючись, хльоснула вона нагайкою.— Тебе в селі слухаютьсь? — зупинилась перед Антоном.

— Я ж не солтис.

— Я хочу, щоб дівчата вийшли у поле в вишитих сорочках. Вибери, яка з них найкрасивіша, а ти вмов, щоб вінок принесли.

— Дівчата будуть ті, що ви їх найняли на роботу. Тепер не панщина, пані Ядвіго, щоб людьми перебирати.

— Грубіян, а я за тебе вступалась. Я справлю обжинки,— заокотіла Ядвіга підківками по цементній долівці...

Вранці батраки з косами-грабками, дівчата-поденщиці з граблями, з юрками за поясами рушили в поле.

Ядвіга перегнала усіх конем, зіскочила перед ланом жита з коня. Пропустила поденників, щоб часу не гаяли. Коси зашаркали в сухому житі.

Дівчата стоять з клуночками над шляхом.

Ядвіга пустила коня.

— Ви знов з глечиками? — злобно на дівчат.— Викладуйте клуночки! Я кого попереджала, щоб з собою ніякого посуду на поле не брали. Чий глечик?

— Мій,— озвалася Зінька.— Воду я винесла. Жарище ж!

— Мужички, сонце вас пече! — і давай топтати чобітками глечика.— Мене не обдурите! Це ж ви, буцім воду на поле несете, а в обід шугаєте під полукипками, щоб жита нам'яти. Воду у бочці вам вивезуть!

— Пані Ядвіго,— виступила з гурту Зінька.— Ми не вашого десятка, на чуже не зазіхаємо.

Рашовська підскочила від тих слів, замахнулася нагайкою.

Блиснули коси на сонці, косарі поверталися брати новий загін.

Зінька й оком не мигнула.

Ядвіга опустила нагайку, луснувши по землі. Нагайка пересікла траву, прорізавши вузьку борозенку.

— Беріться за роботу, хамки,— кусала пані губи.—

Обіди лишіть над шляхом. Ви й за пазуху зерна можете насипати. Витрушу!

Дівчата стали кожна на покіс. Граблі скачуть по груддю, підбирають жито, котять його в купи. З дівочих лиць піт краплинами, а ззаду снопи, снопи. В'язальниці впорались з поstattю, косарям наступають на п'яти.

Смажить високе сонце. Гаряче повітря мріє над ланом жита. Дихнути нічим.

Косарі тнуть при самісінській землі. Стерня голками коле ноги. Дівчата підскакують, як горобці.

Піт заливає очі, стікає на підборіддя. Язики лижуть солоні губи.

Земля потріскалась, неначе зійшла потом, а він став сіллю.

Під обід з маєтку привезли у бочці воду. Косарі коси покидали, в'язальниці — граблі та й збіглись до воза. Бляшаний кухоль біля бочки на ланцюгу.

— Дайте мені крапельку!

— По черзі!

З-за полукіпок Ядвіга на рисаку. Наскочила на робітників.

— Мітингувати біля бочки! Чорнобай, ти їх скликав?

— Спрага, а не я. В горлі пересохло.

— Пані Ядвіго, язики не ворущаться.

— У вас язики не ворущаться! Злетілись і торохтите, як панську землю ділити. Почекайте, я наділю кожного. В'язальниці розбіглися до покосів, не пивши.

— Так працюватимете, через тиждень обжинка не справлю,— кричить, хоч і бачить, що більша половина ниви стоїть у полукіпках.

Зашаркали коси в житі...

Ядвіга заглянула в бочечку.

— Дівчата, ану, по одній воду пити.

— Не хочемо.

— Я хочу, щоб ви напились. Вода смачна,— пригубила кухоль, а що залишилось, на стерню хлюпнула. Заграла вода золотом, земля золото випила.

— Ступай ти.

— Ні, ти,— в'язальниця до в'язальниці.

Ядвіга ніби дратувалась. Наливала води у жменю і поїла коня. Одна дівчина зважилась. В'язальниці не змигнуть з неї. Випила, щаслива, до дна, втерлася рукавом і ще попросила. Тоді інші осмілились, пішли, як гуси до річки. Ядвіга міряла дівчат з ніг до голови, наче товар. Дійшла

черга до Зіньки. Зачерпнула води, піднесла до губ і не віднімала, поки й краплини в кухлику не залишилось. Вільніше дихнули груди, наче на світ народилася. І світ став милішим.

— Ти ніби найвродливіша,— грайливо мовила Ядвіга.— У тебе глечика я розбила? Заробиш. Глечики на щастя б'ються. Принесеш мені сьогодні вінок?

— Чому я?

— Ти мені сподобалась. Коли мені щось хочеться, хто б не ставав наперекір, нічого не вдіє.

Зінька простувала по колючій стерні, високо піднімаючи ноги.

«Коли б Антон не служив у тебе,— плюнула б я на тебе і твоє хотіння!..»

Стелились покоси, як зжаті думи, снопи в'язались, як невгамовані болі, і полукіпки росли, як сум.

Ніби зійшовши із старовинної картини, появився на полі Кучковський. У високому циліндрі, застебнутий на всі гудзики. Чемно вклонивсь Ядвізі.

— Прителіпався вартувати, щоб зайвого не забрала?

— Шляхетна дамо,— жажнувсь Кучковський.— Як ви могли подумати? З обжинками вас вітаю.

— Дякую.

— В старі добрі часи, коли я навіщав графа Рачинського, приїжджаючи сюди з університету, пані Ядвіго, які обжинки справлялись!

— Я теж сьогодні справляю.

— Таких ви не справите. Ніхто не справить. Лишень послухайте. В економії розставлялись столи. Із замку Вишнівецьких шестірнею влітав граф. Збиралось шляхетне панство. Графиня Рачинська одягала біле плаття. Приносили вінок. Цілу ніч фейерверк над Горинню. А в парку, в тінистому нашому парку,— каскади веселкою. Такого не буде. Шляхетне панство не вернеться.

— А ми? Ми нездатні?

— Ні я, ні ви не здатні,— ствердив Кучковський.

— Як це не здатні? Польща відроджується!

— Послухайте, не відродиться. Усе пропало, пані Ядвіго.

— Ви завжди верзете нісенітницю.

— Я щасливий, що у мене немає дітей, що я скоро умру.

Ядвіга відвернулась од нього і слідкувала за в'язальницями, за косарями. В Зіньки раз за разом рвалося перевесло. Солома суха, наче терня. Скрутить дівчина пере-

весло, пов'яже юрком, придушивши снопа коліном; перевесло рветься і сніп розсипається. Жбурнула спересердя перевесло. Ядвіга, наче дика кішка, підскочила до дівчини. Підспів Антон, вхопив її за руку. Три пари очей, впертих і рішучих, жорстоко перезирались.

— Пані Ядвіго,— наблизився Кучковський.— Невже так можна? В старі добрі часи графиня Рачинська ніколи подібного собі не дозволяла. Вона виїжджала до женців у фаєтоні, іконки, хрестики їм дарувала. Для подібних справ існував управитель. Де ти, шляхетне панство?

— Щоб мені вінок був! — погрозила Рашовська нагайкою. Ногу в стремено, кінь піднявсь на диби.

Кучковський похитав циліндром: «Дали владу гуралям. Недавно сама за косою підбирала, а зараз в шляхетство пнется».

— Бог на поміч,— порівнявся він з косарями.

— Спасибі за добре слово.

— Працюємо?

— Як бачите.

Косарі покоси кладуть, він за ними підтюпцем.

— Графа Рачинського не пам'ятаєте? Не молодого, старого. Мблодий з Варшави не виїжджає. Де вам пам'ятати?.. Молоді. Я пам'ятаю. Приїду бувало з університету... — Кучковський втомився, відстав і, жалкуючи, що ні з ким не знайшов спільної мови, вернувся.

Його садоба виднілась на горбку. В одному будинку вміщалися хата, хлів і стодола. Окрім верби перед ганком, ніякої деревини не росло. Розповідають, подарував граф Кучковському землю, а племінник не здатний був щонебудь путнє зробити. Гине земля і він на ній.

Косарі допомогли в'язальницям снопи в копи скласти.

— Нізащо не понесла б я, Антоне, цій гадюці вінка, якби ти не служив у неї,— підбирала Зінька колосся.— Довго вони тебе в маєтку триматимуть?

— Набридне, Зіно, і проженуть.

XVIII

Справляв Березюк іменини і Петра запросив у гості. Ніколи не пив Гнатюк за одним столом з паном, але запрошення сприйняв, як належне, не відмовився. Без Петра тепер ніщо не обходиться. Ставлять виставу — Петро на почесному місці, в першому ряду сидить, обмірковують, як ліпше «свято праці» провести — Петра кличуть.

Березюк щедро вгощав. Михайло підніс імениннику вітальну адресу від імені «Рідної хати». Проголошували тости. Виголосив і Петро за многії літа. Березюк обняв Гнатюка, і вони розцілувалися. Петру здавалося, що господар хати має його за найвищого гостя. Він почув, як Михайло невдоволено кахикнув, коли обнімалися з Березюком. Березюк Петра поцілував, а Михайлу просто вклонився, коли той передав вітальну адресу. Лише з Рашовським і з Петром управитель поцілувався.

«Ми тепер з ним ніби рівня,— випивав Петро чарку за чаркою, цокаючись з Березюком,— ми з ним покажемо, як хазяйнувати».

Управитель давно радив Гнатюкові переселитись на хутір. Купити десятидесятень у Кучковського, розпродавши свої клапти. Петро не зважувався, але кортіло.

Розходились з іменин, ледве на ногах державсь. Михайло, панянки, Зося та Рая танцювали під рояль. Ніби й Гриць там був, бо Петро чув, як крізь сон, його голос:

— Нам добратися б до урядових посад!

— Хто вас пустить?

— Будемо старатись!

Березюк сам проводжав Петра. Тиснучи руку, улесливо мовив:

— Добродію Гнатюк, чи не могли б ви бути скарбником у «Рідній хаті»?

— Я б не міг бути? Пане Березюк!..

— У вас природний талант обходитись з грішми.

— Що гроші? Гроші усе! Були б у мене гроші, багато грошей, я б і вас купив, пане Березюк. Аби здох, якщо брешу.

— Вам проспатися слід,— лагідно мовив Березюк.

— Вибачте, я щось не те сказав,— прояснилося у Петра.

Рахуючи чужі паркани, допхався він до свого подвір'я. Стукнувся лобом у двері. Антоніна упхнула його в хату. Як був у чоботях, так і розвалився на ліжку. Вона хотіла роззути його.

— Нализався...

— Що? Я нализався? Ким ти мені приходишся? Захочу і розженюсь з тобою! В один момент розженюсь. Та ти знаєш, хто я? Я скарбник! Сам Березюк не проти б стати моїм тестем, але я подивлюсь...

Антоніна постелила собі на лаві.

Василина, наче голодна вовчиця, никає у ванькирі.

Дочекала старості. Петро з Грицем співають. Покинути б їх і перебратися до Павла. Він обачніший.

Люди олію прийшли бити. Антоніна сама справляється.

— Петре,— мати над ліжком.— Свято завтра. Пречиста. Завтра виспишся.

— Га?

— Гриць пізніше вернувся і то в школу побіг. Вчора знов Чимерис приїжджав.

— Чимерис? Я ж сказав, що мене дома нема.

— Підвода загуркотіла. Петре, він знову приїхав!

Петро зірвався і, як опечений, дременував у сіни та на горище.

Василина відставила драбину в куток і на подвір'я.

— Добридень, свате! Не забуваєш нас.

— Кажі, де Петро?

— Ось тобі маєш. Під запаску його сховала?

— Не може він пропадати з дня у день. Поб'ю зараз олійницю на кусочки, щоб ні вам, ні мені,— потрясав Чимерис кулаками.

— Сватоньку, вгомонися.

Антоніна в довгому зашкарублому фартусі виглянула з шопи. Чимерис до неї.

— Де чоловіка сховала?

— Дядьку Гнате, він з іменин від Березюка не вертався.

— Чом ти мені не віриш, свате? Хіба б я тебе дурила? — примовляла Василина.

— Він не вартий того, щоб я гонився за ним, як собачка. Порядні люди так не роблять. Родич, а гірше татарина. Нині я не одступлю. Якщо його через годину не буде, ломець олійниці.

Чимерис не допускав збитків. Щоб його пропало? Вдові позичав мішечок прілого жита, стягував з неї через п'ять літ. Нікому не дарував. Хотів Петра обкрутити навколо пальця, а Петро з нього дурника робить.

— Іди, свахо, клич сина, бо не відступлю.

— Зачекай, хіба тобі горить.

— Най тобі горить! Люшнею прижену його від Березюка!

— Жени, або я не даю.

Поснував Чимерис коло воза і на вулицю.

Василина зачинила сінешні двері, подерлася по драбині на горище. А Петра й близько немає. Зачувши лайку на подвір'ї, він сплигнув у сіни, пригнувшись, перебіг світлицю

і вискочив з ванькира через вікно у сад. Лише б Чимерис не подався до Березюка. Сорому не обберешся.

Гнат походжав сердито під ворітьми, стеріг подвір'я. Він не сумнівався, що Петро ховається.

Минуло з півгодини. Перевалюється Петро, як качка, вулицею.

— Дай боже! — до Чимериса здалеку.

Чимерис мовчки потиснув руку. Потім:

— Ти й справді з гостини. В святковому. Ой і вибив би тобі бубну, будши твоїм батьком.

— Все якось складається, коли ви навідається, мене дома нема. Розминаємось... За олією, либонь?

— Ні, на тебе подивитись. Давно не бачив.

— Заробітку нема. Стільки часу одбирає. Не рад, що зв'язався.

— Давай продамо, щоб і ти, і я без клопоту.

— Хто її купить?

— Найдуться.

— За безцінок? Праці вкладено, дядьку Гнате...

— Тоді забирай у мене патент.

— Знайшли церкву, де богу молитися. Умова є умова. Через п'ять літ самі віддасте.

— Дай мені грошей хоча б на податок: про прибуток я й думати перестав.

— Полічіть макуху в шопі. Я її не приховую. Що вам належить, те й візьмете.

— Кожного разу рахувати? Колись з тобою я б в одному нужнику разом не сів би... Старість мене зігнула. Всю ліпшу землю осадники одрізали до своїх масивів, а наділили суглинком.

— Яке моє діло.

— Дай на податок, а решта пропадом.

Петро перебирав у кишенях пальцями, рахував.

— Не перший раз, як родичу, уступлю вам, хоч наперед упевнений, що програв. Дасте мені розписку, що за цей рік зі мною розрахувались, аби потім без претензій.

— В мене слово тверде, як камінь.

— Гроші люблять не слова, а документи.

Гнат підписав розписку, заховав гроші у гаманець. З Гнатюком не потягаєшся. Коса найшла на камінь.

Легко здихався Петро Чимериса. Двісті злотих ніхто не згубить, але, як би там не було, до кінця року він повновладний господар.

Зачинив ворота. Сусідська курка під ворітьми порпалася.

— Акиш, щоб ти здохла,— попудив за нею.

Курка злякалася, залопотіла крильми.

Набридли Гнатюку сусіди. Так і пильнуй. Якщо не курка, то поросся вскочить на вгород. Шкодять на кожному кроці. Вибратися б на хутір, щоб земелька укупочці й нікого близько!

Меле під шопою млинок. На печі париться сім'я. Петро обвів поглядом людей: мало.

— Переодягнувся б, а то в святковому,— Антоніна йому.

— Роби закладку: сім'я тріщить! Ет, баба,— пробурмотів він.

Антоніна підстилку у форму, лопатками сім'я вигребла. Важко їй півпуда підіймати, але несе під гвинт.

«Навчилася»,— відзначив Петро.

— Гляди, аби гвинт не дуже закручували, бо поламають. Я зараз.

На подвір'я вступив старий Шумейко з палицею і сказав:

— Петре, кличуть тебе. Нікого послати, значить, мене. Іди до Березюка.

Петро завагався: нащо зв'язався з Березюком? Павла нікуди не кличуть. Пожертвує він їм, внесе свій внесок, де треба за нього вступаються... Мусив іти. А там усі в зборі.

— Моє шанування,— проспівав дяк.— Не забули, що завтра в Почаїв їхати?

— Хіба й мені їхати?

— Аякже, добродію Гнатюк,— промовляв Березюк.— Завтрашній день стане знаменним. Ви повинні бути раді, що будете учасником вигнання москалів з нашої лаври. Волинь, Галичина, вся Україна святкуватиме цей історичний день. Ви, як свідома сила, не повинні стояти осторонь.

— Я не поїду,— совався Петро на лаві, наче просився.

— В найрішучіший момент ви задкуєте? — вперся олов'яними очима Юзефович.— Я говорю про вашу і свою національну гідність. Нарешті ми мусимо мати свою власну церкву.

— Хіба вона зараз чужа?

— Вона ворожа нам! Гляньте вище свого носа. Збудуємо власну церкву, а там і державність. Не над поганенькою Горинню, над Дніпром вибудуємо хутори,— доводив дяк.

— Дайте мені над Горинню хутір, і я більше нічого не хочу,— совався Петро.

— Ви боягуз,— напосідав Березюк.— Сіно по досвітках перевозили. Від сіна не відмовились! Я вас, як брата, ввів у свою хату. Хто вчора давав слово бути скарбником? Ви зрадник!

Петро нервово запалив цигарку. Глибоко затягнувся, задихаючись їдким димом.

— Панове, у мене затра робота. Якби вільний, хіба б я проти?

— Яка робота? — витягнув Березюк шию.— Не крути!

Петро одсунувся ближче до порога.

— Звичайна робота. Коні я вам можу дати. А потім Гриць поїде. Коли б з кожної хати по одному поїхали, шапками б монастир закидали.

— Нам не потрібні ваші коні. Брат за себе відповідає; а ви за себе. Павло теж з нами. І він поїде.

— Невже б не обійшлося, панове, без мене. Який завгодно внесок я дам для тієї «Рідної хати».

— У нас не відкуплюються! — крикнув Березюк.— Куплене ми не продаєм. Або воно служить нам, або ми його знищуємо. Ви розумієте мене, Гнатюк?

Він погодився їхати, важко піднявся з лави й позадкував до дверей.

Голова поболювала з учорашнього перепою, а зараз розвалювалася. Попався в ополонку — не виберешся. Присунувся додому, мов туча, сидить, як сич надутий, на покутті. Здихався Чимериса, а Березюка?

Антоніна подала обід. Ще не сіла з матір'ю, Петро потягнув носом над стравою.

— Ет! — покотилася миска по долівці.

— Схаменись! Що з тобою? — відскочила Антоніна до порога.

— Знов борщ із здоров? Тхне гнилятиною!

— Бійся бога, — мати з ванькира.— Я борщ варила.

Ніякого здору не клала. Може ти, Антошко, кидала?

— Мене і в хаті не було, мамо.

— Іжте самі, щоб вас земля поїла,— виліз Петро з-за столу і грюкнув дверима.

Недовго носило його. Вигнав людей з-під шопи, накинув колодку: свято уже зайшло.

— Антошко, завтра в Почаїв! Рихтуйсь!

Стоїть вона біля бильця. Руки на грудях. Задумалась.

— Петре, їдь уже сам.

— Ти мені жінка чи приبلуда? Я сказав, щоб і писку твого не чув.

— Чого їй справді їхати? — вступилася Василина. Вона не хотіла, щоб Петро появлявся з Антоніною серед багатіїв. Та й він сам казав, що незручно брати жінку на виставу чи на іменини. Слово не те скаже, не так подивиться. Хіба вона знає, як поводитися в порядному товаристві? Порпається з горшками, і квіт.

— Ви за неї руку тягнете? Відколи? — гасав Петро, мов несамовитий, по світлиці.

— Ти ж не раз говорив, що тобі зі мною в компанії буде соромно, — не рухалась від бильця Антоніна. — Говорив?

— Виказувати? Тикати мені тим, що сказав? — штовхнув Петро Антоніну в груди. — Я тебе з-під тину взяв: у старця ходила б. Не слухатись? Уб'ю! — накинувся з кулаками.

Антоніна зігнулась, щоб не вдарив її в живіт.

Василина і то жахнулася: в ній заговорило материнство.

— Збісися! Що ти робиш?

І їй дісталося, поки вигнала його з хати. Вчепившись свекрусі за ший, дотягнулась Антоніна до ліжка у ванькірі. Свекруха подала води, щоб умиласть. Розсік Петро каблуком щоку. Око запухло, затекло кров'ю. Хоча б сльозинка в Антонініних очах, лише губи стиснуті.

Василина замазала рану йодом, відірвала шмат ганчірки від чистої сорочки.

— Господоньку, розмалював він тебе на свято. Що то злоба з людьми робить, — приговорювала вона. — Вік свій змарнують, бо не до пари. Хіба ти не бачила, за кого заміж виходила? Тепер і йому, і собі світ зав'язала.

— Мамо, не мучте.

— Ви самі себе мучите.

Петро снував мовчуном. Гриць спорядив воза. Крутився, як дзига, перед дзеркалом, хвалячись, що їдуть здобувати Почаїв.

Василина не розуміла, чому треба виганяти монахів з монастиря. Моляться собі й хай моляться. Гриць торохкотів, що це зовсім не монахи, а москалі, що треба своїх монахів поставити. Скільки не бувала вона в Почаєві, ніяк не може погодитися, що в лаврі інші попи, ніж на селах. Не подобається їй нововведення у своїй церкві. Що то за молитва, коли у ній все розумієш? Де таїнство боже? Покійний Яків до такого б не пристав, а він умів молитися, царство йому небесне.

В Пилиповій хатині не повернутися. Обліпили всілілу повітку, яка стояла колись причепою біля хати. Хмиз, солома у ній зберігалися. Грім не вдарив у причепу — зруйнував хату. Нова ліпленка з малюсінькими сіньми. Двері зачиняються на кілочок. З сіней у хату дверей нема — звисає мата. Віконце не вздовж, як звичайно буває в хатах, а впоперек. Велике вікно забирає тепло. Та й ставити його ніде. Ввійшовши у хатину, впираєшся у піч. В куточку відро з водою стоїть. Навпроти печі — піл: ліжко Королів. Діти сплять на печі. Під віконцем коротка лава. Ні стола, ні стільців.

Проте Королеву хатину люди не минають. Бідна вона, нуждою і муками світиться. Зате привітна. Сходяться сюди на вечорниці. Сидять, гомонять, розказують, хто що знає.

Пилип оповідав Якиліні, як Чернобай накрив страхового агента з солтисом. Вони, скориставшись тим, що Король — темний селяк, підробили підпис і самі одержали задопомогу. Але Антон їх на чисту воду вивів.

Відхилилася мата.

— Можна?

— Заходь, Іване.

— Я не сам, з Бартком.— Іван викотив низенький одрубок з-під припічка і, як завжди, вмовстився біля самої печі.

Бартко руку трохи підлікував, не носить на хустині, а в рукавиці. Лівою здоровкається.

— Де ж ваші козак і дівчина?

— Певно, з Диким граються.

Іван прикро зморщився.

— Максиму-козарлюзі гостинець купив. Не в Почаєві, а у нас в лавці.

— А ти розкажи, як там у Почаєві було?

— Ні, розкажи ти, Пилипе, як твою задопомогу замотали,— поцікавився Іван.

— Якби не Антон, пропало б,— махнув Пилип рукою.— Золото, а не чоловік Антон.

— А я, ондечки, не знаю, з чого почати,— примружив хитрі очиці Іван.— Словом, їхали свататись, а одержали гарбуза.

— Хто ж з нашого села?

— Звісно, хто. Березюк, Шумейки, Гнатюки. Хто ж більше?.. Почну з того, як їхалось. Шумейків парубок у

солдатське вбрався. Лях, та й годі. В офіцерське б, а то в солдатське. Тьху!.. Я панянок віз.

— Швидше, Іване, кажи, бо смеркає.

— Для мене ночі вистачить. На свято людей, як море. Пруться, дурні. Ми завернули не на постійний двір, а прямисінько в монастир. А там, ондечки, каша й годі. Летять усі, мов показалися. Зірвалися мої і теж туди. Крик, гвалт: «Геть москалів!» Хоругви свої на церквах чіпляють. Коли звідки не візьмись монах. Розкуйовджений, ряса — дрантя одно. Свинопасом, мабуть, у лаврі. «Люди! — кричить. — Вони вас хочуть продати папі римському. Бийте їх!» І почалось місиво. Хто із шматною, по ребрах!..

— Богомольців били? — вихопилось у Бартка.

— Лупили, аж курява підіймалась. Я вам кажу, якби не поліція, одні трупи привіз би додому. Шумейковому око підбили, а Березюк капелюха загубив. Поліція не дала докінчити. Наш патлатий теж за них. Обіцялися йому з Почаєва вищий чин привезти, а привезли синці під очима.

— Аж теперечки прояснилося мені, людоньки, чому вони Антона проклинали. Може, й нас уже папі римському пропили? — забідкалась Якилина.

— А дулю в зуби!..

XX

Підкомісар довго не приймав: довелося чекати. Гриць замучився в душній черговій. Сновигали поліцаї. Вводили і виводили, очевидно, заарештованих. Чоловіків і жінок. Штовхали дулами гвинтівок у спину.

— Бидло, бігом!

— Не бийте, паночку. І солтис б'є, і вїт б'є, і осадник б'є...

— Гнатюк, до підкомісара! — покликав черговий.

Гриць не знав, чому його викликають. Підкомісар прогулювався по кабінету. Від стола до дверей по м'якому килиму.

— Кликали? Я тут, прошем пана. Гнатюк мене... — м'яв Гриць козинок форменого картуза.

— З Лозівки? — продовжував ходити Рашовський по килиму.

— Бге ж.

— В ремісничому училищі вчишся?

— Так.

— Не подобається мені твоя поведінка. Підійди сюди! Розкажуй, які урядові посади сняться тобі ночами?

— Пане підкомісар, ви смієтеся?

— Пам'ять коротка? — Рашовський поклав на стіл свої волохаті руки. Скоцюрблені пальці з довгими гострими нігтями не розпрямлялись, лежали на сукні й нервово посіпувались.

«Хто видав?» — напружував хлопець пам'ять.

— У поліції — не в Березюка на іменинах. Грати на роялі ніхто не буде, і ти на падеспань мене не запросиш. Я нагадую: ти бурмотів щось відносно державних посад.

— Я?

— Не вдавай з себе невинне ягнятко. Тут постерунок.

— Я нічого не говорив!

— Шпикам я ніколи не вірю, а вухам своїм вірю! Я змушу тебе говорити, щеня! — постукав по столу Рашовський пальцями. Його голова, лиса, як коліно, зморщилась. — Хто підбивав тебе на крамольні розмови?

— Ніхто.

— Заманулось бидлу урядових посад? Ти знаєш, хто маршал Пілсудський? Він — сама слава і велич Польщі. За те, хто посміє лиш подумати, а не то що сказати щось проти влади, ми вішаєм!

Гриць скуливсь. Ледве стояв на ногах перед шефом поліції. Тенькало в колінах.

— Листи від брата-більшовика одержуєте?

— Давно одержували.

— Ти читав?

— Читав...

— Більше читати не будеш! Якщо не посаджу тебе, дякуй старшому братові, — підкомісар натиснув кнопку. В дверях поліцай взяв під козирок.

— Розв'язати язика!

— Слухаюсь!

Коли згодом Гриць знову опинився в кабінеті, комір синього піджачка був розірваний.

— Чого вам від мене треба? — запитав він слабким голосом. В голові шуміло.

Рашовський підсів до Гриця.

— Чорнобая знаєш?

— Ну, знаю.

— Будеш висліджувати його. Замітиш будь-що, відразу ж на постерунок...

Перед Грицевими очима попливло, попливло...

— Будеш?

Він мовчав.

— Затявся? Язик відсох? — підкомісар потряс його за підборіддя.

Гриць і не застогнав.

Били шомполами. Ногами.

Пробирався Гриць у село понад Горинню. Заліз в осоку, допався до води і пив, пив, наче хотів висушити річку. Увесь був потовчений, ніби його пом'яли у ступі.

Мати турбувалася: Грицька нема дома. Появився, накинута на нього.

— Носить тебе, швендяло нещасне!

Він піджачок під пахвою держить. Комір розірвано. Хоча б озвався. За вечерею й ложки не взяв.

Не почули, коли встав. Навшпиньки вийшов з хати. На вигоні під липою латав піджачок, аби не видно, що розірваний. Комірець з трудом пришивається. Думки в голові розтріпані. Березюк обіцявся: «Закінчиш ремісниче, на інженера влаштую. У Варшаву, у Відень поїдеш. Там і депутатом у сейм, добродію Гнатюк...»

Ніс в училище розроєні в голові думки.

Дзвінок задзеленчав. Галасують учні, біжучи в клас. Грицеві велено до директора. Пан директор зняв одні окуляри, протер. Зняв другі, протер. Глянув через подвійні:

— Гнатюк?

— Я, пане директор.

— Від сьогоднішнього дня ви не учень ремісничого училища. Вас виключено.

— За що?

— Наказ у коридорі. Ви вільні.

Ноги наче одубіли.

— Ви вільні. Не заважайте мені!

Одірвав Гриць ноги від паркету. В коридорі пробіг наказ очима. Виключити, як політично ненадійного.

— Дзінь добри, пане Гнатюк.

Озирнувся: поліцай Заремба стоїть і всміхається.

— Прошу зі мною.

Тепер Гриць не чекав у черговій. Підкомісар був добрий.

— Каву питимеш?

Гриць мовчав, думав: «Слова з мене не добудете».

— Роздратований, що з училища фюїть? — свиснув

Рашовський.— Я, звичайно, можу допомогти. Адже ти розумний хлопець. Я хочу, щоб з тебе були люди. Випий кави.

Гриць втупив погляд у розчинене вікно. Вишня махала гіллям. На листочку зачепилося павутиннячко. Маленький павучок ковзався на ньому, плів ниточки.

— Ти згоден, щоб я допоміг?

Павучок збільшувався, і павутиння розгорталося, росло.

— Слідкуватимеш за Чорнобаєм — в ремісничому учитимешся.

Гриць відвів погляд од вікна.

Скоцюрблені пальці підсовували чашечку кави.

— Ти оглух? — не стерпів підкомісар.

— Я слідкувати не буду!

Підкомісар вдарив Гриця кулаком в обличчя. Хлопець похитнувся, але ще стояв на ногах. Підійшов сержант Заремба, нагнув його за карк...

Вечоріло. Вкинули Гриця у глибокий віз і привезли в село. Тихцем підкинули непритомного в сад, ніби поліція ні в чому не винна.

Падали зорі з холодного неба. Він не бачив. Гупали яблука об землю. Не чув. Мурза, спущений на ніч, прибіг у сад. Лизнув Грицеві руку й жалібно заскавулив.

Вночі небо холодне і падають зорі...

Не пам'ятав, як його знайшли і принесли в хату.

Антоніна теплим молоком напувала. Петро кляв поліцію й казав, що Грицько догрався. Наталя приходила й плакала. А Павло не показувався.

Мати схилилася над Грицевою головою — скорботна, сумна, тиха ласка жевріє їй в очах. «Що б сказати їй», — думав він і захопивсь:

— Мамо, від нашого Івана лист був...

— Що ж ти мовчав? Що ж ви всі мовчали? Ховали від мене? — розкинула вона руки і зашепотіла: — Де він, лист?

— У Наталі, мамо.

— Лежи. Води захочеш: на ослоні.

І вже її нема. І більше їй нічого не треба: що Іван пише?

«Розкаже сестра матері, що три роки, як лист прийшов. Павло не схотів його читати, Петро лиш у руках подержав, — мислив Гриць. — Ми з Наталею прочитали. Вона мусила заховати його і нікому ні слова, бо поліції страшно».

Не роздягаючись, присіла Василина на кріслі. І хустку не знімала. Розв'язала лише під підборіддям. Втомилась, біжучи.

— Каже Наталя, що давно прийшов. Чому ж ви мовчали? — і подала давнього листа.— Читай же.

Він і почав:

«Добрий день, а чи вечір, тату і мамо! Кланяюсь вам, брати і сестро».

— Сину, батька давно вже нема, а ти й не знаєш. Сину... Грицю, читай, не дивися на мене.

— «Живу я добре. Одружився. Маємо роботу хорошу. Стільки заробляємо...» Далі, мамо, повикреслювано, туш-шю залито. Нічого не розібрати.

— Хто повикреслював, щоб йому руки повсихали. На пошті викреслювали?

— Цензура.

— Слава богу, знаю, що він живий. І оженився? Був же несміливий. Чи побачу тебе, сину? Не муч, Грицю, читай же!

— «Бачу часто я вас, мамо, у сні. Ви проводжаєте мене кудись. Сняться мені дуб, і Горинь, і гора. Передавайте від мене низький поклін усім родичам та сусідам. Ваш син Іван та невістка Олена».

Мати держала листа в руках. Наталя сховала його в хустині у прискринку, і він був, як новенький, навіть не пожовк.

Якби Петро не загував чобітьми, довго сиділа б, і дивилася б кудись за стіну, і бачила б те, що ніколи не побачить.

— Петре, лист від Івана. Наче поговорила з ним. Треба йому відписати. Оженився. Має жінку Олену.

— Гриць і відпише,— сказав Петро і вийшов.

А Грицеві було непереливки: відлежатися б, хоч звестися як слід на ноги, та Петро проходу не дає: «В гноеві порпатися будеш. Вчився і марно!» В самого ж була гадка: «Школа, а там повіється Гриць з дому. Батьківщина — земля, сад, коні — залишиться для нього».

Покульгав Гриць до Березюка. Може, він вступиться, щоб в училище повернутись? Давно на вулиці не був. З насипом майже закінчили, скоро бруківку стелитимуть. Стріне кого на вулиці, вітається. З людьми давно не бачився. Он Зінька біжить заклопотана.

— Добрий день.

Зінька через дорогу:

— Всипали тобі чосу, що першим здоровкаєшся?

— Заросте...

— Це ж волам хвости крутити тепер? Не лише нашому братові непереливки...— і одвернулась.

Стукав, стукав Гриць до Березюка, не впускають у покої. Кухарка з ганку:

— Нема пана дома!

Зашкутильгав з фільварку. На алеї, посипаній пісочком, Зося з Володькою-семінаристом попід руку. Ідуть, а його наче не помічають.

XXI

Бачили, як підкомісар Рашовський, пришпоривши жеребця, увігнався на фільварок. А чого?

Вони домовлялися з Березюком про святкування «дня праці».

— Скільки вам прислати поліцаїв? — руба запитав підкомісар.

— Гадаю, пан сам прибуде.

— На жаль, не зможу,— зізнався Рашовський.— На моїй шії двадцять два села. Двох поліцаїв вам вистачить? Чорнобай хвіст не піднімає?

— Про Чорнобая пану більше відомо: він служить у вашому маєтку.

— За «день праці» ви відповідаєте головою.— Рашовський став прощатися. Березюк запрошував його на наливку, але той відмовився.

Підкомісар поїхав, а по селу поповзла чутка: хто прийме уніатство, житиме, як сир у маслі.

В лавці Хима хапала кожного за рукав:

— Ви чули?

— Не вірте, щоб як сир у маслі...

— Силою будуть. Залиш схизму і матимеш добрі заробітки, кажуть. У місті ксьондз дітям бубонці, брязкальця, тріскачки, ляльки дарує. До костьолу заманує.

— Химо, хіба вам страшно? Ви ж ходили їхньому святому Антонію молитися.

— Ходила, бо то така причина: якщо наш святий відкаже, то, може, їхній змилується.

— Дурниці.

Так і вважали. Однак Самійло Горошків упіймався на гачок. Оженився на полячці, вихрестившись на католика. Але не допомогло. Він бідний, вона бідна. Одна біда була в Самійла, стало дві.

Петро помітив — жито з комори кудись дівається. Загорне, щоб було рівненько в засіці, а вранці — яма. Не інакше як хтось краде. Розповів домашнім, протяг від комірних дверей нитку, так що головою не зачепишся; ввів її через вікно в хату і прив'язав бляшанку.

Минула ніч. Тиша.

Петро в комору — жито на місці.

Пильнував і другу ніч. Десь за північ, коли саме сон добрий, бляшанка тарах-тарах! Прокинулись Гнатюки. Петро до комори, двері відхилені. Підповз на пальцях і двері на ключ. Злодій ключа підробив, відімкнув комору, а вийняти забувся.

— Петре! — голос із комори.— Відпусти, більше не буду.

Гнатюки давай піднімати людей. Злетілися сусіди, мов на пожежу. Хто з вилами, хто з дрючком.

— Не відчиняй комору, бо втече!

Злодій кидається із засіка в засік, а здатися не хоче. Виплигнув на горище і піднімає черепицю.

— Тільки скочиш, так і на вилу посаджу! — погрожує старий Шумейко.

Злодій знову униз:

— Петре!

Антоніна з Грицем підбігли до дверей.

— Скажи хто, і ми випустимо!

— Антошко, Грицю, гетьте від дверей, бо зачавлю обох,— замахнувся Петро сокирою.

— Виходь! — обступили сусіди комору.

— Дилі виймає!

Петро рвонувся на крик.

Бахнув хтось по дилах дрючком.

Петра нема, Гриць знову до дверей.

— Хто там?

— Я.

— Хто?

— Самійло. Пусти, Грицю.

— Геть, бо рішу! — налетів Петро.

— Петре, не кричи,— засіпав Гриць брата за рукав.

Примчав Михайло мов очманілий. Спросоння навиворіт у штани вбрався. Кишені теліпаються.

— Де він? — заревів.— Я йому в'язи скручу.

Самійло з комори:

— Хто двері одчине, ломом голову провалю! — і бухнув чимось важким об підлогу, аж комора здригнулася.

Верещать кругом, що Самійла Горошкового заступали.

— Виходь, Самійле-бандюго! — гатить кулаками в двері Михайло, а відчиняти побоюється. — Виходь, злодюго! Як це ти до моєї комори не добрався?

— Ти сам бандюго! — Самійло несамовито.

— Мало тобі на стайні дісталось. Убити б тоді.

— Чом же не вбив? Ти гірше поліцаїв людей мордував. Федора Брегу сечею ти поїв!

— Мовчи, злодюго.

— Через тебе, через таких, як ти, зробився злодієм. Ви усім верховодите в селі, кровіцю в нас ссете. Заріку осадникам продали. У вас вони не забрали. Вам лишили. За обгризки з панської помийниці ви, як собака тичня, служите. Люди, хіба я брешу? Якщо брешу, вийду і убийте мене кілками. Хіба я з розкоші став злодієм?

Михайло лупцював у двері, не давав Самійлу говорити.

Старий Шумейко, конопатий дідок, заводив:

— Не слухайте злодія! Не слухайте вихреста!

Василина ламала руки: що воно буде?

— Мамо, вони уб'ють його, — Антоніна до неї. — Скільки він того жита украв? Гарнець-другий.

Петро носився навколо комори, щоб не упустити Самійла.

— Петре, — поклікала мати. — Пусти його. Ви ж товаришували колись.

— Не скімліть! Товариша знайшли. Попросив би, позичив би мішечок жита.

А Самійло кричав у щілину:

— Для мене нема поляків, нема українців, абись я луснув. Є ті, що спина гнуть, і є ті, що на наших спинах товчуться.

— Петре! — горлав Михайло. — Катай до Березюка за наганом. Застрілимо, і кінець.

— Вартуй двері!

Сусіди попускали дрючки, але пильнують комору.

Гриць стояв, як на терені. Петро від комори — він на східці.

— Відійди! — зіпхнув Михайла. Той і не отямився, як Самійло щмигнув прожогом у сад.

Петро, що робить, ні з ким не радиться. Знайшов квартирантів. Взяв Сурку, якій був дав злот, коли її чоловік помер, а Цаль відмовив на похорон грошей. Ніхто не хотів до Гнатюків у комірне, а Сурка згодилася: Цаль на вулицю витурив. У місті — дорожнеча, ніде не прихилишся. Подалась на село. Її діти: Абрам — підпаском може, Резя на машині шиє. Одно мале. Петро згодився за десять злотих та щоб всяку роботу, яку потрібно по господарству, робили. Прорубав для них двері, аби вони через подвір'я не ходили.

Узяв завдаток і перерахував. П'ять злотих держав на долоні. Куточки вуст так і ворушилися. Антоніна застала його, коли перераховував удруге. Пальці зламались, оціпніли в кулаку. Сунув руку в кишеню.

— Висліджуєш! — витяглися його губи.

Складав гроші на хутір. По грошику стягувався. І ніхто не знав його таємниці. Крився від матері, від жінки, від брата. Ходив у поле і злодійкувато облюбовував десятини Кучковського. Вибрав місце — похилий горбочок з широким лугом. Вибудував в уяві хату, широку клуню, муровані хліви. Усе обійстя обсадив. Сад аж до лугу. Загородився живим плотом, що й не пролізеш. Зжився з тією уявою: по ночах снилися десять десятин — укупі. Прокидався, ввижалось, що насправді уже живе на хуторі.

Кучковський клаптиками розпродував землю. Петро розніював:

— Скільки продав?

— Півдесятини. Дорога, не накупишся.

— А де відрізав?

— Над шляхом.

Легшало: похилий горбочок не куплено, похилий горбочок дочекається на нього!

Проте інколи здавалося, що хтось випередив його — купив миловане місце, далеко від шляху, з широким лугом, з вузькою польовою лінією. Хапавсь безтямно за серце і безглуздо дивився в землю. Тіпало.

— Антошко, коли цукор, щоб по півгрудочки.

— Йї то вже можна цілу? — допікала, доводила до одчаю синова скарєдність навіть Василину.

— Я сам півгрудочки б'ю ще раз надвоє.

— Пили колись внакладку, тепер уприкуску. Матері

алієш, братові жалієш, собі жалієш, хоч дитині своїй не жалій! — не допивала Василина каву, забиралась у вань-кир.

Антоніна, Гриць вислизали з-за столу.

Дрібки цукру лежали на кінцях стола. Петро притискав до грудей бляшану коробку.

— Що я для себе вбиваюся? — підбирав кусочки.— Недоділ ще не так прикруте! Позатягає вам животи мугузою!

До роботи гонив усіх безжалісно. Гриця з кіньми — на озимину, Антоніну — в поле гречку в'язати, матір — на вгород. Сам з олійниці не вилазив. Нікого не наймав: своїми вправлявся. Сурку з дітьми теж своїми вважав. Абрама до худоби приставив. Сурку примусив, аби в садку теребухи збирала на сушину. Нікому спуску не давав.

Осінь лягала на землю: роботи було чимало.

Скоро дощі, за дощами заморозки, а там і зима кістлявими пальцями постукає, замете завірюхою. Хто прочищав Ялинець, вивозить купи хмизу. Петро запасся дровами, не хмизом — грабовими колодами.

Треба й Сурці взимку погрітися. Впросила отця Олексія, аби відпустив їй хуру гілля. Резя до півночі над машинкою сидітиме, обшиватиме батюшчину сім'ю.

Повернувся Гриць з поля. Заїхав на гречківку і Антоніну підбрав, хоч і не по дорозі: доброго круга дав. Абрам пригнав худобу з пасовиська. Зібралися усі на подвір'я. До олійниці завізно. Люди на клунках перед шопою розмовляють.

Коли везе Іван Сурці дрова.

— Ворота одчиніть! — кричить і ляскає батоном, аж луна розлягається. В надвечір'ї далеко чути.

— Кому там ворота? Заткнуло б тобі! — виповз Петро з олійниці.

Гриць послав Абрама, щоб одчинив.

— Абрам! — тупнув Петро ногою.— Я тебе одчиню, чортеня.

Хлопчина позадкував до хати, злякано притуливши до грудей руки.

— Одчиняйте! Чо' баньки повилуплювали? Не бачили мене? — не розумів, що трапилось, Іван.

— На вулиці скидай, бо на подвір'я не пушу,— вперся, як бик, у воротах Петро.

— Блекоти об'ївся? — Іван з воза.— Ти ж у комірне її взяв!

Гриць, Антоніна підступили до воріт. Люди з клунків повставали, повиходили з олійниці.

— Паночку,— ламала Сурка перед Петром руки. Вона усіх називала: «паночку».— Де ж я з дровами дінусь?

— Подвір'я в мене ти не наймала.

— Змилуйтесь, паночку.

— Не кривись, як середа на п'ятницю. Сьогодні на подвір'я, завтра у хлів залізеш.

— Петре! — Гриць умовляв брата.

— Петре, посоромся людей! Що ти робиш? — взяла Антоніна його за руку.

Сурка, пригнічена, забита, зігнулася, мовби милостинню просить.

— Паночку, скільки вам доплатити? Аби тихо.

— По злотому в місяць.

— Дзінкую вам. Платитиму, але тільки впустіть, аби не на вулиці.

Петро відступився від воріт і, наче нічого й не було, поплівся в олійницю.

Антоніні зробилось недобре. Скарлючилась і не вставала з ліжка.

Сіли вечеряти.

— Ти чого сваришся? — заступився Гриць за Антошку.— Через тебе Антося злягла.

— В заступники? В адвокати? — кинув Петро ложкою об стіл. Дерев'яна ложка розкололася.— Чиє б теля ревіло? Довчився, що порядне товариство знатися з тобою не хоче. Якби не я, знаєш, де б ти був?

— Діти, господь з вами,— звелась Василина.

— Знаю, про яке порядне товариство плещеш! Воно й тобі ще боком вилізе!

— Грицю, будь ти розумніший,— вмовляла, зітхаючи, Антоніна.

— Лежиш? — повернув Петро до неї голову.— Лежи. Я по грошику стягуюся, а вам би розтринькувати. Самійла хто випустив? Тепер за Суркою тягнете... Взяв на свою голову. Треба ж було, щоб за комірне накинула. За себе печуся? Якби не я, давно б з торбами попідтинню...

Мати забрала Гриця з світлиці.

Страва вихолола.

Вогник у каганці почав сліпнути. Петро дмухнув, загасив. Роздягся і мовчки ліг, повернувшись до Антоніни спиною. Вона зіщулилась біля стіни, як зайчєня.

Тепер він вечорами просиджував з Михайлом у «Рідній

хаті», обмізковували, як святкуватимуть «день праці», а Михайло готувався до весілля.

Вмерле у Петра воскресло. Давня образа заворушилася. Як клекоче чорна вода, закипали ненависть, біль і лють. Віддалася б Рая за чиновника, за семінариста, за кого завгодно, а то ж за Михайла, за товариша!

Відбули весілля, Петро напився як чіп. Ввів Шумейко молоду до себе у хату, а Петро поставив у світлиці собі постіль.

— Головонько моя бідная,— це і спатимуть нарізно! — засмутилася Василина, а про себе прошепотіла: «Дожився, довело чуже коханнячко до краю».

До родів було ще далеко. Антоніна не знаходила собі місця. Любить він її чи ні? Вона любить і готова прощати.

Увечері побігла до матері, вся в сльозах.

— Поможіть, мамо.

— Біда якась?

— Він спить нарізно.

Стара Мар'яна обхопила доччину голову й пестила довгі коси

— Мамцю, дай зілля.

— Доню, не дурій.

— Мамцю, ти посилала дівчат до Горині, щоб із сходом сонця вмивались.

— Вмийся і ти.

В халупі міцно пахло зілля, лежало купками на підвіконні, висіло пучками за образами, віхтями на жердині. Було від усякої простуди, від лихоманки.

Антоніна пішла, а на світанку, мов химерна, побігла до Горині. Попід панським муром, поза густий парк.

Річка тремтіла, вигойдувалась, міняла барви. Хвиля линула з вічного і переливалась у вічне.

Над Лицаркою зачервоніло небо. Долиною трава зелено-червона, річка зарум'янена.

Антоніна ввійшла по коліна у воду. Черпала жменями, хлюпала на обличчя. Вмивалася вона, і вмивалося сонце. Одірвала долоні від очей — сонце пило воду. І вже було два сонця — одне у небі, а друге в Горині. Потім з-під хвиль виринуло друге, третє... багато сонць.

Ніхто її не спитав, де була: треба було в поле.

Копали картоплю. Виснуло, пливло кудись бабине літо. Курликали журавлі й тужно кигикали дикі гуси.

Картоплю привозили у мішках і зсипали в льох. Возив Гриць, а Петро зсипав.

Надвечір привезла Антоніна, щоб зготувати копачам вечерю. Підкотила возом до льоху. Розпрягає коней поспішаючи.

— Усе забрала? — Петро з-під шопи.

— Що накопали, забрала. .

— А де ж копачі?

— Копають, поки сонце сяде. А я вечерю готуватиму.

— За картоплею треба їхати!

— Скільки вони там накопають. Полежить у хмелин-ні,— вмовляє Антоніна Петра, розпрягаючи коней.

— Стий! Не розпрягай. Я сам поїду.

Антоніна одступила від воза.

— Завдавай мішок на плечі!

— Петре,— й не доказала.

— Завдавай, стоїш як гора!

Взяла, мішок вислизнув з рук, так і сіла біля нього. Наче відірвалось щось усередині.

Він розкрив рота, аби загримати на неї.

Антоніна підвелась і помаленьку подалась із подвір'я, щоб уже ніколи сюди не вернуться.

XXIII

Гриць стояв на драбині, обривав яблуню, що вигну-лась над провулком Горошків. Рогозяний кошіль висів на колючці. Золоті ранети самі просилися, щоб їх знімати з гілки. Повітря в саду бродило молодим вином.

Багато він передумав, відколи очунив од міцних поліцейських побоїв: ніколи в житті його нога не ступить ні в «Рідну хату», ні на фільварок до Березюка. Від одного берега хлопець відплив, а до другого не приплив. Був на стрімкій течії. Випустив з комори Самійла: його в тюрму не посадили, бо вкрав дріб'язок — менш ніж півпуда. Відміг-ся штрафом. Вступався за Антоніну, але і їй не допоміг. Як припливти до того другого берега?

Гриць піднявся вище на щабель, яблуня загойдалась і жовтобокi ранети загупали на землю, покотились у прову-лок.

«Десь має бути дорога до іншого берега»,— міркував Гриць. Нікому не заїкався, що Рашовський хотів зробити з нього шпигуна, приставивши до Антона. Але Гриць не здався. Що думають про нього там, в училищі? Поліція пустила вигадку, буцім він червоний. І це підіймало Гриця.

Якби стрітись з Антоном, щоб розповісти усю правду. Він не погодився висліджувати, вони знайшли когось іншого.

Яблуко викотилося з рук і покотилося по драбині на землю.

Якраз ішла Зінька: -

— Яблука губиш,— підбрала й перекинула у сад.

— Зінька? — сповз він з драбини.— Про вовка помова, а вовк і в хату, кажуть. Думав якраз... Держи фартушок! — пригнув дріт і насипав їй з кошеля.—

— Не розщедрюйся, Петро угледить, по голівці не погладить.

— Злякався я його,— мовив недбало, а на думці: «Як спитати про Антона?»

— Антошка вас покинула? — запитала Зінька.

— Покинула.

— Петро не ходив перепрошувати?

— Я з матір'ю ходив. Не хоче вертатися. А в тебе що нового?

Зінька держала в одній руці зібгані кінці фартушка, а другою вибирала яблуко.

— Оце смачне,— показала хлопцеві кругленький рачет.— Якщо смачне, вгадаю, що думаєш,— і вкусила білими рівними зубами.

Гриць почервонів і сказав:

— Про мене різне плетуть. Але я не продався їм! Хочеш розкажу все, як було? — й став запопадливо розповідати, прошучи, щоб звела його з Антоном.

Зінька забула, що держить надгрижене яблуко, не пропустила жодного слова.

— А ти вже цілком дорослий, Грицю,— мовила вона.— Хочеш, приходи до Короля на вечорниці. Дякую за яблука.

Він проводжав її, дивлячись услід. Не засиділась у хаті. Приодягнена, з корзинкою попрямувала через Барткове подвір'я на вигін. Йшла легко, ніби ноги самі її несли. Біла вишивана сорочка надувалась у рукавах і за спиною. Спідниця билася низом в коліна. Коли Зінька переступала перелаз, Гриць побачив її схилене лице, сповнене непомітним смутком, мрійливі очі, що наче шукали щось у траві. Але, переступивши перелаз, знову пішла упевнено, твердо ставлячи ногу на землю. Так ходять, коли знають куди.

Гриць піднявся на драбину й довго ще бачив дівочу постать, яка маячила під липами.

Кошіль висів на ключці.

«Якби яблуко не викотилося у завулок, чи заговорила б

Зінька зі мною? — задавав собі запитання. — Як же показатися до Королів?»

День для нього видався надто великим. Якби міг, сам заступив би сонце, щоб швидше повечоріло.

З саду вартував за Зіньчиними вікнами. Коли вже вона піде?

На вечорниці збиралися поодинокі. Бартко приносив куцу руку — обрубок у шкіряній рукавиці. Сідав під вузьким віконцем, ховав руку в кишеню і мовчав.

Приходив Прокіп і вмощувався поряд з Бартком. Іван приносив на вечорниці вогню в люльці. Пихкотів люлькою у комин.

З печі, з-за комина, висувався Максимцьо. Ганнуся підтримувала його, щоб не упав.

— Дядьку Бартко.

Хлопчика ніби не чули.

Якилина забивалась у куток. Наслинивши пальці смикала прядиво і виводила на веретені тонку нитку.

Каганця не світили: гасу шкода. На припічку жевріла люлька.

— Дядьку Бартко, розкажіть про війну.

— Замовчиш ти чи ні із своєю війною! — сварилася мати.

— Хіба вам жалко?

Люлька згасала. Тоді зовсім чорніло в хаті. Іван доставав з комина ніж і на коліні колов скалки. На припічку загорався вогник і радісно лизав Іванові кострубаті пальці. Він підкладав скіпки.

— Може, Ядвіга й не пустить його, — казав Прокіп.

— Рано, — зітхнув Бартко.

— Як же суд? — спитав Пилип.

— Суд, хе-е-е, — не приймав Іван од вогню пальців.

— Хоча б на ліки відсудив. Закон є чи ні?

— Казав адвокат, що, може, й відсудять.

— Відсудять? Хе-хе... Казав пан, кожух дам...

— Повинні одсудити! — мовив Бартко. — Це ж проти-законно, щоб бити. Свідки ж бачили! Ціле село було. Я першим на суді розповім.

Іван не перечив. Кивнув розкучманою головою, мовляв, чого хочуть? Щоб одсудив мужикові?

— Дядьку Бартко, розкажіть, — з-за комина.

— Пилипе, втихомир хлопця.

— Не кричи, Якилино, він у тебе один, козарлюга, — обізвався Бартко.

— Один жити не дає. Сиди, як і Ганнуса, спокійненько. Максимцьо визирає з-за комина.

Бартко прослужив від початку й до кінця світову війну. Сків у Карпатах, під Перемишлем ледве жаба цицьки не дала. Кидало Бартком по усіх фронтах — від Балтики до Бессарабії. Знає, як мамалигу з бринзою їсти і як кренделі в маслі жарити.

— Що ж, можна й розказати. Стояли ми над річкою Серет, начеб над Горинню. Сніг по коліна. По один бік ми, по другий австріяки. Мерзнемо в окопах. Коли на їхньому боці димок. Чуємо гукають: «Камрати!» Браття, себто. Грітись кличуть. А тут зашпори в руки заходять. Наш офіцер — мордище і в макітру не влізе. З дідичів. «Не висовуйтеся з окопів: стрілять буду!» Блима наганом. Зашпори заходять, ценькаємо зубами. Австріяки карабіни з широкими штиками у сніг. Було не було, підіймаємось. Куля д-з-дз! Офіцер наш вистрілив. Що довго думати? Підсадили дідича на свої вузькі багнети й за окопи викинули. Тоді й самі гвинтівки у сніг. Гайда, хлопці, грітись! Браталися, значить,— погладив Бартко бороду: сидить, як святий.

— Оце я пони́маю,— Іван з-під комина,— на штики і не рипайся! А ви — суд... Дідича? Оце пони́маю!

Дикий загавкав, аж розривається.

Пилип відгорнув мату і у сіни.

— Чш-ш, брешеш, мов на чужого.

В хатину, згинаючись, увійшов Антон, Зінька, а за ними й Гриць.

Якилина зразу ж чорну хустку на вікно, аби не дивилося й не виказувало.

Засвітили каганець, і стало видно обличчя.

Антон посадили усередині на маленькому стільчикові. Зінька — на нарах, біля Якилини. Один Гриць не знав; де йому притулитися, і стояв безпорадно. Іван Мостовий — його далекий родич — глянув на нього, мов упізнавав: Гриць чи не Гриць?

Пилип викотив поліно й запросив:

— Умошуйся, хлопче.

Максимцьо притих на печі.

— Хто казав, що дорогу, ондечки, не вимостять. Ти Пилипе?

— Хіба я один. І Антон казав.

— Гадав запаряться, а воно...

— Гадав? А я стояв на своєму: кістками нашими устелять, але буде! На чие вийшло? Тепер Прокіп хвалиться, що відсудять жінці на ліки. Брехня! Сто раз брехня!

— Не думай, Іване, що всі дурніші від тебе,— відрізав Прокіп.— Взяти б Антона. Чоловік побілів у тюрмі. Усе село виділо, як солтис гнав її, мою Гапочку, на шарварок.

— Закон є чи ні? — втрутився Пилип.

— При чім тут дурніший, розумніший? Я кажу, правда панська завжди зверху, а мужицька під ногами,— витяг Іван люльку і повагом став набивати.— Теперечки поженуть одного з другим відсвятковувати дорогу, аби дивився, як у фаєтонах по твоєму поту їздитимуть.

— Правда, Антоне, що сходку збиратимуть?

— Правда,— замислено.

— І тифу нема? В могилу б їх загнало!

Гриць не встрявав у розмову. Чуб у нього над лобом хвилює, а далі розсипався, ніби на вітрі.

— Так збиратимуть?

— Не лише у нас, по всіх селах...— Антон розказує, як це буде.

Сидять, слухають напружено. Бояться пропустити бодай одно слово.

Якилина смикала прядиво. Прялась тонка нитка й намотувалась на веретено. І, наче нитка, намотувалися думки з почутого.

Зінька з темряви дивилася на Антона. Каганець висів перед ним на дротині. Від світла, яке падало йому на обличчя, сиве волосся начебто ще більше посивіло, і зморшки на лобі залягли глибше.

Антонів голос звучав тихо, але виразно.

— Сьогодні маємо гостинця,— витяг Антон листівку.— Про бісове «свято праці», про оті шарварки написано.

— Що ж ти мовив нас? Відразу б!

Антон усміхнувся.

Під заголовком листівки, видрукованої на склографі, писалось: «З рук у руки! З хати у хату!»

Окружний комітет Комуністичної партії закликав трудовий волинський люд в день «свята праці» підняти голос проти білого терору на червоних кресах.

— Ми їм покажемо свято! — стискувалися у Прокопа кулаки.

Напередодні того «свята праці» не горів каганець у Королевій хатині. Антон з Бартком стрілися вночі на цвинтарі. Зінька вартувала.

Було вирішено — зірвати мітинг.

До цвинтаря підходили поодиноці: батраки з фільварку, з різних кінців села.

— Воля! — казали Зіньці.

— Братерство, — відповідала вона і вела до місця зборів.

Ніч видалась чорною, ніби небо опустилося над землею. Не білили хрести: все поринуло в темінь.

Зінька звикла, щоб удень і вночі бути на ногах. Ніколи не була перекупкою, а зараз майже кожен день у місті. Нині ледве не попалася. Понесла молоко в гладущику продавати. Щойно стала у ряду з самісінького краечку, як наблизилася немолода уже жінка в тернистій хустині.

— Молоко продаєте?

— Продаю.

— Перелити вам?

— У нас однаковісінькі гладушки. Обмінємося?

Жінка свій виїняла, а Зінька задлубалась і довше, ніж завжди, гладущикок подержала в руці.

— Давайте! — настоювала жінка.

Дівчина підвела голову, поліцейський іде прямо на них.

— Сторгуватися не можете?

«Боже! У тітчиному гладущику листівки!» — не могла рушитися Зінька.

Поліцейський нічого не помітив, лише пробурмотів:

— Де дві баби зберуться, там і ярмарок.

Зінька чатувала, а листівки роздавали, щоб обклеїти село.

Зібрались ненадовго: розходились. Антон — останнім. І Зінька запитувала його:

— Ядвіга не кине тебе шукати?

— Хіба вона знає, де я?

— У село двох поліцаїв приставлено.

— Ядвіга нині строкових так замучила, що й гадки не має, ніби хтось може не спати.

— Що ж ви робили?

— Молотили до півночі. Кінчили, ніхто вечеряти не міг. Попадали на солому, наче знепритомнілі.

— Замучився? — ледве чутно вимовила вона і прихилилась до нього.

Він мовчав.

Шелестіла трава.

— Проведу, Зіно.

Завжди отак: «Проведу»...— подумала вона. З людьми говорив, сперечався, переконував, а з нею мовчить.

Рушили через поля.

Завтра буде жорстокий день.

Перебрали через чийсь суху конюшину і зупинилися на межі.

— От і прийшли,— сказав він.— Виберешся на горбочок через вгород. Чуєш, гнатюківський дуб шумить. Попростуєш до дуба.

Хотіла прийняти свою руку, але він затримав, а другою обняв.

XXV

Видолинком через село пролягла бруківка на високім насипі. На майдані біля криниці казились поліцаї.

— Більшовики, пся крев!

— Я вам на стовп не полізу! — кричав на поліцаїв Березюк.— Менше б пили учора!

— Сам пан нас угощав! Спеціально підстроїв!

На телеграфному стовпі висів червоний прапор. Березюк з поліцаєм підсаджували сержанта Зарембу, але він не міг вилізти: стовп намазано милом.

— Пане Березюк! — заревів Заремба.— А на мурі що?... Знову листівки? Дзвонить, щоб загін поліції алкюром.

— Стріляй по прапору!

Заремба націлівсь, вистрілив.

Павло підсаджував на своїй спині Березюка; Михайло — Юзефовича, щоб обривали листівки.

«Свято праці» мало початися мітингом. Солтис, як сільський староста, переріже червоно-білу стрічку, і Березюк промчить на бричці по гладесенькій дорозі.

Люди повільно сходились.

Поліцаї, переморгуючись, швендяли навколо майдану й обидва намагались держатися ближче до Антона.

Запряжена парою вороних гривастих коней, бричка стояла оддалік. На передку чипів Бартків Шурка.

Іван Мостовий, спершись на костур, слухав, як Березюк вихваляв, яке-то добро шарварки. Бреши, бреши... Коли вигукнув: «Ми будемо вірні маршалу...», висмикнув з-під себе костур.

— Батюшко! Мені пора товар поїти!

Отець Олексій виткнувся з натовпу.

— Геть звідси, темнота диявольська!

— Батюшко, чого ви на мене витріщились? — і почимчикував.

Звично відчинив стодолу. Діловито потер і так сухе клоччя. Потім і соломи віхоть потер. Робив це повільно, наче рзтягував хвилини свого задоволення, насолоджувався своєю роботою. Повільно вийняв з кишені кресало. Притиснув губку на кременці і вдарив. Іскри зашкварчали — димок поповз з-під пальця. Замотав жарину в клоччя і, заховавши у долоні, дув, ніби зігрівав пташенятко. Червоні смужечки між пальцями: на клоччі плімінець, як на свічечці. Обгорнув свічечку соломкою і уткнув в засторонок.

Іван витер руки об штани, як витирають після брудної роботи. Зачинив за собою на колодку, а ключ викинув навмання.

Хату не підпалював: і так згорить. Випустив з хлівів худобу й на майдан.

Солтис клацав у руках ножицями, щоб перерізувати стрічку.

— Мою жінку мало не вбито на отому шарварку. Суд, гадаєте, присудив щось солтису?

— Чорнобай! Знову Чорнобай вас підбуяв? — гукнув Березюк.— Геть комуніста! Геть безбожника!

— Сам ти безбожник! — проштовхувалася Хима до столика. На неї напірала, і вона відбивалася.— Хіба не ти намовляв мене, аби панську віру розхвалювала?

Загуло, завирувало.

— Розійдись! — кричали поліцаї, але бити нікого не наважувались.

Солтис першим шмигнув з майдану. Петро щез з юрби.

Іван вернувся, стояв збоку — перся б в оте море; з балачок діла не буде. Мітинг чи листівочки — слова: ось зараз побачите!

Тріснуло, наче упав грім, і понесло горілим.

— Горимо!

— Де?

— Та в батюшки.

Іван і не поворухнувся.

Натовп рвонуло в один бік, кинуло в другий.

— Люди! — заблагав отець Олексій. — Хто в бога вірує!

Михайло з Павлом щодуху мчали до пожарища.

— Стріляй! — проривався Березюк з юрби.

Ляснуло, відгукнувшись з-над Горині.

Іван обернувся повагом, Заремба заганяв набій.

— Стріляти! — вихопив з-під себе костура і, підстрибнувши, луснув поліцая по голові. Щось важке завалилось під ноги.

— Держіть! Втікає!

Затарахкотіла бричка на вибукованій дорозі. Березюк вдарив по конях.

— Палити! — мотнув Іван патлатою головою і потяг юрбу на фільварок.

— Стійте!

Антон кинувся з усіх ніг. Виліз на мур і, поки розлютований натовп добіг до залізної брами, стояв уже там.

— Зупиніться!

— З дороги, ондечки, бо не помилую!

Виринув Бартко і ткнув Іванові під ніс обрубок.

— Людям хліба треба, а не огню!

Натовп зупинився. Зціпив зуби і підняв кулаки.

Іван обернувся до людей і опустив костур. Постав, наче надумав щось і подався геть.

Натовп перед фільварком не рідів — виростав. Наче греблю рікою прорвало.

— Антоне, говори, — торкнув Чорнобая живою рукою Бартко. — Не так сталося, як гадалося. Не мовчи!

Антон не був оратором. Спочатку промовляв тихо, ніби давило щось на груди, а потім голосніше, упевненіше: «Ми мусимо, коли бажаємо собі добра і визволення, боротися за злучення з Україною»...

На замиленому рисаку простоволоса увігнала до фільварку Ядвіга. Кінь захропів перед людською стіною.

— Горить! — лементувала вона. Замахнулася нагайкою, немов справді хотіла погнати всю цю жорстоку і невблаганну людську стихію, щоб рятувала її гніздо.

Хтось схопив коня за оброть.

— Злазьте пані, — ще й руку подав.

У самій гушці натовпу навгамовно клекотало і захлинялося.

— Комітет! Давайте комітет!

— Хліба! Сам казав хліба, а не вогню!

Шуміло — вирувало.

Плазуючи, Павло продерся під дротом, ускочив на батьківське подвір'я.

— Петре!

Петро з сокирою виглянув із стайні.

— Втікаймо! Шумейки вже горять.

— Втікай, мого не сплять. Порубаю, а не вступлю з дому.

Розпечений білий цинк зривало з будівель маєтку Рашовського, скручувало і котило по полю.

Гарну свічку поставлено небу. Іскри од неї — червоним цинком. Та все в один бік, за вітром.

Комітет постановив: розділити сіно і роздати худобу, а потім до хліба.

Привела і Якилина корівку, рижої масті, рогату. Прив'язала на кілку, біля копиці сіна.

— Їж, миню, їж... щоб молочко дітям. Де тебе взимку поставлю?

Якилина повзала на фільварок. Дрючок, тичечку схопить і несе, вгинаючись.

На фільварківському подвір'ї стариків і жінок наче з мішка висипано. Товпляться до комори.

Бартко відважував жито. Пилип крутився біля ваги. Роздавали намолочене. В снопах і так розберуть.

— Це ж і солому по душах роздадуть?

— Авжеж.

— І картоплю, і буряки?..

До купи жінок приєдналася Наталя з мішечком. Може, і їй перепаде.

— Гей, ви, Брегову пропустіть!

— Без черги? Постоїть...

— Чоловік у тюрмі, жінка, що вдова!

Понесло Наталю хвилею до комори.

— Їй можна б і не давати,— зашущукали.

— Ая, най у братів возьме.

— Доберемось і до них.

Бартко управлявся однією рукою. Спритно ставив гирі, вимірював, ніби із склянки у склянку переливав.

— Записав, Грицю?

— Записав, дядьку.

— Забирай, жінко, на щастя.

Наталя потягла мішок, ледве переставляючи ноги.

Раптом перед коморою розступилися. До дверей товпився панок у поношеній сюртучині.

— Прошем пана,— захищався від стусанів,— хто тут старший! Прошем пана!

— Чого тобі? — вийшов з комори Пилип і відвів панка убік, щоб не заважати Бартку.

— Я — Цаль, комерсант. Мене усі знають.

— Чув.

— От і ви чули. Я не пан, я всього-на-всього бідний комерсант. Маю клаптик землі у вашому селі.

— Добрий клаптик. Дванадцять десятин!

— Боже, що нині дванадцять десятин. Я ж не пан. Я бідний комерсант. Людям допомагаю. Позичку даю. Заберіть собі землю. Хіба я не знаю, що земля не моя. Земля богова. Віддайте мені мою гречку. П'ять кіп гречки. Я бідний комерсант. Коли почув, що тут скоїлося, о боже! Землю собі заберіть.

— Землю віддаєш? Зрікаєшся, значить? Ану, почекай. Сурко!

З натовпу вибралася обідрана жінка.

— Ти знаєш його? — кивнув Пилип на комерсанта.— Просить, аби гречку віддали...

— Паночку Король, хай вас бог милує! Не оддавайте йому, не зв'язуйтеся з ним,— і чимдуж кинулась назад.— Він страшний чоловік!

— Пане Король, що ви слухаєте дурну бабу. Я не пан...

— Не могу.

— Де тут старший, поведіть мене до старшого!

— А я тобі хто? Відчепись, дай людям спокій!

Ще не звечоріло, а село окопалось. Великі й малі дороги перерито глибокими ровами. Виставлено варту.

Антон шарпали то сюди, то туди. Скрізь його недоставало.

Хто запасався добром, а Чорнобаїха, як і до того, колола сірничок начетверо, заощаджувала сіль.

Антон послав Зіньку до Броневського, щоб він порадив, як бути. Мали намір зірвати проклятуще свято, а вилилось у повстання.

Чи знайде вона Адама Сігізмундовича?

Пливли сутінки.

За селом, на околиці, горіла ватра і тихо співали:

— Червона калино, чого в лузі гнешся?

Потріскувала під підшвами щєбінка. Бартко обходив навколо кам'яних комор, прислухувався.

Насунулась ніч. У парку наче хруснуло і нема.

Насторожився.

— Хто там?

Знов хруснуло, ніби хто ламав сірники.

— Хто?

— Свої, аби ти запався, ондечки.

— Іван!

Незграбна постать відсахнулась від бука.

— Вартуеш?

— Накоїв ти лиха підпалами, Йване.

— І тут підпалю. Оступись! — потягнувся до комори.

— Ані з місця! — стукнув костур.

— Панові бережеш?

— Собі... Се ж наше, народне.

— А я кажу: спали, щоб дотла! Огонь нікому не віддасть, зжере. Ондечки, ти довартуєшся.

— По-твоему, в комірне!

— В комірне, а попадая най воду носить,— вимовив він з хвилюванням, наче бачив, як на плечах у попаді хиталось коромисло з відрами.

— Тебе з хати вижене, а сам житиме!

— В моїй? Милосердно прошу!

Постояли трохи.

— Бартко, кажу, одійди!

— Рішу на місці!

Іван видлубав люльку, зашелестів у кишенях.

— Ти що?

— Дай закурити.

— І курить не дам.

— Тьху на твою голову,— і поплівся у парк.

Загорівся маленький вогник і, похитуючись, поплив до річки.

Бартко пильнував за мерехтливим вогником.

Стежила за ним теж ще одна пара очей,— Петро витер холодний піт з лоба. Він сидів на вершечку засторонка, продерши сніпки у стрісі. Звідси видко йому хату, комору, хліви. Підсліпуватий вогник у парку наче опік йому душу. Пальці затріщали, стискаючи сокирисько.

Якилина видоїла досвітком корову, напоїла дітей молоком.

— Женить пасти.

Максимцьо корову на мотузку. Ганнуся з Диким підганяють.

Стриножили на житницьку і дивляться, як сходить сонце.

Корова посунула до Защити.

— Дикий, Дикий, заверни!

Собачка погнався до переліска. Корова фуркнула, і він поскакав у куці. Як залетється гавканням!

— Чого він? — спитала Ганнуся.

Максимцьо покотився клубочком. Став під ліщиною. Дикий мало не розірветься на ліс, що темніє ген-ген над Кременецьким шляхом, гавкає. З лісу вискакують вершники, через шлях і у яр, у Защиту.

«Військо!» — тьохнуло дитяче серце.

— Дикий, цить! — і взяв собаку за вуха.

Ганнуся зловила корову. Розстриножили її. Максимцьо за мотузку тягне, а вона йти не хоче, впирається.

Максимцьо просить, Ганнуся просить:

— Миню іди додому, бо Березюк забере.

По стерні бігли підтюпцем, а дорогою, скільки сил вистачало. Проте хлопчині здається, що з коровою ніколи не добіжиш додому. Жалко йому, якщо на корову нападуть. Але ж там, у селі, мабуть, ні батько, ні дядько Антон нічого не знають.

— Веди, Ганнусю, сама корову, — і помчав наввипередки з Диким. Трохи б, ще тільки трохи б добігти, і їхня хата. Дотягнувся до низького вікна, щоб постукати. Мати виїшла, він слова вимовити не може.

— Ві... ві... військо, — та й сів на землю.

— Де?

— У яру. Мамо, катайте в село!

Нападу чекали з вигону. Варта не дрімала. І Антон тут був.

Виснажена, з опухлими очима вернулася Зінька й казала:

— Броневський десь на селах.

Якилина обірвала її:

— Військо з поля!

Ніби завмерли.

З вигону прискакав вершник.

— Стрільці ескадроном!

Вдарили, затріскотали кулемети з двох боків — з вигону і з поля.

— Жінки і діти у Ялинець!

Кидали відчинені хати і мчали через парк...

Засвистіли запалювальні кулі. Загорілося село з двох кінців.

Верталися назад, у свої домівки.

За купою каміння над ровом сиділи повстанці.

— Антоне, до лісу! — вихопилася Зінька.

— А люди!

Стрільці, розтягнувшись вигоном, пустилися навскач. На них посипалось каміння. Коні заіржали. Однак ескадрон не спинився. Блиснула над Антоном шабля — він посунувся у канаву, а Самійлів кашкет покотився по вибрукуваній дорозі.

— Не стрілять! Живими! — почувалась команда.

— Здаваймося, бо переб'ють! — підняв руку Прокіп.

Повстанців тіснили до муру.

Гриць під кінськими ногами перекотився через шлях і на руках повз у двір.

Петро з відром води стояв на stodолі, пильнував, щоб огонь не перекинувся від Горошків. За хату не страшно: під черепицею.

Гриць ухопив піджачину і виплигнув у сад через вікно.

— Куди ти, сину! — метнулась за ним Василина, але його вже не було.

Стрільці накинулись на повстанців, одірвали їх від муру. Хто не корився, не підняв рук, того валили на землю і зв'язували.

Втихла стрілянина. В селі тягнуло горілим: мало кому вдалося загасити пожежу. Старі хатки дотлівали. Багаті стерегли своє добро, а Пилипову халупу вогонь обхопив.

Ніхто не зганяв людей на майдан, вони самі збиралися з усіх кутків. Невже поб'ють повстанців? Селяни німою стіною насувалися на кіннотників, і було незрозуміло, чи поліцаї й стрільці напірали на людей, чи люди тіснили їх.

На середині майдану біля Рашовського товпились Березюк, Михайло, отець Олексій і Павло.

— Кого ще? — підганяв їх Рашовський.

Березюк і Михайло вказували, кого забирати.

Антонове худе й бліде обличчя витяглось, загострилося на вилицях. З розсіченої поліцаєм шоки капала кров і червонила білу сорочку. Він подивився довгим поглядом на Бартка, той підняв схилену голову і вже не опускав її. Зиркнув на Зіньку. Вона весь час не спускала з нього очей: «Тут я, Антоне».

Майдан похитнувся у напруженому мовчанні.

— Дорогу! Дайте дорогу! — пробивавсь Андрій Брега.

— Стій! — націлювався поліцай дулом гвинтівки.

— Дорогу! Він хліб заарештованим несе! — загув майдан.

Поліцай оступився, і Андрій підійшов до заарештованих.

— Гей, діду! — крикнув Рашовський. — Віддав передачу і ступай геть!

Рідних попроситися не підпустили.

Вели парами. Руки поскручувані колючим дротом, прив'язані до стрілецьких сідел.

По боках кіннотники — шаблі наголо.

— Ключі, де мої ключі? — біг, спохопившись, за Антоном Березюк.

Бартко (він ішов поруч з Прокопом) озвався:

— У мене.

Конвой і заарештовані стали.

— Віддай ключі!

— Вийми з кишені.

Чорнобаїха проводжала, скільки ноги несли. От і побачила сина в парі з Зінькою. Почала відставати. Повели їх за гору, винирнули десь там. Хотіла бігти і не могла. Вони віддалялись од неї, усе віддалялись. Росла довга розлука.

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Вітри поганяли хмарами. Небо ніби присідало над землею. Сходило чи заходило сонце? Ніхто не бачив. Хмари, як велетенські потвори, сунули і сунули з заходу на схід.

Над полями вишуми ранньої осені. І землю, і небо хмелить її тужба.

Нивка жита нежата. Колосся посіріло, клякнуло на межі. Навколо — колюче стернясько, чийсь полукіпок, що наче брів з поля, але збився з шляху та й вгруз у землю, а за ним — чорна рілля.

На середхресній дорозі тополя, як розпач. Тремтить голе віття: зелене листя вітри рознесли.

Гай на горбах вріс у хмари, а під гаєм на мочаристому видолинку від озерця до озерця скаче молодесенький бу-

зьок: не відлетів у вирій, залишився. З поля віє на узлісся смуток, а з лісу на поле — туга. Бузьок клекотить над озерами: залишився.

— Спокійно? — крикнуто з гори. «Спо-о-кійно?» — відлунювалось звідусюд.

— Тиша! — лягло у видолинку.

То перегукувалась прикордонна сторожа.

Гриць мерз у полукіпку. Сидів, зарившись у снопи, чатував за тополею, марив гаєм, за яким — кордон. А там — воля! На волю, до брата Івана! Проте не наважувався вибиратися на дорогу щоб, не датися в руки прикордонникам.

Щойно вони поїхали у видолинку, спустившись на конях, як він виповз із полукіпка. Холодним вітром його пронизало, і він, зіщулившись, добіг до тополі, прилип до її стовбура. Звідси до видолинка рукою подати. Віддихавшись, ще тісніше підперезався путом і навкарачки, припадаючи до землі, пустився полем. Спинився, коли вперся руками в драговину. Намацавши сухіше місце, поповз на животі. Різуха різалась, а він пригинав її і, вже не боячись, що може загрузнути в болоті, уперто добирався до гайка. Бородатий очерет зашелестів, зашепотів з острахом. Розгортаючи його, він підвівся на ліктях і побачив, що спинився над самісіньким джерельцем — перед ним, сумно опустивши червоного дзьоба, стояв бузьок. Підняв одне своє крило, а друге не міг. Воно було перебите. Хлопець ні з місця, і бузьок теж не рухався. Колихався очерет. Гриць завернув убік від джерельця. Бузьок не тікав, ніби був упевнений, що людині зовсім немає до нього діла. Як, лишень, поминув джерельце, бузьок тужливо заклекотів. Гриць оглянувся, щоб прогнати його геть: тільки й бракувало, аби скривджений птах видав його.

Чим далі, то видолинок ставав драговинястіший. Болото гойдалося під колінами і ліктями. Піджачина промокла, сорочка замулилася. Гриць гарячково хапався за чубату купину і повз, повз.

Вечір ставав темніший. Гайок бовванів, і здавалося, що дерева, гнучись од вітру, чіпляються одне за одне і віддаляються від болота. Гриць припадав до стрічного джерельця, ковтав гнилу воду. І знову цупко чіплявся за осоку. Нарешті руки намацали гінке пруття. Він вхопився і відчув, що вибрався на сухе...

Знав: треба якомога швидше спуститися в долину, знав, там річка, а понад берегом колючий дріт. Перелізти через

отой дріт, перебрести річку, а на другому березі можна крикнути, щоб увесь світ почув: «Я — на волі». Він так і думав: лише перепливе річку і гукне. Нехай чують його на обох берегах...

Вечір став ніччю. Ніч лізла в очі.

Тріснула гілочка, і він шарахнувся вбік, сховався за дуба. Невже прикордонники? Прополював очима дерева й кущі, але прикордонників не було. До нього підійшов бузьок: він ступав за ним слідом.

Хлопець усміхнувся, затамував подих і рушив далі. Босі ноги шукали мураву, але натрапляли на колюччя. Загнав терня в підощву, та не витягнув його.

Він чув плюскіт річки, сонне хлюпання хвилі, й ноги самі понесли його. Деревя розступилися. Незчувся, як опинився на галявині. Стало лячно й моторошно. Десь далеко спалахнула смужечка світла і зразу ж погасла. Він не наважився бігти до річки, вернувся назад, у кущі. Морила втома. Бузьок горнувся до нього, неначе й він відчував небезпеку.

Вітер нагинав дерева, і гнівні вишуми ворушили каламутним вечором. Плескав і хлюпотів Збруч. Ніч залягла на його берегах.

Домівка, рідне село під горою Лицаркою залишилося над Горинню. Манівці й роздоріжжя, якими пробивався сюди, вже — позаду. Він наслухав ніч і думав: «Швидше б туди, до брата Івана»...

А на другому березі Збручу в ту ж годину стояв Іван Гнатюк. Грицева дорога — на схід, а Іванова — на захід. З Харкова — через Дніпро і Київ проліг його шлях.

Брати стояли вночі на різних берегах Збручу.

Іван чув гомін дерев з того, такого ж рідного, але ворожого і небезпечного берега. Він виповняв душу і манів, хоч там, де б не ступив, підстерігали муки, а то й смерть. Ішов не на поклін: хотілося обняти матір, але не пора. Там, на тому березі, він не належатиме ні матері, ні навіть самому собі. Тут він — Іван Гнатюк, а там — підпільник, товариш Гонта. І він піджартовував собі подумки: «Вибачайте, мамо, що йду до вас і не до вас. Потепліє, побачимось»...

Тільки-но спустився до самісінького Збручу, ступив у його чорну воду, як навпроти, на тому березі, сказано завалували собаки й почувлись окрики вартових: «Хто йде? Стій... Лови!..»

Іван зупинився: «Провал?!»

На шаленому скаку заіржали коні. Постріли прошили ніч. Раптом увесь той гамір і клекіт відхлинув від берега і покотився, покотився до горба, у темінь ночі.

«Хто ж гине — і рятує мене? Доле людська!..» — спохопився Іван.

А в цей час пси-вівчарки шарпали Гриця. Миготіли батарейки, і промені повисали на колючому дроті.

Вершники з'їхалися колом.

— Вставай, пся крев!

Собаки вгамувалися. Похитуючись, Гриць підвівся. Йому у груди націлились широкі леза багнетів.

— На заставу! На заставу!

Він заточувався. Його тягли силоміць. Він ішов дорогою, що з'являлася і щезала в хистких спалахах ліхтариків. Ступав змордований і до всього байдужий. Обабіч — чорні коні й чорні вершники.

Його упхнули в сторожовий будинок. Побачив у кріслі сутулу постать, а на столі — кулаки, як довбешки.

Оглянувся: скаче бузюк. Прикордонники помітили птаха і засміялися:

— Боцян-революціонер!

Гриць набрався духу і випалив:

— Від вас птахи втікають.

Переступив поріг і почув:

— До більшовиків заманулося?

Він не встиг мовити й слова, як довбешка-кулак ніби відірвався від столу і молотом ударив по голові.

Перед його очима хромові елегантні чоботи і гуп... гуп...

— Я ганявся за бузюком.

— Панські жаби твому бузюку не смакують?

Його били й допитували, допитували й били: так і миготіли кулаки-довбешки й елегантні чоботи. Гриць признався, що втікав до брата, але його ніхто не посилав.

З застави полетіла телеграма-блискавка, щоб староство підтвердило особу схопленого.

Кілька днів лежав у тісній комірчині. Весь горів, як на вогні. Не доторкався до страви, яку йому приносили. Вартові, силоміць розтулюючи рота залізною ложкою, вливали якусь юшечку.

Прийшла відповідь із староства, а там і суд. Присудили накласти штраф.

Люди товпились у церкві. Мухівецький кушнір Лопух віддавав найменшу дочку заміж. Молодий був не свій, з Лозівки.

Із сходів аж до самісінького престолу вистелено килими, рушники.

Піп обміняв молодих перснями, пов'язав руки. Прихожани ніхто анічичирк. Коли хор звеличено потряс церкву: «І-і-і воз-ло-жи-ив есі на го-лови їх ве-енці»,— молодий і молода попливли навколо аналою. І він і вона хотіли зачепити рушник, на якому стояли, аби за ними тягнулося щастя.

Молода — низенька, повна на лиці, щоки білі, не селянські. Вона в дорогому вбранні, в яке позатикано не квіточки, а блискучі коралики. На голові — коронка. Молодий не такий урочистий. Він у білій сорочці, в гастиці золота шпилька, а на лацкані — біла квітка. Зиркає на людей спідлоба. Молода тулиться до нього, але він і не ворухнеться. З'явилися вони на паперті — музики заграли марша. На молодих посипалися живі квіти — м'ята і барвінок. Їх сипали з обох боків родичі молодої. Кидала квіти під ноги батькові й мачусі Віра. Вона брала їх повною жменею. Але коли тітка Варка — її нова мати — хоч і не без упередження, лагідно глянула на неї, дівчина опустила очі й не могла виїняти квіти з кошика.

Коні стояли на дорозі. Молодих посадили поруч, свашки вместилися біля них. В молодого почту менше, бо він жениться вдруге.

— Гоп! Гоп! Весілля їде!

Велика та багата родина в Лопуха — кушніри, кравці, шевці — все ремісники, а не мужики. В кожного з них душа не з лопуцька. Вони в будень ходять ліпше, ніж інші про свято.

Мурована з червоної цегли, на дві половини Лопухова хата. Розчинилась кована дубова брама. В'їхали молоді, а з ними й голосисті свашки із сватами.

Ой, зять нам стелиться
По подвір'ю хмелем,
По сінях васильком,
А за столом, столом
Сивесеньким соколом.

Старий Лопух із жінкою стоять на ганку. Він шуплий, з чорною бородою, а вона широка, як копиця. Благосло-

вили дітей хлібом-сіллю, образами і повели їх у світлицю.

Гості посипали на дві половини, а музики в сінях, щоб усім було чутно.

Столи ломляться від страв. Лопух закотив весілля по-новому, по-міському. Ні він, ні його стара і ні їх родичі не прислужують гостям. Найняли офіціанток з трактиру (Цаль порадив), вони й бігають сюди-туди. Носять у величезних тарелях холодець, на ньому смальцю товщиною в палець. Хрін і гірчицю — в полив'яних мисочках. Печені поросята з рум'яними стегнами, а гуси й індики такі здоровезні, що аж дивно, як вміщаються на тарелях. Качок розносять з різною начинкою — яблуками, локшиною, з печінкою. Під першу чарку смажена капуста на смальцеві, наполовину із свіжим свинячим м'ясом, шинка, яку закіптив сам господар у комині, розставили печені ковбаси, з яких капає жир.

Кушнір Левко сидить поруч зятя. Маленькими очима, що випинаються з-під підстрижених брів, обводить від себе аж кінець столу, спиняється на пляшці оковитої, поволеньки простягає до неї куцу руку. Він не звик відкорковувати горілку штопором: вдарив долонею в денце, і корок вискочив.

— Прошу вас, дорогі гості, беріться за діло, щоб не скисало, — проказав і став наливати зятеві й дочці.

Молоді встали, піднесли свої чарки. Старий Лопух зичив їм:

— Будьте здорові, як вода, багаті, як земля... і... е-е... — нагнув ліниво рукою зятеву голову до себе, чмокнув його в губи, чмокнув дочку, а вони поцілували його в руку і Лопушиху, яка, чи то згадавши свою молодість, чи з великої радості, пустила сльозу і не могла сказати слова.

Гості, особливо ті, що сиділи коло порога, не очікували, поки скінчиться цілування; вихиливши чарку, передавали її сусідові, а самі бралися за те, що кому до вподоби. Забряжчали ложки, виделки.

Не видно за столами Павлової родини. Була в церкві Віра, але притьма побігла додому. Там два братики — Костик і Юрчик — цьому ще й року нема. Мати народила його і скоро після того померла. Нема Василяни. Петро повинен був прийти, але загаявся. Сестру Наталю Павло й не просив. Переїде весілля до нього, тоді нехай приходить: нічого соромитись такою родичкою перед чужими людьми. Своїх людей наїхало з Павлом: тут Березку з Бере-

зючкою, отець Олексій з матушкою, Михайло Шумейко з попівною, Кулінич з солтисівною і навіть Цаль з Цалихою.

Та одному родичеві, хоч і далекому, судилося попасти на весілля: попівському пастухові Іванові Мостовому. Тягали його на постерунок за підпал попівського обійстя, але ніхто не міг посвідчити, що саме він вчинив пожежу. Натовкли йому боки і випустили. А куди йому дітися? Знову в найми до попа. Оце привіз патлатого з попадею, а добрі люди — Лопухові челядники — посадили за стіл, не за такий пишний, як перед молодими, але все ж стіл, хоч і у ванькирчику, біля припічка, та не без горілки. Іван у чистій сорочці, а штанів з-під стола не видно. Челядники компанійські, вміють випити.

— Дядьку, а чому б вам не ожентись? — підсміюють-ся над Іваном.

— Ех, хлопці!.. — І вихилив він чарку до крапельки, а закушувати не хотів, лишень шматочок хліба відломив і держав його довго у вузлуватій пучці. Йому знову налили по вінця височеньку шестигранну чарку. Втома і відчай з його очей заглянули туди і втопились.

Запопадливо витинали музики. Закружляли пари. Дехто підгицував уже за столом. Лишень Павло був зосереджений, серйозний. Він випив небагато. Глузливо зиркаючи на гостей, взяв Варчину руку і, подумавши, погладив її, мов кошеня.

Та ось музика урвалась.

— Брат! Іде брат молодого! — загейкали гості.

І коли на порозі справді з'явився Петро, пропускаючи наперед себе Зарембу в новісіньких погонах підпоручика, Цаль ледве не перекинув стола:

— Гей, ти, капельдудка, марша панам! Марша!

Гості потіснились. Петро з Зарембою сіли навпроти Шумейків і Березюків. Отець Олексій (Петро під його боком) обернувся до своєї попаді й, гризучи поросятину, стиха поскаржився:

— Підсадила його нечиста сила до нас.

Знову горілка пішла колом. Засовався отець Олексій на лаві: це ж до нього Петро питиме, і поки черга не дійшла, виліз з-за столу.

Довелося Петрові пити до попаді.

— За ваше здоров'я, матушко.

— Дякую, але я вже більше не можу.

Тоді Петро, не довго думаючи, підняв свою чарку ще

вище, і, не питаючи згоди, цокнувся з Раєю, яка зараз держала свого келиха.

— Будь здорова, попівно! — гукнув.

— Пийте на здоров'я,— відказала Рая, не знітившись, але так повела бровою, так всміхнулася, закопилівши губки, що Петро миттю перекинув свого келиха й опустив очі, аби не стрітися поглядом з Михайлом, який уже був п'яненийкий і, як завжди, не довіряв своїй жінці.

Отець Олексій походжав по подвір'ю. Спинився коло коней, окликнув наймита, але його не було.

— Де воно потеліжилось, де занапастилося?

— Колего, кого ви там шукаєте? — питався піп Кудкудаков, той, що вінчав молодих.

— Отче Андрію, я вам не колега, а священик Олексій. Шукаю свого наймита.

— Де ж йому бути, сидить десь за столом і дудлить оковиту.

— Не може бути! Хто йому дав?

Гості вже повставали з-за столів. Підбори стукотіли об глиняну долівку, аж пил здіймався. Заремба — молодий, стрункий, чоботи в шпорах, на заздрість усім дружкам і свашкам танцював з молодогою, кружляв нею на всі боки. Павлові стало душно. Він розстебнув піджака і те й знав, що виймав і застромлював у галстук золоту шпильку.

Попівський наймит заснув за столом, підклавши під голову кулаки. Він було поривався до танцю, хотів неодмінно з попадею або з попом, але челядники не пустили.

Попід стіною, щоб не заважати тим, які танцюють, протовпився отець Олексій у ванькир.

— Он де ти коней пасеш, сатано! — накинувся він на наймита.

Наймита хропив.

— Не будіть, батюшко, хай спить,— вмовляли Лопухові челядники.

Проте піп не втихомирився. Він вернувся у світлицю, зачекав, поки скінчиться танок, і підійшов до Заремби.

— Може б ласкавий пан поліцай був такий гречний, що зв'язав мого наймита? Боюся, аби не наробив шкоди.

Заремба дзенькнув шпорами. Нічого не сказав, обернувся й, підійшовши до попової дочки, галантно вклонився їй, запрошуючи до танцю.

Павлові це було на руку. Нарешті й він міг танцювати в парі з Варварою. Вона поклала руку на його плече, а він, обнявши її за талію, вайлуватого тупотів на одному місці.

Матушка бачила, як Заремба осоромив її чоловіка.

— Хіба тобі баньки повилазили, що він уже не поліцай,— засичала вона отцю Олексію на вухо.— Підніми баньки. Він же поручик.

Заремба вибивав закаблуками, а Михайло, щоб затамувати досаду, взяв під руку Березюка.

— Як ви гадаєте, добродію,— звернувся до нього.— А чи не заспівати нам... ну, хоча б «Боже великий, єдиний?..»

— Не пора, не пора, добродію Шумейко. Співайте собі на здоров'ячко на вигоні із своїми пожежниками, а тут, під самісіньким носом поліції...

Тесть кивнув до Михайла пальцем.

— Вас кличуть,— сказав Березюк.

Ведучи Михайла за руку у ванькир, отець Олексій наказував:

— Сину, там наймиток нализався, як свинота. Виволочи його на віз і прив'яжи, а то бешкету наробить.

Михайло відразу взявся за діло. Він розштовхав смілих челядників, ухопив обома руками сонного дядька Івача і, затиснувши йому долонею рота, поніс через сніг.

— П'яного несуть! Пропустіть ви там! Поможіть!

— Сам справлюся,— пробивався Михайло на вулицю.

На ганку наднесло якраз Кудкудакова.

— Уже? Так скоренько набрався? Уподоби мене, господи, і пошли, як раба отого, мислено в раювання небесе.

— Замовкніть! — гримнув на нього Михайло.— Піп називається!..

Отець Андрій Кудкудаков зареготав, підібгав рясу і, притоптуючи, витинав:

І пить будем, і гулять будем,
А смерть прийде, помирать будем.

Дядько Іван не прокинувся, коли Михайло кинув його на віз, як мішок з картоплею, тільки захропів голосніше.

«Його і в'язати не треба. Спить, мов після маківки»,— розмірковував Михайло. Проте зняв з коней віжки, туго скрутив дядька Івана по ногах і по руках, ще й прив'язав до полудрабка. Коли він поважно вернувся до світлиці, офіціантки завалювали гостей солодощами: коржиками, пирогами з сиром, з повидлом, солодкими бабками і навіть морозивом. Було вкочено балони з зельтерською водою.

В Павловій голові все те скакало кругленькими злотими. Йому було шкода, що багато грошей витрачено. Він переводив злоті на морг додаткової землі, на якій могли вирости нові злоті.

Зачали перепивати до молодих. Лопухові належало почити першому. Стигли гості, коли він підвівся з-за столу.

— Перепиваю до вас, зятю і дочко, трьома тисячами злотих, а про решту нехай стара скаже.

Лопушиха перепивала спідницями, кожухами, ряднами, старанно перераховуючи кожну річ, і щоб не забути, загинала пальці.

Петро надивившись на попівну, що сипала дотепи Зарембі, незважаючи на Михайла, занудьгував і, коли музики заграли йому: «А наш Петро добрий пан, добрий пан: має грошей повний збан, повний збан...», він якось мляво посунув до перепою і не пожалкував сто злотих. Ні, що не кажи, а він не буде щасливим, як Павло. Гроші пливуть у Павлову кишеню, як риба в сак. Одружився він перший раз, дай боже кожному. Придбав землі, хату тесть допоміг купити, а він, Петро, посідає батьківщину, та гаразду ніякого. Павло на готовеньке не зорився. Сам микитував, тягнувся. Подейкують, Сяньку на роботі в могилу загнав, але що той поговорі? Собака бреше, вітер розносить. Зараз знову висватав собі дівку, не те, що Петро Антоніну. До всього ж суши голову Грицем: наважився перескочити кордон, а за це штраф, як на малолітнього.

Сидить Петро зажурений. Ні жартів, ні пісень не чує, ніби і не на весіллі.

Спорядили молодку, винесли дубову, мальовану скриню. Навприсядки навкруг неї пішли свати. Розплели косу Варварі, зав'язали її, як молодичю.

Рушив весільний поїзд.

Петро примостився на чийомусь возі. Було поночі, але, як проїжджали повз батьківське подвір'я, він угледів, що на порозі (хата ж зачинена) сидів Гриць. Минали графський маєток, з Павлового двора вийшла колишня теща. Вона несла внука. Віра вела Костика за руку. Вони йшли селом і не оглядались.

Не було в Павла батька, Василина приймала нову невістку, вводячи її в хату, обсипаючи зерном.

Пиля і їли ще більше, як в Лопуха, бо було якось і простіше і зовсім невимушено.

На світанку люди розходились, і Петро зважився погомоніти з Павлом і показав картку з суду.

— Одним штрафом чи одбудеться? Якби ти з Рашовським...

— Ні, я рук не маратиму.

— Ми ж — браття!

— Стара пісня.

III

Антоніна спородила сина. Мар'яна прийняла роди. Охрестили Степаном.

Антонініні тугі груди спорожніли, зробились, як порхавки. Дитина цмокала і верещала.

Мар'яна допікала дочці:

— Втоптала ти свій ряст. Змарнувала барвіночок.

Антоніна мовчала, не сміла перечити. Брала свого сина і шкандибала пріч з очей, в Защиту.

Осінь колисала червону калину над яром, а вона колисала дитину.

Мар'яна охолола.

— Давай, доню, сина, бо тобі ж на роботу пора.

Два тижні відробляла Антоніна попові коло хлівів, замішувала мулярам глину за те, що він охрестив її первенця. Зараз — в Рашовського. Дотла він згорів. Страхова компанія відшкодувала збитки, осадницький банк видав позику. Сам він лише інколи навідується, а усім порядкує Ядвіга. Вона така заповзята, що нікому не дає спуску. Довга нагайка наче приросла до її руки. Ще й не зоріє, а осадничка вже на ногах. Гміна, бач, постановила, аби шарваркове люди одробляли в неї на будівництві. Далась Ядвіга взнаки не лише біднякам. Прискакала якось і до Павла Гнатюка.

— Запрягай коні!

— Можливо, пані Ядвіга змилосердиться і дозволить не рухати нині моїх коней?

Скипіла підкомісарша, розмахнулася нагайкою й оперезала Павла через усі плечі.

Павло з батогом до наймита:

— Чом не нарихтував коней? Виїжджай возити опоку!

Кам'яні, просторі будівлі виростали, як гриби після дощу. Антоніна не раз дивувалась сама, що то за причина, що Ядвіга більш-менш ставилася до неї лагідно. Не було жодного муляра, каменотеса, аби не скуштував її нагайки. Хто підносив крейду, хто місив глину, хто випилював балки, — всякий поводив очима за осадничкою.

Чорнобаїха безсила, куди там їй носити півпудові каменюки. Люди затулять її собою, допомагають. Угледіла ж Ядвіга.

— Не носіть мені каміння скопом, як вівці, а гуськом. І нічого підсобляти паршивці. Вміла виховати комуніста, нехай подужає тягати камінь.

Побрели люди один за одним. Чорнобаїха — згорблена, чорна хустина на лоб насунулась. Зігнулася, підняла каменюку, а руки тремтять. Ні рушити, ні розігнутись несила. Посунулась Настя задки ногами, не випустила каменюки з заклякких рук, а Ядвіга з нагайкою.

Проте осадничка ні разу не вдарила Антоніну. Кожного вечора давала пляшку молока.

— Можливо, не вистачає? — допитувалась.— Я б могла давати більше.

— Дякую, пані. Він же маленький.

— А усміхається вже?

— Усміхається, пані.

— Як жаль, що в мене нема дитини. Якби в мене була дитина, я б її в молоді купала...

Антоніні ставало не по собі. Вона швидко пускалась додому і зовсім не могла збагнути, як така жорстока й немилосердна осадничка раптом перероджувалась.

Ядвіга часто просила:

— Принеси мені свого хлопчика.

Але Антоніна так і не принесла показати свого сина осадничці.

Вдарили перші приморозки, потрусив сніжок. Спинилися роботи в маєтку Рашовського. Ядвіга ретельно розрахувалася з Антоніною: дала їй поношену сукню, камізельку і коцика.

До різдва Мар'яна з дочкою сяк-так перебивалися. Годувалися тим, що зібрали з городу. А для Степана молока нема. Треба засолодити крупничок. Останнє спродувала Антоніна на склянку цукру.

Петро й не думав навідуватись. Але на самісіньке різдво Васирина докопалася в снігу. Ніхто її не чекав.

— Внук мені вечерю не несе, то я внукові принесла,— сказала і кошика поставила на лаву.

Антоніна обернулася до стіни, сховала внука від баби. Він розкричався. Лупав синіми оченятами, пхикав і надував довгого носика.

— Покажіть. Покажіть мені отого колядника.

Мар'яна не могла довше мовчати.

— Василю, було б ліпше свого сина напоумити, ніж нас так паскудити. Як жити їй з дитиною? — кивнула вона на Антоніну.

— Мамо,— мовила та з докором.— Хіба їх болить?

— Ой, не болить, доню. Бодай він вивернувся, хто тебе так зле переїхав.

Василина стояла коло дверей в кожусі, засунувши руки в рукави.

Мар'яна заступила собою Антоніну і дивилася кудись у просторінь, поверх Василюниної голови.

Ті кілька кроків, що розділяли Василюну від внука, були довгою і важкою дорогою, і вона не була впевнена, що подолає її коли-небудь.

— Не хочете показати Степана, б'ог з вами,— прошепестіла.— Добре, що воно не тямить нічого,— взялася за кілочок, відчинила двері й вислизнула з хати.

Ішла на цвинтар, аби постояти на могилі Якова, поскаржитися йому, який то недобрий настав світ. Чом він, Яків, не забере її до себе?

Мар'яна спохопилася, взяла кошик з вечерею, щоб віддати Василюні. Мів сніг, замітав Василюнині глибокі сліди. Мар'яна наздогнала її коло цвинтаря, вихнула в руки кошика, прикритого вишитим рушником, але Василюна його не взяла. Кошик уткнувся в замету, і на нього посипався дрібненький сніжок.

Антоніна й словом не обмовилась з матір'ю про приходи-ни свекрухи. Годували чи купали Степанка мовчки, думаючи кожна своє. Їх думки були холодні й сипкі, як віхола. Заколисавши дитину, дивилися обое в єдине маленьке віконце, наполовину закидане снігом. Під вечір брався мороз і замальовував його чудернацькими квітами. Крізь шпарини між тими квітами виднілося білим біле поле, з високими кучугурами, з хвилями-заметами. На всьому цьому просторі котився дубовий листочок, принесений із Захити. Сніговиця гралася з ним, як дитина з забавкою, поки не загнала під кучугуру й не присипала.

Ввечері не світили світла.

Мар'яна розпалила в грубці. Затріщав хмиз; і загуло в комині.

Світилися в грубці жаринки, ніби надії, спалахували вогники, ніби сподівання.

Поночі хтось загував під вікном.

— Чи не колядники? — насторожилась Антоніна.

Мар'яна подріботіла відчиняти.

— Добрий вечір!

— Добрим людям завжди раді,— відказала Мар'яна, впізнаючи Брегів.

Поки Федір вибивав сніг з шапки біля порога, Наталя встигла розцілуватися з Антоніною, з Мар'яною.

Федір не розпитував, чому нема світла, бо в нього дома теж не світилося. Як запроторили його в тюрму, батько з Наталею до останнього грошика витратили і зараз не знати, як перебули ту зиму.

Від грубки тягло теплом.

— Ніхто вам вечері, либонь, не приніс, то ми, що мали, те й принесли,— сказав Федір, вмощуючись на стільці коло піддувала.

Наталя розв'язала вузлик, поклала на стіл буханець хліба, кусень сала.

— Вибач, Антоніно, що бідно. Може, колись краще буде.

— Дякую вам і за це. Але чим же ми гостей приймемо, мамо?

Мар'яна лише зітхнула.

— Не треба нас приймати,— озвався Федір, порушивши незручну мовчанку.— Як там ваш козак, чи танцює?

Мова повелась про дитину. Сонного сина показала Антоніна Наталі.

Федір розпалив скалку, аби й собі подивитись. Вогник освітив у оповитку рожеве дитяче личко. Наталя аж жахнулася: в сповитку лежав маленький її брат, Петро. І рот, і ніс, і брови наче були викапані з нього.

Говорилося про те, про се, але ні разу ніхто не згадав про Петра, про Гнатюків взагалі, так ніби з ними ніхто ніколи не знався. Розмова зверталася на злигодні життя. В селі вже цілі кутки сидять без хліба. Чекай, заким новий виросте.

Спровадили Антоніна з матір'ю гостей — скінчилося свято.

Після різдва морози вдарили не на жарт. З паливом обходились. З Защити, з цвинтаря носили хмиз і паліччя. А годуватися зовсім нічим.

У селі не було до кого найнятися.

— Пустіть мене, мамо, в місто,— просилася Антоніна.— Може, роботу знайду. Там що не хата, то панська. Степанко марніє. Була ж дитина, як писанка.

— Не на те, доню, народила ти його, щоб умерло голодне. Іди, може, пощастить тобі.

Звечора порішили, а вранці Антоніна подалась у Вишнівець. Повзала від будинку до будинку. Доми криті цинком, з широкими вікнами, в коридорах чистіше й привітніше, ніж в селянській хаті. Але нікому наймиччи й задурно не треба. Ні з чим була б вернулася, якби не трапився по дорозі Цаль. Ще як у Гнатюків жила, Антоніна запам'ятала його: він приїжджав навесні оглядати сад. Цаль і згодив її за прибиральницю в своїх магазинах.

— Я люблю, щоб усе блищало, як люстерко. Знай, що у нас праця і в неділю, а в суботу — свято. Правда, тобі прийдеться розпалювати в грубці у моїх покоях, підігрівати їдзень, але хіба то робота?

Антоніна й не питалася про платню. Робота її не лякала. Відразу взялася за шмат мішковини. Намочила її в холодній, крижаній воді, що принесли з Горині, й заходилася повзати по підлозі в магазині мануфактури.

— Сухо, сухо витирай, — повчав Цаль-син, зухвало зиркаючи на її зігнуту постать. — Ти, певно, ніколи ще підлоги не мила? — він тернув пальцем по підлозі, але й пилюнка не прилипла.

На заїжджому дворі було ще гірше. Нагромадила Антоніна цілі купи сміття — болота й конячих лияк. Мішечком носила аж на берег річки. Цаль збирав лияки, щоб потім продати.

Мар'яна навіглядалась дочки, а вона приплелась зморена аж за північ. Ніхто, звісно, не заплатив їй за перший день. Була не дома, тож сказала матері, що не голодна. Зразу ж завалилась спати. Мар'яна втішалася: легше капарити буде.

З того дня Антоніна опівночі приходила, а вдосвіта виходила з дому.

Тиждень минув, про платню ніхто не згадує. Зважила-ся запитати Цаля, а він:

— Годуємо тебе, як панну! Яка ще може бути платня?

— Якщо моє невлад, то я зі своїм назад. Шукайте собі іншу.

— Ой вей! Було б чим загрожувати! Два рази на день їдзень має і ще платити? Ти що, з глузду з'їхала?

Образа запеклась в жіночих грудях. Не пам'ятає, як вийшла від Цаля і подалась поміж рундуками.

Поминула місто, виткнулась за село. Наближаючись додому, впізнала пані Ядвігу, що скакала на жеребці до свого маєтку. «Чого б це?» — подумалося їй.

Мати сиділа на долівці, простягнувши товсті, наче колоди, ноги. Годувала онука духмяною юшечкою з ложки. Він надсадно кричав, пручався.

— Мамо, що ви робите? — скрикнула Антоніна й схопила сина.

Мар'яна перехилила горнятко й собі пила духмянний напій, аж покльокувало їй в горлі.

— Що ви п'єте, мамо?

— Коріння варила. А ти чого рано з роботи? — і вп'ялась у неї очима, як п'явками.

Антоніна не знала, що відповісти. Тиждень тому мати замісила останню муку. Цілий тиждень вона не бачила хліба. Антоніна дві — три грудочки цукру приносила дитині. Що ж їла мати?

— Цаль не хоче платити. За їдло мене тримав.

— Я ж думала, що ти, доню, скоро дитині кашки принесеш, — проказала Мар'яна.

Наче ошпарили ті слова.

— Мамо, я завтра знову спробую найнятись.

— Чому б не спробувати?

— А чого пані Ядвіга приїжджала? Я не потрібна їй? — і насторожилась.

— Ти?.. Ні... Еге ж, приїжджала... — усміхнулася криво Мар'яна.

Моторошно зробилось Антоніні. Не розпитувала більше про Ядвігу, а в очах: сліди кінських копит від їхньої хати. Носила Степанка на руках і боялася глянути туди, де сиділа мати.

«Найнятись, якби найнятись!» — не давало спокою.

Спала чи, може, сплющила повіки, а їй ввижалося, що бродить між кам'яницями і торгує собою.

«Найнятись, якби найнятись!»

Мар'яна товклася поночі. М'яла зілля, перекладала з горщика в горщик, шепочучи та примовляючи.

І потягнувся день, наче в мороці. Бродила Антоніна по місту. А вночі плакала дитина. Антоніна тикала синові висохлі груди, а він відбивався од них рученятами.

І знову тягнувся день, довгий, як рік. Поцілувавши сина, Антоніна вирушала шукати роботи. Сніги й морози. Ніхто не найняв.

Бовваніла під цвинтарем хатка, ніби примара. Насилу допхалася з міста.

Двері розчинені навстіж.

Що там? Мовби стусонув хто Антоніну в плечі.

Мар'яна лежала біля порога. Пляшка з-під горілки на долівці. А де дитина? Антоніна нагнулась до матері.

— Закурити, дай закурити, аби дим очі виїв. Я заплачу тобі. Маю грошики, маю,— хвалилася мати, виймаючи з-за пазухи хустинку, зав'язану у вузлик.

Антоніна кинулась по хаті.

— Мамо,— торсала її за голову, за руки.— Де Степанко?

— Ось, ось мій внук,— розв'язала хустинку. На долівку посипались гроші. Вона видлубала якийсь папірець і цілувала його.

Антоніна хапнула того папірця. І враз Мар'яна притихла. Вгадала, що перед нею дочка.

— То твій син; то твій син,— залепетала вона.— Дай мені закурити, аби дим очі виїв.

Антоніна вміла читати: ходила дві зими до школи. В її руках був контракт: мати продала Степанка Ядвізі Рашовській за сто злотих.

Під нею захиталася земля.

IV

— Догрався? — виривалося з клетком у горлі. Петро сплюнув під стіл.— Заманулося йому волі! Політикан мені. Тепер штраф, тепер підозра. Годі, що Іваном ситі по горло. Йому що? Розкошує!

— Петре,— вгамовувала його Василина.— Дав би йому поснідати.

— Хай снідає! А мені ложка рот дере. Заплатити штраф, такі гроші, і як собаці під хвіст. Як дам зараз голованців! — Петро зіскачів з лави.

Мати несла картоплю в баняці. Картопля парувала, сивенька хмарка засновувала їй обличчя.

Петро відштовхнув матір, щоб вчепитися в брата, який сидів на ліжку, спершись ліктем об бильце. Навіть жилочка не сіпнулася на його руках.

Василина затупцювала з горщиком, не підпускаючи Петра до Гриця.

— Сину, схаменися.

— Мамо, пустіть.

Чорний баняк з двома вушками, вислизнув з материних рук і з дзенькотом брякнув на землю. Сиві клуби пари знялися з долівки, дотягнулись до стелі і загойдалися по хаті.

Петро послизнувся, розчавивши картоплю. Василина стусанцем підняла Гриця з постелі, загнала його у ванькирчик, а сама стала в дверях, обороняючись помелом.

— Сини, діти,— схлипувала.

Гриць натиснув плечем двері в комірчину, які не відчинялися з тих пір, як у Гнатюків поселилася Сура. Двері важко посунулись, він проліз у щілину й опинивсь перед прогнилою шафою.

Сура з жахом глянула на нього, а малий Абрамчик плескав у долоні.

— Дядько за шафою хованки грає?

Двері за шафою зіскакували з завісів, але не піддавались.

Відступив Гриць од шафи, хотів на вулицю, але Сура його не пустила.

— Пересидьте біду. Не попадайтесь на очі. В нього, того Петра, стільки злості, що може зарубати.

Зиркаючи на матір, Сурині діти тулились до Гриця. В самих сороченятах, кучматі, замурзані, стояли перед ним, мовби просили милостиню. На Суриному заяложеному халаті не було живого місця. На ньому стільки латок, що він мовби пошитий з різної матерії.

Сура пекла плячки. Тонко розкачувала пісне тісто й клала на брудний лист плити. Плячки були сухі, як маца. Вона пам'ятала, скільки яка дитина з'їла, і тому кожне смиренно чекало своєї порції.

Гриць діждався, поки Петро пішов по воду. Тоді забіг на свою половину, накинув на себе піджака; мати спиняла його, аби картоплину яку з'їв, але він подався в садок.

Що вище підіймався вгору, то більше виднілося перед ним село. Сніг поприсипав хати вздовж узгір'я. Графський маєток наступав на село. Лапатисті засніжені смереки, високі буки з воронячими гніздами, здавалось, перелазили через мур і виходили на дорогу, неначе їм було тісно в парку. Там, біля будівель, спускалися на лижах — Володька і Зося.

Після наскоку поліції і стрільців село мовби вимерло. Люди стали неговіркі, мов непоміли. Антона, Бартка, Зіньку й Самійла одвезено у в'язницю до Луцька. Доказують, що вони були призвідниками бунту.

Гриць допхався до розлогого дуба. Постояв і попхався коло церкви до тітки Насті.

Ворота, що було справив Антон, поламано, явора біля причілка зрубано. Пан Рашовський забрав собі на дошки.

Обстукав Гриць чоботи в сінях, відчинив двері.

Тітка Настя, одягнена в козушок, повзала, держачись за лаву. В кошик складала вузлики, а ті вузлики не слухалися її пальців, висмикувались, і вона підіймала їх знову.

Її давив кашель. Глухе кахи-кахи розлягалось по хаті й губилося під лавою. Вона сіла, вхопилася за груди. Чи знала, а може, й не знала вона про Грицеву біду. Нічого його не розпитувала.

— Тітко, як же там Антон? — спитав він.

— Хіба я відаю? — і знову закашлялась. — Передачу, кахи-кахи!

В хаті хтозна-коли палено. Від вікон, від печі тягне холодом, а з долівки лізе сирість.

Гриць здогадувався, що передачу понесе Лукійка. Справді, вона скоро з'явилася. Хукала в руки з морозу й косилась на Гриця.

— Дрівець бабі врубав би, ніж даром сидіти, — сказала йому.

Вони балакали, а він нарубав дров — побив сокирою-тупицею поламані ворота й вориння.

Лукійка наклала дров у піч, а потім допомогла Чернобаїсі вилізти на піч і вкрила її. З печі чулося:

— Коби побачитись тобі із своїм, якось він передав би моему, щоб мною не переймався. Мені добре. Чуеш, Лукійко, так і перекажи: мені добре.

Від печі пішов дух. Лукійка приставила заслінку.

— Як вигорить, не забудьте, тітко Насте, комин зачини-ти. Тепло довше буде. Я не раніше як днів через три повернуся, — сказала старій.

— Будь, скільки там треба. А я відчуню, кахи-кахи! Я до дітей твоїх навідаюсь. Перекажи там, що мені добре.

Гриць з Лукійкою забрались і простували селом. Як з Чернобаїхою, так і з нею розмова не в'язалася.

— Ти таки думав чкурнути за Збруч? — запитала і покосилась, як і раніше вона на нього.

— Не вдалося, тітко.

— А мені все не віриться. Від Гнатюків всякого чекай.

Гриць настовбурчився. Сніг скрипів під його добітьми. Чом він не зміг перейти кордон? Написав би звідти листа, нехай би всі знали й повірили. Ліпше б запакували його в тюрму, ніж мали накладати штраф. Тоді б Лукійка не казала, що від Гнатюків всякого можна чекати

Вона звернула до себе на подвір'я, кинувши:

— Ліпше б усім у тюрму. Там дітям баланду давали б,— і блиснула голими литками, по яких билась спідниця, немов бляшана.

Гриць попрямував до Пилипа Короля. Ні поліція, ні стрільці не торкнулися його обійстя. Қорову довелось відвести на фільварок. Березюк всипав Пилипові п'ятдесят буків, але на поліцію його не тягали.

Він ще не взявся за клямку, як почув:

— Зачиняйте, хто там, скоренько двері. Не напускайте зимна!

Гриць став у порозі. Максимцьо з Ганею чипіли на лежанці й уминали хліб, відламуючи дрібними шматочками, щоб на довше вистачило. Не інакше як попівський наймит їм приніс. Якилина пряла на коловоротку, як і тоді, коли збиралися послухати Антона. Пилип плів кошеліка з шавару. А попівський наймит сидів на обрубку. Вони, видно, шпарко щось обговорювали, а він зайшов, зам'ялись і притихли.

— За вовка промовка, а вовк — і в хату,— ніяково сказав Пилип.

— Здоров, здоров! — смоктав цибуха дядько Іван.— Я, ондечки, про те, як ти за Збруч втікав, розказую. Піп сповіді тепер від тебе не прийме.

— Піп попом, а сповідь сповіддю, і гнівити бога не треба,— застерегла Якилина.

Вони це говорили, і всі дивилися на нього з якоюсь засторогою, а він нічого не міг збагнути.

— В селі думаєш бути, чи як? — запитав мовби для годиться дядько Іван.

— І сам не знаю.

— Заким молодий, іди в місто. Плюнь на землю, бо з неї гаразду не буде.

— Як ви можете таке про землю? — перестала крутити коловоротка Якилина.

— Отак і можу. Плюнь на землю, та й кінець. Вона породила, вона і в гріб зажене. А, ондечки, в місті челядником для початку, і то діло,— казав далі.— Бог, ондечки, дав людині всього п'ять років життя, собаці — тридцять, коневі — сорок, воліві — п'ятдесят. Дитиною, до п'яти літ, людина живе людиною, позичає потім десять літ в собаки й живе по-собачому, позичає десять в коня, робить, як кінь, а решту, що лишилися, тягне, як віл. Чухрай, Грицьку, у місто. Бо тут один твій брат весілля справляє, другий жінку прогнав, а її мати дитину продала.

— Дядьку Іване, ви про що?
— Та ти, ондечки, з неба впав, чи що? Стара кацапка збожеволіла...

V

Стир розтікся двома рукавами, утворивши півострів. Кругом вода, а посередині — біда. Стрімчастий мур, ніби витесаний з однієї гігантської брили, здушив півострів. Від міста, від безлічі його добрих і злих очей, цей сірий мур заступає кремезними плечима тонкоший костьол. Над муром дрони, по яких пущено електричний струм; з трьох боків вежі з дашками, з-під їх козирків чатують кулемети. А з одного боку нема сторожової вежі. Там сп'ялась спичаста дзвіниця, на якій між мідними дзвонами застряла голова вартового.

Лукійка підходила до тюрми і боялася своїх кроків: так тут було тихо.

Передачу в неї взяли і прогнали геть. Під муром стояти не вільно.

Вона подибала до костьолу, щоб з-під його стіни надивитися на тюрму. Прихилилась до колони і стояла, задержавши голову. До неї підступив ксьондз, в окулярах з золотим обідком і з молитовником у руках.

— Не вільно тут стояти, кобіто, — застеріг.

Вона ніби й не чула.

Ксьондз взяв її за лікоть.

— Ходімо в дім божий. Пан бог однаково приймає щасливих і нещасних, щоб обділити їх своєю милістю...

Лукійка шарпнулася і крутнула від ксьондза, а він, підтримуючи сутану, рушив до в'язничної брами.

Відімкнулася хвіртка. Вартові, наче за командою, стукнули підборами. Ксьондз неквапливо піднявся сходами до канцелярії адміністраційної. В начальника тюрми, вусаня під Пілсудського, на нього чекав слідчий. Начальник тюрми показував йому зразки міцної синьої матерії, які йому прислала американська фірма, пропонуючи купити дозорцям на мундири.

— Дешево беруть! — прицмокував він язиком, жуючи вуса.

Слідчий зацікавлено розглядав зразки.

Ксьондз тут — своя людина.

— Панотче, — радів начальник тюрми. — З мене могорич. Ваша протекція.

— Що не під силу дипломатам і навіть військам,— підняв ксьондз молитовника,— те зроблять слуги Єзуса Христа.

Слідчий вклонився, запитав:

— А з тією хамкою-русинкою вам вдалося погомоніти? — він мав на увазі Лукійку.

— Слово боже гостріше меча, але його важче вселити в серце, ніж розтяти серце мечем! Давно пора всіх русинів малопольських кресів — тих паростків могутнього дерева Великопольщі — повернути на шлях істини. Сліпою волею історії вони забули, чиєї матері діти.

Слідчий розумів, що ксьондз веде річ про окатоличення, але його зараз не те цікавило.

— Вам вдалося, панотче, порозмовляти з нею?

— Сину мій, поки русин вважатиме себе русином, легше говорити з каменем, ніж з ним.

— Пане слідчий, а чому вам її не заарештувати? — засовував начальник тюрми зразки сукна в папку. — Місце для неї в мене знайдеться.

— Вона нас інтересує з іншого боку, — мовив слідчий, кладучи ногу на ногу. Не міг він видати, що за Лукійкою встановлено нагляд. Чи не приходять до неї хто-небудь додому? Кому, як не святому отцю, вона могла б сповідати свої болі і горе? — і сказав: — Пане начальнику в'язниці, прошу забезпечити в'язнів на допит рівно о двадцять третій! — і подав руку. — Піду спати, попереду ціла ніч. Вибачте, панотче, що даремно посилав вас за тією кобітою.

— Не ви, пан бог посилав мене.

В'язнів по одному пропускали в довгий коридор. Антон оступився на порозі й став поправляти черевика. В довгій шерензі він намацав очима Бартка. Його неважко відшукати: перев'язана рука була на грудях, бо рана знову відкрилася. Антон махнув йому лівицею. Це мало означати, що все гаразд. Той помах помітив наглядач.

— Будеш перемовлятися, на холодну воду посаджу! — вирячився він і стусонув ув'язненого кольбою в плечі.

Антон перевалився через поріг, але не впав.

— Не бити! Не бити! Не бити! — ніби хвилею вдарило.

Наглядачі підхопили Антона й потягли в камеру.

Брязкотіли ключі, скреготіли замки. Вартові розсовували в'язнів по норах. Тих, хто намагався вигукувати: «Не бити!», били ключами по голові.

Товсті стіни з каменю й цементу всмоктали в себе вигуки в'язнів, а згодом проковтнули і їх самих.

Камера квадратна — п'ять кроків у довжину і п'ять у ширину. Загратоване вікно ледве вилазило з-під землі на світ і впиралось горішнім кінцем у мур. Його ще не зачинили на ніч бляшаною ставнею. Вузькою смугою цідилося світло, ламаючись коло дверей. Залізне ліжко було прибите, біля нього вмуровано стільця. І ліжко, і стільця добре видно як від вікна, так і від дверей, через кругленьку шибочку, прозвану юдою.

Антон стояв навпроти вікна. Смуга світла вихоплювала з темені його голову й груди. Світло падало на тонку, але жилувату шию, на загострене підборіддя, опромінювало очі, що засіли ще глибше й були ще впертішими.

В передвечірню годину, коли в'язні напам'ять повторювали вчитане до обіду (ввечері книг не дозволялось), Антон мріяв про Зіньку. Він розмовляв з нею, ходив у парі зеленим лугом над Горинню. А бачились вони в тюрмі всього два рази. І обидва рази його гнали на допит, а її з допиту. Стрілись у темному коридорі. Вартовий крикнув до Зіньки:

— Лицем до стіни!

Антон впізнав її по стану високому, рівній ході.

І другого разу Зіньку вели з допиту, а його до слідчого. Він бачився з нею секунду, а можливо, долю секунди, заким поставили лицем до стіни. Яка коротенька секунда і в той же час якою вона буває довгою. Єдина щаслива секунда, що не загубилась у плині днів, тижнів, місяців, яка звела Антона з Зінькою в коридорі. І тій секунді жити в Антоновій пам'яті. Та й не лише в його, а й у Зіньчиній: він був упевнений, що й вона впізнала його. Жити їй весь час.

Зіньку тримали в іншому, жіночому корпусі. За старшого наглядача там була жінка, яка зголосилася на цю посаду, кинувши жіночий монастир.

Ні на прогулянці, ні під час роботи в'язні-чоловіки з ув'язненими жінками ніколи не стрічалися: жіночий корпус був окремишньою колонією.

Вузька смуга світла розпливалася в густих сутінках, що виповзали з кутків. Сутінки вповивали Антонові груди, тягнулися до голови, а він вбирив очима ті рештки світла, що цідилися, мов крізь сито.

Грюкнула бляшана ставня, і камера захлинулася від мороку.

Збоку, захована в стіну, обплетена дротяною сіткою, блимнула жовта лампа, і від неї юдине око ніби погасло. Антон не мав звички пильнувати за ним: його ж вставлено для наглядців, нехай вони пильнують. Завтра Антонова черга виголошувати автореферат. Тема — класова боротьба. В пам'яті уклалися формули. Групував їх. Відточував кожну фразу, аби за п'ятнадцять хвилин сказати найістотніше, викласти головне. Так, не кордони, не раси і не мови ділять людей. Поділили їх багатство і бідність, воля і рабство. В тих, що купаються в золоті,— кордон, раса і мова. Воля в них — полоскати руки в крові пригночених. А решті — бідність і рабство. Ні, вони не скоряться, оті раби німі! Піднімуться з бруду, з баговиння і не заспокояться до тих пір, аж поки не знищать кордони наруги, аж поки не засують спільне поле руками робочими і на різних мовах побратерському порозуміються, як рівні з рівними. Чуєте, так живуть за Збручем!

Ще і ще шліфував фрази.

Клацнув засув, але тихо, щоб в інших камерах не чули.

Антон стояв, обпершись об стіну.

— Струнко! Як стоїш? — крикнув новий дозорець вимогливо. Дозорці змінювались дуже часто. Адміністрація в'язниці не була впевнена у своїх підопічних.

— Буду стояти, як хочу!

— Руки скласти!

Дозорець накинув наручники.

Вивівши Антона на подвір'я, він не стерпів, щоб не вдарити його за непривітність гумовою палицею. Повезли на допит. Цокотіли колеса. Ожеледь. В кареті, обшитій залізом, холод пропікав до кісток. Поліцейські позводили коміри. Антон майже роздягнений, в одному піджачку.

Ніч водила над містом місяця, а зорі ховала. Будинки ніби позамерзали, стояли купками і тьмяно світили ліхтарями.

Карета вкотила у двір слідчого відділу, і Антона повели на допит.

За столом, коло відчиненого сейфа, сидів той самий слідчий, що був у начальника в'язниці. Він писав, перекреслював написане і знову водив ручкою, скрегогочучи пером. Ніби не помічав Антона. Для бувалих в'язнів знайома ця тактика вичікування і душевного виморювання.

Годинник в чорному футлярі пробив чверть на дванадцять, тоді слідчий черкнув запальничкою, закурив і,

перегорнувши товстезний том справи, спинився на якомусь документі.

— Будете говорити? — підняв очі на в'язня.

— Розкуйте.

Слідчий натиснув кнопку, і відразу ж вбіг вартовий. Він зняв наручники, але Антон не мав права опустити руки. Хоч вони були звільненими, мусив держати їх за спиною.

— Говоріть, Чорнобай. Ваше прохання задоволено. Ми не такі страхітливі, якими нас малюють. Признавайтесь і поганяйте на волю, — слідчий явно подобався сам собі. — Мені теж пора додому.

— Невже я вас затримую? — запитав Антон.

— Авжеж, — відповів і раптом запитав: — А вам хочеться додому? До затишної кімнати, чи як у вас називається, світлиці? З вишитими рушниками, хрестиком і півниками. З м'яким ліжком, застеленим вовняними ряднами. З подушками до стелі... — І без передиху взявся знову за допит: — Хто вами керував? Де центр організації? — поставив запитання руба.

— Якби ми виступили організовано, будьте певні, не я — ви б сиділи зараз переді мною, і я б вас допитував, паничу! — спокійно і врівноважено відповів Антон.

Слідчий зблід і підхопився на ноги. З в'язнем він уже на «ти».

— Тобі зовсім не треба ні в чому признаватися, Чорнобай. Всі зізнання в мене тут! — тикає він пальцем у справу. — Підпиши протокол допиту — і кінці в воду.

— Хто склав цей протокол, той нехай і підписує. Сфабрикованих свідчень я не визнаю.

Слідчий натиснув кнопку. Виріс вартовий.

— Відвести на козли!

Човганисті кроки вартового підганяли Антона.

Скляні двері.

— Заходь!

Це справді були козли — широкі дошки, покладені на високих підпорах.

— Сідай! — гримнув вартовий.

Антон сів на дошку. Руки в наручниках. Ноги звисились, але не дістають долівки.

Антон починає рахувати:

— Один, два, три, чотири, п'ять...

Не минає й десяти хвилин, як приводять Бартка і Самійла. Їх посадили поруч. Погляди всіх — на скляні двері

Вартовий з гумою. Гупає з кутка в куток.

— Якби хтось надумав признаватися або підписати зізнання, може встати,— і знову міряє залу.— Ворушитись, похитувати ногами не вільно!

Через скляні двері видно, як прислуга розносить слідчим на підносах каву в чашечках, булку і ковбасу.

Коли вартовий повертається спиною, Антон крадькома бачить, як сидять не ворушачись Бартко і Самійло.

— Якби хтось надумав признатись або підписати зізнання, може встати,— ще раз повторює вартовий.

Антон хмурить брови. Він починає згадувати три сосни, що зрослися корінням і колишуться на кручі під Ялинцем. Ніби йде він з Зіньюкою до сосон. Зорі досягають у високості. Виїхав віз. Зійшли косарі.

— Спати не вільно! Ворушитись і похитувати ногами не вільно!

Бартко з Самійлом ніби позаклякали. Права рука Бартова звисає на грудях, а ліва на коліні. Важка й міцна рука, яку він розігнути не має права. Від неї пахне землею. Самійлів русий чуб злип від поту. На лобі — густа роса. То холодний піт.

— Якби хтось надумав...

Барткові здається, що він піднімає свою здорову руку й пестить нею донечку, сина. Лукійки десь не видно. Де Лукійка?

— Спати не вільно!

Самійло не спить. Холодний піт капотить з його брів на обличчя. Хто б витер піт?

— Якби хтось...

VI

Броневські кочували від міста до міста.

До Кременця їх погнала жадоба за всяку ціну знайти роботу. Адам Сігізмундович був ладен стати водовозом, двірником, чорноробочим у пекарні, рубати дрова, робити що завгодно, аби не голодувати. В Кременці — столиці Волинських Товтрів — роботу було знайти неможливо, як неможливо здибатися із своїм предком, що помер. Ні хліба, ні квартири.

Кравці, шевці, муляри, бляхарі, батраки, яких на зиму вигнано з фільварків, — усе, що було бездомного й безпритального, стеклося до міста, в бараки для безробітних.

Сім'ями — з старими батьками і малечею — гніздилися на нарах з блощицями. У кутку барака Броневські теж мали своє місце.

Їх годували двічі на день кандьором: безробітними, так би мовити, опікувалися старство і добродійне товариство. Робітничі каси розігнано.

То була трудна зима.

Людей схоплювали за те, що нишпорили, шукаючи, де б найнятися.

Нових у бараці стрічали байдуже, але охоче поступалися місцем. Сюди й прибилася Антоніна.

Заскрипіли нари. Дошки заходили під ногами. Її посадили на стільчику, можливо, єдиному в бараці.

Вона розплакалась і, плачучи, розповіла, як було продано її дитину.

Барак загомонів:

— Хіба зараз кріпаччина?

— Гірше кріпаччини.

— А суд? Справедливість? Конституція?

— Хто худ, на того й суд. Справедливість у кишені, а конституція в жмені.

До Антоніни протовпились Броневські.

Вона вела, як збожеволіла мати: її відправлено в божевільню, а син Степанко в осаднички. Де не була, де не ходила, — у гміні, у старостві одна відповідь: «Контракт є контракт, і ніякий суд його не розірве».

Настовбичилась і в канцелярії староства. Чекала на панів урядовців довго, а вони розмовляли з нею коротко, кваплячись на засідання, на доповіді до начальників. Неначе змовились усі, казали їй одне:

— Дитину ніхто не вкрав. Її продано добровільно. Рашовські знані на цілий повіт. А якби дитина померла? Треба дякувати, що Рашовські врятували її. Зрештою, ти ще молода і турбувати старство... Сховай контракт і нікому не показуй.

Люди питали про чоловіка.

— Покинув.

Броневська забрала Антоніну Платову в свій куток.

Жінки принесли їй блаженке пальтечко, сорочку, теплу хустку. На чавунці закипала гола гербата-кава.

Автобус, що курсує Кременець — Дубно — Ровно — Луцьк, зупинився біля собору. Він наздогнав Адама Сігізмундовича якраз біля зупинки. Не дивлячись на паса-

жирів, які висипали з передніх дверей, Адам Сігізмундович завернув до собору, зняв шапку і, світлячи лисиною, неквапливо подався до притвору.

В соборі не служилося, але він був, як завжди, відчинений. Адам Сігізмундович клякнув перед образом богоматері, як біля нього теж опустився на коліна високий чубань.

— Я товариш Гонта, — прошепотів він. — Щойно прибув автобусом.

— Поліція, здається, про ваш приїзд нічого не знає. Я чекатиму вас через годину на вулиці Ягельонській... — Адам Сігізмундович назвав номер і підвівся з колін. — Не забудьте запитати: чи я міг би у вас столуватися?

Товариш Гонта — Іван Гнатюк давно відвик од соборів. Наче знову до нього дитинство вернулося. Бракує лише матері, щоб узяла за руку, підвела до образа і, підсадивши, дала цілувати нализане скло. Собори й церкви по всій Волині. Де не глянеш, — хрести. Хрести над дорогами. Ніби насипано одну високу й широку могилу.

З соборівської тиші, яка насувалася з купола, гнітила душу, мовби стискала її лещатами, Івана потягнуло в місто. Один раз хлопчаком він був тут з батьком на ярмарку. Піднявшись з колін і застебнувши пальто, Іван винирнув з собору. Вулиця скреготала, цокала, гула, аж захлиналася від тих згуків, вгиналася під колесами фаєтонів і авто. Нещасна коняка тягнула важкі ковані сани по камінцях, спотикалася, ставала перепочити і була байдужою до пужална, що ляскало по її драбинястих ребрах.

— Помагайбі, — почув він, як привіталися двоє селян на хіднику. І оте звичайнісіньке «помагайбі» дихнуло в груди чимось домашнім: печеним хлібом, вихопленим з черені, покропленим водою і розставленим на лаві, вовною душеного кожуха з материних плечей, вогкуватим, прекислим повітрям з сіней. «Помагайбі!».

Іван довго спостерігав за селянами, в сірих гуньках короткуватих, личаках, загнузаних мотуззям попід самісінькі коліна, високих шапках, облізливих і поруділивих.

Все, що було чужого в місті, — фаєтони й авто, — пливло стороною, а близьке й рідне вабили до себе. І чим довше Іван топтався по місту, шукаючи Ягельонську вулицю, тим більше йому траплялося сірих гуньок. Вони зиркали на нього недобррозичливо. Дехто, за звичкою, вітався, низько кланяючись.

— Дзінь добрий, пане!

А він відповідає:

— Помагайбі.

Але це селян не дивувало.

— Вбрався паном і хоче прикинутися мужиком,— гомоніли вони, щоб йому було чутно.

Місто тонуло в горах, ніби було сховане. Широку центральну вулицю перерізали бокові.

Іван перетнув місток і забрався до хаток під самісіньким лісом, що спускався з гори.

На зеленім паркані він відшукав номер будинку і штовхнув хвіртку. На подвір'ї мерзла літня жінка.

— Чи я зміг би у вас столуватися?

Жінка провела його в кімнату з вікном на вулицю і пішла спустити з прив'язі чорного кудлатого пса.

Броневський уже чекав.

— Опісля молитви,— натякнув він на зустріч у соборі,— можна й про мирське.

Там, у соборі, Іван видався йому старішим, а насправді міг бути йому за сина. Адамові Сігізмундовичу сподобалися різкі обриси обличчя: високий лоб, міцне підборіддя, широкі вилиці. В очах — розум і відчайдушність. Вуси лише зайві. І він сказав:

— Молодий, а вже завів хвості.

Іван не чекав, що секретар підпільного райкому почне розмову саме з вусів.

— Настануть ліпші часи і поголимо.

— Ні! Ви тепер збрийте. Молодість за найпекельніших часів повинна бути красивою.

Адам Сігізмундович сказав, що Іванові доведеться пожити в бараці, а згодом знайдеться конспіративна квартира.

Іван приступив до діла:

— Ситуація в окрузі мені трохи відома, звичайно, без деталей. Про деталі ви мені розкажете, а я оповім, над чим маємо працювати. Польща готується до виборів. Сам Пілсудський роз'їжджає по воєводствах.

— Зараз він у Луцьку? — ворухнув Адам Сігізмундович лівою бровою.

— Так. Він мандрує по кресах. Мабуть, не лише вибори погнали його в цю мандрівку. Весна й літо покаже, чому він провідує східні кордони.

Було домовлено про проведення засідань райкомів, про друкування листівок...

— А тепер, товаришу Гонта, послухайте деталі. Безробіття косить людей, як пошесть. Смерть чвалає з села в

село. — Тут Адам Сігізмундович розповів, як було продано дитину.

— Продано дитину? — перепитав Іван.

Бронеvський сказав, що це сталося в Лозівці. Іван заду-мався: «Оце так деталь!» — і мовчав, слухаючи секретаря райкому. Потім ніби прокинувся:

— Де ви кажете?

— В Лозівці, — повторив Бронеvський. — Це село в на-шому повіті... Там зайнялося, як сірник. У сусідньому селі Ридомлі зайнялося, але я встиг відмовити од підпалів. Обидва бунти клекотіли, як печі в цегельні без кочегарів, і порозколювались, порозвалювались.

— Про те ж думаю і я. Чи будемо ми добрими кочега-рами? — сказав Іван.

Він мав намір переспати в бараці, а потім поткнутися на села.

Бронеvський поопікувався, щоб йому переодягнутися, й зауважив:

— Не забудьте, молодий чоловіче, наростити мозолів на долонях, а то з вами говорити ніхто не схоче, — а на про-щання сказав, що міг би познайомити його з матір'ю про-даної дитини.

— Побачимо, — відповів Іван.

— І ще скажу. В нас прийнято перед тим, як клякнути, забити поклона, а ви лише перехрестились. На явці, та ще з людиною, яку бачиш вперше, це небезпечно. По вимові чую, що ви тутешній, але, певно, давно відвикли од церкви. Чи не з-за Збручу? Мені не обов'язково знати.

Коли Адам Сігізмундович пішов, господиня подала Іва-нові скромненький обід. Дві тарілочки: в одній горох, а в другій капуста. Без хліба. Давно одвик від такої їжі. В піст мати варила горох з капустяком. Щоб було смачні-ше, пекла пампушки. Їх натирали часником у макітрі.

По обіді він переодягнувся в робітничий, старанно ла-таний одяг і чоботи. Можна було збиратися в дорогу. В кишенях штанів він нащупав випрасувану хустинку, ки-сета з махоркою, з папірцями.

Чорний кудлатий собака й не гавкнув на нього, підмі-тав хвостом землю.

Господиня провела його до хвіртки.

— За своєю одежиною, коли б не навідались, вона буде готова. Сорочку вам виперу...

— Як величати вас?

— Оксана Петрівна.

— Бувайте здорові, Оксано Петрівно.

Чужі жінки — Іванові за матір. Клопочуться ним. Пустили своїх синів по світу. Тож кожна думає: «Може, його мати в цей час мого доглядає». І немає ласки ласкавішої, як в старій матері.

Перед бараками ділили вечерю. До котлів витягнулася черга. Мисочки, бідончики, тарілки. Юшку розливали черпаком.

Заклопотані, як би швидше одержати свою порцію, безробітні не помітили, що прибився ще один новоселець. Він зупинився біля гурту, який обступив котла. Броневський стояв у черзі, з бідончиком. Отже, він без роботи, викинутий з квартири. А в нього хвора жінка. Іванові відомо про це. Сирий для неї барак... Іван відвів погляд від Адама Сігізмундовича, ніби й не бачився з ним. Коли біля котла лишився невеликий гурт, він попрямував до барака.

Терпким повітрям, проїнятим сирістю й чадом, важким і густим, як ртуть, вдарило йому в груди. Діти під нарами, як пташенята, що попадали з гнізд. Хто повечеряв, приставав до гуртків, які були розсіпані вздовж барака.

Курили біля чавунок, пускаючи дим у відчинені дверця та. Там і присів Іван. Його не спитали, хто він і звідки. Такий, як і вони. Зайшов подивитися на ракування, щоб не сьогодні-завтра привести свою жінку, а чи батьків, якщо не жонатий. Він витягнув кісета, і його зразу розкурили.

Дверцята чавунки всмоктували їдкий дим, що скочувався з вусів, борід.

Іванове обличчя було гладенько вибрите, від вусів не лишилось і насіння: зайшов по дорозі в голярню.

Курили й журилися:

— Літ п'ять-шість тому як було роботи! — говорив беззубий. — Перед святами, чи то єврейськими кучками, чи польськими, чи нашими-таки, вся майстерня, — п'ятдесят чоловік — не спимо. Цок та цок. Шур та шур. Аж очі з лоба вилазять. Заковники, як смола, липнуть. Я щоденно пару гольфів знімав з правіл. Чобітки! Поставиш на підлогу, самі ходять. А зараз, гляньте на мої руки! Шрами за драговою плачуть.

— Правду чоловік тне, — пробубонів високий. — В мене пальці сверблять без голки. Строчив би й строчив би на машині. Весь світ обшив би.

— Воно, безперечно, шевцеві чи кравцеві то роботи лишень під свято не оберешся. А в нас завжди печі пашать.

Кожен день людина мусить їсти. Під свята, все одно чії, які булки я пік, який хліб — разовий, петльований, житній, пшеничний, прісний, солодкий... Хто хоч раз їв хліб чи мою булку, той до віку пам'ятатиме. Піджарений зісподу, випечений, рум'яний, аж сміється, без глею, як ото зараз буває. А чому, питаєте? Діло майстра боїться. А нащо перевівся тепер цей майстер? Ех, на лопату б їх усіх та в піч!

— Цебто кого? — не зрозумів беззубий.

— Не знаєш кого? Тих, у кого черева, як короваї, а мені не дають хліба пекти.

— Якби моя воля, я б їх молотком, як дерев'яні цвяшки, цок-цок!..

Праця! Вона зробила їх людьми — шевцями, кравцями, пекарями. Бондарі пригадували, які діжечки й кадубці й капусту, огірки вони робили, бляхарі похвалялися відраму, лійками... І кожен усвідомлював, що його робота є покликанням справжнього митця, що їй немає ціни. В своїх руках вони тримають скарби світу. Дайте лише праці, і ті скарби вони віддадуть людям.

В іншій купці безробітні гомоніли про Антоніну. Одні радили, що треба звернутися до самого президента, а другі казали, що це — марна справа. Президент так допо- може, як мертвому кадило.

Іван не втерпів, щоб не перекинутися кількома словами з Антоніною.

— За вас тут тільки й мови. Як же воно сталося?

Антоніна оповідала, а він слухав, дивився на неї, роздумуючи: «Чия ж вона?» — не міг визнати, мабуть, була зовсім малоліткою, як попрощався з рідним селом. Йому й на розум не спадало, що перед ним — братова. А вона теж про таке не могла й подумати.

VII

Гриць не повернувся від Короля додому. Через поля, поза Загородою, прямував до сестри.

Хата з опоки біліла на пустирі. Маленькі щепи росли швидше, ніж будувалася хата. Вона була з одним вікном, а інші вікна заставлені дошками, зашиті сніпками.

Бреги не марнували часу. Старий Андрій з Федором плели посторонки. Коса кужелі тирчала на гаку в одвірку. Федір смикав її і, наслинивши, крутив ключкою, а батько навосковував готове плетиво. Брежиха і Наталя фуркали веретенами.

Смеркалося і збиралися вечеряти.

Наталя висипала на стіл картоплю в мундирах, поставила в полив'яній мисочці розтертий часник з водою, задуруний олією.

Старий Брега тричі перехрестився до образів, і тоді всі сіли за стіл.

Ні Федір, ні Наталя, ні навіть Брежиха не обронила й слівця за столом. Ніхто не брав нової картоплини до тих пір, поки не брав батько.

Не всакували з-за стола, коли з'їли картоплю. Старий Андрій встав, і всі хрестилися разом з ним. Потім Наталя змітала з стола, а Федір з батьком пили холодну воду.

Брежиха прибрала прасницю, клубок кинула в решето й, ставши на лаву, забралася на піч.

Старий Андрій снів весною і хатою.

— Як діждемо весни й продамо дещо з городини, візьмемося за хату. Осінь не була сльотяна, то й весна буде погожа. Зима морозяна, літо буде сухе. З весни неодмінно візьмемося за хату.

Він мислив уголос. І ті його думки, повторювані кілька разів на день, вросли в Наталину, в Федорову свідомість.

Вони позачинялися, як постукало у вікно. То зайшов Гриць. Він був у Мар'яни, в Антоніни, але застав там пустку. Бреги вже знали, що сталося, й оповідали: рвали й кидали слова. Грицем трусило. Наталя внесла околота й постелила. Він не спав і перекидавсь.

Черкнув сірник, зайнялася скалка, і веселий вогник заскакав на комині: Гриць зірвався на ноги. Зв'язав околота й виніс в сіни, аби нікому не заважати.

Надвір Бреги виходили поодинці, бо чоботи одні.

— Федоре, не залазь у сніг, не мочи передків,— повчав батько сина.— Гляди чоботи. Два метри пашні за них одано.

Гриць не дочекався сніданку. В сінцях сказав Наталі:

— Може, ще прийдеться переночувати в тебе, то не сердься.

— Ночуй, Грицю. Хати не перележиш... Хіба ти зараз не додому?

— В місто, Наталю.— І звернув за причілок.

Гриць з хати, а Василина на поріг. Хустина обросла снігом, очей не видно. Замерзла. Костуряка стирчить під пахвою.

— Сватоньку, мого найменшого у вас нема?

— Як же ви розминулися з ним? Він щойно з порога.

— Куди ж понесло його? Наталко, він не казав?

— До міста, мамо.

— Ох, нещастя на мою голову! — жалілася Василина, вибігаючи од Брегів.

Ранок ще лише займався. Хмари не рожевіли, висіли розірвані, темні.

Василина чвалала по синових слідах, широких і розмашистих.

— Грицьку! Спинися, сину!

Він почув її. Став серед поля й очікував.

Мати задихалася. Спирало повітря й кололо під боком.

— Куди ж ти, сину? — почулося з-під хустки, що прикривала рота під самісінький ніс.— Куди ж ти?

— Не маленький я, мамо.

— Ой, дитино... З вами з маленькими мені легше було,— говорила вона про всіх синів, а не про нього одного.— Повиростали, а спочинку нема. Тому землі давай, весь би світ заграбастав, тому жінка не мила, тому дім, як чужий, а мені кожному догоди. Де ти, смертонько?

— Мамо, хіба я вам зле коли заподіяв? Влаштуюсь у слюсарню, вивчуся на слюсаря і заберу вас до міста.

— Добра, сину, молитва. Так Йвасько запевнював. Сидів би ти, Грицьку, вдома. Чи батьківщини не вистачає? В інших же менше, а ті кола та двора тримаються. Нікуди не пушу тебе, бо при Павлі чи при Петрі не доживу віку.

— А ви про Антоніну, про дитину, про Мар'яну чули? — крикнув він і пішов.

Вона побігла, задихаючись, і теж кричала:

— Ліпше мені було умерти ніж це почути. Кара! Кара на нас господня.

Він як утік, а вона наздогнала його і вхопила за руку.

— Ти... ти не знаєш, Грицьку, яке то щастя земля...— і зайшлась плачем.

Держала і не пускала його. Її сльози зупинили Гриця.

Мати завершила його додому і не знала, де посадити. Він любить вареники з кислим сиром і картоплею. Для Гнатюків це вважалося багатством. Вареники варили про свято. Василина наче забулася, що сьогодні будень. Попрохала Гриця, аби розпалив плиту, а сама стала замішувати муку.

А Петро у цей час поганяв з Вишнівця. Йому знадобилося те, що Павло взяв жінку з Мухівки. Хоче Лопух чи не хоче, а мусить родича переночувати, якщо той загається в

місті. Петро знюхався з Цалем і частенько пропадав у нього. Олійницю занехаяв. Зламався гвинт, а лагодити його не збирався, та й не варт було, бо Чимерис ніяк не хотів поступитися своїми правами. Вступивши, він обмацав переламаний гвинт, виматюкався і нахвалявся, що приїде й забере олійницю. Хоча вона — купа заліззя, але нехай у нього на подвір'ї валялася б. Та вмерла Сянька, його дочка, і Чимерис забув дорогу до Гнатюків.

Петра мучило — прикупити в пана Кучковського землі. Але це були потаємні, глибокі думки, які Петро ховав сам від себе. Ні Павлові, ні матері він не одкривався. Щоб купити землю, потрібні гроші. Багато грошей! Згубна надія поселитися на хуторі, далі від людських очей, вивертала йому душу, як швець халяву. Його не зупинило те, що сталося з Антоніною, з сином, якого не бачив, ні штраф за Гриця: Михайло Шумейко вже возив на п'ятнадцять гектарів землі, купленої в Кучковського, дерева на будівлі. Петро нишпорив, як би знайти грошей. Попався на гачок до Цаля. По селах ставили кооперації.

— То, пане Гнатюк, мужики матимуть свої власні крамниці. В них ніхто мужика не обдурить. Компанія «Сільський господар» — чистої води мужицька компанія, — казав Цаль.

Петро був насторожений, він сумнівався у Цалевій справедливості.

— Якщо це, вибачте, мужицька кооперація, то яке ви маєте до неї діло? — не спускав з комерсанта допитливого погляду.

— Моє діло — комерція. В гміні відкрилася філія «Сільського господаря». Радив би й вам, пане Гнатюк, заінтересуватися. Мушу признатися, що я, де треба, нагадав про вас.

Петра брало нетерпіння.

— Про мене без мене балакали? З ким?

— У вас комерческа жилка. Без комерческої жилки ви б за олійницю не взялись. А то ж крамниця! Без ніякого ошуканства. Все на паях. Без політики. Я не такий розумний, щоб всякі фігелі-мігелі теревенити...

Поганяючи коней, Петро згадував, як читав статут «Сільського господаря», а за кожною фразою немовби виглядала скарбова скринька «Рідної хати», в яку він ретельно збирав внески. Скринька з жовтої міді, на замочку Той замочок дивився на Петра малесенькою діркою для ключа, і літери розпливались.

Не бунт, не пожежа пригадувались Петрові тепер, а скарбова скринька. Вона лежала в столі. Якраз перед пожежею Петро взяв її додому, аби порахувати гроші. Було триста п'ятдесят злотих. Другого дня «Рідна хата» зайнялася. Тріщали й обвалювалися палаючі балки, а Петро, висипавши злоті із скриньки, зачинив її на замочок і, кинувши ключика в гаманець, став молотком розбивати скриньку, вихитуючи денце, запаяне оливом. Коли воно ледве трималося, сховав скриньку в святковий чобіт, а ввечері вихопив і поніс на пожарище.

Він тоді не прорахувався. Погнуту скриньку знайшли в купі попелу. Злот чи два знайшли.

Тепер кооператив.

«Беріться, пане Гнатюк, ви ще не раз мені дякуватимете»,— згадувався Цаль.

В щасливий день, у п'ятницю, на гміновім правлінні «Сільського господаря» його поставили головою лозівської кооперації. Переночував він у Лопуха і поганяв коней.

У чорному, ще парубоцькому костюмі, в чоботях з високими халявами ввійшов у хату — Гриць снідав варениками.

— Зараз я тобі вареничків укину, Петре,— сказала мати.

— Не треба мені окремої миски. Помиримся з Грицем, по-братськи,— підставив Петро собі стілець.

Він ділив вареник виделкою навпіл, потім вмокав половинку в масло і їв жадібно, швидко. По бороді потекло масло. Гриць блимнув на брата і подумав: «Як він може їсти? Як йому лізе в горло?»

— Ти чом не їси? — зиркнув на Гриця.— Наїдайся, щоб був здоровим. Робота й для тебе знайдеться.

— Яка там ще робота?

— Кооперацію закладаємо. Для мужиків. Це як ніж у горло різним комерсантам — ділягам, що напивалися за рахунок нас з тобою. Тепер ввірвалося, тепер наша взяла,— Петро сказав не свої слова, повторив Березюкові.

— Воно в селі буде, Петре? — спитала мати.

— Авжеж, у селі.

— То причепи туди Грицька, бо він у слюсарі мітить.

— Куди? — начепив Петро вареника й держав на виделці. І до Гриця: — Тобі дома місця нема?

— Для тебе ж вигода, щоб я з дому подався.

Тоді мати вступилася за Петра.

— Нащо, Грицьку, робити так? Чужі дому не тримаються, то свої б сиділи,— натякнула вона на Антоніну.

— Нехай не тримаються.— Виліз з-за стола і зник у ванькирі. Мати пошкробала за ним.

Петро обсмикнув на собі костюм, пригладив волосся і нарядився в смушанку.

Брати слідцем один за одним вийшли з хати. У воротах розійшлися — Гриць у місто, а Петро до Березюка.

Ціла тичня вартувала графський маєток. Собаки гавкали, скавучали. Якби їх спустити з прив'язів, вони б, накинувшись, могли загризти верхівця з конем.

Першою попалася Петрові на очі Зося. Вона була все такою ж молодою, викоханою. В новій хутряній шубці, в білій шапочці здавалась ще молодшою й принаднішою. Як постарів проти неї Петро з тих пір, відколи він, Михайло, Рая і Зося каталися на льоду.

— Ви до тата?

— До пана інженера.

— Він там, у покоях,— махнула Зося пальчатком.

На ганку мітлюю, а в коридорі шапкою Петро обмів чоботи.

Березюк грівся коло кафельної груби. У важкому халаті з золотистими петельками, в м'якеньких пантофлях. Стояв на шкурі, мовби на розчавленій лисиці, яка витягнула свою гостреньку мордочку.

— Честь свідомому кооператору! — вклонився Березюк і подав руку Петрові.— Вітаю, ще раз вітаю.

— Пане інженере,— почав Петро,— ви, як найперший пайщик, повинні порадити, де будинок під кооператив знайти, як людей записувати. Я б міг, знаєте, Суру того, викинути...

— Е-е! Зовсім не годиться,— блиснув Березюк золотим зубом.— Селяни скажуть, що Гнатюк наживається. Даруйте, але Сура у вас повинна мешкати. Кооператив треба розмістити посеред села. Нам ще від російського царя-батюшки громадське приміщення в спадщину дісталось. Пожежників чіпати не треба, а з Куліничем згоди можна дійти, щоб поступився однією кімнатою. Я з ним побалакаю. Тепер щодо запису людей. Оголосити треба. Без отця Олексія вода не освятиться. Вам доведеться вклонитися йому.

— Мені? — наїжачився Петро.

— А що він з'їсть вас?

— Але ж... пане інженере...— і не доказав.

— Знаю, що вас мучить. Та не забувайте, що без посвячення кооператив не буде мати такої ціни. На посвячення

сеньке село збіжиться. До неділі постарайтеся завезти хоч мінімум якихось товарів.

— Пане інженере, то може б ми вдвох до отця Олексія...

— Ну, якщо ви такий делікатний, я сам полагоджу справу. Завозьте товари.

— Я надіюсь на вас, як на самого себе, пане інженере,— сказав Петро з коридора.

— Мое слово — закон.

— А я з товарами постараюсь. У набір в Цаля візьму.

Собаки проводжали його гарчанням і скавулінням.

Сьогодні Петрові вода крутилася і носилася з криниці легко, коли худобу поїв. Дрова рубав, як солому. Сила бралася і наливалися м'язи, гонила кров.

«До отця Олексія даремно я відмовився завітати,— роздумував.— Нехай би знав патлатий, що я не пожежник, як його зятьок, а кооператор!»

Зважився й ще раз до Березюка навідався, аби вдвох бути у попа.

Отець Олексій приймав їх не в передпокої, а в кімнатці, завішаній килимами. Березюкові, а не Петрові виявляв піп свою шану. Він підставив Березюкові м'яке, червоним оксамитом оббите крісло, сам плюснувши в таке ж, але Березюк посадив у те крісло Петра, а сам вмотивувався на віденському. Піп смикав себе за бороду і відвертався від Петра.

— Викладайте священникові своє прохання,— підохочував Березюк Петра.

— Прохання, пане інженере, не мое власне. У неділю треба освятити наш народний кооператив.

«Як нагло він говорить!» — дратувало попа.

Але він відповів:

— З божою поміччю освятимо. І пайщиками станемо.

— Можете навіть зараз завдаток внести,— вихопився Петро, дістаючи книжечку, яку завів для пайщиків.— За себе і за зятя.

Піп пропустив це повз вуха, докінчував:

— Святе діло кооператив, пане управителю. Витягаймо мужика з темряви!

Вже як домовились про церемонію освячення і рушали з кімнати, завішаної килимами, піп сказав, звертаючись уперше до Петра:

— Пайщиками ми станемо після освячення.

З Куліничем Березюк сам переговорив про кімнату. Йі

побілили. За рахунок майбутніх паїв прилавок і полиці поставили.

Цаль видав товар і сам приїхав у Лозівку на відкриття кооперативу.

Після церковної служби люди посипали на майдан.

Павло, можливо, пізніше інших взяв, що Петро взявся за прибуткове діло. Брат, а тримав у секреті, ніби боявся, щоб не перехопив у нього. Поїдом їв Петра, який стояв за прилавком.

Отець Олексій кропив полиці, на яких розкладено коси, серпи, кропив бочку дьогтю й бочку гасу, мило.

— Кулінич—солтис — виголосив промову.

— Віднині ми матимемо свій кооператив, який дбатиме про наші гаразди. Віднині ніхто не ошукає мужика на серпі й косі. А завдячними мусимо бути мужам-достоїникам — панові інженерові, отцю Олексію...— він старався назвати ще когось, але не знав кого. Нарешті згадав: — панові підкомісарові Рашовському. Він теж пайщик нашого кооперативу. Записуйтеся у Петра Гнатюка, вносьте паї. «Сільський господар» назавжди покінчить з ошуканством і визиском!

Мало хто вніс пай того дня. Мляво, але торгівля почалася.

Петро й дома мав роботу. Підстругавши олівець, підраховував продане, планував, що б купити:

Василина з гіркотою передала йому:

— Грицько в слюсарі поступив.

— Ет, я б його в кооператив влаштував.

— Ка́зав, що із скрипом прийняли. Чи на добре це?

— Його спитайте! — І став роздягатися.

Поки світилася лампа двома гнотиками ясними, Петро не відчував себе самотнім. А коли пільма огорнула його і він розтанув у ній, защеміло серце. Кооператив... Земля вкупочці... Розсувалася пільма і в далечині, мовби забуті роки дитячі, він бачив осінню Защиту: роняли берези золото, а осики — червінці. Він з Антоніною збирав листячко. Антоніна відходила й відходила. І стоїть вона далеко-далеко. Теща збожеволіла, а сина, його дитину...

Щось блиснуло у вікно. То сходив місяць. І він, Петро, був самотнім, як місяць у небі.

Оксана Петрівна з вулиці Ягельонської спровадила Івана в повітку. Він начеб розтанув там. Незабаром і вона прийшла теж у повітку за вугіллям. Накидавши його повний казан, згребла чорної пилюки й розтрусила, зашпаровуючи для неї лише помітні шпарки, а потім нагорнула на них вугілля з купи.

Іван провалився крізь землю. Через вузький отвір, захований вугіллям, спустився в глибокий льох, розділений на дві половини.

Стукотів ротатор.

Висипавши з портфеля і подістававши з кишень паки нарізаного паперу, Іван взявся за корбу.

Листівки вислизали з-під валків. Адам Сігізмундович розкладав їх, щоб сушилися, а ті, що висохли, зв'язував шпагатом.

Кліпала маленька гасівка.

Було під північ, як спустилися Грицюк і ще двое. І їх сліди привалила Оксана Петрівна вугіллям. Тоді перебралися на другу половину льоху. Іван відкрив засідання окружкому. Доповідали з місць про підготовку райкомів до візиту на Волинь Пілсудського. Під проведення святкового мітингу на площі перед ратушею, де мав виступати сам Пілсудський, райкоми повинні були вивести безробітних, робітників і селян.

Іван розгорнув карту міста.

— До площі нам потрібно буде пробиратися з чотирьох боків,— показав він, щоб усі бачили.— Безробітних поведете ви,— звернувся до Броневського.

Кожен запам'ятовував маршрути своїх колон, нічого не записуючи. В підпільника пам'ять повинна бути гостра як бритва.

Роздягнувшись, понабивали в поли піджаків листівки.

— В разі арештів,— попередив Адам Сігізмундович,— сповіщайте негайно.

Іван останнім покинув льох, загасивши гасівку.

Оксана Петрівна вивела його через повітку в соснину.

— Поліція всенюк ніч не давала мені спокою. В кімнатах все догори дном перекидали, в повітці трусили. Над досвітком шпигуни повіялись від хвїртки. Будьте обережними,— застерігала вона.

Соснина заступила Івана. Тоді Оксана Петрівна вернулася на подвір'я.

Про арешти ніхто не сповідав: їх не було. Підпільники приспали поліцію.

А вранці навколо брукованої старовинної площі перед міською ратушею з'явився кордон поліції. Її стягнуто з усього староства.

Ратуша завітчана прапорами, гербами. На башті тинь-кає годинник.

Підкомісар Рашовський і поручик Заремба почували себе непевно в чужому місті. Хмарилися на своїх підлеглих і ставали навитяжку перед появою вищого начальства.

Кордони поліції густішали. Начальникам відділків роздано зразки перепусток. Офіцери розтягнулись півколом перед ратушею.

На площу впускали осадників і урядовців, але не ближче як на п'ять кроків від офіцерського півкола. Осадники невдоволені. Як, їм, легіонерам, що пройшли крізь вогонь і воду за своїм маршалком, не довіряють стояти перед ним лицем до лица!

За осадниками й урядовцями впускали підприємців, комерсантів. Оддалік дрібні торгаші, міщани. Вони боязко перешіптуються і підморгують на пожежників, що там чи тут висовують свої чорні з мідними зміїстими спинками каски.

Пробравшись через кордони поліції, показуючи на кожному кроці перепустки, Березюк з Цалем, а за ними Кулініч і Павло з Петром опинились ще на півпорожній площі.

Тут їх розбили: Березюка з Цалем — наперед, а тих — до дрібноти...

Верхівці з шаблями у піхвах алюром проскакували вулицею, верталися назад і знову пролітали.

В котлах для безробітних вперше зварилось м'ясо. Діти раділи кожній кісточці, висмоктували мозок, видлубуючи його пальчиками. А батьки й матері були суворі. Курці бралися до махорки. Броневський не курив. Він прошепотів до дружини:

— Маріє, прапори готові?

— Жінки ще звечора позашивали на грудях.

Цю розмову чула Антоніна.

Броневський вийшов і став посеред барака. Одземку ватий, у високих чоботях. Держав коло боку сиву шапку.

Відцокали кінські копита — промчали верхівці. Броневський натягнув шапку.

— Рушаймо, — сказав і ступнув нешироким кроком.

Барак сипонув людьми, як з торби. Залишилися лише

старі з малечою. Кожен знав, за ким мав простувати. Юрба вирівнялась. Вулиця загойдалася і попливла з долини на гору, бурхлива, але рівноважена.

Вершник отетерів і не осадив коня, аж поки він сам не шарахнувся вбік, сполоханий. Натягнувши поводдя й підвівшись на стременах, він вигукнув:

— Стуй!

Адам Сігізмундович, крокуючи попереду, і не глянув на нього.

Вершник завернув коня і хотів пришпорити його, але вже було пізно: колона гоїдалася навколо нього.

— Стуй! Стуй! — кричав, виблискуючи шаблею.

Але його ніхто не слухав. Коли колона, поминувши його, попливла далі, він рвонув через рів на тротуар і поскакав до площі.

Демонстранти йшли мовчки. Не співали пісень і не несли прапорів. Можна було подумати, що вони теж поспішали вітати Пілсудського.

Навколо площі поріділи ряди поліції: лінійних вислано напереріз демонстрантам, що хмарою насувались з чотирьох боків. Поліцейські не бігли. З гвинтівками напереві, розтягнувшись вшир на всю вулицю, по-військовому чітко відбивали крок.

Колони демонстрантів винирнули біля пошти. Адам Сігізмундович попереду. До безробітних по дорозі з дворів, првулків вливалися, немовби струмочки, гуртки людей і, пришикувавшись, рухалися в колонах.

Вулиця набагнетилась перед демонстрантами.

— Стуй! Стшеляць бендземі!

І чим менша відстань одділяла людей од поліції, тим більше тремтіли багнети.

Демонстранти, похитуючись, наближались мовчазною стною. Та мовчанка, яка промовляла глухим тупотом ніл що аж гув, уже дзенькала об багнети. З прямовисних вони все косилися й косилися, не видержуючи людського натупу. Ось-ось мали зблизитися з ним.

— Вогонь!

Перед людськими грудьми гвинтівки підняли свої багнетий дула і ляснули голосною сальвою в небо. За тією сальвою повторилося ще три з трьох різних боків. Але вони не зупинили наступу. Люди голіруч кинулись на поліцав, зім'яли їх і бігли до площі. Задні напірали на передніх, не хотіли зупинятися, коли ті вже досягли нових поліцейських кордонів.

Люди переповнили вулиці навколо площі. Поліцейські вхопилися за руки, бо стріляти зараз було пізно, а раніше наважувалися лише в небо.

На балконі ратуші серед цивільного панства у військовому стояв сам маршал Пілсудський. Його вуси спускались, як шаблі.

Мітинг щойно розпочавсь. Опісля старости промовляв Березюк:

— Від українського громадянства,— він підніс хліб-сіль,— вітаємо і здоровимо великого відроджувача нової держави. Клянемося, що кожен свідомий українець і українка, пам'ятаючи те, що волю і щастя їм від більшовицького ярма відвоювали легіонери славного маршала, будуть боротися під його стягами за державу від моря до моря!

— Нех жие! — верещали осадники.

І в ту ж мить площа з чотирьох боків зачервоніла знаменами, а люди гукнули:

— Хлі-ба! Пра-ці!

На ті два кроки, що розділяли демонстрантів від поліцейського кордону, вибігли діти, і, прорвавши заслону, сіяли листівки. Вітер підіймав їх і закидав під самісіньку ратушу.

Колони демонстрантів затопили площу.

Над людськими головами, піднесений на руках, стояв Іван Гнатюк.

— Ми прийшли з сирих бараків і халуп, щоб сказати: панове, геть з державою голоду! Геть з державою, в якій продають дітей!

Серце тьохнуло в Антоніні. Вона сп'ялася навшпиньки — дивилася на Івана Гнатюка й думала: «От кого б я могла любити...»

ІХ

Бартка запроторили в тюрму, а Шурку вигнали з маєтку.

Скрутно Савчукам. Що не день, то скрутніше. Гроша ніде, щоб відвідати батька.

Лукійка понесла передачу, а Шурка забавляв сестру, коли наднесло Михайла.

— Хочеш мати у місяць злот? — спитав він, не скинувши шапки.

Шурка наставив очі.

— Записуйся в пожежну команду. Хлопці нам потрібні.
— З мамою порадитися б.
— Якщо ти боїшся матері,— змовницьки почав Михайло,— то, щоб вона тебе не сварила, я наперед дам тобі злого.

Шурка дивився спідлоба.

— Коли дасте злого наперед, то запишуйте.

Михайло виписав йому книжечку, в якій стояло, що Савчук Олександр є членом добровільної пожежної охорони. З пуляреса, що зачинявся на кнопки, висипав купку грошей.

— Дрібними тобі чи грубими?

— Давайте ліпше грубими.

— Маєш злот! — подав важку монету.— В неділю щоб був у пожежній!

Надійшла неділя, мусив Шурка за злот одробляти. Напоїв корову і — до пожежної. Зібралися хлопці. Роздягалися, вішали своє вбрання на гачки, а натомість натягували буци, штани й брезентові куртки. Черевики на Шурку були великуваті. Тупоносі, на товстій підшві, з підковами. Зашнуровував ремінними шнурочками не через дірочки, як у звичайних черевиках, а на сталні гачки.

— Подобається тобі? — плеснув його по плечу Михайло.— Одягатися, взуватися треба швидко, по-військовому.

Шурка нарядив каску, ремінчик під підборіддя і став у шеренгу.

— По порядку порахуйсь! — гукнув Михайло шерензі.

Вчилися марширувати. Люди до церкви, а вони на майдані. Одноліток Шурки, свояком Шумейкам приходиться, Йосип Галабурдів ногу не підносив, а сунув, немов перебитою.

Михайло копнув його носком.— аж іскри в того з очей посипались.

Опісля марширунку спочинок. Хто хотів — курих, хто лежав на моріжку. А Михайло казав:

— Хлопці! Ми вчимося не даром. Поляків воюватимемо. Он Шурків батько в тюрмі, хто його визволить?

Шурці дивно від тих слів: він ні гроша не хоче, він добровільно буде битися з усіма осадниками, з усіма панами. Він буде так марширувати, як не марширують у війську!

Співали на все село про червону калину, яка похилилася в лузі, про Україну-матір, що зажурилася; і закликали — підняти червону калину гей, гей високо. Шурка добре знав пісню: її співав батько, він оповідав, що цю пісню

співали козаки Хмеля, що то вони і склали її, рубаючи шляхту. Пісня підіймала його. Червона калина полум'яніла над головою, а зажурена мати всміхалася Шурці.

Відспівали. Шурка самотньо марширував вулицею.

— Сину! — покликкала мати. Чекала у воротах.

— Іду, мамо! — його очі світилися зоряно.

— Де ти день днював? — спитала без докору. — Парубкуеш?

— Не парубкую. Записався в пожежники.

Серце віщувало Лукійці, що не товчеться Шурка по садах і городах. Але навіщо в пожежники?

— Михаль тебе затягнув?.. Шумейко?

— А звідки ви знаєте? Не такий уже він поганий, як люди говорять. Пожежники ніякій партії не служать. Добровільна команда.

— Може, й не служать пожежники, а Михаль-то служить.

— Страхайте, страхайте... А як ви забалакаєте, коли я вам щомісяця злот або й два приноситиму? — і він простяг їй на долоні злота.

Лукійка схилила голову.

— Що ж ви мовчите? Цілий злот! Буде тепер, мамо, з чим до тата поїхати.

— Не чистий той злот, дитино,— тихо сказала Лукійка і сумно похитала головою, мовби роздумувала: брати чи не брати гроші.

— Шумейки, Шурко, зліші люди, як Гнатюки. Куди Гнатюки однією ногою ступлять, Шумейки двома. Батько не пустив би тебе в пожежники.

— Я ж не маленький, зрештою! Візьміть злота. Пожежники — це ж не поліція. Ми пісню співали ту, що тато найбільше люблять.

Простягнутий на долоні злот манив і Лукійку. Не перемогла вона сина. Златого взяла, і поки шукала хустинку в прискринку, злот вислизав з долоні. Зав'язала його в кінчик шматинки так і не знайшовши хустини, й неначе здихалася клопоту.

Шурка її не послухав. З весною роботи хоч одбавляй. На городі сам посадив картоплю, цибулю, просо прополов. У полі теж облогом не лежало. Михайло дав на день коні, аби посіяти ячмінь і гречку. А неділя — Шурку нікуди калачем не виманиш: на майдан, до пожежної. Вчаться зривати гаками крокви, сокирами підрубувати.

Перші два рази не дуже пізно вернувся додому, а на

третій забарився. Михайло опісля обіду сказав, що Березюк хоче нині погомоніти.

— Рій, струнко!

Гучне привітання з викиданням рук.

— Вільно!

Березюк попросив Михайла:

— Добродію, прихиліть трохи двері, початуйте. В село недаром Кжежишевського надіслано.

Михайло вештався по майдану.

В пожежну синіми хвилями пливли сутінки і хлюпали в молоді обличчя. Хлопці стояли, як шнурчата тінь. І Березюк бовванів, як тінь.

Тінь до тіней промовляла:

— Роки ваші, як цвіт молоді, юнаки. Каски й мундири зрівняли вас. Ви однакові. Та чи не більше рівняє і братає вас те, що ви — українці. Що таким героям, як ви, вороги наші — Москва і Варшава? Ми піднімемось і завоюєм увесь світ!

Х

Небо високе, і сонце в zenіті. На заході синява обіймає обрії, в ній, густій, тоні земля. А зі сходу — хмарка, як дівоча брова, довга і ламлена. Тріпонулася вона, розпрявилася, і потягнулись до неї ще менші хмарки, кудлаті й розпатлані, ніби шойно розбудив їх хтось; наздоганяють одна одну, збиваються до купи. Вівці товчуться по небу — хмарки збираються на сході. Женуть отарою. І не проковтнути їй сивих отар. Хмари гудуть.

Гриць не розумів, звідки бралось те гудіння. Ліс ще ховав хмари, що зачепилися на могутніх верхах і не могли від них одірватися. Горинь ще купала сонце, і воно пливло собі на хвилях, байдуже, ніби втомлене.

Гриць вибрався на неділю додому. Відпросився: на подарстві треба допомогти. Хазяїн слюсарні влаштував допит, як слідчий: чи не потягнуло часом знову на якийсь мітинг? Волочився ж у Кременець!

— Гляди, ти в мене, що гнида під нігтем! — повчав. Він силвся відігнути від кулака великого гачкуватого пальця, але палець не відгинався, бо з самісінького малку звук замикати кулака. — Гляди мені! Хто на оці в поліції, той мені в печінках. Якби ти в училищі не вчився, книг не любив, я б давно тебе... — він крутнув кулаком, і стіл затріщав під його великим пальцем.

Гриць знав, що хазяїн майстерні — пан Бобрік — перед цехом дав обіцянку вивчити його на слюсаря, а тому має на нього більше прав, ніж мати чи брат. Петро запевнював хазяїна: «Ви, паночку, не перебендюйте з ним: наука не йде без бука!».

— Гляди мені! — проціджував хазяїн кожне слово крізь зуби. — В понеділок на світанку щоб був. Біблію мені читатимеш.

Хмари гули над Горинню. По землі клалися хиткі тіні.

Гриць спустився під високу глинясту кручу, яка стереже парк Рачинського.

Гроза! Ось-ось розгориться, а під кручею ніякого захисту. Гриць збирався начеб по господарству, а прителіпався над річку з вудкою. Обдурив хазяїна, а брехати ж ніколи й нікому не можна. І від цього було прикро.

Блискавиця лихою іскрою роздерла хмару. Грім. І знову ламалися блискавиці, і знову падали громи. Мала хмара клекотіла у великому небі, гасила сонце і хотіла облягти землю.

В синю хвилю плюхнула важка краплина, і хвиля оперезала її широким колом. За тією краплиною кльокнуло ще і ще.

Запахло мулом і очеретом. Війнув вітер і нагнав з вигону пахощі чебрецю і буркуну. Дощик прибив ці пахощі, змішав їх, і, як дорогий напій, розлив по всій виднокрузі.

А над замком Вишневецьких палило сонце. І здавалося, що не дощ падає, а хмара пряде вгорі й спускає на землю коштовну пряжу. Інколи та пряжа рвалася, спалахуючи: бив грім.

Гроза розгасилася зненацька, і Гриць не подумав ховатися. Він зняв кашкета й підставив свою чорну кучеряву голову першому весняному дощеві. Слухав грозу, що шуміла над світом з маленької хмари.

— Грицю! Що ти не ховаєшся?

Хлопець повів бровою, тріпонував змокрилим чубом.

— Давай сюди, під верби.

— Іду, Романе Гавриловичу.

Але гроза вже вщухла. І там, де раніше було сонце, хмари снували свою пряжу.

Грицюк спустився під кручу.

— Здоров, хлопче, — і подав Грицеві руку.

Грицюк сам ще парубок, літ за тридцять, але дозволяє собі звертатися до молодших «хлопче». Це не подобається Грицеві. Йому здається, що Роман Гаврилович надто

пишається собою і оте «хлопче» звучить в його устах дуже зверхньо. Проте Гриць не сердиться, бо трішки знає Романа Гавриловича. Він водив слюсарів і учнів на мітинг. Йшов найпершим на поліцейських. Двое на нього накинулись, дулами йому до грудей, а він спритно схопив ті дула й підняв їх угору. Хазяїн не пощадив його. З підмайстра скинув на слюсаря. Намагався зовсім вигнати, але Грицюк роботящий, як віл. В суботу він самовільно раніше залишає майстерню і йде ловити рибу. Хазяїн це знає і не перечить.

Грицеві не доводилося віч-на-віч розмовляти з Грицюком. Про нього говорено, що він — кадровий робітник, з діда-прадіда.

Закинули вудки. На рибалку Гриця виманив Роман Гаврилович. Він слідкував за своїм поплавцем і не починав розмови. Грицеві це стало набридати.

Риба не бралась.

Грицюк став зачочувати штани до колін і якомсь непомітно, що досить-таки вразило Гриця, викотив з них книжечку, зовсім не м'яту, акуратненьку, в сірій обкладинці.

— Візьми, почитай, хлопче, а тоді погомонимо.

Гриць взяв книжечку. На обкладинці, в горішньому кутку: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Ці чотири слова врзались у мозок і розворушили думки, як тільки що грім ворухив хмарою.

— Я давно шукаю, Романе Гавриловичу, тих, хто такі книги розносить,— проказав Гриць, шаріючи й ніяковіючи.

— Будь чесним, і вони тебе самі знайдуть,— відповів Грицюк, буцім не звертаючи уваги на хлопця, насилуючи на гачок черв'ячка.

Гриць відразу зібрався додому, зачхнувши книжечку за пазуху. Не до риби йому.

Під обривистою кручею сидів Роман Гаврилович над вудкою, а Гриць, обминаючи парк Рачинського, ніс свою на плечі.

Трави сіяли на стежину роси, кущі, вмиті дощем, розцвітали на очах.

— Знайшла! Аж п'ять!

— А я трійцю, Зосю.

— П'ять — це буду дуже щасливою?

Говорили в кущах, в зарослях, тому Гриць їх, а вони його не бачили. І коли він ненароком торкнувся плечем до гілляки і вона сипонула йому за шиворіт жмені холодних крапель, виплигнули й ті з зарослів. Зося в умовій зеленій

накидочці. Її кругленьке біле обличчя порожевіло, мовби налилось новою вродою. Біля неї Володька в костюмі семінариста. Не видно, аби він був замочений. Капелюх на його голові, як парасолька.

— Рибку під дощем вудив? — спитала Зося і додала: — А несеш раки додому!

— Нема рибки, смачні раки,— філософствував Володька, киваючи на промоклого до рубця Гриця.

— Риба не нам, риба панам,— пожартував Гриць.

Володька поправив капелюха.

— Панно Зося, наше щастя не в мулі і не в каламуті, воно квітом цвіте,— і він повів її за руку в зарослі шукати рідкісних квіточок безу.

Гриць і сам не раз шукав того щастя. Яка квіточка з трьома чи з п'ятьма пелюстками, ту мерщій у рот. Але не про це думав він.

Після грози земля раділа сонцю, мліла під його промінням. Цибуля стрільчилась, біб пригощав джмелів, квасоля вилась по тичині, мак наливав зелені головаті пуп'янки. Повз цього багатства, що випирало з городів на тини, простував Гриць. Він поминув своє подвір'я і забрався в садок. Кортіло будь-що прочитати книжечку. Він весь час відчував її на своїх грудях.

В кінці саду стара яблуня розпустила гілля. Клені не дали їй змоги рости вгору, тому вона корчиста й низька. І яблука на ній ніколи не дозрівають. Гриць заховався під тією яблунею. Сухо тут. Клені заступили від яблуні грозу.

Книжечка видрукувана на шкарубкому папері. Гриць не читав, а ковтав кожне слово. Особливо гарно там було сказано про тих, хто сидить у в'язницях і що односельчани не забувають родин ув'язнених. Грицеві так і стукнуло в голову: «А що ти зробив, аби полегшити долю Чернобаїхи, сусідки Лукійки?»

Це ж усе село вже обсіялося, а в Чернобаїхи мург, мабуть, облогує. А в Лукійки? В Горошків облогом не лежатиме. Зінччин старший брат Степан і її, і Самійлове до пуття доведе... Він був у Чернобаїхи, чув, як вона важко кашляла. Куди їй те поле засівати?

Коні стояли в стайні. Петра й близько не видно. Гриць викотив воза з-під шопи. Виволік на нього плуга, борони кинув. А тоді до Савчуків. Хотілося взяти в поле Шурку. Він допоможе Чернобаїшин клаптик закидати гречкою, а потім і його засіють.

Шурка латав брезентовий піджак пожежницький Роз поровся він Лукуйка не хотіла й доторкатися до тієї гидкої одежі

Кравцюеш? підступив Гриць до призьби

Кравцюю А тобі що? — навіть не підняв очей Шурка Голка вислизала з його пальців, і він заганяв її лезом ножа

Поговорити хочу з тобою, Шурко.

— Сам на сам? Березюк, знаєш, як висловлюється: поговорити конфіденційно.

Ну, припустімо, що Березюкові з тобою конфіденційно нічого говорити

— Ти гадаєш? — загнав Шурка голку в брезент і підвівся

— Надумав я, Шурко, — почав Гриць, — виорати поле тітці Насті. Давай закидаємо його гречкою, бо ж пізно ячмінь чи овес сіяти І твоє виорем

Шурка глузливо і хижувато:

— Згадала баба, як дівкою була. Я своє поле давно виорав Шумейко коні дав задурно Якщо хочеш, то їдь і засівай Чорнобаїсі Через неї і через таких, як ти, мій батько поневіряється! — він плюнув зло і взявся за голку

— Ти що, блекоти наївся?

— Я не наївся, а ти наїсися, коли схоплю кілка Щоб і ноги твоєї на подвір'ї не бачив!

Гриць лише плечима знизав.

· Додавай, як приказує добродій Березюк, — уколів Гриць. Його взяла лють на Березюка, на Шумейка, що затагнули Шурку в пожежники. Їм усім на зло, і братам своїм на зло, він виоре клаптик поля чужій жінці. Де б посіву узяти?

Мати вийшла з хати, коли він чіпляв шлеї до орчиків

— Який же ти роботящий, Грицьку. З міста притьопав і зразу ж у поле. Я ж Петра гризу день і ніч; поїдь, виори за Защитою і гречкою закидай. Він, як пень. Пізнуvато вже, чи справишся ти, сину?

— Справлюся, мамо. Гречки мені насипте

— Насипано, приготовлено вже давно.

Гриць і не пообідав. Відломив кусень хліба і в кишеню.

— Завидна хочу впоратись, мамо.

Вона піддала йому мішок гречки на плечі, до воза донести підсобила..

Коні вистоялися за зиму і гнали без батога.

Поля за селом клаптикуваті. Мріє зеленаве жито, червониться ячмінь. На межах столітня трава.

Чорнобаїшине поле чорне й нерадісне

Гриць спочатку роззувся, а потім і піджак скинув. Розігрівся. Сонце сховалося, коли закінчив орати. Тоді й коням дав перепочити, а сам сівалку наперед себе і жбурляв жмені гречки в рілля.

Висипали зорі, як вишні. І місяць усміхнувся, проводжаючи Гриця з поля.

Петро дома не дав йому коней напоювати. Сам погнав їх до криниці, на ніч паші заклав.

— Подивлюсь, завтра подивлюсь, як ти засіяв. Надумився нарешті. Ото б і робив коло землі.

Мати Грицеві й сметанку, й молоко свіже. Петро аж визвірився:

— Не переробився він. Розтряс свої боки, а ви припадаєте, мов до хворого.

«Петро завтра на поле дивитиметься. Сказати їм, аби знали? — вертілося в Гриця на думці.— А може, Петро не дивитиметься? Може, змовчати?»

— Іж, Грицю, ти ж не обідав,— прохала мати.— Відламав шмат хліба і в поле поїхав. Чи з'їв його?

Гриць заперечливо похитав головою.

— То зараз наїдайся, сину.

Гриць не міг довше мовчати.

— Мамо, і ти, Петре, я не собі сіяв..

— Що? — відкинувся Петро від стола.

— Кому ж, сину? — опустила Василина руки.

— Я засіяв Чорнобаїсі, Антоновій матері.

XI

Табір безробітних розбрівся. Зразу ж під Кременцем валили ліс: готували на шпали і військові укріплення.

Броневські зняли собі квартиру в підвалі, а що Антоніні ніде було голову прихилити, то забрали її до себе. Вона з Адамом Сігізмундовичем ходила в ліс. Так і дочекалися весни. Прийшов великдень. Роботи на три дні припинилися.

Броневський поїхав у Луцьк, тітка Марія пішла до костьолу: Антоніна в підвалі мила й перемивала кастрюльки, миски. Поки вони брязкотіли, неначеб хтось з нею розмовляв. А як поклала, все затихло.

Годинник затитикав безконечно й монотонно. І те, що відміряв він, уже не вернеш. Хвилини її життя кинуті марно у вічність. А в неї ж син!

Ятрились згадки. Антоніна бліднула.

Вона вийшла з дому — світ мінявся в очах: пливли вулиці й будинки.

Поля війнули безмежжям, небо — прозорістю. Не близький шлях у Вишнівець. Рашовські жили в місті, бо маєток ще не відбудовано. Ішла.

З високої гори замаячила Горинь. Тут могли трапитися знайомі з Лозівки, а їй не хотілося з ними стрічатися. Непомітно дісталася до кляштора.

Казенний будиночок Рашовських огорожено дротяною стіною. Хвіртка відчинена. На дорозі фаетон. На передку дрімає візник в ярмулці, з пейсами.

«Там, в цьому будинку з зачиненими вікнами, — твій син!» — гуло в Антонініних вухах.

Від хвіртки до дверей — доріжка з бетонних плит. На вікна впали важкі штори, ніби Ядвіга дізналася, що Антоніна тут, і вирішила, щоб вона й через вікно не могла побачити сина.

На терасі появився пан підкомісар. Антоніна затрусилася. Якби його було не винесло на терасу! А може, це наліпше? Він піде. Ядвіга залишиться сама.

На терасу ступила Ядвіга. Вона була в сірому дорожньому плащі, широкополому капелюшку від сонця. Несла дитину в білому костюмчику.

Антоніна крутнулась біля фаетона, влетіла у відчинену хвіртку.

Ядвіга зойкнула і ще дужче притиснула до себе хлопчика.

Рашовський скочив зі сходів і загородив собою доріжку з бетонних плит.

Антоніна бігла прямісінько на нього. Він стояв і очікував. Його брови не ворухнулися. Опасисте кругле обличчя з червоним підгорлям ніби розпливалося усмішкою. Рашовський неначе знав наперед, що саме в таку ось хвилину з'явиться Антоніна.

Він тільки й чекав на це. Без жодного слова узяв її за руки. А коли рвонулася, заломив їх за спину, як ломив державним злочинцем, і кинув:

— Ядвіго! Марш у фаетон!

Антоніна на якусь мить оціпеніла.

Шмигнула Ядвіга.

Аж тепер мати побачила обличчя сина. Вихилив свою голівку з-за плеча Ядвіги і оторопіло дивився на неї.

Рашовський ще дужче стиснув Антоніну за руки. Але вона не відчувала болю, вона усвідомила, що розлучається зараз із сином, чорноголовим хлопчиком, якого хочуть кудись везти.

— Сину! — вихопилося і здавило горло.

— Ядвіго! Прендко!

Антоніна звилась змією. Рашовський не міг її вдержати. Кашкет злетів з його голови. Мліли його цупкі руки. Він почував, що в нього не стане сил, що випустить худу й марну жінку, яка наступала на нього. І вже не він, а вона крутила ним.

Ядвіга плигнула на приступку фаетона.

— Фурман! — крикнув Рашовський.

Хльоснув батіг. Хитнулася ярмулка.

Антоніна кинулась за фаетоном і впала.

Засюрчали свистки поліцейських, перетинаючи їй дорогу. З тротуарів, хекаючи, мчали на неї.

Фаетон крутнув до Горині, на міст.

Її ловили, хапали за плечі, за руки, а вона виривалася і мчала знову. Хитнулась і, як підкошена, клякнула на брук. Не на брук, на викресані копитами й колесами іскри.

Свистки розганяли людей.

До поліцейського відділка, куди тягли Антоніну, в неї не було сил шкандибати. Підпоручик Заремба скомандував сержантові Ткачуку, аби реквізував першу-ліпшу підводу.

Чийсь коні стояли біля кляшторської огорожі. Сержант підїхав. Вкинули Антоніну знесилена, але вона звелася на лікті. Її везли на Петрових конях, каштанистих.

З поліції Антоніну довго не випускали. Добре смерклося, коли сержант Ткачук випхнув її на вулицю.

Куди податися? Назад, до Броневських?

За вечором насувається ніч.

Різне плелось у голові, а ноги несли її через вигін, до Защити. Щоб ближче, то видніше проступали з-поміж дерев білі хрести на цвинтарі. А найбільший — на братській могилі.

З зими Антоніна не була в матері, в тій похилій комірчині, де виросла й дівувала. І, підходячи зараз до неї, напіврозваленої, хотілося кричати: «Мамо, нащо мене народила?»

Мати сиділа в халупці Посеред халупки вогнище і мати над ним з полінцем.

— Стелися, диме, долиною, а ти, хлопче, виростає парубком Не дам тебе ні ляхам ні татарам Димом тебе закрию

Колисала полінце

— Гори, гори, ясно, аби не погасло Москаликком бу деш, синку На війну поїдеш. Фу, вогнику, фу!

Антоніна ступила в халупку але мати не чула

Мамо! — торкнулася плеча старої — Чуєте то я при йшла!

Хто? Моя смерть? Мар'яна обома руками схопи ла полінце — Ні, я тобі не віддам його.

Мамо, то ж я, Антоніна, ваша дочка

Хі-хі-хі! — розсипала стара по долівці Моя дочка? Я сама втопила її. А ти моя смерть! Та я втечу від тебе І внука тобі не віддам!

— Мамо, мамусю!

Мар'яна шмигнула в маленьке вікно. Зиркнула знадвору на Антоніну, показуючи щось на мигах. Антоніна вибігла за нею, ходила, гукала — мати згинула в полях

Білий хрест на братській могилі вартував цвинтаря

Теміль огорнула Антоніну, а тиша оглушувала. Шугнула пташка, можливо, сполоханий жайворонок. Заєць, здається, виплигнув з борозни. Ніч

Антоніна верталася в сирий підвал.

Глухе вночі поле, та не так лячно на ньому, як у місті. Тісні провулки видаються ще тіснішими. Без світла. Старі будинки сірими потворами спираються один на одного, неначе хочуть упасти і розсипатися, заваливши вузькі вулиці. Скрегоче під ногами, сміючись, брук, кепкують чорні стіни з балконами. Каміння глузує з людини

Щоб не будити Броневських, Антоніна не постукала в шибочку. Знайшла собі місце під стіною, на велетенському камені, де завжди гралися діти, й присіла. Зморену, її клонило до сну.

Спали й Броневські. В них ночував гість — Іван Гнатюк. З завтрашнього дня він з Адамом Сігізмундовичем на лісорозробці. Досить жити безпашпортно. Як стали валити ліс, підприємці робочими руками не гребують. Тож до Івана не дуже пильно придивлялися. А пашпорта йому добуто на ім'я Івана Шкраб'юка — безземельного хлібороба, який має право найматися на будь-які роботи. Він і сам нудивсь за працею. На великій Україні, поки не вчився

на робітфаці, а пізніше в комуністичному університеті, працював столяром, робив двері й вікна.

Гори, що полонили місто, довго не пускають ранок, що вже народжується на полях. Але будинки починають сіріти, біліють цинкові дахи. По тому, як будинки скидають з себе чорне покривало, видно, що з-за гір впливає сонце.

Адам Сігізмундович рипнув дверима, вибрався з підвалу, щоб набрати свіжої води.

Антоніна спала, сидючи на камені.

— Доню, де ж ти пропадала? — розбудив він її.

— Я до сина...— і затялась.

— Бачилася?

— Ліпше б не бачилася. Повезли його у Варшаву А мати...

Він її обняв і ввів у підвал, Броневська ставила сніданок, а за столом сидів Гонта — Іван Гнатюк.

Швидко поснідали — Броневський сокиру на плечі, а Іван свою за пояс.

Смолистий чуб спадав йому на лоб. З-під різко зламаних брів чорніли глибокі очі. Ніс був лише короткуватим, не таким, як у Петра і Павла.

Ніяковіючи, Антоніна теж сіла до столу.

«Він, а ніхто інший промелькнув тоді в бараці, на мітингу»,— подумала вона.

— Може статися, що ми заночуємо в лісі,— сказав Адам Сігізмундович,— то вечеряйте без нас. Але сніданок винесить.

— Я винесу,— пообіцяла Антоніна.

Коли їхні кроки загубилися в коридорі, вона шепнула тітці Марії:

— Мені здається, що я знаю вашого гостя.

— Звідки, доню? Він не з наших країв.

ХІІ

Петро приїхав до Вишнівця не в одній справі. Свербіли руки відшмагати Гриця. Брат таки наполіг на своєму: пішов у механічну майстерню Бобрика: вчиться на слюсаря під рукою майстра Романа Грицьока. На великдень вони вдвох узяли його коні й посіяли Чернобаїсі гречку. З Чернобаїхою він поговорив. Гречка дозріє — навпіл. А Гриця треба провчити: свої коні, плуга треба шанувати, як і великдень. Пан Бобрик богомільний, Грицько читає йому біблію. Хай пан Бобрик і задасть йому часу.

Перемовився Петро з хазяїном механічної майстерні:

покликано Гриця. Пан Бобрик повчально заніс пальця над головою, гукнувши, що найбільше зло — це не «блюсти» свята, а блудити і обізвав Гриця вилупком диявола. Хлопець заїкнувся, що біблія вчить усіх любити. Пан Бобрик скипів: він не шанує святе письмо. Ухопив залізного метра, замахнувся, але метр зачепив лампу, що висіла над головою, і вона посипалась, заливши кімнату гасом. Хазяїн швиргонув метром у стіну. В нього був такий вигляд, наче почне ламати й бити все, що є в конторі. Загорланив на Гнатюків, що вони шолудиві, що в одного купили й вивезли сина, а він просить брата віддубасити, а другий своє не шанує, чуже поле засіває! Шолудиві!

Гриць розсміявся, а Петро впав на віз і погнав, поки Бобрик не наробив більшого рейваху. Та дорогу йому перепинив фаетон. Чи не на цьому сина повезуть? Об'їхати його? Може трапитися так, що як він лише порівняється, Ядвіга з сином появляться ні сіло ні впало. Кинув коней під огорожею, а сам до костьолю.

Не Ядвігу, не сина — Антоніну вгледів. Посунувся за колону, вріс у стіну. Тремтіння Антоніних плечей передавалося йому. Він напружувався. Антоніна, фаетон... Петро мов привид. Вчинив зло, спокутуй під костьолом. Звідки ж Антоніна? Погolosка була, буцім втопилася, а чи повисілася, коли стара Мар'яна рухнула з розуму. І ось Антоніна винирнула, ніби з води. Ні. Петро не винен, що так сталося. Чого їй, вагітній, потрібно було кидати Гнатюків? Істи чи пити не давали? Антоніна сама зреклася його. Він посилав матір до кацапки. Вони ж навіть не показали матері онука.

Коли Антоніна вхопилася за поруччя, щоб переплигнути через загорожу, стрілись їх погляди. Стрілись здалека, несподівано й відразу ж згасли. А як Антоніна помчала по бруку, Петро висунувся з-за колони. То ж твоя жінка! — кричало щось в ньому. — То ж мати твого сина! З каплі твоєї і її крові народилося нове життя, яке продано чужим людям, і ті люди повезуть його кудись, аби виростити собі на втіху, а батькам на горе.

Петро не ворухнувся, визирнув, коли поліцейський шарпонував віжками його коней, але коні ніде не ділися.

На гостроверхих дахах костьолю закричали галки.

Не через місто, в об'їзд торохтів Петро в село. І знову йому згадувалося все з початку до кінця. Хотілося втекти від самого себе.

Йому вже нічого не хотілося, але таки пересилив себе.

«Що мені, тіні своєї боятися?» — подумав і потягнув на центральну вулицю, до «Сільського господаря».

Цаля тут не було. «Сільський господар» — його філія Петро знайшов комерсанта в конторі. Моргуліс стояв біля нього збоку, гортав бухгалтерську книгу довгими жовтими пальцями, цокав на рахівниці. Вони не перемовлялися. Цаль липав то в книгу, то на рахівницю і ствердно кивав головою.

— Дзінь добрий! — кинув Петро.

Цаль витягнув руку, загороджуючи себе і Моргуліса від Петра, і тримав її доти, доки на рахівниці не була підбита сума, яка дорівнювала записаній у книзі.

У Моргуліса ні пейсів, ні сюртука, а Цаль ніби годину тому з Палестини.

— Пане Гнатюк, моє шанування, — шкрубав він у пейсах.

Моргуліс глипнув поверх окулярів, що держались на кінчику його носа.

— За товарами, пане Гнатюк? Давайте раз-два, бо час пропадає. А час — це ж гроші! — перестав шкрубатися в пейсах Цаль.

— Я і за товарами, і побалакати.

— Товари вам випишуть. Скажіть панові Моргулісові, що треба, і він дасть записку на склад. Балакати нема часу.

— Люди, пане Цаль, обижаються.

— Люди? Чого?

— Хтось розпустив чутку, що в Кременці товари дешевші, ніж в нашій крамниці.

— Дешевші, — перекирив Цаль Петра. — То нехай їдуть до Кременця, нехай купують там. У вас не знайшлося, що сказати їм? Пане Моргуліс, розтолкуйте йому.

Моргуліс поправив окуляри, неначе збирався виголошувати промову.

— К-хи! У Варшаві товари ще дешевші, — мовив він повчально. — Комерція — це дебет і кредит. Мало того, що ми несемо збитки на усущі, на утрусці. Ви задумувалися коли-небудь над тим, які великі гроші ми витрачаємо на перевозки. В магазин божа манна з неба не падає. Залізниця, підводи... Та це ж суцільні збитки. К-хи! Я вимушений був завести спеціальну статтю, на підмазування залізничників. З ними не сторгуєшся. В них — державна такса. Без націнки і такої, як ми хочемо, ми б вилетіли в трубу і з нас кури сміялися б.

— Ви розумієте тепер, пане Гнатюк? — обіззався Цаль.— Але я ще не те вам скажу. Звідки той коопераційний комітет, що в печінках мені сидить, бере щомісячно сто злотих, аби вам заплатити. Звідки? Ви ні пари з уст. Ви не знаєте. А я мушу знати?

— Як член комітету ви теж, пане Цалю...

— А ви б хотіли, щоб я заради цього красивого комітету задурно голову сушив? Ми з паном Моргулісом недосяпаємо і недоїдаємо, крутимосся, голова в обох обертом. Там відріжемо, тут латаємо. Хто не хоче купувати, віддайте тому пай і не майте з ним діла. Націнки завеликі? Нахабство! Як вам, пане Гнатюк, не ая-яй дорікати мені, що з комітету одержую якусь мізерію. В комітеті і пан Березюк, і пан Рашовський, і...— Цаль не став перераховувати, хто ще.— Беріть записку в пана Моргуліса, їдьте на склад, якщо вам милі сто злотих!

Петро не гадав, що розмова може саме так повернутися. Моргуліс, перепитавши, що йому потрібно, черкнув записку.

Цаль з коридора завернув Петра.

— Ще можу вам сказати. Я не дорікав вам за ті грами, що доскакують до кілограмів, які ми списуємо на усушку. І зараз не дорікаю. До слова прийшлося. А про те, кому ви не доважите, не домірите, я й говорити не хочу.

Заїло Цалья, але заїло й Петра. Комерсант старався зіпхнути в кооперацію найгірші товари або ті, що залежалися. Петро попався на цьому кілька разів. То привіз погнилу кінську збрую, то в ящиках з милом не дорахувався кількох брусків.

Скривився, наморщився і поїхав на склад: «Нещасливий день: куди не кинь, то клин».

Вантажники вносили зі складу товари. Петро обмацував й перемацував. Цукор пробував на зуб, чи не мокрий. І на цей раз хотіли його обдурити, впхнувши ящик сирого мила. Петро не прийняв.

— Я виведу вас на чисту воду! — кричав.— Маєте справу не з якимось торгашем, а з кооперацією, з комітетом!

Винесли сухий ящик мила.

Роздратованість і злість заїдали його. Він не міг заспокоїтися. Поганяв коней, лупцюючи їх. Петро аж почорнів. Ніс немовби розпух, а губи висохли.

Скинувши товари, замкнувши магазин на колодку, він рушив у Липину. Торгувати не мав охоти.

Василина знала, що коли Петрове обличчя сутеніє, його ліпше не чіпати. Не треба подавати їсти, бо потрощить миски.

В чоботях, не роздягаючись, завалився він у ліжко.

Наднесло Павла.

— Коло крамниці юрбище, а ти дома,— цвіркнув він.

— Нехай юрбляться. На пачку сірників стягнутися не можуть. Купці мені! — пхикнув Петро.— Відкривай для них кооперацію, та ще народну.

— Як то ти так, Петре, говориш? Я теж хочу дещо купити. Хіба і я такий, нікудишній купець?

— Коли я потрібний, тоді для всіх добрий.

Василина вивідувала в Павла про дітей, чи слухають Варвару, чи не збиткують.

— Ніяк не відучу їх, мамо, від бідацької баби.

— Я б, Павле, бувши тобою, ні з дітьми, ні з жінкою не цяцькався. Варвара ж не безрука, дала б пляцків, щоб духу її боялися,— повчав Петро.

— Добре, брате, язиком молоти. Чужу біду — рукою розведу. Але ти мною не переймайсь,— казав Павло,— своїм я ладу дам. А чого ти в крамницю не показуєшся, признайся? Гомонять, що Антоніна була у Вишнівці.

Василина держала руки під запаскою. І через запаску було видно, як вони тенькотіли. Вона заголосила:

— Господоньку... Господоньку...

Петро зірвався з ліжка, а Павло казав:

— Треба до консисторії, заплатити, щоб розв'язатися.

— Не раз і не два, Павле, я вговорювала його,— лагідно-зажурено промовляла Василина.— Уже б можна й на другій було оженитися, забути, як звали ту кацапку.

Петро кинув у кишеню ключі й посунув до порога.

— Легко вам, мамо, казати, щоб оженитися. Яка дівка за нього віддасться?

Стежка хиталася, коли Петро прямував до кооперації.

Покупців було багато, а купували мізерію. Коробку сірників брали вдвох або втрох, гасу по четвертинці. Хто не мав грошей, намагався платити яйцями.

— Яєць більше не беру! — відрубав Петро.— Яйця несить у місто!

Він зачинився в кооперативі. Цаль натякнув на недоливання й недоважування. Це ж можуть прислати ревізію. На рудому папері заскакали цифри. Петро перевірив, скільки в нього залишилося гасу, скільки продав. Додавав, віднімав, множив і ділив кілограми, грами.

Яйця підрахував. З'ясувалося, що за останній місяць вторгував грішми менше, ніж яйцями, хоча приймав їх скупю. В касі лежало до трьох сотень, а продано товару, враховуючи яйця, ледве на дві. Петро став доколупуватися, як би йому більше товарів перевести на натуру, тобто на яйця, щоб привласнити решту грошей. Додавав і відкидав. Постукали. Петро відклав папери.

— Світло горить, то я завітала.

Нікуди Петрові було діватися. Мусив впустити.

— Який же поганий крамар, що так небажано людей стрічаєш,— повела бровою Рая.— А я за милом.

«Ставитесь! Хутірець заводите!» — думав Петро, дістаючи мило. Він загорнув його.

Рая кинула гроші, але він і не глянув на них і мило їй не простягав.

— Не боїшся сама пізно ходити? Може, тебе провести?

— Дякую. Ніякий чорт мене не вхопить.

— А якби я був тим чортом, не злякалася б?

— Не лякалась дівкою, не злякаюсь молодницею. Давай мило, не дражнися.

Він подав їй пакуночок. Але вона не квапилася брати. Повела очима на полиці, на Петра.

— Ночувати в кооперації збираєшся?

— Робота, засидівся,— поскаржився Петро і став збиратися, взяв колодку.

Рая поклала мило на прилавок. Петро наблизився до неї. Вона не відступилась, лише сказала:

— Світло ж горить!

XIII

Щовечора Гриць читав панові Бобріку біблію. То була стара книга, в шкіряній палітурці. Гриць читав до тих пір, поки хазяїн не засипав. Будив його. Він зривався й допитувався:

— Що ж сказав пророк?

— Що залізнi птиці літатимуть і залізними дзьобами клюватимуть,— казав хлопець.

— Чуєш? — підіймав пальця до стелі пан Бобрік і позіхав: — Ну, пора спати. Якби ти мені не читав біблію, я б не міг спокійно заснути. Через те вигнати тебе мені сумління не дозволяє.

Бобрік вкладався спочити, а Гриць був вільний

Він знав, що в парку князів Вишневецьких під старим буком на нього чекає Роман Гаврилович. Од нього одержав уже не одну книжку з закликом на титулі: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Роман Гаврилович доручив йому від імені організації допомогти революціонерам розносити гроші сім'ям ув'язнених.

Під старим буком майстра ще не було. По алеях прогулювалися дами з кавалерами. Він надійшов, і вони теж рушили алеєю.

— В Лозівку тобі треба, Грицю

Хлопець не перепитував, чому, нащо. Він слухав

— Завітаєш до Чорнобаїхи. Від Антона має бути звістка. Це дуже важливо.

Він пішов на другий день під вечір.

Чорнобаїха його не впізнала. Ледве шкрябала по хаті. Звикла, що її провідували чужі люди.

— Чий же ти, сину? Звідки?

— Свій я, Гнатюків.

— Той, що півморга мені гречкою засіяв? Для старої баби воно зовсім не потрібно, а на себе гнів накликав. Я чула... Лежало б облогом.

Грицеві не було чого критися.

— Чекають, тітко, що Антон вістку про себе подасть.

— І я чекаю. Як я чекаю... Лукійка передачу понесла. Чує моє серце, що вона з новиною вернеться. Якщо застанеш Лукійку дома, то до мене вернися

Вона провела його за подвір'я, заросле бур'янами.

Лукійка, мабуть, шойно вернулася з дороги. Її ноги розбиті й розпухлі. Бартко передав брудну білизну. Розпорювала рубці, нишпорячи за листом, бо ж до нього теж у комірці зашивала.

Гриць наткнувся якраз на той час, коли вона випоролала цидулочку з цигаркового папірця.

Шурка мозолив очима кожен рух матері. Він вихопив у матері цидулочку.

— Читай, Шурко, борзенько, — квапила вона його не помічаючи Гриця.

Шурка гмикнув:

— Нічого тут не написано. Не доберу, навіщо й зашивати було. Слухайте: «Дорогі рідні, ми живі й здорові!» І без них знаємо. «Кланяємося вам. На передачі не стягуйтеся. З голоду не помремо».

Лукійка збирала докупи чоловікову білизну.

Гриць пом'явся й запитав, чи не передав Антон своїх сорочок. Він був у Чернобаїхи, і вона просила, аби вступив до Савчуків.

— Антон нічогосінько не передав. Тітка Настя шпульку ниток йому передала, назад їх повернув. Якщо маєш, Грицю, охоту, то віднеси,— простягнула йому шпульку.

Він і поніс.

Тітка Настя раділа шпульці. Грицеві ставало ніяково споглядати, як вона гріла її в своїй жмені.

— Візьми, сину, шпулечку. Не смійся з мене, старої. Передай кому треба. Радили мені цидулку в хлібові запекти. А з чого я хліб пектиму? Так я цидулочку в шпулечку. Тут і від Антона вісточка.

Всю дорогу підмивало його розмотати з шпульки нитки, знайти записку. Шпулька муляла руку. Але він не зважився.

Челядники не помітили, коли вернувся і ліг на соломку. Спали в халабуді.

Вранці, як бевкнула рейка, кличучи на роботу, хлопець передав шпульку Грицюкові й немов скинув важкий тягар.

Ідкі випари кислоти, розплавленого олова й цинку стоять у майстерні. Паяли відра, каструлі, тази, миски, кухлі. Гриць знімав наждаком іржу із зіпсованої посуду. До токарського верстата його не підпускали. Мав учитися три роки. Робив на хазяїна та ще й повинен був платити.

Дули міхи. Над купкою вугілля снувалися сині вогники. Посапували міхи і шкварчало в горні.

Після роботи Гриць брався за біблію, присипляв хазяїна. Міг читати одне й те саме, міг починати з початку і з кінця. Для Бобрика святе письмо було зрозуміле ззаду і спереду.

Гриць помічав, як лише хазяїн починав посвистувати носом, витягав брошурку, засовував її в біблію і, використовуючи чуже світло, читав.

І день, і другий Грицюк мовби не помічав його.

Випало їм запаяти балона.

Гриць держав кислоту, цинк і олово.

— Короля Пилипа ти добре знаєш? — совгав Грицюк паяльником.

— Чого б я не знав?

І яка в Короля сім'я, і як вони живуть, чи не сваряться, чи дядько Пилип не любить випити,— про все вивідував Грицюк. Хлопцеві набридло відповідати на ці наївні запитання. Дядько Пилип, може б, і випив, але за що?

— Врешті, якщо Король вам потрібен, я можу вас звести,— запропонував він.

— Діждемо неділі й зведеш нас.

Гриць дочекався суботи і — на неділю додому. Заскочив до дядька Пилипа, а його ще з роботи нема.

Ганна сиділа на мураві. Тієї весни вона зовсім осліпла

— Братику, Максимцю, скажи, сонце вже сховалося чи за хмарою? — мацала вона навколо себе повітря

— Ганцю, сонце давно сіло.

— А я не бачу, братику.

Ставши цілковитою калікою, вона зробилася не стільки лагідною, як жалісливою. Одягнена в лахміття, виглядала жebraчкою, що просила милостиню в землі, неба і вітру. Максимцьо звикся з нею і не обіжав її. З новою людиною — рідким гостем, яким був Гриць, йому страх кортіло побалакати, бо він, на відміну від інших, не вважав його шмаркачем. Розпитував, що сьогодні їв, з ким спить. Але коли Ганнуся попрохала, щоб провів її до хати, кинув балакати і миттю підбіг до неї.

Надійшов Король.

— Часи настали,— зняв він шапку.— Діти господарюють, а батьки наймитують. Що доброго скажеш, Грицьку? В хату тебе не прошу. Вибирай найліпше місце на мураві.— Крекнувши, він став на одно коліно, де стояв, ліг боком.

— А що у вас доброго? — розтягнувся біля нього Гриць

— Знайшов, де добро шукати. Не в ті двері стукаєш Погибель у нас, та й усе. Воно зовсім дихнути не можна було б, але ж пани будуватися зачали. Мало їх палили. Рачинського б з димом. Для нас і для наших дітей роботи було б.

Про сільські новини почали балакати. Король про Петра, про Павла закидав, а Гриць відпихався. А по паузі:

— Я до вас, дядьку, по ділу. Один чоловік хоче з вами бачитися. Свій, від Антона Чорнобая.

— З тюрми? — випалив ошарашено Король.— Антон же сидить!

— Чого там з тюрми? Товариш. Вийдіть зі сходом сонця до річки.

Вранці Гриць з буцматим, лисим чоловіком були під кручею і закидали вудки. Буцматий — Броневський. Гриць його не знав. Грицьок рибалив з другого берега. Як тільки Король спустився на кручу і Гриць звів їх з Броневським, Роман Гаврилович гукнув:

— Грицю, давай до мене: риби тут, сама на гачок лізе. Королеві було вдивовижу, що лисий може бути Антоновим товаришем. Зовсім літній чоловік. Закинувши свою вудочку, він кинув недовірливий погляд на Броневського. Якби такий товаришував з Бартком, а то з парубком. І називається Адамом. Не інакше, як поляк.

— Адаме, ви друзяка Антонів чи прикидаєтесь? — перепитав Пилип.

— Товариш.

— Вибачте, бо мені стукнуло: Антон парубок, а ви йому в батьки годитесь.

— Не відмовився б від такого сина. Хіба син з батьком не можуть товаришувати? Ми в одній партії з Антоном. Говорю з вами щиро, бо він написав з тюрми, що на вас можна покластися.

Те, що Антон не забув його, що пам'ятає про нього, сподобалося Пилипові. І Броневський йому подобався, але ліпше б він не згадував про партію. Навіщо йому та партія?

— Що ж там ще про мене Антон написав? — запитав він.— Славний хлопець, я вам скажу. Може, просить, аби передачу йому зрихтувати? Воно сутужнувато, але для нього я останнє віддам, сорочку скину.

— Не про передачу мова, товаришу. Справа дуже серйозна. Антон написав, що у вас,— Броневський на якусь мить замовк і закінчив згодом,— можна влаштувати підпільну друкарню.

Король добре не розумів, що означає влаштувати підпільну друкарню, але не перепитував, чекав, що буде далі казати Броневський. А він зразу здогадався, чому його співбесідник здивований.

— Друкарня,— це машина, що друкує листівки. Ви живете за селом, а це зручно. Перш ніж відповісти, зважте.

Король поринув очима в Горинь. Хвилі запливали на берег, виносили пісок і лизали каміння. Якщо і його, наче ту піщинку, викине на берег?..

XIV

Гори, як в пісні, високі й зелені. Вони зітхають і тужать.

Між вершинами, над безоднею кружляє орел, а гайво-

роння купами зривається вгору і з криком падає до своїх гнізд.

На самісіньку лисину вибігла дика кізка Ніби вирізьблена, закам'яніла на голій скалі. Раптом тупнула своїм копитцем і метнулася в гущу.

Стояла та пора року, коли в горах все дозрівало рум'янилась калина, чорніли ожини, синів терен.

Антоніна звернула з гарячого бруку на лісову стежину й заховалася в густих кущах Несла обід.

Гупали сокири. Вони блиснули за віттям

— Хто там? Втікай!

Гущина загойдалася, зойкнула і розкодолася! Небо процвіло над Антоніною. Вона ступила на щойно зваленого дуба, який ще судорожно тинькотів, добралася до пенька, поклала клуночок.

Адам Сігізмундович сварився на неї, що необережна а Іван мовчав. Він усе мовчить.

Не питаючи дозволу, Антоніна вхопила сокиру й стала чухрати зваленого дуба. Дуб дзвенів. Дві-три гілляки стяла легко, мов бритвою. А потім захекалась.

Іван дивився з усмішкою на Антонініну роботу, а коли вона вибилася з сил, поклав свою руку на сокирисько

— Годі мучитись.

— Гілляки сучкуваті,— виправдовувалась вона

Іван не розмахувався. Рубонув — і гілляка посунулась.

— Якщо тобі кортить в лісі попрацювати, стягуй гілляччя.

Антоніна приймала гілля складала на купу Коли очікувала, поки набереться, що тягнути, її запримітив рудий кременний чоловік. Він був у важких чоботях, шкіряних штанах і в майці.

— Mein schönes Mädchen, wo kommst du her? ¹

Незнайомець жував тютюн. Його зуби були чорні.

Антоніна не зрозуміла жодного його слова.

— Вона наша, пане майстер,— одповів німцеві на його мові Броневський.— Обід нам винесла.

— Скажіть їй,— жував майстер тютюн,— що вона вродлива і що в Німеччині вродливі дівчата в ліс ходити бояться В наших лісах злі духи водяться Вони скоро й

¹ Красива дівчино, звідки ти?

тут появляться, але вже лісу не буде І помовчавши
Ваша дочка?

— Моя, пане майстре, відповів Броневський не перекладаючи Антоніні те, що прохав німець

Коли він потеліжився до інших лісорубів, ласо й блакитно косячись на Антоніну, вона кинула:

— Чого ці чужоземці у нас порядкують?

— Вчать свого батрака Пілсудського, як господарювати пояснив їй Іван Натягалася ти, Антоніно, поганай додому

— Подивлюся, як ви нового дуба валитимете

Дуб стояв, як велетень Із-за навислого гілля він не бачив на своїх грудях хрестика, що його намалював крейдою майстер, і ще гойдався з погордою

Дуб шумів хвалу життю

А гори журились

Сокира цюкнула й відскочила, шкрябнувши по його корі Сокира впиласть глибше, і дуб стрепенувся

Тоді пилка почала похоронне голосіння

Здригнувся дуб, та не хилився Затискав пилу і доводилося забивати залізні клинці.

Двигтіла земля

Він умирав, як вмирає приречена на смерть людина, що не знає за собою ніякої вини. За нею теж тужать гори і двигтять земля.

Антоніна заплющила очі й затулила вуха щоб не бачити й не чути, як падав підрізаний дуб

Гори тужили.

Дома, перучи панам білизну, вона не могла позбутися шуму лісу: шелестіння молодесеньких берізок і сосонок шепотіння трави і квітів,— туги гір за дубами

Коли вернулися з роботи Адам Сігізмундович з Іваном, вислизнула в коридор.

Як відбирають у гір дітей-дубів, так немилосердно забрано в неї сина.

Переїмалася матір'ю. Усе простила їй В лікарню треба а близько лікарні для душевнохворих нема Хіба до Луцька?

В кімнатці Адам Сігізмундович з Іваном оповідали тієї Марії, як нищать ліс, а вона, стоячи в коридорі, теребила свою недолю, аж її покликано.

— Ходи, голубко, бо страва вичахне-Спочинеш і в дорозу Адам Сігізмундович приніс зарібок і каже, щоб ми матір до шпиталю відправили.

Антоніна ступила в кімнату.

— Не візьму я грошей. Я й так вам винна. Сама зароблю і тоді маму відвезу...

Тітка Марія зачала вмовляти:

— Ти для нас, як рідня.

Адам Сігізмундович відрахував гроші.

— Ми ж тобі не даром даємо. Заробиш — віддаси.

Не сама, з тіткою Марією поїхала Антоніна в Лозівку Сорочку, плаття матері купили.

Мар'яна куняла в своїй халупці над поліщем. Броневська простелила на долівці хустину, поклала хліба, ковбаси і відійшла. Мар'яна почала їсти обома руками, ніби боялася, що в неї можуть відібрати хліб і ковбасу. Наївшись досхочу, вона стала зав'язувати рештки. Кинула кілька слів, незрозуміло до кого. Вона губила пам'ять і мову.

Антоніна розгорнула білу сорочку, зелене плаття. І сорочка, і плаття матері сподобались. Підскочила, вихопила з рук і, скинувши своє дрантя, швидко одягнулася.

— Лікар! До лікаря! — втовкмачувала Мар'яні тітка Марія.

Тітка Марія взяла її за руку. Мар'яна не шарпнулася, вона нагнулася, підняла поліще і, притиснувши його до себе, мурликаючи, подріботіла за Броневською.

Антоніна спинилася на порозі. Постояла якусь мить, вклонилася чотирьом стінам, сволюку, на якому висіло поприв'язуване сухе зілля, назбиране в полі, в Защиті. Вихопила горсточку безсмертників і заховала їх на грудях. Прощалася з хатою, думаючи, що назавжди.

Літо ходило по полю — половіли жита.

Були вже ген-ген у полі, давно поминули недобудовану хату Брегів, як хтось-гукнув із жита:

— Зачекайте! Гей, гей!

Тітка Марія не наважувалася спинитися. Поки що Мар'яна не виривалася, ні в чому не перечила.

Плутаючись у житі, до Антоніни бігла Наталя.

— Антошко! Куди ж ти? І матір забираєш? Чом нас не провідала? Ми тобі зла ніякого не зробили.

— Будь здорова, Наталю. Не бути нам сусідами, як не довелось бути й родичами.

— Де ж ти? Що робиш?

— Світ широкий! — Антоніна не хотіла признаватися, де живе.

Скільки там забарилася Антоніна з Наталею, а мати з Броневською вибралися аж на шлях.

В обох Гнатюків і в Брегів трусили одночасно. Нишпорили в хатах, на горищах, Павло не пам'ятає, щоб поліція була така нагла. В нього розвернули комина. А в Петра чистий погром.

Заремба наставив пістолета на Василю й кричав:

— Стара! Признавайсь, де лист від твого сина-більшовика? Не пише? Може, він десь тут ховається?

— Тю! Ви що, здуріли чи вчаділи? — і настунала на Зарембу. — Під спідницею почнете шукати? Звідки б я мала знати про сина, коли більше десяти років у вічі його не бачила.

На постерунок погнали спершу Наталю, потім Павла і, нарешті Петра.

Село, вражене тією новиною, журно погойдувало головами.

Грицька взяла раніше. Він уже сидів у караулці, мовби очікував на братів і сестру. Наталя і Петро з ним поздоровкались, а Павло лише шморгнув носом.

Вартовий гукнув, щоб сідали на дубову лаву. Павло поривався встати, але мова тут коротка:

— Канчуків забажалось? — дозорець.

Павло присмирнів, потупився і присів скраю, відсунувшись від Петра. За Петром чіпіла Наталя, а поруч неї — Гриць.

Три брати і четверта — сестра опинились на одній лаві, сиділи рядочком, як сиділи колись давно, ще дітьми. І кожний з них думав, що його приставлено в караулку за когось. Павло був переконаний, що винен насамперед, мабуть, Гриць. Зв'язався з такими, що за Збруч зиркають, а ти за нього відповідай. Якщо винен не Гриць, то Наталин Федір. Дарма, що його не приведено в караулку Міг вкрасти коні чи інше щось і наживати п'ятами Хтозна, Петро теж міг руки нагріти в кооперації. Могли й за кацапку потягти. В усякому разі серед них чотирьох один він, Павло, зовсім не винний. От має родину.

Петро не думав, що Наталин Федір украв коні, не підозрював ні в чому Павла. Себе, як і Павла, вважав чистим. Підозра в нього падала на Гриця. Якщо він здурів і задурно чуже поле своєю пашнею засіяв, то хто його знає, що міг ще викинути? Безперечно, що винен Гриць. Але і в тому він нащупував вигоду. Прикрутять Гриця, наженуть йому

розуму, і він вернеться додому. Зачне господарювати. Важкувато Петрові в кооперації і в полі.

Наталя теж підозрювала Гриця. Нащо йому те місто? Копався б у землі.

По тому, як брати і сестра, хто з докором, хто з болем, зиркали на нього, мовби сварили його і журилися ним, Гриць зрозумів, що вони всі тикають на нього пальцем, говорячи в душі: «То він привів нас сюди».

В караулці чекати нудно. Павло готувався вислухати на слідстві все, що завгодно. Його не здивує, коли скажуть, що хтось з його родичів когось убив, підпалив або зробив замах на воеводу.

Три брати й сестра не думали про четвертого брата, про Івана. Якби хтось з них почув, як Заремба допитував Василю, тоді б зародилася ще одна підозра.

На допит покликано Павла. Він швидко скочив на ноги й побіг. З слідчим у нього буде більше спільного, ніж на лаві в караулці. Його ввели не до слідчого, а до Рашовського.

— Пане підкомісарє! За що така напасть?

— Вибачте, пане Гнатюк, що запросив вас на каву не в ресторацію, а в службовий кабінет. Новосілля у мене відсвяткуємо, як належить,— підпер Рашовський кулаками своє гладке підборіддя.

— Кажіть, що трапилось?

Рашовський налив з фарфорового разцяцькованого кофейника каву в малесенькі чашечки на блюдечках з золотими обідками. Подав Павлові. Щипцями підніс собі грудочку цукру. Павло взяв цукор руками і, хрумкнувши, запив кавою.

Рашовський кинув кілька грудочок в чашку.

— Нам стало відомо...— плямкнув він.— Стало відомо, що на кресах об'явився комуніст зі Сходу. Перед вами, пане Гнатюк, я не криюся.

— Дякую, пане підкомісарє.

— Є відомості, що той комуніст шишка в запіллї! Родом він ніби з нашої гміни,— провадив Рашовський. Кава йому не смакувала, і він відсунув чашечку.

В Павла відлягло від серця. Яке йому діло до підпілля? Поліція збитків йому наробила. «Послухаю Рашовського, але й кави поп'ю»,— вирішив.

— Дуже прошу, будьте ласкаві, налейте кави,— попросив і підставив чашечку.

Підкомісар обернувся до маленького столика. Линув

відчипного Цукру не давав Але Павло не посоромився нагадати Сьорбнувши кави, сказав

· На комуніста нацькуйте Березюка При чім тут я?

— При тім, що отой комуніст може бути вашим братом

— Як? — схопився Павло Чашечка задзвеніла в його руках.— Від нього ні слуху, ні духу Хто його пам'ятає? Пропав.

Ото ж біда, що пропав Сьогодні ми шукали у вас його листа І в брата, і в сестри вашої шукали, але не знайшли Скільки років тому, як ви його одержали?

— Три чи чотири А може, й п'ять,— відпекувався Павло.

— Я точно можу вам сказати

— Пан комісар повинен знати, що я того листа не читав, передав братові Петрові Зараз переконаюся, що зробив необачно Вас почерк цікавить?

— І почерк, і те, чому він звідти нічого не пише Рашовський наліг на стіл.— Чому він не пише?

· Павло нахмурився

— Почерк я вам дам. У мене збереглися зошити, коли Іван вчився в двокласовій школі А чому він не пише, не знаю

— Зошити ви нам принесіть Але й напишіть Іванові листа. Якщо він вам не відповість, то це значить..

— Пане підкомісарє, нехай би Петро чи Наталка написали.

— Ні, напишіть ви

— В мене й адреси нема

— Зате в мене є, Рашовський порився у столічку і витягнув блокнота Запишіть

Павло засовався на кріслі, неначе сидів на цвяшках. Не побутися йому халепи.

— Пане підкомісарє, дайте мені чистого паперу. Якщо дозволите, я у вас напишу, а ні, то в приймальній

— Дозволю. Пишіть отут.

Чорнило висихало на папері, і Павло, вивівши слово, стукотів пером об дно чорнильниці. Вони вдвох склали листа. Він був кудим, на четверть сторіночки Павло переписав його і подав копію Рашовському

— Пане підкомісарє, лише в тому разі, коли ви на копії поставите печатку і підпис, що з вашого відома і з вашого дозволу написано листа, я його пошлю.

— Ви глузуєте, пане Гнатюк?

Павло вперся, як бугай.

— Кому сміх і нісенітниця, а я знаю, як воно може повернутися. Моя совість має бути чистою.

Рашовський затупцював на коротких ногах.

— Біс з вами. Але що ви хочете, щоб я написав на цій копії? — він ще раз прочитав листа, в якому Павло від першого до останнього рядка докоряв братові, чому той не обзивається.

— Напишіть, що ви стверджуєте цього листа і що він посланий з вашого відома.

Свій підпис Рашовський вимушений був прибити печаткою.

— Тепер можна й на пошту, — захоробрував Павло, заховав листа і копію. — Ще одно прохання, пане підкомісарє. Чи не відшкодували б ви збитки, заподіяні мені поліцією. Ваші байстрюки комина розвернули.

— Панє Гнатюк, невже вам не відомо, що в панстві польським поліція збитків не відшкодовує.

— Вибачте, пане підкомісарє, то я так. Дякую вам за каву.

Гупаючи через караулку, в якій чекали, поки їх викличуть, Петро, Наталка і Гриць, Павло не зупинився.

Скоро і їх повели, але не до Рашовського — до Заремби. Він походжав по кабінету, і підшви його нагляницьованих чобіт тонули в килимі.

Гнатюки очманіли від довгого очікування.

— У вас є брат там, у червоних? — походжав високий Заремба, наче їздив верхи. — Ну, чому мовчите?

— Аякже, е! — відказав за усіх Гриць.

— Іван Гнатюк. Я не помиляюся? — звернувся Заремба, проймаючи їх своїми очима.

— Так, паночку, — вимовила Наталя.

— Що так? А чому ж ви відцуралися од нього? Чому й слова йому не напишите? В поліцію вас треба викликати, щоб ви брата не забували. Листом його надкидалися, від матері ховали, читати не хотіли. Що він думає про вас? Падлюки ви, а не рідні йому.

— Панє поручику, — обірвав Гриць Зарембу. — Я писав йому листа.

— Коли?

— Давно. Рік тому. Але не на нашій пошті кидав

— А ти писав? — до Петра.

— Ні.

— А ти? — до Наталі

— Я неписьменна.

До Гриця:

— Рідненького брата має. Чужому частіше ніж через рік пишуть. Ще й сам збирався за Збруч.— І до всіх: — Марш, бидло, щоб сьогодні листи понаписували. Кожен окремо, бо шкури попускаю...

З постерунку Наталя зайшла до матері, переповіла, чого їх кликано. Васирина зажурилася: сором — поліція по-вчає, аби брата любили.

XVI

Темна, невидна ніч, а Пилип з Якилиною носили мішками з-під хати глину і розсипали її у вивозі.

Під халупою затаїлось сховище. Його викопали Грицько з Романом Гавриловичем.

Як рили те сховище, як возили дерево, щоб обцилювати, Пилипові було майже спокійно на душі. Та ось впорались, привезено друкарню. Пилип упізнав лисого Броневського, а Івана Гнатюка не впізнав: якийсь Гонта, Пилипа взяв острах. Якилина, мов без'язика. Злі думки точать Пилипа. Кому сховище, а собі й дітям своїм він могилу викопав. Ні, це не те, що погаласувати на сходці, з поліцією побитися... Ой, не те! Невже Антон, якщо він добрий, не міг пораяти, щоб в когось іншого, а не в нього, Пилипа, переховувати друкарню. І він став перебирати, хто за селом живе. Осадники самі поселилися. Багачі. А чом не в Брегів? Вони теж за селом. Як би хто не пронюхав про сховище! Якилина не була проти. Вона помагала. Пилипові ввижалося, що з вивозу, куди висипали глину, з полів, з Загороди, його хатину обступають поліцаї. Але то бавився польовий вітер.

Броневський устанавлював друкарню, а Іван вийшов на двір: усе тут було рідне, але навіть до матері й то не вступив.

Він пішов до фамільного дуба.

Хмарн і ніч.

«Будь живий і здоровий, дідугане! Не сподівався? А я тут — твій годованець», — думав, прихилившись до дерева

Дуб шумів, а начеб казав: «Пам'ятаєш, коло мене недалечко росла черешня-шпанка? Всохла. А ти любив ягоди. Твоя мати так і не скуштувала тих ягід, жодної бубочки не кинула в рот, чекала Івана, не тебе, а свята. А шпанка до Івана ніколи не достоювала. В матері повми-

рало багато дітей — твоїх братів і сестер. Вона не їла те, що законом заборонено, аби немовлят її бог не кривдив».

«Пам'ятаю, дубе, черешню на межі. А ти пам'ятаєш, як захистив мене від гетьманців? Вони убили старого Чернобая, а потім полювали на мене. Я заховався за тобою, відстрілюючись. Скільки куль вп'ялось у тіло твоє!» — пригадував Іван.

«Рани затягнулись. Живучий я, Іване, і сліду не видно», — стояв і шумів дуб.

«Так, не видно»

«Я чув, як ти прощався зі мною, покидаючи Лицарку і Горинь. Розкажи, де бував?»

«Курився мій шлях... Довго я йшов до тебе, — подумки проказував Іван, гладячи пальцями шкарубку кору — Скажи, дубе, як мої родичі живуть?» — хотілося знати йому.

— Ш-шу-ч-ж..

В Броневських було темно, коли Іван повернувся. Йому відчинила Антоніна. Вона звикла, що Адам Сігізмундович з Іваном пропадають по ночах. Але це її мовби й не обходило. Не втручалася в розмови їхні. Заборонену літературу читала. Звечора Іван пообіцяв, що піде з нею в кафедральний собор. Там-бо має казати казання сам єпископ Сікорський. Вона нічого не знала про того єпископа. Йй хотілося просто побути з Іваном.

В соборі людей, як маку. Але й тут перед богом не всі рівні, не всі однакові. Невидимими нитками божий дім поділено. У притворі й на сходах — біда на милицях, нужда торбинками обвішана, горе безруке чи сліпе. Це старці. Поводирі — діти маленькі, обідрані й голодні, не поклони бити прийшли, рученята за милостинею простягають. А чим далі в собор, де більше золота й блиску, там прихожани заможніші. Під вітварем — панство одне. Антоніна з Іваном стояли в густому натовпі. Він збився ще щільніше, коли після служби в амвон легко й граціозно, незважаючи на похилий вік, у коштовних ризах малинових піднявся єпископ. Він був у митрі, й ніхто не міг бачити його лисини. Безброве, нахмурене обличчя єпископа загострилось, як зголодніле. Не голосно, але владно промовляв він, поводячи своїми очима, ніби обмацував кожного руками.

— Прихожани, українці Волині, звернімо погляди і ске-

руймо серця наші туди, на Схід, де мільйони люду ко-
нають і стогнуть у ярмі безбожництва!

Іван стиснув Антоніну за лікоть.

Єпископ Сікорський казав про голод, про людоїдство

XVII

Петро — всохлий ясен у гнатьюківських воротах. Тієї
осені, коли Антоніна покинула, Петро висмикнув пеньочок
від деревця, як виривають гнилого зуба. Навесні ткнув у
ямку нового ясена.

В той день летіли журавлі з вирію на старі гнізда. Во-
ни — ці птахи сумні — розмикались із своїх ключів, зграй-
ками опускались в сади, а інші линули далі, розлучаючись
до осені, поки виведуть свої виводки і навчать їх літати.
Журавлі, що скакали й цілувались дзьобами, нагадали
Петрові, щоб посадив ясена. На своє щастя, а чи на си-
нове?

Антоніна не повернулась. А він простив би їй. На хути-
рець тоді б. Прощай, рідня і поліція. Знехаяла його, то
нехай ні він, ні вона сина не має.

До Івана Петро листа не написав. Нехай Заремба роз-
перізується, нехай мати хлипає, він знає, що робить. Мовчи
глуха — менше гріха, раз поліція береться за Івана, то
горішок він не простенький.

Павло не крився, що послав листа. Прив'язався до
Петра, щоб і той спом'янув брата.

— З ким діла не маю, то й не хочу мати,— відтяв йому.

І все ж Петра гризла гризота.

В кооперації за прилавком він був як обовдурений. Лю-
ди просили продати гасу, наливав мовчки. Мовчки брав
гроші й давав здачу.

— Довели Антоніна і Рашовський... Так йому і треба,—
подейкували в селі.

Тут і з кооперацією почались клопоти. Цаль несподі-
вано наслав ревізію, щоб товарами не перебирав. Реві-
зував Михайло Шумейко. Йому донесли, що його Рая
пізньою завітала в кооперацію, що незабаром світло по-
гасло. Хтось навіть бачив прим'ятого мішка з сіллю, пере-
кинутого на підлозі. Михайло крутив Петром, наче корбою
віялки. Але нічого не викрутив. Виявив нестачу — п'ять
грошів. Петро брякнув зі своєї кишені десять.

— Нехай лежать у касі до чергової перевірки

— Довго крамарювати збираєшся. Поступився б коритцем! — Михайло кинув акт ревізії.— Підписуй!

Все було гаразд, але замість щомісячних ста злотів Петро одержав удвоє менше. Він скипів і подав скаргу до комітету «Сільського господаря».

Засіданням правив Березюк.

— Пане Цаль, прошу, поясніть, чому добродій Гнатюк скаржиться?

— Пане Березюк, нехай сам добродій признається, як у нього рука піднялася шкрябати таку нісенітницю,— стукав Цаль об кінець столу олівцем.— Нахабство, й годі! Йому, бачте, товари не подобаються. Мило сире, шмаровидло сухе. Товар залежавсь. Насилу збув його у власницькі крамнички. Збитки! Комітет їх покривати не буде. З своєї кишені я не докладу. І ви, пане Березюк, теж не докладете.

Петро підскочив до столу.

— Я не міг брати зіпсованих товарів! — і вдарив по столу кулаком.

— Добродію Гнатюк, сядьте! — стукнув і собі кулаком Березюк.— Псовані товари! Як можна повірити? Пан Цаль збуває їх, в нього вони не псовані, а для вас псовані! Заберіть скаргу, якщо хочете працювати.

— Чом би не хотів? — неначе не своїм, а чужим, глухуватим голосом озвався Петро. Надіявся Цалеві допекти, допекли йому. Михайло ревізією не скрутив, а Цаль з Березюком можуть скрутити.

Петро, як зацькований заєць. Проте кооперації не лишив. За прилавком він, як удома.

Було порожньо, коли увійшла молода циганка в широкій червоній спідниці й хустині, яка прикривала засмаглі плечі й груди.

— Милій чоловіче, дай поворожу тобі,— і тріпонула рівними бровами, а з-під них очі, як стиглий терен.

Петро grimнув на циганку. Він не з того десятка, щоб розкидатися грішми.

— Ти не віриш циганці?! — босою ногою вона ступила наперед.— Дай свою руку! Я на картах вгадую людську долю.

Він висмикнув руку з кишені і показав на двері.

— Забирайся, циганко, на вигін, до своєї буди. Моя доля на моїй долоні.

— Ти страхаєшся правди? А полиниста правда ліпша за медову брехню.

— Розпустила губи.

— Сердитий, як ніж. Лоба хрестиш, а циганку гониш. Дай свою руку! — і силоміць узяла його руку. — Єдине тобі збрешу: звешся Петром, — вона не підіймала на нього свої великі очі.

— Певно, це єдине, що правдиве. Охрестили мене Петром, — сказав і заусміхався він.

— Не балакай. Не заважай. Долоня твоя в густих борозенках. То дороги твого життя. По цей бік пройдені, по цей бік непройдені. З батьком дорога була коротка, з матір'ю довга, кінця їй ще не видно. Не можу відгадати з ким, бо не з свого роду, а з далекого чийогось, була в тебе зовсім недовга дорога: почалась і обірвалася. І моста тобі не поставити. Відгадала! Це твоя любов.

— Циганко, або про те, що буде, кажи, або пусти руку. Заплачу і забирайся собі.

— Не рвись. Як би не рвався, а від своєї долі не втечеш. Доля — це тїнь твоєї душі, яку ти ховаєш від людей і від себе самого. Та людям все одно видно її, навіть тоді, коли ти сам криєшся від неї. Будеш втікати від долі, вона бігтиме поперед тебе, будеш стояти, вона поганятиме тобою, як конем. Нешчасливий ти чоловік! Здаватиметься, що вибираєшся на гору, а падатимеш у прірву. Будеш довго жити...

Петро, як від вогню, прийняв свою руку з її долоні.

— Досить! Нагородила, що ні в яку скриню не упхнеш.

— А ти хотів своє життя в скриню упхнути?

— Це що ж, по-твоєму, я весь вік мучитимусь? Якби добре пророкувала, заплатив би більше. Бери, — і сипнув мідяків.

Вона підхопила їх на льоту.

— Не доказала я. Скупим ти й помреш.

— О, о, перед моїм сконанням навідайся, тоді більше одержиш. Вік у мене довгий, а гріш злогого береже.

Циганка, загорнувшись у хустину, — торочки війнули — легко попливла з кооперації. Ті торочки немов зачепили Петра, і йому лише зараз розвиднілося, який гнучкий дівочий стан прикривала бідна хустина, як під нею віддувались дві аж до пояса коси.

Наворожила йому циганка. Він на поріг, а мати з острахом:

— Поштар листа приніс. Чи не од Івана? Ти до брата — каменем, а він до тебе — хлібом.

Петро розірвав синього конверта з штемпелем консисторії. Чого попам треба від нього? З попами в нього

діла нема. Консисторія сповіщала, що Антоніна Гнатюк просить розірвати шлюб з Петром Гнатюком і просить повернути їй дошлюбне прізвище Платова. Консисторія бажає знати про причини розлучення, про згоду чи незгоду його, Петра, а тому пропонує з одержанням цього повідомлення з'явитись негайно.

Він кинув листом. Антоніна його не обходила. Ніби чув, що десь на лісорозробках. А тепер заїло. Не інакше, як знайшла фраера. І син її не обходить.

Мати скулилася за бугаєм, покличе її Петро чи ні? Він скрипів чобітьми. Краще б вона заховала листа, як він мав так сердитися. Почала вигадувати бозна-що.

— Прикрі вісточки, сину? — запитала

Петро присадив матір поглядом до долівки, повернув голову до вікна і, наче не їй, а комусь вказав за вікно:

Антошка на розлуку подала!

— Мати божа — царице небесна! Чого ж ти, сину, як туман? Почула ти, заступнице моя, молитви вечірні й ранішні, зглянулася на мої сльози. Яку ж тобі, мати божа, свічечку поставити? Але як же з дитиною буде?

— Нічого з нею не буде! — прорвалося в Петра

— В Рашовських назавжди залишиться?

— А в кого ж? — гицав Петро по хаті.— Вони усновили, в них і залишиться...

— Помолись і ти, Петре, богові, що змилювався і відвертає напасть од тебе.

— Чого ви радієте, мамо?

Петро цапнув листа. Роздер його. Рвав ще й ще. Притоптав і гримнув дверима.

Підскочив Мурза, терся коло ніг, п'явся, щоб лизнути за руку. Петро не погладив його. Блукав у саду. І Мурза за ним. Петро боровся із сумнівами. Антоніна на розлуку подала, отже, попи і судді її захищатимуть, а Петра затоптуватимуть у болото. Якби сам подав на розлуку, зробив би Антоніну винною.

Мурза скавулів, ластячись. Петро потягнув його за вухо, і собака лизнув чобіт.

— За що ти вдячний мені, Мурзо? Пам'ятаєш, Антошка колись з матір'ю посварилися, я тоді виніс тобі трохи кісток. Більше й не годував тебе. Ти ж тримався мене. А чом Антоніна мені служити не схотіла? Невдячна вона. Але я теж їй вступрю... Не знаю ще що, але... А ти не кинеш, Мурзо?

Собака застриг вухами. Гавкнув на город.

— Мурза, не гарчи.

Полудень. Духота морила сад. Коцюрбилось прив'яле листя, жухла трава, лише в затінку цвіла кропива.

— Мурза, не гарчи.

Петрові було спекотно. Думки ліниво, але вперто лізли в голову. Тут, у саду, де він шукав затінку і самозаспокоєння, відчув, що серце шматується. Хотілося жити красиво й багато. Але де та краса? Антоніна плюнула йому в лице. Де багатство? За Цалем і Березюком хіба його здобудеш? Рідна мати із своєю боженькою... Та що ж воно робиться? Соначний день сиво, туманно поплив перед очима.

А собака на когось гавкав. Він один був вірний.

Тична квасоля високим тином обплітала город. Ворухнулося щось на городі, немов хтось ламав гичку.

— Мурза, ужа!

Собака дременув. І Петро туди. Зламав тички, просовуючись на город. Собака халав своєю пашекою за червону спідницю циганку.

— Чоловіче, віджени собаку і не бий мене.

Зірвані огірки — під ногами.

Мурза перестав гарчати і випустив спідницю з зубів.

Циганка не чекала, заким Петро її лятиме. Вона підбігла до нього і, щоб не опам'ятався, взяла за руку.

— Не бий мене...— Її очі в обідках були ще більшими, впивались у Петра. Він не добирав змісту в її благанні. Руки циганки трималися за його, але він раптом взяв їх у свої і відчув, як вони затреміли.

Мурза гавкнув.

— Щоб ти здох! — тупнув на нього.

— Я бідна циганка Ілька. Ти не будеш бити Ільку? — лебеділа вона.

— Я? Бери мої огірки. Скільки хочеш, Ілько.

— Ти чорний, як усі наші,— мовила вона і мов засоромилася. Її вії опустились. То була одна невловима мить.— Пусти мої руки.

Його пальці рознялись.

Ілька захопила його за шию і поцілувала. Він не встиг обняти її, як вона відкинулася од нього, засміялася на весь город і майнула на межу. Оглянулася і гукнула:

— Якщо хочеш, приходи увечері до нас на вигін.

Петро стояв як приголомшений.

А на подвір'ї сновигав Павло. Василина його привела, щоб навів брата на розум. Він сів під горіхом на камінці й розстебнув комір сорочки.

Петро виткнувся з саду, посвистуючи.

Павло застебнув комір.

— Петре! Ти справді мила наївся? — напустивсь.

— А... ти вже тут, — спинився Петро.

— Ти тее... — стукав Павло себе пальцем по лобі. —
Маєш тут глузд! Чи вітер віє?

— Спечно, Павле.

— Поговори з ним! — розпалювався Павло. — Ти знаєш, що порвав?

Петро стояв насмішкуваний і задерикуватий.

— Заціпило тобі? — рвонув Павло на собі комірця, аж гудзик відлетів. — Життя своє порвав! — Гудзик покотився по землі з-під горіха до хліва. Павло наче язика прикусив. Крекчучи, підняв гудзика.

Хихикнув Петро. Закинув кашкета на потилицю.

— Спіймав, Павле, гудзика за хвіст? А я не гудзик. До своєї сорочки ти мене не пришиєш, — і почвалав, міцно держачи голову на худій шії.

— Петре! Павле, заверни його, — плуталася в довгій спідниці Василина. — Куди ж він, Павле?

— Звідки маю знати?

— Заверни його, Павле.

— Мамо, перестаньте. Він як псюра, погасає, погасає і назад прибудить.

Петро не міг знайти місця для себе. В кооперації дзижчали і кусали мухи. Він наламавав гілляччя, вигнав мух і заставив вікно зеленню.

Літній день тягнувся, як вічність. Петра манив вигін, і він позиркував за село, де над тихим плесом ставу, перед школою, ремигала корова поліцай Кжежишевського, немов завчає заданий урок. (Школу закрито, і в ній живе поліцай).

Ввечері під старими липами, серед наметів, спалахнули вогнища. Язикате полум'я піднімається з землі й росте, відбиваючись у дрімотливих хвилях ставу, ніби й там, на глибокому дні, хтось запалив багаття.

З вигону напливають запахи страви, приправленої димком.

Петро й сам не міг збагнути, як опинився на вигоні. Щоб не бовваніти своєю постаттю, він заховався під липу.

Від вогнища відокремилась дівчина. Вона прибігла на те місце, де щойно стояв Петро, і, обернувшись до села, мовби викликала когось своїм голосом:

Де ж ти, ми-лий, чор-но-бри-вий?

Циганка не доспівала цієї пісні, обірвала й почала свою циганську. І скорбота, і біль, немов хтось умирав від тяжкої рани, линула над вигоном. І горб, і липи вповивалися тим сумом. Петро не розумів і слівця, але його серце одкривалося тій пісні. І коли дівчина наблизилася до лип, він ступив їй назустріч.

— Що ж ти так пізно? — блиснула білими зубами.— Чи мати не пускала?

— Ілько...

— Ти боїшся казати правду? Я усе знаю, я — ворожка,— і вона закружляла навколо нього, як у танці.

— Я не боюся матері і не лякаюсь людей, Ілько,— сказав він і простягнув руки.

Вона не далася обняти, вивернулася з його рук.

— Петре, мати мене чекає. В таборі вечеряють. Зараз співати і танцювати будуть! — вона гойднулася усім тілом, кожен м'яз на нім напружився. Халнула його за руку і побігла до переднього вогнища.— Мамцю, я тут. Що вечеряти даси?

Стара, як світ, циганка, попихкувала люлькою.

Багаття зрідка спалахували полум'ям. Петра пропікали циганські очі.

— На веретені, доню, м'ясо. Ото і вся вечеря. Кого ти привела?

— Сільський він, мамцю. На циганські веселощі подивитися хоче. Зараз скрипка заграє.

За наметами скрипка розкраяла вечір, а бубон накликав ніч.

— Подивиться і нехай щезає геть! М'ясяця дай йому, щоб не гонив циган, як злодіїв. Усі сільські не люблять циган.

Ілька їла м'ясо жваво і вправно, обсмоктуючи пальці. Петро не міг їсти без хліба.

— Не смакує, Ілько.

— Кинь у вогонь. Я наїлася, а мати з твоїх рук у рот не візьме.

За шатрами ніби гаївка. Молоді хлопці з молодими дівчатами скачуть через вогнище. Ватаг у високій, чорній шапці й червоних чоботях. Пужално стирчить у нього за халявою. Зиркнув спідлоба на Петра, ніби різонув захилявним ножем.

Голе і чорне циганча, як чортеня, присідало, ходило на руках, стояло на голові, перекидалося спиною через вогнище і не боялося спектись.

Ілька потягла Петра

Проведи мене в танці навколо ватри

Петро барився, вона сама, ледве торкаючись землі, закружилася, заклавши руки за голову.

Спалахнуло багаття, і вогонь освітив її обличчя, що само було як полум'я. Скрипка виливала журу Вдарив бубон, розбив журу, і звеселилась скрипка

Ілька то заламувала руки, то опускала їх, як крила, то раптом присідала, що не звично для дівчини, і, як музика, що влилась у її гнучке тіло, пливла навколо вогнища, і вже не лише її обличчя, а вона вся була як полум'я. Її ноги топтали траву. Ніхто з молодих циган не станув поряд з нею, а вона манила їх, киваючи бровами. Щоб її справді хто не перехопив, Петро скочив за нею навприсядки Кашкет йому заважав Він кинув ним об землю Чуприна розтрусилася. Взявся за боки. Насідав на Ільку, але вона пурхала, як пташка Не наздогнав би її, якби сама не станула перед ним То був танець, після якого, за звичаєм, Петро простелив хустинку перед Ількою і мусив поцілувати дівчину.

— Проведи його в село,— почувла Ілька, встаючи з хустинки То мовив ватаг, не дивлячись на Петра

Цигани перешіптувались:

— Він — чорний.

Ілька виводила Петра з табору Багаття дотлівали, і плесо ставу чорніло в долині.

— Ілько,— зупинився Петро.

Т-сс.. — сказала Ілька — Хочеш, я тобі щось розкажу?
Кажи

— Я розкажу тобі казку про повзика і про синицю. Повзик — птах лісовий. На одному місці він гніздиться. Ціле літо поживу собі на зиму збирає. По зернятку носить у ліс, ховає за кору, як в комору, а потім ще й глиною зашпаровує, щоб інші пташки не дістали. Синиця про зиму не дбає. Вона гусинь, комашню жере, перелітаючи з місця на місце. Нині тут, завтра там. Повзик, як невільник

— Ілько, до чого ця байка?

А ти мудрий, подумай,— і вона побігла в табір.

За ніч він не сплющив очей. А вранці — на вигоні ні одного розп'ятого шатра. Слід від ватри. Цигани на возах, довгою валкою. Петро постояв, подививсь і рушив на вигін

Отець Олексій мав з хвилини на хвилину приїхати з воеводського зібрання священників і дяк не міг всидіти дома. А дячиха не хотіла провідувати попадю, впиралася, мов коза на базар. Вона ненавидить попадю, бо та нове плаття і пальто справила. Одні хліви вогонь пожер, нові вирости. А в неї, в дячихи, нічого нема, ні плаття, ні пальта, ні нових хлівів. Попівський наймит затарабанив у шибку.

— Гей, ви! Піп дяка кличе.

Дячиха впиралася, але Юзефович не дав їй спуску. Пішли. Тут уже були і Березюк, і семінарист Володька, і Зося. Дячиха підставляла їм свою руку. Попада, огрядна, як бочка, підкотила і теж лизнула дяка, а їй, Юзефовичевій, лиш вклонилася.

Отець Олексій привіз з воеводства хоругву «Християнського зв'язку», який об'єднує воедино всі сили католицької, греко-католицької і православної церкви на кресах.

Зійшлися з цієї нагоди і порішили, що на зелені свята освячуватимуть хоругву, під церквою, аби більше прихожан зібрали.

Настали зелені свята.

Отець Олексій відкалатав службу третє через десяте. Люди чекали, що то буде.

Михайло Шумейко з Павлом Гнатюком винесли білу незвичну хоругву, з чорним хрестом. Отець Олексій покropив її святою водою і, стоячи на сходах перед церквою, почав казанья.

— Дорогі парафіяни, сестри і брати во Христі! Господь бог вручив нам хоругву, з якою ми переможемо...

Під церковною огорожею балакали про своє. Хтось допитувався:

— Чого на тій хоругві чорний хрест?

— Тому, що її нестимуть перед домовиною, як піп чи Березюк сконають.

Батюшка вмирав на сходах за християнську віру, закликав парафіян єднатися навколо хоругви.

Павло — церковний староста — протискувався з мисочкою.

Михайло виструнчив своїх пожежників.

Василина чекала в парку Гриця. Давним-давно була однісінький раз у тому панському раю. Замок Вишневецьких у польських магнатів тоді відкупив начальник варті його імператорської величності самодержця Росії. На банкет він скликав вродливих дівчат з навколишніх сіл, які мусили ходити по парку і співати старовинні обрядові пісні. І Василина співала. Парк тоді був розкішнішим. Тільки пташка могла залетіти сюди без дозволу.

Сумно Васи́ні, моторошно серед дерев, що всихають. Вона втомилася, бо несамовито гнала в місто, до Гриця. Ноги розійшлися і боліли в гульках.

Гриць вибіг з майстерні у фартусі. На горб, поміж деревами і до матері.

— Чом же ви на лаву не сядете?

— Я думала, що сідати не вільно.

— Сідайте, мамо.

Лавка витісана з камінної брили. Можна й до спинки прихилитися.

Гриць думав, що мати в місті чогось була, от і провідала його. Але коли вона вперлася ліктями в свої коліна, поклавши голову на долоні, схлипнула, він стрепенувся.

— Що з вами, мамо?

— Грицьку, нещасні ми. Петро пропав.

— Як це пропав.

Мати розповідала, а Грицеві не вірилось: Петро поїхав з циганами. Нічого не взяв. Голий поїхав.

— Мамо, не печальтеся: він сто разів вернеться.

— Жнива, сину, на порі. Ти в місті. У Павла, в Наталки своя господарка. Що я зроблю, стара і немічна? Вертайся, Грицю, додому. Прогнівили ви, діти, бога. Діти бога гнівлять, а матері муки пекельні.

Гриць не міг нічим зарадити.

— Мене Бобрик може не пустити...

— Яке він право має на тебе? Хіба у тобі не мати? Не вмирати ж мені, сину, як отим деревам,— і вона глянула на верхи буків, сосон.

Гриць частенько просиджував у парку, але не помічав, як сохнуть дерева.

— Заберу я тебе, сину. Нині заберу. Коли ти сам не можеш покинути майстерні, веди мене до хазяїна.

Бобрик не міг взяти до тямку: хто втік? Куди втік?

— Брат мій Петро втік з циганами,— толкував Гриць.

— Той, що просив, аби я відлупцював тебе?

— Той.

— І втік з циганами?.. Ваша вся родина, як не божевільні, то так розуму не мають. Підіб'ю, які капітали на тебе вклав, і бери ноги на плечі.

— Паночку хазяїне, ви вже пустить його, а за грішми ми не постоїмо,— благала Василина.

— Завтра я скажу, скільки заплатити, і завтра відпушу.— Бобрик повернувся до них спиною.

Другого дня виглядала Гриця від схід сонця до заходу. Дріботіла за ворота, шлях вбирала очима. Буде Гриць тепер з нею. Гриць — не Петро і не Іван. Не повіється, як те перекотиполе. Вона пильнуватиме, бо один в неї лишився.

А він забарився. Грицюк його проводжав. Казав, щоб не журився: брат швидко знайдеться, знов візьметься за міхи. Поки воно на добре, що житиме в Лозівці. Біля машин він звик трохи, любить їх, а в Короля — друкарня.

Мати висіла на воротах. Сутінки, але вона впізнала сина, що простував з вигону, несучи клуночок — свої пожитки.

— Що ж ти пізно? Вареничків наліпила тобі, але в окріп ще не кидала. Ти ж гаряченькі любиш,— і відібрала у нього клуночок.

Сиділи поночі, а досвітком він зібрався об'їхати поля. Вступила Сура. Час за комірне платити, але вона не стягнулася. Штаненята Абрамові пошила, щоб латками не світив, і витратилась. Просила тиждень-два зачекати. А коли Гриць сказав, що з платою взагалі може не квапитись, була на сьомому небі. Вона не забуде, віддячить за добрість. Резя сорочку безплатно поцие або жати буде.

Василина не встрявала у розмову. Відкланялась Сура, мати підступила здалеку:

— Де їй, бідній Сури, настарчити грошей. Один Абрам з'їдає хліба більше, як велика сім'я. Він прокидається опівночі і жере, прокидається вдосвіта і жере.

— Якби ліпше годувався, то не брався б вночі за хліб.

— Не брався б... Спекла я баняк картоплі, галушок кинула. Пригнав Абрам худобу з пасовиська. Висипала я картоплю. Вперішив. Галушок на придачу. Вперішив. Питалася я потім у Сури, чи їв Абрам хліб уночі. І що ти думаєш? Їв. Він об'їдає Суру. Але їй спуску не треба давати. Петро ні на один день з платою не відтягував.

— Не обідніємо, мамо, якщо почекаємо. Сура ладна була в руку цілувати.

— За десять злотих і я б цілувала, сину.

Гриць на коня і верхи помчав на поле.

Жито в долинці зеленувате, на горбі побіліле. Але жати його ще рано; в колосі молочко. Десятина Гнатюків пливе на долину, завертається назад гривастими хвилями. Але не зливається з сусідськими нивами. На межі, як гайдуки, колючі, червоношокі будяки.

Заодно провідав Чернобаїшину нивку. На гречці мов рій: гудуть бджоли.

А з польової дороги:

— Спілку провідуєш, брате? Добру гречку матимеш. Хто раніше посіяв, згоріла. А та вродить.— Павло гарцював на сивому жеребцеві.

Гриць мовчав, а той провадив:

— Вернувся тее... до полів.

— Як бачиш.

— Всі вернуться, бо від землі не втечеш. Благодать яка! Об'їхав я свої поля і додому вертатися неохота. Ліг би і лежав на полі... А з гречкою ти не запізнився. Добра спілка буде. Я стільки з свого поля не зберу.

— Ніякої спілки я брати не буду.

— Хвалися тее... Якби рудак вродив, то я ще повірив би. Я в тебе на кашу проситиму. Позичиш?

— Поторгуйся, Павле, з Чернобаїхою. Гречка — її.

— Поживемо — побачимо, — не йняв Павло віри.— Жнива на носі, то й про сівбу думати треба. Як братові, тобі скажу. Таке раз в десять років вдається, щоб пізно посіяв і зародило. Каша у мене своя буде. По жнивах заходь на пораду, де і що сіяти тебе навчу. Я у себе наперед прикинув, де жито, де пшеницю... Під Ялинцем у мене конюшина аж вилягла. На конюшині добре жито буває. Неодмінно кіп п'ятнадцять з десятини потягну. Не забудь, бо що посієш, те і вродить,— він піддав жеребця каблуками.

У Васиlines — великий день. Її наймолодший син — господарський. Переночував і на поле. Не допустить він, щоб жито, пшениця змарнувалися. Мати картала себе, що за Суру дорікала йому. Не треба Грицеві ні в чому перечити. То ж через Петра в майстрові потягло його. Два господарі на одному подвір'ї не помиряться. Якщо Гриць в роботу втягнеться, забуде про місто. Василина мріяла синів поділити. З Сурою розпрощаються. Коли Петро не схоче жити на другій половині, то вони з Грицем пере-

беруться. За тими думками-мріями і застав син матір, коли вона наливала в кадібчик воду, щоб він не розсохся.

— Під капусту, Грицьку, я рихтую. Нехай вимокне. Обручі наб'еш. Живому про живе клопотатися треба. Жито доспіло?

— Дозріває, мамо.

— Грабки полагодь. В stodолі на бантині вони висять. Косу наклепай. Серпи я вже поточила.

— Я б і сам поточив їх, мамо.

— З голови випало, що домашнього коваля маємо.

Stodola навпроти Горошків. Добре зародила яблуня, під якою з Зінькою розмовляв. Зінька Гриця з Антоном звела. І самому стало дивно, що він на волі, а Зінька з Антоном у тюрмі. Це ж, як пить дати, він мав би разом з ними сидіти.

Гриць приставив драбину, зняв грабки. Зубці трималися міцно. Їх не треба було запліщувати. Прирівняв кісся до себе, кулька впиралася у пояс. Коса, замотана в мішковину, була застромлена над дверима за лату. Він не витягнув її, бо його з stodoli виштовхнуло голосіння і жіночі крики.

— Польська мордо, зачавлю тебе!

— Українська свиня! Ти ще попадешся мені... Ой! Ой!

Хима, запустивши пальці в коси Самійлової жінки — білявої Стефки, волочила її по подвір'ю, шмагала качкою по обличчю.

— Забила, то з'їж з кендюхами, езуїтко ненависна.

Гриць переплигнув через пліт і став між ними.

— Захищаєш католичку? — визвірилась Хима на Гриця.— Мало вони в тебе кровці вицідили, сволочі. Я ж жену її зі світу!

Збіглись сусіди, але, здивовані, що бійка швидко скінчилась, неохоче розбрелися.

Василина дорікала Грицеві:

— Де двоє чубляться, третій не вмішуйся. Нащо вони тобі, сину? Хима тепер наші кури почавить.

— Мамо, вони ж позабивали б одна одну.

— А яке твоє діло? Не тебе б'ють, не тобі болітиме!

Гриць взявся клепати косу. Мати бачила, що гризся чужою бідою, і не чіпала його. Мав би чим перейматися! А з Петром він сам у добрості жив? Скільки були разом, стільки й за чуби хапалися. Тіснота і кривда б'є людьми. Світ на тому стоїть.

Переджнив'я не давало Грицеві вільно зітхнути. Вве-

чері він думав, що вже усе припасував, а вранці з'ясувалося, що і засторонки треба підстругати, і тік зашпаклювати, і драбини до воза полагодити.

Мати розбудила його, ще й зірка-вечірниця не померкла.

Збиралися на цілий день.

Рядочками поспішали жінці з серпами на плечах. А косарі — в полотняних штанах і капелюхах чвалали з косами, з кушками при боках, як на битву.

Гриць з матір'ю наздогнали Химу і Стефку, що чимчикували в парі, лагідно перемовляючись.

— Хима помагатиме Стефці жати, — мовила мати. І помовчавши: — Біда була їх, біда і еднає.

Поля ковтали людей. З села квапились юрбами, розходились на нивки маленькими купками. То тут, то там білють.

Василина черкнула серпом, жменю тугого колосся піднесла над собою. Гриць розмахнувся косою.

— Бог на поміч тобі, синку! — сказала вона.

А Гриць їй:

— Дякую, мамо, за слово добре! — і косою шар та шар, стелючи рівного та високого покоса.

Василина жменю до жмені і снопа зв'язує; зв'язуючи, милується сином. Косар! Стеблинки за собою не лишає, при землі тне.

Припікало сонце. Гриць води не пив: спрага ще більш душитиме. Вона кликала, щоб спочив під снопом, снопа заради цього на попа поставила, віднікувався, що кості ще не розламав. Від його завзяття і їй легше було з серпом.

Обідали на полі.

— Якби ви мені, мамо, й вечерю винесли.

— Додому поїдем.

— Я у полі заночую. Може, при місяцеві покошу.

— Впораємося, сину. Хіба дня мало?

— Ввечері коситиметься краще, зранку, з росою, сама коса косить.

— Як знаєш, сину.

Ночував у полі. І на третю ніч не схотів додому. Довго дивився на зорі, простягнувшись на покосі. Німіла спина, злипалися очі, а нескошене жито схилилося колоссям і присипляло. Але він не міг, не мав права тішитися сном. Вставав, гнав сон від себе і біг запрягати коней. Кинув снопів з п'ять на віз і поїхав на шлях.

Сон морив. Тупотіння копит і скреготіння воза — туп-

туп, скрип-скрип — ніби промовляло: «Спи-спи». Вмощувався на дріткому перевеслі, щоб муляло і не давало куняти. Поїхав.

Під Кременцем підсів Роман Гаврилович.

— Заждався тебе, товаришу, — товаришу, а не хлопче.

— Кажіть, в який бік їхати?

Грицюк спроваджував його темними вуличками. Добралися нарешті.

Розгорнув Гриць снопи на возі, з хвіртки Грицюк ще з кимсь виносили паки паперу. Гриць прикрив снопами.

Назад гнали швидше. Плутались польовими лініями, далі від шосе.

Не спав і Король з жінкою. Вчувши скрип коліс, вони обійшли свою садибу довкола, приглядаючись до кожного куща, до кожної деревини.

Папір занесли у сховище.

Гриць вернувся на поле, скинув снопи з воза і сам, як сніп, упав на покіс. Прокинувся, ще жінці не квапилися з села. Кушку за пояс, помантачив косу і валив жито.

Щоб передихнути, приліг під кущем глоду, накривши лице капелюхом від мух. Під той же кущ прибіг сховатися од сонця Бартків Шурка.

— Може, закурити знайдеться? — попрохав.

— Не курю я, Шурко. Та ти лягай, брате. Вже куриш?

— А чого там!

— Натягався косою? Скажи, Шурко, а кому ти косиш? У вас тут і поля немає.

— Буцім не знаєш, кому кошу. Шумейкове поле. За коні одробляю, що навесні брав.

XX

Антоніна цілий день працювала в лісі, а ввечері до півночі готувала з Марією Броневською восківки.

Стукотіла машинка, вибивала слова... Восківки треба було передати Іванові. Опісля того, як поліція зробила в Броневських профілактичний обшук, Іван Шкраб'юк не заявлявся у підвал. Антоніна деінде віддавала йому надруковане, не знаючи, куди він його дівав...

Невінчані скелі — за містом. Випнули білі дівочі груди до неба, кинувши зелені кошулі — ліс — собі до ніг. Сонце і вітер сперечаються за Невінчані скелі. Якщо їх цілує сонце, тихне вітер, а коли обіймає їх, сонце накривається хмарами.

Антоніна добиралася до тих скель. І сода, і сіль подожували з нею у кошеліку, зав'язані туго в мішечках, а під ними...

Вона десь у глибині побоювалась Івана — товариша Гонти, але разом з тим на його поклик добиралася не в обхід, а через Невінчані скелі. Легко стрибала з виступу на брилу, не раничи ніг. Хустина з'їхала на шию, і її не хотілося зав'язувати — неділя.

На лісистих скелях вона ставала веселою. Сюди в соснину під скелі мав навідатися Іван.

Вона стрибала з виступу на виступ. Он і береза на камені.

Іван гукнув від берези:

— Хочеш ноги покалічити?

А їй було легко й радісно.

— Тосю, — він звав її, як звали Броневські. — Сіль і сода в кошику?

— Зі мною.

— Перейдеш у Лозівку. До Королевого Пилипа. Знаєш його?

— В Лозівку моя нога не ступить! — І одвернулась.

— Так треба, бо немає кому. Чув: від твого чоловіка... на розлучення?..

— А яке твоє діло? На, забери свою писанину!

— Тосю, послухай, тобі ж відомо: наша друкарня провалилася. Оксану Петрівну, в якій убито і чоловіка, і старшого сина, заарештовано. Середульший син теж у тюрмі. Підліток дома лишився. Чоловіка і сина розстріляли в тюрмі. Наша друкарня була на її садибі. Провокатор доніс. Поліція схопила стару жінку. Друкарню врятовано. Ми перевезли її в Лозівку. Якби Оксана Петрівна була на волі, вона б понесла восківки.

Антоніна звела на нього очі.

— Проведи мене трохи.

Їй було добре з Іваном. В зеленій колісці лісу — на галявині, серед гірських шпилів, де на камені чубата травця розросталася і не марніла, де невибаглива квітка — мак висушував свою зелену хатку без вікон і без дверей, набіту людом, щоб розсіяти його по горах, буяла радість життя.

І розійшлись.

Не так Пилип, як Якилина жажнулася, коли почувла її голос.

— То ти? Звідки взялася? — скрикнула Якилина і м'яла запаску.

— Я, тітко. Хіба не впізнали?

— Як же воно? В селі тебе поховали, Антошко. Тільки й того, що дзвони не дзвонили. В Гнатючки одна напасть за другою. Може, ти й не знаєш, Петро пропав. Цигани стояли табором, і він з ними поїхав, а ти ж до Гнатюків? — вона виговорила все і зімкнула обпалені губи.

Антоніна заперечливо повела очима.

Пилип кресонув рукою повітря, розсердився на Якилину: бабі рота не затулиш, — і став наливати в глек воду з відра, мабуть, збирався досвітком на косовицю.

Антоніна приклала кінчик хустки до свого підборіддя, яке сіпнулося, задрижало й стримано сказала:

— Дядьку Пилипе, гостинця вам принесла.

— Якого гостинця?

— Передали, — вона витягнула з-за пазухи пакет, загорнутий в хустину.

Король уже одержував подібні гостинці. Але звідки взяла його Антоніна, чому вона принесла? Хіба втямки їй, що то за гостинець? Одначе, проте, не обмовився й словом, а запитав:

— Де ж ти? Що робиш? Як мати?

— Мама в лікарні. Легше їм, а я перебиваюся...

Якилина чимось хотіла вгощати Антоніну, але вона поспішала.

— Антошко, в тебе ж латка жита на городі. Залишилася б. В мене могла б переночувати. Вижати треба. Нашо йому гинути?

— Якщо маєте час, то заберіть, дядьку й тітко.

— Цебто як? Спілка не спілка... Воно на копу набереться. За який же сніп? — не вгавала Якилина.

— Ні за який! За хатиною пригляньте, може, пригодиться кому. Якщо бажаєте, то на зиму город засійте. Колись і я вам віддячу.

— Переночувала б, — умовляв Пилип.

— Інши разом, дядьку. Від мене легко не здихаєтесь, — і поцікавилася, як поживає Чорнобаїха.

— Гадаєш навістити її? Не шукай її дома. Пора гаряча. Гнатюків Гриць з Савчуковим Шуркою жито їй косять. Чорнобаїха коло них.

Антоніна подалась у поля. Завидніла Зашита — гай над яром. Он берізка, під якою стояли, он явір, під яким вона розсипала гриби. Збочила на шлях і, відійшовши, присіла під шипшиною.

Нивка Чорнобаїхи — на горбі. Вона, видно, скошена.

Двое хлопців зносять снопи і складають. Чернобаїха повзає біля снопів, але їй не дають їх піднімати.

Не з села, а від маєтку Раїшовського — вершник. Жене через жита. Антоніна приглянулася — Михайло Шумейко. Чи не за нею. Ні, помчав через долину, вирвався на горб.

— Шурко! Грицю! Яке ви мали право косити антихристу? — кричав і наїжджав на полукипки, розметуючи їх.

Антоніна це почула. Глянула: Гриць вчепився обома руками за гнuzдечку і пригнув Михайловому коневі голову. Знялася і пішла. Оглянулася: згори їй було видно, як над Горинню сушаться полотна, наче табуни білих гусей сиділи на березі.

То і Василина згортала там складочками собі на коліно довгий сувій, а згорнувши, мочила в річці. З сувою стікала вода, капотіла на поділ. Хто зна, для кого матірка тіпалася, для кого прялася, а кому в сорочці ходити? Розтягувала Василина сувій на мураві, держачи полотно за торочки, ніби свої молоді літа. Не одною, п'ятою дочкою була в батька, в матері. Кожного року для Прісі, Одарки... і до неї черга дійшла, прялося. До ліктя все виміряне і поділене. Полотно над річкою — дівчині придане. Сувій на сорочки, півсувою на рушники. Це тонкого. А з грубого — рядна. Кому придане Василина готує? Мочила сувої, ніби свої думки, і стелила їх на березі.

І на другий день вона стелила полотно і свої думки.

Занапастився Петро, а з Грицем біда: Михаль Шумейко подав на суд його і Шурку. Її думки перескакували з сина на сина. Міркувала, що опісля жнив принесе Петра. Жнива минають. Злість змінилася тугою, але й туга не могла докликатися Петра. Таборилися цигани на вигоні, прокрадалася вночі до них. Ні, не знають. Не стрічали. аби селяк до їхнього роду прибився, і знов думала про Гриця.

Сушаться Василичині думи.

Її сполохала Лукійка.

— Даремно, сусідко, в суд не пішли.

— Вже кінчилось?

— Та кінчилось! — і зачала своє полотно, намочивши, викидати на мураву.

— Як же там, Лукієчко? Я зроду-звіку в суді не була. Коби вмєрти, його не знаючи.

— Е! Від тюрми і від торби не відказуйтесь. Я находилась до тюрми, бодай не ходити. Заждіть, викину полотно.

— Лукієчко, грець з полотном, розкажуй.

— В мене дочка підрастає, сусідко. Це її придане.— Лукійка гасала помолоділо, ніби Бартка з тюрми випущено. Розтягнувши свої куці сувої, вона присіла коло Василина: — Оце я з суду. І хлопці наші ось-ось будуть.

— Що ж присудили?

— Я б Грицька вашого на руках носила. Він мого Шурку врятував. Сина маєте, сусідко, як золото.

— Не хвали, Лукійко. Гризуся ним день і ніч.

— За таким не треба гризтися... Михалко синяки в суді показував. Більшовиками хлопців обзивав. А Гриць до нього: нащо копи розвертав? Люди потвердили, що він копи розвертав нарочито. Тикав, тикав Михайло синяки, а суддю розізлився. Бо й знаку нема, щоб його хто бив. Розвернув копи, його змусили, щоб поставив. Якби він суддю підкупив, то нашим дітям припаяли б штрафу. А так нічого не було. Мій Шурка наостанку брякнув Михайлові злотими.

— Якими злотими? За що?

— Нечистими, тими, що в пожежниках заслужив. Спасибі вашому Грицеві, що надоумив. Ви Гриця в майстерню не віддавайте, коли й Петро заявиться. Коло нього і мій будяком не ростиме.

— Добре, що з тим судом уляглось.

Хлопців застала дома. Вони виїжджали з гнатюківського двору. Гриць поганяв кіньми, а Шурка рубля притримував.

— Сину, куди ж ти? — схопилася Василина. — Не ївши?

— Чорнобаїсі гречку привеземо.

— Та треба ж було в stodолі прибрати. Чи ти свою копу нині не привезеш?

— Яку копу, мамо?

— Як яку? Із спілки. Сам же казав, що дві копи накопив і зв'язав.

— Мамо, я ж не сам косив і зв'язав, а з хлопцями. Гречка не наша. Вйо! — і потягнув візкою.

XXI

Люди обжалися, а в Кжежишевського — жнива. Він вартує і вдень і вночі, а листівки ніби самі обліплюють село. На школі в класах ще не появлялися. Тут мешкає поліцейський.

Під вечір Кжежишевський гвинтівку на плече і — патрулювати. Не вибрався він ще з вигону, як з дупла старої липи, що росла під самісінькою школою, висунулась розкуйовджена голова і показала йому язика.

Кжежишевський того не помітив, повільно ступав селом, шнирив очима по вікнах.

Гриць сам виглядав поліцейського. Вибіг за ворота, на-свистуючи.

— Гей, ти! — наздогнав його поліцейський.

— Пан Кжежишевський? Чим можу служити?

— Що несеш? Ану покажуй.

Гриць розгорнув кошика. Поліцейський підняв хустину.

— Чого кошилик порожній?

— Йду в кооперацію.

А тим часом з широкого дупла за головою вилізли плечі. То був Шурка. Він підтягнувся і подряпався на липу. Повз на животі по гілляці до даху, забрався через горішне вікно на горище, а тоді по драбині спустився в коридор і припав вухом до дверей. Кжежишевська поралася в кімнаті. Він натиснув ручку від класних дверей.

На столі купою лежали плакати і лозунги, стояла пляшечка клею: готувалися до виборів.

Шурка витягав листівки з кишень, з пазухи і наліплював їх на стінах. Підставивши собі стільця, він став чіпляти листівки на портретах, заліпив очі Пілсудському.

Вибиратися назад через горище не було потреби. Шурка напився води з відра, що стояло в коридорі, й непомітно вислизнув на вигін.

З Грицем було домовлено, що той триматиме Кжежишевського в кооперації, поки Шурку не наднесе.

Гриць скаржився поліцаєві, що з тих пір, як Петра не стало, жити тяжко. Сірники, гас — усе купуй, а раніше дещо перепадало. Якщо й далі так буде, то прийдеться записатися в пожежники.

— Святе діло! Подавайсь, парубче, в пожежники! — заповзявся поліцейський.

Шурка застав їх перед прилавком.

Крамарем — Михайло Шумейко. Зваживши сіль, подав Грицеві.

— Хоч і судилися з тобою, але в пожежники прийму. Погарячував я...

— Бач! Бач! — вигукував поліцейський.

— Дайте трохи подумати.

— Думай. Мізкуй, але недовго, — кивав пальцем

Михайло. Підняв очі — вгледів Шурку. — А тобі чого тут?

— Сірників.

— Прийшла коза до воза. Гроші є?

— Ні, в набір.

— А злотим кидався! Дурне теля. Гриць до нас пристає. Ти теж від нас не втечеш. — І, записавши в книзі, жбурнув пачку сірників.

Шурка забрався зразу. Потім забрались Гриць з поліцейським. У дверях Гриць пропустив поліцая і в темних сінях пришпилів йому на плечах листівку.

Всю ніч тинявся Кжежишевський селом. Як світало, за-снув, але його розбудила жінка, бо викликав підкомісар Рашовський.

Поліцейський озувся на босу ногу, шинелю на плечі.

Кінь під Рашовським вгинався.

— Сволоч! — замірився підкомісар стеком. — Хто розкидає листівки?

— Пане підкомісаре, не може бути. То бандитське село. В гроб мене мужики заженуть.

— Дзецко! Повернися.

Кжежишевський зробив кругом.

— Йолоп! Тобі ж на шинелі листівку присобачили. Куди ти дивишся? Вибори на носі.

— Пане підкомісаре, я покладу тіло й душу.. Душу і тіло.

Рашовський шмагнув стеком поліцая по голові, вдарив коня і помчав до Березюка.

Того дня селяни стягувались до колишньої школи на передвиборні збори. Щоб більше було народу, гнали й тих, кому не сповнилося двадцять і два роки, хто не мав права голосувати.

Дуділа підлога й скрипіли лави. Вмощувались, усідались. Жалкували, що не можна курити.

Коло дверей — голова біля голови, а спереду — лави порожні.

Отець Олексій з зятем, Юзефовичем, Павлом провели Березюка до столу і чинно розсілися.

Управитель позбирав очима селян. Кліпнув Куліничеві й Кжежишевському, що підпирали двері. В руці держав папірця, але наче забувся про нього, почав промову. Розпалювався за кожним словом, шипів, ніби закипав.

— Тепер не важливо, якої хто партії! Згрупуємося міцно і назавжди в урядовий блок. Цим кулаком проб'ємо

залізну заслону. Через Варшаву і Берлін — на Київ і на Москву!

В Пилипа Короля обличчя заросле, очеретисте. З-під брів очі, як джерельця. За що пани розпинаються, тому не бувати.

Іван Мостовий спочиває. Не треба думати, що худібка в шкоду вскочить. Твердо лишень сидіти на стільці. На горбочку куди м'якше. Є де ноги протягнути, і хоч набивай люльку лияками, якщо тютюну нема. Схилився на кривулю. Не слухається його Березюк. Зиркає на Пилипа. Смішний, ондечки, чоловік. Не годуй його, а давай сходки. Не пропускає слівця. На землю надіється, ондечки. Ага, віржуть тобі поля! Наймит підіймає голову і протирає скроню. Лукійка серед бабів. Навіть пояснює, либонь, про що йдеться. Баби політикують. Йому захотілося плюнути, але спам'ятався, що під ногами підлога, проковтнув слину.

Прокіп Димак біля самісіньких дверей, ніби збирається й звідси втекти. Втік би, якби не солтис і не поліцейський. Селяни сидять, а вони — навиятку.

— Урядовий блок обіцяє трудовому селянству землю за викуп!

Лави заскрипіли. Скільки платити? Може, пустять на кілька літ? Якби не проспати і вирвати собі десятину-дві!

Земля для Івана — пусте місце. І балакати, і слухати про неї не хоче. На ямку для нього знайдеться: три кроки вздовж, один поперек. Зневажливо, презирливо мотнув Іван своєю кучматою головою, щоб не видіти голодних і жалюгідних обличчя сусідів, які тамували дихання і підставляли до Березюка свої вуха. Не одному з них ввижалося поле, чорне й рівне. Воно пахло масною скибкою, печеним хлібом. Іван замурикував: «Мені нічого не треба. Штири дошки, землі трошки, спасений я з неба», — і спочинув на стіні за Березюком. Оказія яка! Чому, ондечки, Пілсудський на нього не хоче глянути? Іван перевів погляд далі на стіни. Стіни як стіни. Синюваті. Папірці всякі на них. Але чому ж Пілсудський не дивиться?

Березюк до того розпалився, що клеткотів:

— Я, пани-добродії, безземельний, як і ви. Я — наймит у графа Рачинського. Так! Найбільшою соціальною справедливістю буде змусити графа Рачинського не зректися, а продати землю тим, хто її обробляє, продати вам, мені. Часи панщини згинули безповоротно!

Іван штовхнув ліктем Пилипа. Той і не поворухнувся.

— Хм, дерев'яко,— стусонув Іван ще раз.

— Посидь.

— Як я можу всидіти? — і пирснув, як, може, сміявся ще змалечку. Ніби гарячим приском сипонув Іван у залу.

Березюк не докінчив фрази і простягнув руку до дверей.

Михайло зміряв через порожні лави своїм зором людські обличчя.

— Кому там смішки? — відступив од дверей поліцейський.

— Нащо було просити на збори пастуха? — це хтось з гурту.

За ним:

— Авжеж, нащо? Звук серед худоби, то як йому серед товариства... — і не закінчив.

Було чути, як важко гупає поліцейський, йдучи до наймита. Але він сам уже підвівся, кривулю свою підняв.

— Як же я можу всидіти, паночку, коли, ондечки,— і показав палицею на стіну,— Пілсудський на мене не дивиться. В нього очі заліплені.

XXII

В кожній хаті на постої стрільці або поліцейські. Село годує і їх, і коней. Зброєносці дудлять горілку й ріжуться в карти. Нікому не велено виходити з хат. В столу по пашу, в хлів до худоби — під конвоєм.

Погнав Іван Мостовий отару до річки. Кжежишевський — за ним.

Прокіп прийшов поїти фільварську худобу. Стрілець — назирцем.

Попівські корови і телиці змішалися з фільварськими. Вибрикували, задерши хвости, чухались рогами, ніби раділи, що стрілися.

Не хотіли розлучатися. Попівська худоба сунула в маєток. Іван погнався за бичком. Прокіп перетнув бичкові дорогу. Схопив його за роги, Іван за хвіст. Перемовлялися швиденько:

— Іване, якщо не дадуть кидати наші номери, то не голосуйте.

— Я їм наголосую...

Поліцейські враз до них.

— Про що балакаєте? Не вольно!

— Та про те, аби бичка помогли вилучити. Лупить його, паночку! — тягнув капосного за роги Прокіп.

Кжежишевський ударив прикладом бичка і побіг, прицілюючись, щоб вперіщити ще раз з усієї сили.

Попівська череда рушила. Поліцейський квапив наймита:

— Прендко! — і знову потяг кольбою бичка.

— Ох і рівно та прямо ви його б'єте, пане поліцаю... Чисто й нас так само гнатимуть, як ви того биця на рівне, пряме та ще й таємне голосування, — казав і реготав дядько Іван.

— Прендко! — репетував Кжежишевський.

Стеріг, та не встеріг він наймита. Тягнув Іван воду з криниці, і Лукійка там. Завдавав їй коромисло на плечі, при поліцейському, і підморгнув, що коли завтра не дадуть з своєї криниці води пити, то щоб з чужої не брала. Його слова побігли селом.

І настав день виборів.

Коні іржали. З дворів, з вуличок виїжджали стрільці й поліцейські. Перед кіньми — люди. Всіх стягували до кооперації.

На вимощених і застелених возах — осадники. Затріпотів червоно-білий прапор. Біла хоругва.

Ковтнули куряву — йшли за возами на вигін, до школи.

Перед парканом — молоді пожежники. Сокири за поясами.

Стрільці роз'їжджалися і з'їжджалися, мов на маневрах.

Поважно, чинно, з дамами під руку, мов із костьолу, виходили осадники з школи. Відголосували.

Березюки, Юзефовичі, Зеленевські — купую.

Пожежники під оркестр:

— Слава!

Кулінич розгорнув списки, складені за десятихатками.

— Димак Прокіп! До голосування.

— З жінкою?

— Ні сам. Кожен за себе! — і Кулінич нігтем відзначив прізвище.

З гурту, оточеного кіннотниками, вибрався Прокіп.

Гурт селян стояв за парканом, на вигоні. Чи нап'ється Прокіп з чужої криниці, чи в свою відерце опустить?

За ганковими скляними дверима — порожньо.

Прокіп витер об килимок роззявлені чоботи. Не нести ж пилюгу в чистоту

Кжежишевський підштовхнув його цівкою гвинтівки в спину:

— Он, у ті двері!

Між вазонами з квітами — скринька. Туди Прокіп має опустити картку, яка дасть землю безплатно. Отак, впаде картка в скриньку і гукне на весь світ: «По се — Диманкове!»

Зося і Рая, мов квочки, над бюлетенями.

— Прошу, в мене за урядовий блок! — засокорила Рая.

— В мене за протиурядовий! Прошу.

Але Прокопа не одуриш. В залі, крім управительської перепічки і попівської пасочки, нікого не видно. Тихо й урочисто, як у раю. Пахне духами. За синім плюшем кабін.

Прокіп потягнув картки і за блок, і проти.

— Навіщо ви і ті, і другі берете? — зиркнула Рая, наче виривала з Прокопових рук протиурядові бюлетені.

— Сховаюсь і поміркую, якими голосувати.

Зачовгав Прокіп до кабін. Він знав, що червона картка, то його кіпець на землю, а решта — панські жарти. Ретельно, ніби акт на майно, склав свою картку, щоб можна було заховати в кулаці, а ті зачав рвати. Шматочками запхне в скриньку, аби знав Березюк, як баламутити народ.

Він уже збирався відслонити плюш, як його стиснули за лікті. Пошматовані зелені, сині картки випали. Червону він затис у кулаці.

— Порвав, бидло! — напосідав поліцай Ткачук.

— Де червона картка? — викручував руку Заремба.

Прокіп хотів крикнути, але його душили за горло.

— До рота кинув? — шпарили по кишнях. — Роззяв писк! — І заглядали, як коневі в зуби.

— Роздягнути! — наказав Заремба.

З Прокопа зірвали одяг, лишивши в підштаниках. Порпалися, рилися в піджачині, чоботях... Прокіп, як вовк з клітки, шарпнувся з кабін. Він скочив на підвіконня, висадив вікно.

— Люди! Б'ють і роздягають! Рятуйтеся!

Він у вікні мов розп'яття. До нього мчали стрільці.

Натовп гойднувся. Чоловіки сплелись руками й ногами, відігнавши жінок на середину.

З школи винесдо Зарембу.

— Стшельці! Слухай мою команду! П'яткувать!

Хапали, виривали і, б'ючи під коліна, валили кожного п'ятого на землю.

Іван, Пилип...

Люди, як снопи. Скошені й зв'язані. Звезені й кинуті на вталований тік. Вони, як зерно в колосках, сповнені гомоном поля, насичені жадобою впасти на чорну скибу і прорости на ній вруном для своїх дітей, для поколінь. Як жито, що вихлюпнулось з ріллі, вони з землі вирости. Земля зародила ними — силачами чубатими. Чому обернулася мачухою? Чом стала нерідна? Свого поля на скік заячий, а далі чуже. Де ж упасти зерням тим? На чому прорости їм золотої осені, де їм снити під білою габою, буюти квітом, колоситися на добро?..

Люди, як снопи.

Ткачук толочив їх ногами.

Хто знепритомнів, того тягли за ноги до школи... голосувати.

Іван ворухнувся, а Пилип — ні.

— Іж, брате, землю...

Того вечора повернувся Петро.

XXIII

Автобуса підкидало по бруку: Антоніна їхала до матері.

В лікарні для душевнохворих — стовпище. Чоловічок з головою пацюка репетує на повну губу, вимахуючи патином. Його груди навхрест оперезані кольоровим папером. Він вважає себе за фельдмаршала. Вчорашній легіонер, збожеволілий з манії величності Польщі «від можа до можа» — гарцює з патином, «золотою шаблею», що йому за подвиги вручив сам пан перший маршал.

Прорізавши мішок для голови і для рук, натягнувши його на себе, якийсь пресвітер чи піп видає себе за всіх дванадцять апостолів. Він ніколи не опускає рук. Вони ніби заклакли, піднесені вгору.

— Я прийшов, щоб врятувати рід людський!

Є збожеволілі купці, землевласники, але найбільше сірого люду, в якого забито памороки нестатками, бідністю. Голота і в лікарні залишається голотою. Ніхто не видає себе за фельдмаршала, за месію, навпаки, і тут вони нещасні. Їм все хочеться їсти. Вони крадуть один в одного шматки хліба. Вдають, що варять куліш.

Антоніна йшла подвір'ям і здригалася: вона вже не раз

провідувала матір у цій лікарні на околиці Луцька. Тепер приїхала, щоб її забрати: мати трохи очуняла, тримати тут її більше не хотіли.

Вони зустрілися в почекальні. Мар'яна була тиха і все промовляла:

— Таке горе... Таке горе...

Антоніна купила їй крамну сорочку, плаття, хустку і черевики. Вона перевдяглась, узулась, і вони пішли на автобусну й поїхали.

Іх очікували Броневські. Тітка Марія зготувала якомога ліпший обід: кльоцки з салом і кислим сиром, а для Мар'яни — склянку сметани з білою булкою.

Обідали гуртом... Мар'яну дивувало, що кожен мав їсти з окремої тарілки. Ображалася, бо гадала, що побоюються її, хворої, а щоб було пристойно, то не лише їй, а всім чотирьом окремо їжу насипано. Броневський їй більше подобався, ніж Броневська. Вона мала рацію, бо Броневська вже побивалася в душі, як вони в підвалі вміщуватимуться.

— Нічого в мене не болить, дякувати богові,— казала Мар'яна.— Слабість вимучила мене. Таке горе... Таке горе...

Її вмовили спочити після дороги, але вона про те й не думала.

— Коби мені додому, Антошко,— похитувалась на стільці всім тілом.— Признайся, доню, чи спростила ти хату?

— Хату я не продавала, мамо.

— То виведи мене з міста, доню. Дома я зовсім одужаю. Коби мені на травиці посидіти, коби мені квіток понюхати.

Щоб втримати матір, щоб не пускати її проти ночі, Антоніна з свого сундучка вийняла безсмертників, що зняла зі сволюку, прощаючись з хатою.

— То наші, домашні, мамо.

Мар'яна притулила сухі квіти до грудей. Що вони нагадали їй? Безсмертники — жовті голівки з червоними обідочками! Зірвані й засушені, вони пахли, мов на грядці.

На другий день Адам Сігізмундович, захопивши сокиру й пилку-одноручку, рушив з Антоніною і Мар'яною в Лозівку.

Підправили стару халупу, що без господарів зовсім занехаялась.

Мар'яна не впрошувала Антоніну жити з нею. Якщо їй в місті нічого, то нехай собі заробляє.

На комині, на сволоку, у віконцях — польове й лісове зілля. Вона теж була травинкою серед цього квіту.

XXIV

Панство заповнило конференц-зал. Воевода Юзефський — голова з проділем — вчепився довгими худорлявими руками за трибуну, ніби несе її, ніби ось-ось кине її на слухачів.

Серед цивільних у фраках і військових у мундирах з аксельбантами дивують око погони поручика Заремби. Березюк затесався десь спереду, серед осадників, урядовців, які представляють посполите суспільство, що зібралось на врочисті післявиборні збори. Воевода проголошує свою програму.

Заремба, хоч і в кутку, але поводить себе гідно. Простягнув ноги і виклав на коліна руки.

Юзефський похитувався за трибуною. Його видовжене обличчя ніби вкривалося запинальцем, і тоді перед Зарембою шумував ярмарковий майдан...

Юзефський дробить пункти на підпункти, викладаючи програму своєї діяльності. За кожною фразою — три крапки. Всі фраки, мундири і аксельбанти повинні здогадуватися, що Юзефського не спіткає доля його попередника, якого забойкотовано на виборах.

— Мої плани, — промовляє Юзефський, як отче наш, — такі: Перше: забезпечення культурі польській не тільки переваги, а й виключності у виховничій системі... Друге: в мішаних молодіжних організаціях польський виховавчий ідеал стане єдиним... Третє: польській мові буде тактовно і без особливого політичного підкреслення забезпечена перевага над мовою непольською... Четверте: в усіх громадських і господарських організаціях буде забезпечено керівництво польського елемента, що є найважливішою умовою впровадження асиміляційної праці... П'яте: посади інструкторів, що мають такі великі можливості в щоденній організаційній житті, будуть обіймати виключно поляки, що знають місцеву мову... Шосте: в житті мішаної організації не може бути бажаною з точки зору державної політики метою освідомлення непольського населення, що воно належить до іншого кореня, ніж польське населення,

що воно, приміром, належить до національності української. Адже це було б запереченням принципу асиміляції, як державної, так і національної. В рамках внутрішньої політики не повинно відбуватися при польській допомозі утворення чужих польському народові сил, не повинен під виглядом організацій мішаних виростати український рух...

Переходячи від пункту до пункту, він загинав пальці, ніби перебирав чотки. А що був цілком спокійним, занадто вже врівноваженим і холодним, то Заремба майже його не слухав. Куточки уст поручика всміхались, ховали якусь таємницю.

Юзефський вирушив з Варшави на Волинь не через Ковель, а через Тернопіль. З півдня на північ він оглядав свої володіння. Тому і заїхав ярмаркового дня у Вишнівець, де і попав у халепу.

А трапилось воно так. Попівський наймит тягнув бичка на продаж, рябенького, з червонястими очима. Заслаб бицьо і не впирався. Далися взнаки йому кольби Кжежишевського. Іван примовляв: «На бійню клигаєш, ондечки. Зіб'ють тобі ріжки, відрубають ратиці. Слабим ти попові не потрібен». Бичок сунув мордочку під пахву, чухався, мовби розумів пастуха.

Цаль за безцінок стягав худібчину. Іван хоч і не своє продавав, але довго торгувався: «Ондечки, якби не голосування, виростав би рябенький на бугая. Що то за славний бугай був би...» «Хлопе, при чім тут голосування?» — пащекував Цаль.

А ярмарчаки вже збирались, обступали їх. В чемерках і сіряках, личаках і босі, в заячих шапках і хустках спинялися послухати дивака, який продавав бичка, що був причетний до голосування.

Вигуки й жарти: «Бичок голосував?» «Аякже, за єдиний блок.» «Напевно, аби голосів більше впало».

Іван чухав рябенького:

«Не жартуйте, людоньки. Божа тварина, ондечки, скушувала того голосування рівного, прямого та ще й таємного. Як натягнув його кольбою рівнесенькою прямо по клубках, то бицьо таємно плакав, сльози цюрком лив у яслах».

На ту хвилину наднесло Юзефського. Він був сам, без почету.

«Пане рільнику! — ніхто ніколи не звертався так до Івана, як звернувся він. — Оповідай мені, що оповідав людям».

Іван розмотував повідця.

«А хто ж ви будете?»

«Я — новий воевода. Замість того, що скинули. Але не крийсь. Ярмарок клекотить, що твій бичок голосував. Наруга над конституцією!..»

«Бодай, пане воеводо, нікому не довелось нового голосування дочекати, — хнюпився Іван, але, видко, не збирався повторювати своєї оповіді.

«Пане рільнику, розкажи. Іменем закону гарантую...»

Іван силився викрутитися. Воеводській милості він не йняв віри, як собака палиці.

«Якби ви, паночку, натерпілись, як оцей бицьо...»

Ярмарчани збивались, оточуючи воеводу. Хтось передражнивав: «Якби ви, паночку, натерпілись, як оцей бицьо...» Можливо, що це впало іскрою на людські голови, бо вони захитались на крутих шиях, повитягались...

Заремба усміхнено дивився на свої руки, коли Юзефський провадив під овації конференц-залу:

— Щоб дати русинському, українському населенню можливість вижити, буде покликана до життя велика регіональна організація «Союз волиняків». Спираючись на тисячолітні зв'язки Волині з Польщею, на традиції стародавніх волинян, пізніших «жителів волинських», які завжди вживали «орла — знаку коронного», на традиції спільних для всіх мешканців Волині визвольних рухів 1792, 1832, 1863 років. «Союз волиняків» внесе свій вклад у колективні зусилля багатьох волинських поколінь, які залишили нам у спадщину великі традиції і мислі. Нова організація суспільного характеру об'єднає волинських мешканців християнських віровизнань, що розмовляють мовами польською, русинською, чеською і російською, щоб од віку до віку, зв'язана з Річчю Посполитою Польською, людність Волині своєю працею і своїм щоденним поведженням будувала разом велич цієї землі й потугу спільної вітчизни.

В уяві поручика поліції домальовувалась історія на ярмарку. Люди обсадили воеводу так тісно, що він не міг вихопитися: «Якби ви, паночку, натерпілися, як оцей бицьо...» — стояло йому у вухах, і він, стараючись визволитися, погукував: «Я воевода... Я воевода...» Хто знає, чим би закінчилось, якби він, Заремба, не з'явився з Ткачуком. «Затямить, як іти в народ без почету», — все усміхався собі, а Юзефський стверджував на трибуні свої висновки, рубаючи долонею повітря.

— Принциповим постулатом виконання програми є поглиблення ізоляції Волині від актуальних історичних течій із Східної Малополющі — більшовицької!

Він зійшов з трибуни. Перед Зарембою не шезало жорстоке, наївно-войовниче видовисько ярмарку, а Юзефський розпинався за якийсь «Зв'язок волиняків». Опісля вручались нагороди.

Панство жерло Зарембу. Під схиленими прапорами воевода повісив йому на шию «*Virtuti militari*»¹.

Старости і начальники поліції, посполиті вертілись, як ужалені... За що «*Virtuti militari*»? За що?

З ним чоломкалось високе панство, якому мундир поручика тепер не здавався чемеркою.

Березюк очікував Зарембу біля під'їзду. Його обійшли, не нагородили, і він лишив конференц-зал, де ручкався, цілувалися, розглядаючи ордени і медалі.

Поручик на вулиці зняв орден. Березюк стримано привітав Зарембу, не лізучи, аби той показав хреста, і запропонував їхати додому. Заремба вихопив з кишені візитну карточку й мовчки подав управителю. Той прочитав витіснене золотими буквами з вензелями прізвище воеводи і відправився, клишаючи, на автобусну станцію.

Заремба трохи запізнивсь у гостину, аби Юзефський не думав, що він летів, наче бджола на квітку.

Воевода приймав його по-домашньому, за чашкою кави.

— Пане поручику, де ваш орден? І чом ви не були на банкеті в честь усіх нагороджених?

— Пане воеводо, високий орден не личить мундиру поручика, як і не личить в цьому ж мундирі бути на банкеті,— мовив Заремба і вичікував, що відповідь Юзефський.

Воевода простягнув свою руку до золотистої мотузки. Дзвінок покликав прислугу.

На таці заіскрився зелений лікер.

Піднявши маленький кришталевий келих, воевода сказав:

— Телеграма на затвердження вас начальником відділу слідчого поліції воеводської послана.

¹ Найвищий орден уряду Пiлсудського.

Гриць з братом порпались у стодолі, готуючись до мотобби: Петро вернувся.

Василина розтопила піч. В діжі рухалося тісто. Вона підкинула костуряк і, зиркнувши у вікно, чи сини не йдуть снідати, вигорнула коцюбою з-під постелі Петрове «циганське манаття»: порвані й незалатані штани, брудну сорочку. Дрова в печі палахкотіли. Василина жбурнула на вогонь, підсунула в саме полум'я дідівський одяг, який тхнув димком, бурлакуванням і чужиною. Вогонь поліз в рукави, хапав за поли. Василина тримала наготові коцюбу і дивилася в оте пекло, що чаділо й нуділо.

— Зітлій, згинь, пропади!

Купка сірого попелу осіла на ковердяках. Вона розгорнула її, ніби страхалася, що купка золи зможе обернутися на одежину. Петро насуне її на себе і знову гайне. Спалюючи його лахміття, спалювала синове минуле, яке повинно було розвіятись, мов попіл на вітрі.

А Петро був такий, ніби після тифу, млявий і немічний. Снопа йому важко на вилах піднести й викинути з застору.

— Брате, посидь і відпочинь, а я сам впораюсь,— жалів його Гриць.

Петро сів, підібгавши по-циганськи ноги, й поривисто дихав. Час від часу плювався, брався руками за живіт і скаржився:

— Отут мене болить, у самому низу.

— Петре, може б до лікаря. Пошкоджено тобі?

— Давно пошкоджено, брате. Ліпше б мені у війську було відмучитись, як нажити ранку у шлунку.— Петро випльовував слину, як докір.

— Чого ж воно, брате, тебе якраз зараз схопило?

— Ох, Грицьку! Воно завжди мене хапає. Маю ранку, яка ніколи не заживе. Вмре вона разом зі мною,— корчився Петро.— Залікував я її було, бо годувався дома добре. А як почав їсти недоварене і недошкварене з огнища, ранка відкрилась.

Моторошно Грицеві від того, що в брата ранка на все життя. Видко, циганка якась спробувала лікувати його. І не свої, а її слова повторяє Петро: «Маю ранку, яка ніколи не заживе».

— Так що я вже нікому не потрібен, братику...

Петра корчило. Почорнілий, він був безпорадний, як не-

мовля. В хвилини приступу одвертався, блукав поглядом по бантинах, ніби на них були розвішані його молоді літа. Що вихоплювала його пам'ять? Спливала Антоніна чи Ілька? А можливо, йому мерехтіли ключі від кооперації, які Михайло забрав, коли закурило за ним на циганському возі? На бантинах осів торішній і позаторішній пил. В пилу розсипалось Петрове життя. Антоніна його покинула, зріклась, а від Ільки він сам утік. Ненабагато Ільці вистачило Петра, рішучого спершу і обвугленого під кінець. Петро спалахнув, як трісочка. А Ілька була полум'ям. Не гасла під зливою. В довгі ночі, коли вітер зривав шатро, забивав холодну мжичку на подушки, вона втішала його: «Повзику ти мій». Люди жали, возили снопи, потім сіяли, а Петро забавлявся з циганами. Під якимсь лісом отаборилися. Зайнялось високе багаття. Оддалік на полі хлібороб кидав розмашисто жмені зерна в землю. Зерна, як рій, вилітали з його жмені. Петро плюнув у багаття і подався до ріллі.

— Ти куди? — наздогнала його Ілька. — Нащо у вогонь плюнув? Вогонь — то моя душа.

— Відчепись, Ілько.

— Ха-ха-ха! До ріллі потягнуло! Іди, та не вертайся! Втікай, бо мій рід вмє мстити!

Петро схилився над ріллею, розтер грудочку на долоні й, підвівшись, рушив до лісу...

— Так що я вже нікому не потрібен, Грицьку, — повторив він. — Гадав, що дома не приймуть. Слава богу, що мама забрала тебе з майстерні. Гірше було б, якби Павло майно посів. Тобі мати розказувала, як він умовляв її, аби дозволила йому опікуватися господаркою?

— Ні, не розказувала. Невже він такий?

— Знаю його, Грицьку. Я з дому, а він і рідну матір в служанки не посоромився б узяти. Слава богу, що ти став господарювати. Якби тебе дома не було, якби ти був у майстерні, не до Павла, до тебе приплівся б. І сказав би: брате, я тебе врятував од загибелі, ти мене рятуй.

Гриць одсунувся від Петра. Що він говорить, від якої загибелі його врятував?

— Від тюрми я врятував тебе, Грицьку!

— Недобре тобі, Петре, а ти ніяк не можеш про штраф забути. Я можу знов у челядники... — Гриць одкинув снопа ногою. — Чи не відробив я отого штрафу за літо?

— Штраф? Лихо з ним, — скривився Петро. — Нащо тобі майстерня?

— Я сам про кузню мріяв.

— Хочеш бути ковалем, будь ковалем, Грицьку. Але я мушу признатися тобі... Підкупив я Рашовського, бо що там штраф. Штрафом не відбулося б. Рашовському на будівництво бракувало. Коби я не винним був перед тим поліціякою, зубами б свого сина вигриз з його лап, Грицьку! — і скрегонув зубами.

Гриць мовби лежав на ковадлі, і його били молотом. Петро, мов залізяку, витягнув його з горна і місить безжалісно.

«Петро підкупив Рашовського. От чому йому обійшлося. От чому його і в майстерню було прийнято,— Гриця кидало то в жар, то в холод.— А як відкриється? Як дивитися людям у вічі?»

— Петре, нащо ти це зробив?

— Брате,— застогнав Петро.— Я думав, що ти спитаєш, скільки заплатив? Дорого. Дуже дорого, брате.

Гриць зворохобився й кинув:

— Петре, хто про це знає? — з ненавистю і з острахом.

— Я і Рашовський! Можеш бути спокійним. Я тобі життя, а ти господарку врятував. От і квити.

Хлопець блимнув на брата й забравсь зі стодоли, а з-за тину:

— Будь здоров, Грицьку!

Він аж стрепенувся.

— Здоров, Володько.

— Я не сам, з Зосею. На пораду.

Гриць з ними не водиться. Чого семінаристу і їй зараз від нього треба?

Космата чуприна Володьчина обстрижена під машинку. І він не в сутані, а в галіфе.

Зося простягнула свою маленьку, в замшевих пальчатках руку.

— Черета від дощу ховається, а ми хочемо в тебе поради від поліції питати.— Вона поправила капелюшка, що з'їхав на лоб. Рівні, щоденно фарбовані й пешені її брівки зібрались і розметнулись.— Ми хочем, щоб ти, Грицю, взяв на переховування деякі книги.

— Чому б я мав їх ховати? Либонь, ви не туди потрапили.

— Туди, Грицьку,— Володька похапливо.— Зосю, поясни йому. Мені незручно самому про себе...

Зося обсмикнула пальтечко.

— Володьку з семінарії вигнано. За статтю, яку він написав разом з татом.

— За яку статтю? — не міг добрати Гриць.

— За статтю в газеті,— продовжувала Зося, бачачи, що Гриця кльнуло.— Чистісінька правда писалася. Про нашу Лозівку. Про те, як Кжежишевський захопив школу і оселився в ній. Влада, можливо б, не звернула на статтю уваги, але в ній вимагалось школи на рідній мові. Володьку викинуто з семінарії. Воеводська поліція ним цікавилась. Заремба викликав.

— Заремба на постерунку в нашому містечку,— обірвав Гриць безцеремонно Зося.

— Був, та нема,— виставився Володька.— Він зараз начальником слідчого відділу.

Зося клацнула замком ридикиюля і простягнула Грицеві складену газету.

— Тата на поліцію викликано,— сказала з болем.

Гриць розгорнув газету, шукав статтю.

— Не під конвоєм його забрано. Потримають і випустять,— обізвався він стримано.— Володьку ж випустили.

— Але буде трус. А в нас же книги заборонені,— скаржилась Зося.— І татові, і мої. Шевченко, Франко, Леся Українка... Поліція за ті книги у в'язницю запроторює. Грицю, збережи книги. Їх сконфіскують.

Він прочитав статтю. Вона йому сподобалась.

— Лише тепер, Грицьку,— метав словами Володька,— я бачу, яким був дурним, що служив їм!

— Кому? — Гриць косився то на нього, то на Зося.

— Ворогам нашим. Тим, хто Шевченка сконфіскує, хто ненавидить українське слово... Так мені й треба, щоб знав, як підлещуватись до ворогів, як їм служити. У мене таке в голові, ніби віхола. Я й бога зречуся.

Гриць наче після перепою. Не хотілося давати ніякої ради дочці управителя і вчорашньому семінаристові.

— Пов'яжуть книги в снопи і в ожеред,— сказав.

— Книги в ожеред? — Зося зблідла.— Шевченка на пошталу мишам? З його «Заповітом» на устах борці йшли на шибениці, на розстріли. Отак всі комуністи люблять і цінують Кобзаря, пророка України.

Гриць ледве кулаком не заткнув їй пельку.

— Приносьте книги до мене.

— Можна зараз? — впіймав його на слові Володька.

— Краще ввечері.

— Він має рацію, Зосю,— стверджував Грицеву думку Володька.— Щоб ніхто не побачив і не доніс. Такі часи настали, що батько сина продає. Взяти б мого татуся. Якби мати не заступилася, він вила потрошив би на мені. Ще б пак! Сина з семінарії викинули. Хіба він може усвідомити, що я страждаю за ідею.— Володька — руки в кишені. Після сутани приємно засовувати руки в кишені, не теліпати ними в довгих рукавах.

Недовіра й підозра в Гриця до Володьки, до Зосі. Не може бути, аби батько вила потрошив на любимцю-одинаку. Гриць знає Володьчиного батька — смиренного, як баранця, заможника, що ніколи не лається, горілки не п'є. Не ошадністю, а скарєдністю він живе. Цвілий хліб їсть. Картав себе, що взявся переховувати книги. Послав би їх, отих «ідейників»! Слово — не горобець: вилетить, не впіймаєш. Пообіцяв.

А Петро відлежався, і йому полегшало. Стругав тік під машину. Гриць сторонився його, а він не почував за собою ніякої вини, навпаки, був упевнений, що зробив найбільше, що міг, для найменшого брата.

Василина спекла хліб. Сини запрацювалися і до сніданку були неохочі. Василина раділа ними. Химі й Лукійці, що приходили позичати хліб, хвалилася синами.

Іли Гриць з Петром з однієї миски, а вона підливала їм юшку, нарізувала свіжий хліб. Коли вони поклали ложки, тоді мати запитала Гриця:

— Чого їм, панським дітям, від тебе треба? Хима й Лукійка цокотіли, що Володьку з школи вигнали і тепер дома телятам хвости крутитиме, а Березюка начебто арештовано.

— Догралися кровопивці! Катюзі по заслугі,— проходило їдке в Петра.— А хто в нас був, мамо?

← Та Березючка з Собковим синком.

— Тичкою їх з двору!

Гриць обурився.

— Мелеш, Петре, а не знаєш, що Березюк і Собків статтю написали, аби в селі школу відкрили. Вибори, мовляв, минули, а школи нема.

— Не знав і знати не хочу. Березюкова політика боком вилізе. Ото нема ліпше, як поле орати.

— Твоя правдонька, Петре. Слухай його, Грицьку. Нехай пани пишуть і читають, а ми, грішні, й так проживемо,— мовби підсумувала мати.

Тік підстругано. Машину хоч зараз перевозь, але хто за

нею поїде? Машина з Павлом — навпіл. Хто її привезе? Петро не міг простити Павлові, що той хотів посісти батьківщину. Гриць попросив Пилипа Короля і Прокопа Димака.

Поночі встановлювали машину.

Петро не відпускав Пилипа і Прокопа.

— Впораємося і повечереємо разом. Я не знаю, чим віддячу вам, бо до Павла на налігачеві мене б не затягнули. Чужому сто разів уклонюсь, а йому не прощу. Матір, зараза, хотів з торбою по світу пустити.

Володька приперся на тік. Не дуже хотілося б Грицеві, аби дядько Пилип знав, кому він книги взявся переховувати. Але вже пізно. Володька скинув мішка з плечей.

— Грицьку, ой і вилізе тобі боком,— пхнув ногою мішок Петро.

XXVI

Жіночі камери жили комуною. Передачі, що їх приносили рідні, ділили порівну між собою.

Зіньчин брат, Степан, навіть рiски не приніс сестрі, як і братові. Від товаришок-ув'язнениць передали їй коржики, ковбасу, сухарі. Вона завжди відмовлялася, але ж спокуса була великою. Та й дівчат могла образити.

Передачі приймали раз на тиждень, по суботах. Дівчата витрушували їх, розкладали кожну дрібничку навколо себе на топчані, перемовлялись з принесеним багатством. Так, так, говорили з коржами, які виліплювали сестри, а пекли матері, з новою сорочкою, яку набирали батьки, а далекі родички з сусіднього села пошили, бо вони добрі модистки. Дівчата показували одна одній свої передачі і лише після того, як кожна річ була обмацана й перемацана, заходилися ділити принесене. Коли ж знаходили листочок з дому (це бувало рідко), забували, що треба передачу поділити. Спочатку прочитувала та, кому він був адресований, а потім читали всі по черзі, намагаючись здогадатися, що ж за зміст вкладено між рядками. У в'язницю не писались листи так собі. Троє дівчат, з якими Зінька сиділа, були вчительками. Їх заарештували за те, що вони не схотіли вчити дітей польською мовою. «Ромцьо сидить дома, бо на школі кози пасуться»,— вчитали якось дівчата і зразу ж здогадалися, що школу розвалено. Не бажали вчитися чужою мовою, то не будете ніякою вчитися.

Зінька не вмiла читати. Вчительки спочатку забували, що вона неписьменна, i давали їй цидулочку. Нi, не жалкувала вона, що дрiбненькi, нiби мак, лiтери, на яких не обсохли чийсь сльози, для неї були мертвими i холодними, як льодини. Чужа радiсть не зогрiвала її. Вчительки гомонiли, а вона нiмiла й глухла. Якби могла, перекинулася би в каменюку.

Дiвчата були добрими. Вони вiддавали їй найсмачнiшi й найласiшi шматки їстiвного...

Взялися гуртом навчати її грамоти. Шматочком цеглинки, пiдхопленим непомiтно на прогулянцi, писали на стiнi лiтери. Зiнька не могла досягнути тiєї простої науки. Лiтери не лiзли їй в голову, забувалися. Вона не могла вiдрiзнити друкованих А вiд Л. Закинула науку i, як вчительки не силували її, не хотiла й слухати.

Довгi й одноманiтнi днi, схожi один на одного, мов близнята ставали мiсяцями: слiдство тяглося i тяглося. Зiнька вже не чекала нi вiд кого передач. Інколи їй здавалося, що вона згине в тюрмi, нiкому не потрібна. Нiхто не сплакне по нiй.

Але одного разу на перекличцi одна з вчительок шепнула, що для Зiньки є добрi вiстi. Вона нi доброго, нi поганого вже не чекала. А тут — новина. Щойно пiсля переклички вчительки принесли передачу.

— Зiно, тобі. Наглядачка кинула й сказала, Горошко Зiнаїди.

Передача лежала на топчанi.

— Менi? — перепитала Зiнька, стоячи посерединi камери.

Лампочка захиталася над її головою. Цементна долiвка попливла, нiби крига на рiчцi. Щось тепле, навiть гаряче потекло по тiлу. Вона мов оцiпенiла, не могла зрушитись з мiсця. Передача лежала на топчанi. Наче дiвчинка, що їй обiцяли подарунок i нарештi привезли його, Зiнька обхопила передачу, припала до неї.

«Що там? Вiд кого?» — вона того не думала. Її не вiдцурались.

Вчительки стояли навколiшках, а Зiнька, сидячи на топчанi, розв'язувала пошивку, поставивши передачу на колiна. Мотузочок не слухався, i вона перегризла його зубами.

* Домашнiй дух розсiявся по камерi.

— Дiвоньки! Чого тут тiльки нема! — вигукнула Зiнька, стромляючи голову в мiшок.

Наглядачка затарабанила в дверi.

— Тихо! Весело вам?

Той окрик, злий і байдужий, не втихомирив Зіньку. Вона забула, що сидить у тюрмі. Випорожнювала передачу. Давала вчителькам білу булку, розкраяну начетверо. Вартові шукали, чи не запечене що-небудь в булці, кільце ковбаси, шинка, сало з часником, коржі з маком. З самого споду вихопила дві сорочки, пошиті з недавно біленого полотна.

— Дівчата! Та чому ж ви не їсте? Чи не смачна моя передача? Свято у мене! — не могла заспокоїтись Зінька, милуючись сорочками. Мабуть, братовій совісно стало, і вона пошила їх.

— У нас великдень! — раділи разом з Зінькою вчительки.

— Діліть гостину. Мені найменше, мені дрібочку: я вам винна. Сорочкою можу поділитися. Котра візьме? — і вона простягнула пожмакану сорочку.

— Зіно, а чи листа якого нема?

Склавши припаси, вивертали пошивку. Перебирали пальцями рубці. А тоді порпалися в сорочках. Не могли нічого знайти.

Не впросила Зінька, щоб їстівного найменшу частину їй дали. Для всіх однаково.

Куштували коржі з маком, запиваючи водою. І Зінька куштувала. Удома ніколи таких не пекли.

Комусь мотузочок попався на очі, що впав під топчан. Взялися його розплітати, бо був грубуватеньким. І диво, виплели з нього тоненьку цидулочку. Розгорнули — папірець завширшки з мізинець.

Зінька насторожилась.

Світло сутеніло живою плямою. Одна з вчительок потяглася до лампочки.

— Цидулка з одного речення, — мовила. — «За те, що не дала мені втонути, прийми передачу». А в кінці: «Петро». Мабуть, поміж рядками треба здогадуватись, Зіно. Прочитати ще раз, аби запам'ятала.

— Я запам'ятала.

— До чого ж йдеться? Між рядками треба читати.

— Між рядками... — і Зінька кволо сіла на топчан. Петро, якого вона загубила в своїй пам'яті, прислав їй передачу. Але вона не оповіла товаришкам про нього, як оповідала про Антона.

Черствіли Петрові коржі. Зінька сорочок не одягнула. Вчительки відмовилися їх взяти. Подарували наглядачці.

Дні намотувались, мов нитки на клубок.

Вчительок засудили й вивезли на польські болота. Їм дали по три роки.

Камера не пустувала. До Зіньки упхнули вночі знепритомлену молодицю. Коси переплетені сивими пасмами. Погода Зінька довідалася, що тій молодиці — Ганні не минуло ще й двадцять літ. Її кілька ночей не кликано на допити. На прогулянці, на перевірках Зінька підтримувала Ганну, заклавши її знесилену руку собі на шию. Виходила її трохи.

Ганна завжди тихесенько наспівувала. Зінька не знала її пісень, але могла слухати її безконечно.

Вона звикла до допитів і до знущань. Її звинувачували в тому, що була зв'язковою в Антона. Садовили на козли, лили в ніс терпентин, але як вона могла зізнатися в тому, до чого не була причетною.

Тижнів зо два її не тягали з камери, аби підписувала протокол.

До в'язнів теж донеслося, що замінено начальника слідчого відділу, що новий вивчає справи і що незабаром сам допитуватиме найзліших злочинців. Заремба, не пропускаючи коми, студіював протоколи допитів. Звідки було Зіньці дізнатися, що між ним і старим начальником слідчого відділу відбулася така розмова.

— По-моєму, Горошко немає підстав держати в камері, — сказав Заремба.

— помиляється. Є всі підстави.

— З допитів свідків я не бачу.

— Психологічний момент, пане підкомісарє. Ми завжди намагалися, ведучи на допит Чорнобая, показувати йому цю дівчину. Показувати так, щоб він її бачив, а вона його ні. Це повинно було вплинути на нього, е-е...

Поки ж слідство припинилося, в'язням дозволили користуватися бібліотекою.

Ганна приносила купи книг. Спробувала читати їх вголос Зіньці, а Зінька прохала, щоб вона замовкла. Боліла голова. А коли Ганна продовжувала, біла кулаками в двері. Наглядачка спроваджувала її прати білизну або допомагати на кухні.

Зінька любила Ганнині пісні, але не терпіла, коли та надто делікатно вмовляла:

— Тюрма — це ж університет для бідних. Чому ж ти?

— Буду такою, як є! — І заривалася на топчані з головою. Вона сама не могла б пояснити, чому ненавидить вчитися. А було все просто. Книжка, олівець нагадували їй,

як маленькою, напівголою стояла біля замерзлого вікна, прошкрубавши на ньому лід, дивилась, що людські діти до школи біжать з ранцями. Капотіли сльози і замерзали на вікні. Ось воно звідкіля оте: «Буду такою, як е!»

Знов починались допити.

Підсувалась черга й до Зіньки.

Опівночі загарчали засуви.

— Горошко, збирайся.

Сон зняло рукою. Ідучи на допит, Зінька як завжди плекала надію, як би побачитись з Антоном. Надія меркла, як меркнуть на світанні зорі. Вже минуло чимало часу, а вона з ним так і не стрілася. А Антон бачив її двічі. Зіньку вели з допиту. Й матері не впізнаєш, коли женуть з допиту.

Довжелезний коридор, погано освітлений, дуднів від дерев'яних підошов, у які взуто в'язнів, від брязкоту зброї.

Наглядач, що гнав когось попереду, мовби нарочито тюпав збоку, аби Зінька могла розгледіти в'язня. Руки в нього сковані. Голова сива. Невисокий, а плечі широкі. Хода дуже важка. В Антона була легкою. Але ж, може, його женуть? І вона, будь-що-буде, крикнула:

— Антоне, то ти?

Наглядач не вдарив її по голові, не поставив до стіни. Антон обернувся.

І його не бито.

Вона кинулась бігти по коридору. Була майже коло нього, коло Антона, коли наглядач, той, що охороняв його, відчинив двері і, наставивши на неї револьвер, гримнув:

— Ну, досить! Побачились! А тепер туди! — і спровадив її в п'ятьмисту кімнату.

Вона чула, як поганяли Антоном.

— Чорнобай, кругом марш!

Кімната, в яку її кинуто, нічим не відрізнялася від камери. Ті ж чотири стіни, але, на відміну від камери, навіть без заграбованого віконця. До якої стіни не притулялась, була гарячою. Сісти не було на чому. Тьмяна лампочка, замурована в стіні, як зміїне око. Одна бічна стіна — не гаряча, а тепла. Підперла її. Не відчувала ще задухи. Антон, якого впізнала, з яким побачилась, стояв перед її очима. Постарів.

За стіною, яку підпирала, чулися голоси.

Чи не Антона там допитують? Припала вухом. За стіною шарудіння підошов.

Стіна нагрівалася.

Антон помітив, що Зіньку вихнули в сусідній кабінет, а його ввели до Заремби.

— Старий знайомий! Радий зустрічі. Ніяк наші дороги не розминаються,— сказав він.

Чорнобай, як і належало в'язневі, сів на прибитий до паркету стілець.

— Говорити відмовляєшся? — піднявся Заремба, і від його кроків мовби скельця люстри забряжчали і посипались на долівку. Різкі, сліпучі промені заливали просторий кабінет.— Говорити відмовляєшся? Чи не впізнаєш?

— Пана по халявах видно, а поліцейського — і в погонах підкомісара,— морщився Антон, бо світло вибирало очі.— Одного не розкумекаю...

— Цікаво, чого не розкумекаєш?

— Як Рашовський пустив вас поперед себе? Він до свого чину на животі повз.

Зарембі, очевидно, було приємно слухати подібні речі навіть з уст ув'язненого.

— Низько міряєш, Чорнобаю, якщо мене на одну дошку з Рашовським ставиш.

— Ви — безперечно вищий. Я не сумніваюсь, що «*Vir-tuti militari*» для вас уже приготовлено.

— Уряд випередив твою здогадку. Розмовлятимеш на сухо чи на мокро?

Чорнобай сидів розставивши ноги, наче спочивав. Одяг на ньому — домашній, витертий. На колінах латки, пришиті сировими нитками. Чоботи порвалися, і тому вимушений був озутися в арештантські жовті черевики на дереві.

— Розбестили вас! Я позриваю домашні ганчірки. Усі — і кримінальці, і політичні — натягнете арештантське на себе! — І знову: — На сухо чи на мокро?

— Коли я вас допитуватиму, не ставитиму ніяких умов. На сухо чи на мокро в даному разі і для мене, і для вас однаково.

— Спробуємо на сухо. Ти підняв повстання?

— Ніякого повстання не було. Були гнів і помста.

— Невже не ти наказував?

— Гнів і помста спалахують без наказів.

— Невже? Годі крутіства, Чо-рно-бай! — останнє слово він вигукнув по складах, так щоб було чути за стіною.

Зінька вловила його. В неї не було сумніву. Допитували Антона, а її заплули із зв'язаними руками в душоубку, щоб вона чула, як над ним знущатимуться.

Стіни глухої кімнати несамовито нагрівались. Вона ще не збагнула, чому її сюди запроторено.

Заремба не скидався на колишнього слідчого. Він не шаленів. Не смалив цигарок. Його «невже», з якого починав кожне запитання, виявляло не обурення, а здивування.

— Невже ти не знав нікого з райкому, з окружкому? Невже й тобі не довіряли? Комуністи комуніста боялися. Це вже, Чернобаю, не партія, а, як сказав, банда шпигунів.

Наручники в'їлись у тіло. Антон ворушив пальцями, щоб не отерпли.

— Лише кат може назвати мою партію бандою. Будьте певні, що ваші діти будуть іншої думки. Якщо я не дочекаю, вони судитимуть вас!

— Чернобай, твою біблію я знаю. Чи не пора перейти на мокро? Один одного ми зрозуміли,— і Заремба спрямувавсь до столу, що стояв у кутку.

Антон не почув, як задзвонив дзвоник. У кабінеті з'явився Ткачук. Віддавши честь підкомісарові, він з роздратуванням зиркнув на в'язня, пам'ятаючи його по Вишнівцю.

— На мокро,— мовив Заремба і, засвітивши настільну лампу, заглибився гортати сексуальний роман.

Ткачук висунув з-за шафи щось схоже на турніка: два стояки і перекладину.

— До мене! — і тупнув на Чернобая.

Він зняв наручники і, не даючи оговтатись, показав:

— Сідай на землю!

— Хто дав вам право тупотіти на мене, мов на пса? — не підкорився Чернобай.

Заремба, не одриваючись від роману, либонь, натрапив на пікантне місце, торкнув гудзика під столом.

Чернобай і не спам'ятався, як його пригнули до долівки, як прикували лікті до колін і, просунувши перекладину під груди, підняли на стояки.

Ткачук повернув його головою вниз і став скидати черевки.

— Пане підкомісарє,— рапортував він,— дозвольте починати.

Заремба хитнув пальцем.

Ткачук зняв з себе мундира, повісив його на бильці кріла і взявся за палицю з молоденького дубка.

Бив по п'ятах.

Антон перекручувався, як млинок.

— Підпишеш протокол? — хекав Ткачук, передихаючи.

Відповіді не було.

Дубок зривав з п'ят шкіру.

До Зіньки долинули важкі удари і стогін. Вона не мала чим дихнути. Купалась у брудному поті. Піт заливав очі й солоно капотів у рот. Падала на цемент, але відразу схоплювалася. Цемент теж був гарячим. Лампочка давно погасла. Шарпала руками, але від того завдавала собі ще більшого болю. Залізя вгризалось у жили. Кричати? Зубами намагалася порвати сачок, щоб дати дихнути грудям, і не могла. Варилася, наче в окропі.

Заремба зиркнув на стіну, під якою крутився на перекладині Чорнобай. Лампочка погасла.

«Раз, два...— рахував про себе підкомісар.— Зінька зараз закричить. Ще не було такого, хто б видержав духоту».

«Кричати. Просити пощади,— нависло над Зінькою.— А там, за стіною, мучать Антона. Він почує. Це ж для того її й кинуте. Ні, не крикне». І вона їла сачок, їла і випльовувала.

Ткачук умокав дубка в солону ропу.

— Підписуй протокола!

Заремба рахував уже за двадцять. Найсильніші стримувались і не кричали до п'ятнадцяти.

— Відлоти Чорнобай,— прошепотів підкомісар.

Ткачук зняв непритомного з перекладини і хлюпнув йому на груди води.

Збуджена до краю Зінька, не чуючи ударів і стогону, лиш вигукнула Ткачуком: «Готовий!», не витримала.

— Антоне! Дайте на нього глянути! Каті! Антоне, я вмираю!

Антон розплющив очі.

— Підписуй протокола!

— Антоне, мене замучили! — і билась головою об стіну.

— Признаєшся?

— Підписуй протокола!

— Випустіть її,— прошепотів.

— А підпишеш?

— Розв'яжуть! — і зомлів.

Ткачук виплигнув з кабінету й одчинив двері душогубки.

Зіньку винесли на санітарних носилках.

Антон витягнуто в коридор. Не пам'ятає, скільки пролежав. Ноги розпухли, не влазили в черевики.

Ткачук, підтримуючи, приволік його на очну ставку.

Кабінет вже провітрено. Стояки і перекладину заховано.

Ввели Юзефовича. Він, держачись рукою за плече, вдаючи, що йому важко іти, пошкандибав до столу підкомісара.

— Впізнаєте його? — зупинив дяка Заремба.

Юзефович метнув швидким поглядом: — «Кого впізнавати?»

— За вами, біля дверей.

Дяк обернувся. Коли перед ним відчинили двері, то вони заслонили того, що сидів.

— Чом же не впізнаю? Односельчанин.

— Хто?

— Бартко Савчук.

— Придивіться краще.

Юзефович напружився: «Хіба Чернобай? Лиця на ньому нема». Впізнавав довго, щоб не помилитися.

— Чернобай, здається, пане начальнику.

— Він закликав палити і вбивати?

— Він самий. Чернобай! — казав Юзефович. — І на страшному суді перед господом богом буду стверджувати, що він бунтар і підпалювач.

XXVII

Отець Олексій зняв камилавку.

— Справи, пане інженере. Бог не повинен дрімати, якщо сатана, не спить.

Юзефович піддакнув.

Михайло, що стояв за ними, висловивсь просто:

— Село в прокламаціях. Ось, — вихопив він з кишені листівку, мов бомбу. — З ваших дверей зірвав.

Було поночі. Березюк вже збирався спати.

— Що в них, добродію Юзефовичу? — запитав він, шукаючи окуляри.

Дяк почав читати:

— Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

— Далі.

— Комуністична партія Західної України.

— Далі.

— Секція Комуністичного Інтернаціоналу.

— Опускайте зайве, — драгувався Березюк, не знаходячи окуляри.

— Далі нічого не опустиш.

— Ну!

«Хай живе Жовтнева революція!»

— Досить!

Юзефович пожмакав листівку і, не знаходячи, куди б її кинути, м'яв у кулаці.

Отець Олексій плямкнув губами.

Михайло топтався, мов на припоні.

Знадвору заскавуліли собаки, провели когось на веранду і гарчали на сходах.

В покої вихором влетів Кжежишевський.

— Пане Березюк! — І огледівшись: — Панове!

Березюк сів, сперся ліктем об стіл.

— Серед нас панів нема.

— Як же? — трусило Кжежишевським. — А ви?

— Я — раб... вітчизни!

— Але ж, панове, ми всі раби. Наді мною зашморг! — Кжежишевський мотляв головою, ковзався, мов скляними, своїми очима то по Михайлові, то по отцеві Олексію, то по Юзефовичу, просячи у них порятунку.

— Трусити, шпарити, де дозволено й де не дозволено, ти, Кжежишевський, мастак. — Березюк мотляв кутасом на мотузочку, яким був підперезаний. — Витруси у тих, через кого служби позбудешся.

— Але ж, пане інженере, в мене двоє ротів!..

Березюк мовчав, погойдуючись у глибокому кріслі.

— Пане інженере, при чім тут труси? І... і одне другому не заважає.

Дяк поспішив затерти непотрібну різкість поліцейського.

— Добродію Березюк, чи не найбільшим покликанням кожного є піднятись над власними болями. Хіба ми не за те голосували? Консолідація! Кжежишевський має сенс.

— Ви всі хочете, аби я, висолопивши язика, висліджував, хто не дає нам спокою? — різко запитав Березюк і кинув: — Я не хорт!

Отець Олексій плямкав пухкенькими губами:

— Яко стадо без пастуха боїться вовків, так і ми. Пане інженере, ви наш пастух.

— Ідіть собі! Стадо... — чвиркнув Березюк.

Кжежишевський зам'явся.

— Але ж пане... панове!

— Я кому сказав! Михайле, залишись.

Вони вдвох — панич і селяк — ламали голови. Перебикали, перемивали кістки односельчан: хто зв'язаний з комуністами?

— Щоб я здох, якщо не гнатюківський Грицько заводієм, добродію Березюк.

— Не здихай... Твої хлопці пожежники хоч раз засікли його, щоб він з села зникав?

— В тім-то й річ! Відколи покинув майстерню, відкупившись в Бобрика, з села не вилазить.

Березюк міркував з іронією, що не лишається нічого іншого, як визнати, що Гриць сам друкує прокламації.

Михайло радив напустити на Гриця Павла. Що чужий вдень не добачить, те свій вночі нагляне. Та як підпустиш Павла, якщо Гнатюки, мов півні з різних дворів, скубуться.

— Не виключено, що тут діє хтось досвідчений, мудрий,— сказав Березюк.— Не виключено, що найстарший син Гнатюків міг об'явитися на нашому терені. Павло йому листа послав за Збруч: ні одвіту, ні привіту. Ймовірно, що Петро не за якоюсь циганкою пропадав, а до брата...

— Все в божих руках, добродію.

— Не треба було випустати його з наших рук. Він, а не Павло, допоміг би розплутати. Якби нам Петра знову...

Михайло пригнувся над столом. Чого доброго, управитель змушуватиме передати ключі від кооперативу? Не на того натрапив. Солодка кутя, але Петрові її вже не їсти.

— Добродію Березюк, за крамаря він не піде.

— Ти певен?

— Як у завтрашньому дні. З іншого боку треба його ловити.

Управитель розчинив ніжик і став чистити нігті.

— З іншого боку... Я знаю ще один бік,— розтягував він.

— Добродію Березюк, чом семінариста нам того... не використати.

— Використай! Жоден комуніст йому не повірить. Плели, що Петро Раї не забув. І вона до нього... Ти вибач.

Шумейко зів'яв. Його коліна потинькували.

— Сам висліджу! — сказав.

— Ти вибач,— грався Березюк ножичком.— Ідея вище дружини.

— Добродію, сам висліджу!

— Сам-то сам. Усім треба старатися... Ні один пожежник щоб вночі не спав!..

Михайло був сам не свій: скористався останнім застереженням і рушив перевірити своїх хлопців.

На вигоні за Лозівкою — виїзний суд. Столики на траві. Навколо них у два ряди солдати. В касках, і гвинтівки наготові. Поліцейських обмаль: судить військово-польовий суд.

Судді не в чорних мантиях. У погонах. Зайшли за столик. По один бік прокурор, по другий — священник. Перед ним однаково можуть присягати православні й католики.

Село, що висипало й поросло на вигоні, ставало навшпиньки, одривалося від землі. Впилося у фургон, що стояв біля лип.

— Ведуть, ведуть!

Білі хати у садках поопускали на вікна стріхи.

Лукійка, обнявши тітку Настю за плечі, цупко її підтримувала. Між солдатськими головами було видно і столики, і суддів.

Вели Зіньку. Вона йшла ніби не на суд, а до людей. Всміхалася, але якось не по-дівочому. Її посадили на лаві перед столиком.

Самійло ступав швидко, неначе квапився. Дихав широко, мовби побоювався, що його завернуть назад, запакують у чорний фургон і він не встигне надивитися на сонячний день.

— Самійлику! — вирвалося з гущі. Не провалилося в землю, а піднялось над вигоном, озвалось за річку в лісі.

Йому не дали обернутися, глянути на Стефку, з якою не встиг нажитися. Пхнули до Зіньки, приставили солдата.

— Тіточко, не голосіть. Зараз і наших виведуть, — ще цупкіше обіймала Лукійка Чернобаїху. — Не голосіть, бо нічого не поможете, а в нього серце й без вас кратється.

Бартко без бороди. Показував усім свою калічну руку, яка була прикована на грудях до здорової. Наче промовляв: «Дивіться, що зі мною зробили!»

— Татку! Татусю!

Лукійка ледве Чернобаїху не випустила. Донечка впізнала батька. А Лукійка наказувала Шурці, щоб сидів з нею дома, щоб не смів вибігати на вигін. Не послухав.

Бартко шукав донечку, але не знайшов. Глянув на Лукійку, і затуманив світ перед нею.

— Тіточко, тримайтеся...

— Тримайсь і ти, голубонько.

Вивели Антона. Спотикався. А голову ніс високо. Спирився. І ніби винуватий, вклонився людям. І раз, і вдруге... на всі чотири сторони.

Чорнобайха простерла руки до сина, але наткнулася на дула гвинтівки. Його посадили плечима до матері. Вона бачила худу шию, тонку, висушену, білі, ніби відморожені вуха. Нічого не чулося і не бачилося їй, бо мов шубовснула стара в якусь глибину і там, на її дні, колисала колиску, поцеплену до сволока, а в колисці — малий Антончик. «Чиї? Чиї вушка? — питалася, лоскочучи. — Дитячі вушка».

Присягали перед хрестом і євангелієм.

— Клянуся, що буду говорити правду і лише правду, — хрестилася Зінька і цілувала розп'яття і євангеліє.

— Самійло відказався присягати, — шелест по вигону.

— А що суддя?

— Піп же там...

Піп підніс над собою в одній руці євангеліє, а в другій хреста.

— Клянись, клянись! Бог помилує твою душу...

— Тихіше! Що він каже йому?

— Пошепки балакає.

— А Самійло що?..

Самійло відступив від попа.

— Батюшко, я не звик і без хреста брехати.

— Проклинаю тебе хрестом і євангелієм святим! — якомога голосніше вивів піп. — Не буде місця тобі ні на землі, ні на небі, грішнику!

— Бартко відкажеться чи ні? — відгадував вигін.

Отець Олексій, Березюк подалися наперед. Юзефович і Михайло з Павлом пробирали очима Бартка. Вони всі за свідків, як і Рашовський. Їм одведено місце коло суддів.

Бартко клявся хрестом і євангелієм.

Антон і не підвівся на поклик попа.

— Присягаю своєю совістю говорити правду.

Піп і його прокляв.

До присяги починали з Зіньки, а судити зачали з Антона.

Суддя запитав:

— Підсудний Чорнобай, визнаєте себе винним і чи належите до компартії Західної України?

Чорнобай стояв перед столиком. Солдати, що охороняли з двох боків, стиснули його своїми плечима.

— До партії належу, але винним себе не визнаю. Винні — ви!

Суддя обірвав Антона.

— Говорити! Дайте говорити йому!

Прокурор кивнув до суддів і знизав плечима.

Стрільці на конях вийняли шаблі.

— Бидло! Мо-о-вчать!

Допитують Бартка.

— Винним себе не визнаю. Ні до якої партії не належав, але тепер, з часу ув'язнення, переживши катування і муки...

І в нього відібрали слово.

— Як же так? Він хреста і євангеліє цілував! Чом не дають говорити? — почувся шепіт.

— Судді під присягою звикли брехні пороти. Що їм присяга? — відповідало теж шепотом.

Кінські копита втоптували траву, а вона, столочена, підіймалася і трепетала.

Судді гортали томи справ.

Для годиться заслухали Самійла і Зіньку, але й вони не визнали себе винними.

Четвірка коней, хропучи, несла через вигін, мов у повітрі, карету. Об'їхавши навколо судилища, карета спинилася поряд з чорним фургоном, і з неї вийшла Ядвіга, ведучи за ручку дворічне паненя в коротеньких штанцях, з чубчиком над лобом.

— Матко! Матко, гдє костьол? — лепетало дитинча. Йому було невдогад: чому це так багато людей, а костьолу не видно.

— Стефанку, ходзь, ходзь муї пенькни. Зобачиш сенд. Большевікув зобачиш.

Рашовський, відпросившись у судді, шмигнув крізь солдатів і вибіг до Ядвіги. Він був наче розпарений рак.

— Свідки вже виступають, милий? — звернула Ядвіга набік голову в куделях. — Добре я зробила, що взяла Стефанка. Йому повинно бути дуже цікаво.

— Ядвіго! В карету! В карету! — безцеремонно взяв її за руки чоловік.

— Чого ти? Я мушу свідчити?

— І ти, і Стефанко в карету!

— В мене повістка на суд!

— Мамко, мамко, чєго людзі плачом? Оні мали? — наваживсь пошкрувати в носі, але опустив ручку хлопчик.

— Ядвіго, швидше!

Улан осадив коня, перехилився з сідла.

— Пані, тут не концерт! — І погнав, викрикуючи кінотникам команду.

Петро, що загубився у натовпі, мов гудзик у стіжку, настрахано зіщулювся. Не виказав би Юзефович Гриця! Рашовський слова додержить. Він тупився під ноги, а голова, ніби його хто бив у підборіддя, сама підіймалася і погляд тягнувся до Зіньки.

Говорив прокурор:

— З огляду на те, що суду абсолютно ясна протиурядова діяльність підсудних, я не вважаю протизаконним, якщо свідків не буде заслухано. Досить того, що вони стверджують свої попередні свідчення. Суд має право оголосити вирок.

Іван Мостовий то в самісінькій гущі, то збоку появлявся, не розлучаючись із своєю кавулею. Димок від його люльки, з якої сипались іскринки, снувався над людьми.

Володька штовхав Гриця під бік:

— Ех, рознести б, щоб і кісток не позбирали.

Суддя скоромовкою оголошував вирок:

— Іменем Речі Посполитої... За приналежність до Комуністичної партії і за створення шляхом революції в панстві польським Радянської влади — диктатури пролетаріату...

Солдатські залізні каски заступали засуджених.

— Чернобаєві — п'ять років каторги!

— Савчукові — ... каторги!

— Горошковій — ...

Зінци! Скільки ж їй?

— Посібниці комуністів — рік тюрми!

Засуджених відразу передано цивільній владі.

Рашовський домовлявся з військовим офіцером про транспортування в'язнів, а коло фургона поряdkував Кжежишевський.

Лукійка і Настя проштовхувалися, щоб торкнутися хоч пальцем до Антона, Бартка... Зінька не була під вартою. Її пустили, бо свій рік давно відбула під слідством, але вона була тут...

Кжежишевський заштовхав у фургон Самійла, Бартка і підсаджував Антона.

— Славек, ти?

Поліцейський на мить спантеличився.

— Я... — І до Зіньки: — А ти куди? Геть!

— Антоне, я чекатиму... — плакала вона.

— Геть! Геть! — відганяв її прикладом Кжежишевський.

— Ні, не чекай мене, — гукнув Антон їй з фургона.

Настя з Лукійкою благали вартових:

— Славек, Славек,— просунув Антон ногу і не давав замкнути Кжежишевському двері.— На одному сіннику з тобою спали на лісопилці. Пусти матір попрощатися.

— Антоне! Не можу. В мене двоє дітей, двоє ротів...

Солдати розступилися, впустили Чорнобаїху, але перед самими її очима Кжежишевський рвучко, з усієї сили трахнув дверима і, ставши на підніжку, взяв їх на ключ. Солдати обступили фургон.

Закрутились колеса, фургон заплигав. Піших солдатів змінили кіннотники.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Гриць крутив ротаційною корбою: друкував листівки. Сонно поблискувала ліхтарня. Раптом над головою задрижала земля, і зі стелі посипалися грудочки глини, пил.

Гриць прислухався. Гупанина і човганина над головою вщухли, зате долинули збоку. Було чути, як відвалився камінь, що прикривав вхід у сховище. Гриць дмухнув на ліхтарню. В чорний отвір блиснуло світло кишенькового ліхтарика.

— Кидатимемо бомби. Рахую до трьох разів!

— «Рашовський! — жажнувся Гриць.— Його голос».

Він торкався пальцями до відозв, розкладених стосиками.

— Раз!

Гриць підніс сірника під купку паперу. Спалахнуло. Він розв'язував пакунки і зсипав їх на вогнище. Відозви горіли. Полум'я запахло свіжою фарбою.

— Два!

Він відступив до запасного люку, що його сам пробивав. Люк виходить на дровітню. Гриць вирвав дві чотирикутні дошки, що заплішували вузький вихід. Якщо поліція біля льоху, вдасться вирватися, а якщо на подвір'ї, злов'ять, як щура.

Хлопець поповз і виставився з люку. Щойно благословилося на світ. Кжежишевський стояв на перелазі. Інші цепом оточили льох. Коли Кжежишевський повернувся спиною, Гриць поліз вужем за в'язки хмизиння.

Кжежишевський обернувся, піднявши очі на дровітню, аж рота роззявив:

— Стуй!

Гриць став на ноги і побіг на греблю. Іншого ходу до лісу не було.

Кжежишевський і Рашовський кинулися за ним.

Ще сонно хлюпала Горинь, не розбуджена літнім ранком. Ще дримали верболози. Гриць ускочив у траву: за верболозами — нива жита, а там ліс.

Кжежишевський на ходу цілився у верболози. Рашовський вибив йому гвинтівку, і куля зашкварчала в Горині.

— Живцем! Ми візьмемо живцем!

Падаючи й піднімаючись, Гриць через драговинястий луг добирався до ниви.

Ніхто не вистрелив.

Вискочивши з лугу, Гриць шубовснув у жито.

— Гей! Уб'ю! — піднявши над собою серпа, гнався вздовж лану Павло. — Жито толочити! — він вривався у лан. Жито заступило його. Вернувся. Хіба ж можна топтати свою кревавицю?

З досвітку вивів женців у поле. Вони й нажали вже копу, зайнявши одну постать від річки. Коли почули постріл.

До лану чвалали Рашовський з Кжежишевським.

— Стій! Не пушу! Жито! Моє жито! — і серпом, і кулаком загрожував Павло. — Люди добрі! Женці!

І Федір Брега, і Прокіп Димак побігли до нього.

Кжежишевський кинувся по столочених слідах, але Павло з такою силою потягнув його за руку, що він упав.

— Жито! Моє житечко!

Федір з Прокопом поставали перед поліцейськими.

— Пане підкомісарє! — верещав Кжежишевський. — Нас не пускають.

— І не пушу! — гримів Павло.

Наспів Рашовський. Ним пересмикнуло.

— Відступись! В тюрмі згною!

Павло, ніби ввійшов по коліна в землю, замахнувся серпом. Він був готовим умерти за своє жито. І жилочка не сіпнеться на його лиці, впертому і жорстокому. Якби сам Рашовський наважився боротися з ним, перерізав би його серпом.

Прокіп з Федором задивились на Павла. Сестра Наталя, що найнялась з чоловіком жати Павлові, прибігла до гурту. І ні їй, нікому з них і не спало на думку, що в житі Гриць, — так ускочив він раптово й несподівано.

— Не зйду. Жито, як золото. В колосках — кров моя, чуєте, пане Рашовський! — стояв Павло із серпом.

— Пане Гнатюк, скільки вам заплатити за жито? — просичав Рашовський. — Оцінюйте! Я не торгуюсь, не на ярмарку.

Павло спочатку мляво опустив руку з серпом, поклав серпа собі на плече, потім підступив до Рашовського невпевнено, мовби охляло.

— Скільки платити?

Підбивав, скільки в нього було б кіп, скільки пудів, і загнув ціну неймовірно.

— Якщо тее... так дуже треба, то три тисячі.

— Нині ж одержите в моїй канцелярії. А тепер паліть. У кого сірники. Дайте сірники!

• Женці поопускали голови.

Кжежишевський вийняв сірники. Заграв вогник.

— Спалять? Їх спалять? — крикнула Наталя.

Федір з Прокопом затиснули ручки серпів.

Підкомісар і поліцаї помчали вздовж лану, щоб загородити втікачеві дорогу до лісу.

Вогонь бурхав і пашів.

Наталя впізнала у лизливому полум'ї брата. І Федір, і Прокіп побігли рятувати Гриця.

II

Зінька поселилася в Стефки на Самійловій половині, бо Степан заграбастав її комірчину під своє майно. І поле, і курей мала Зінька, та хтозна, де й ділося. Корівчина лишилася. Степан товк, що він спродав усе на адвокатів, на суд. Дунив їй голову, а вона не дорікала йому. Корівка й кури — наживне. Після глухої камери вона довго не могла опам'ятатися, що стала вільною. Ні допитів, ні перекличок. Відібрала в'язниця здоров'я: висмоктала кров з обличчя, і воно біле мов крейда, жили повитягала з рук, і вони мов дерев'яні. Стефка не пускала її з хати, щоб очунилася швидше. А Зіньці хотілося ходити й ходити. Вона звикала, що може провідувати сусідів і сусіди можуть провідувати її, що не треба розмовляти пошепки.

Чорнобаїха частенько навіщала Зіньку і Стефку. Зінька оповідала про пережиті страхиття в тюрмі. Вечори без світла слухали ті оповіді, зітхали й завивали за вікном.

Але жити чимдень ставало важче. Сіре, звичайне життя з своїми вічними мороками, підхоплювало Зіньку.

Стефка, краючи хліб, прикидала, чи набагато його вистачить? В морози Стефка не могла роздобути для Зіньки склянки молока. Але молоко з'явилось. То на порозі, то в сінях хтось ставив гладущика. Молоко замерзло, але було смачне і ніколи не вурдилось. Зінька підстерегла і вислідила того, хто носив молоко. Вона нарочито не зачинила сінешніх дверей, стала за ними.

Заскрипів сніг. Крадучись, Петро поставив гладущика на порозі і посунувся вздовж загати. Поки Зінька вибралась з-за дверей, поки вибігла на вулицю, він уже спускався до свого двору. Бараняча шапка стирчала набакир, суконні штани, заправлено в халяви.

— Петре!

Він ступив кілька кроків і оглянувся.

Зінька держала гладущика в руках і питалася:

— Нащо ти це робиш?

Петро відвернувся від неї, лишивши на Зіньчиному обличчі свої зіркі очі, й пішов ще швидше, майже побіг, ковзаючись, з горбка.

Зінька не віднесла молоко Гнатьюкам і більше не підстерігала Петра. За всю зиму він не зважився завітати в хату.

Під весну Степан і Хима — Зіньчині брат і братова — затрубили в один голос.

— Наймайсь, Зінько, бо переднівок не витягнеш. У нас діти. Ми тобі не поміч.

Стефка вирішила вернутися до батьків. Чи діждеться Самійла? Мучитися одній серед чужих людей, то ліпше в батька, в матері. Спродала вона, що мала. І Самійлову половину хати продала Степанові. Треба було Зіньці комірчину свою запаскуджену, облуплену приводити до ладу. А як її впорядкуєш, коли за душею нічого нема. Хима день і ніч клене:

— Вибирайся у свою хату! От маю братову, людоньки. В мою хату заліза і оживом її не випхнеш. Коби своєї не мала. Має. Дякувала б богові, що зберегли... Щоб ти скоцюрбилась... Щоб ти скапала...

Підмітаючи сніг, вона заклинала віника:

— Вимети, вінику, братову з моєї хати. Чує мое серденько, що вона й до горщиків заглядатиме, діток моїх об'їсть.

Годуючи курей, вона заклинала півня:

— Рябенський мій співачу-соколику, клюй, клюй картопельку. Якби ти, рябенський, та виклював очі братовій, а то дивиться зажерливо!

Вона заклинала поріг, щоб він провалився під Зінькою,

небо щоб впало на неї, вітер, щоб взяв її протягом, заклінала Зіньку, щоб одеревеніла. І свою хату заклінала, щоб розсипалася або загорілась, тільки б досадити братовій.

Чорнобаїха умовляла Зіньку.

— Кидай родину, житимеш, дитино, зі мною.

Зінька не зважувалась, і не тому, що боялася поговору людського, а тому, що Антон сказав, аби його не чекала. Та ліпше б їй бути удовою, ніж чути таке з його уст. Навіщо він це сказав?

Весна була затяжною, холодною. Зінька закидала город тим, що дали сусіди і взялася за свою комірчину.

А тут Шумейки підшукували дівчину в наймички. Зінька в комірчину перейшла, та Хима не давала їй спокою, і Зінька віддалась у наймички.

Шумейки поставились на хуторі.

Думка була в Зіньки: засіє тієї весни своє поле, заробить у наймах грошей, а під осінь полагодить комірчину та й заживе, як раніше. Поле засіяла, а город і прополоти не мала часу. У Шумейків ціла кошара свиней, заким нагодує їх, рўки віднімаються. Корів подоїть, ноги отерпнуть, а пальці як неживі.

На чужій роботі літо обігнало весну.

Якраз після спасівки молода хазяйка Раїса розродилася. Не бабу, а лікаря з міста привезли роди приймати. Привела поівна дочку. Судили-рядили, як назвати її. Лікар Сторожук радив:

— Марилькою! Охрестить Марилькою.

— Пане Сторожук, по-нашому це буде Марина? Зовсім мужицьке ім'я,— невдоволено буркнув Михайло.

— Яке вам діло, як буде по-нашому. І нащо воно кому здалося оте по-нашому? — лікар скривився. — Охрестить Марилькою! Шляхетне ім'я. Ім'я звеличує. Марилька! Відразу знати, що дочка — не якогось репаного мужика, а знатного роду.

Суперечки на цьому не скінчились. Сперечалися піп, попадя, старі Шумейки — Демко з Демчихою — Явдохою. Попадя, а там і піп згодилися за Марильку, хоч і самі гаразд не знали, як воно поступити, бо в святцях не здибали такого імені. Демко з Демчихою були за Марину.

Зіньці смішно з тієї перепалки. Якщо їй прийдеться дівчинку бавити (в наймах всього зазнаєш), вона кликатиме її Маринкою, а не вивернутим на чужий лад ім'ям.

Хрестини мали бути пишними.

Сподівалися повну хату гостей, а зібралась жменька. Шумейкові родичі не приїхали. Літо, часу обмаль. З попівських гостей один Кудкудаков приперся. Зате ні Березюк, ні Рашовський, ні Юзефович не відмовились.

Отець Олексій натягнув ризу і був готовий охрестити внучку, коли Березюк, мовби згадав про щось, відкликав Михайла вбік і став гомоніти з ним нишком. Той червонів і кусав губи, а потім сказав:

— Свяченої води не захопили. Хрещений батько,— вказав на Березюка,— забув.

Отець Олексій добре пам'ятав, що він захопив з собою пляшечку води. Висаджуючись з воза, він подав Зіньці мідну миску-хрещельницю і воду подав, але якщо Березюк каже, що води нема, то її нема.

Поїхали Березюк з Михайлом по свячену воду. Але не в церкву, на Гнатюкове подвір'я ввалилися з гуркотом.

Петро трусив сливи, щоб узяти на косовицю косарям.

— Як хрещений батько прошу вас на хрестини, добродію Гнатюк.

Петро натягнув солом'яного бриля на очі. Чому це його просять на хрестини? І до кого? До Шумейка!

— В мене люди косять.

— Чого ти впираєшся, Петре, як шістнадцятка? Косарі нехай косять, а ми погуляємо. Не чужий, а я тебе прошу,— Михайло виплюнув кісточку з сливи.

Березюк стелився подорожником перед Петром.

— Ідьте, а я переодягнусь і...

— Е, ні, Петре. Іди переодягайся, а ми чекали довше, то почекаємо й менше,— сказав Михайло.

Петро досадував на себе, що так легковажно погодився їхати на хрестини.

Петра ніхто не сподівався. Демко і Демчиха знизали плечима, нащо, мовляв, Петра кликано? Краще б — Павла. Для одного Кудкудакова було однаково, кого прошено. Він нудився, що час іде, а горілка стоїть.

Кумів було дві пари — Березюк з Геленою і Рашовський з Ядвігою.

Отець Олексій умокнув дівчатко у воду. Юзефович підспівував. Затягнув і Кудкудаков хрещенської, але ніяк не міг потрапити в лад з отцем Олексієм і Юзефовичем. Де вони виводили: «І названа буде»,— він виривався: «И наречена будет».

Раїса лежала в ліжку на пухкій перині. Дівчинку поклали в сповитку на подушках. Куми цілувались з породіллею.

Юзефович проголошував довгий тост за життя й довголіття. Тост зіпсував Кудкудаков. Він вихилив свою чарку, коли Юзефович запнувся.

Петро спробував зазирнути в ліжко, де спочивала Рая, але її заслоняв старий Шумейко.

Зінька подавала страви. Її руки, оголені до ліктів, білі. Сині жили ніби понапухали. Після в'язниці сонце не могло засмалити Зіньчиного тіла. Тарілки, миски ставила мовчки, ні на кого не дивлячись: старалася якомога швидше позбутися клопоту. Кожен крок, кожен рух її були вимушені, завчені.

Петро підмітив, що Зінька все ж не споганіла. Вона не була такою марною і вимученою, як на суді. Якби не найми, то й синці під очима давно б зійшли, і лице порожевіло б.

Березюк шепнув щось Петрові на вухо, але той не розібрав, він проводжав очима Зіньку, яка йшла із світлиці. Її круглі плечі і туго перехоплений червоною крайкою стан, її босі ноги мелькали перед ним, заслоняючи і стіл, і гостей.

Цокнулись келихи. Новонародженій, батькам, дідам викували:

— Віват!

Вже й Березюк випив, а Петро втупився у свій келих.

Старий Шумейко закинув голову, засунув у самісінький рот свого келишка, щоб не пролити й краплини. Він одягнений бідно, мов злидень. На чисту сорочку натягнув латану лейбичину. Зате волосся намазав олією і причесав. І бороду причесав, розпушивши її на грудях. Блаженський убогий одяг промовляв кожною складкою: «Я — мужик! І мені не соромно. Я з панами на одній дошці». Від нього тхнуло гноївкою, прілим зерном, цвіллю з комори.

Березюк наступив своїй половині на ногу. Гелена відразу здогадалась, чого від неї хочуть. Вона підняла свою тендітну чарочку на високій ніжці, перегнулась через чоловіка до Петра.

— Добродію, ви ще не відродженець?

— Не розумію, пані, що це означає.

— Як же? В газетах пишуть і по радіо трублять... Товариство відкрилось для боротьби з алкоголем.

Кудкудаков насміхався з товариства тверезості.

— Хто горілки не п'є, тютюну не нюхає, від того козлом тхне.

А Юзефович:

— Відродженець! У цім великий зміст! — І, заточуючись: — Дозвольте тост... тост за відродження нації!

Ядвіга, що була неговірка і сиділа надутою, гукнула:

— Браво! — і зиркнула на Рашовського.

Підвівся підкомісар. На його грудях сяяв орден «Відродження Польщі».

— П'ють наші славні кавалери! Браво! — піднесла Ядвіга чарки Юзефовичу і Рашовському.

Кудкудаков не стримався.

— І я, братіє, грішний черв, уже й не кандидат у кавалери, вип'ю разом з вами, позаяк бог трійцю любить.

Попада шипіла на отця Олексія за Кудкудакова. П'є, як свиня.

Петро як у забутті. Рашовські на нього й не дивляться. У ньому закипає лютя: «Душопродавці!!!»

— Розкажіть мені, братіє, що там за голубка у вас попалено. В моєму приході теж водяться безбожники, але земне пекло обминає їх,— розлігся голосище Кудкудакова.

Юзефович роззявив рота, щоб пояснити, кого і за що спіймано, але Березюк припинив цю розмову.

— Отче, вас мирські справи не повинні торкатися.

Кудкудаков пропхався до Рашовського. Але, оскільки той сперечався з отцем Олексієм, варто чи ні наїдатися на ніч, то про «голубка» Кудкудакову оповідала Ядвіга. В товаристві з священником, який коліном з-під рясичачеплював, спершу випадково, а потім з насолодою, її ногу, осадниці було приємно.

Петро сподівався, що про Гриця заговорять неодмінно. Він не помилився. Запросили його на хрестини, щоб послухав, яким небезпечним бандитом був його брат. Петро встав.

— Ви куди? — запитав його Березюк.

— Курити.

— Може б, і нам прогулятись, Макаре? — підвелась і собі Березючка.

— Дорогі гості! — ставив Михайло чорні пляшки.— Шампанське.

— Віднесіть у льох. Ми потомились,— заклав пальці за підтяжки Рашовський.

Жінки відділились від чоловіків. Кудкудаков затесався між Ядвігу і Гелену.

Отець Олексій навчав Рашовського:

— Іжте на вечерю крупничок. Манну кашу і більше нічого.

— Без м'яса мені не спиться.

— Ожирієте, серце підірвете.

Юзефович не встигав чимчикувати з ними поряд.

— Так, так, їжте крупничок. Ваша діяльність — наша діяльність. Що ми без вас?

Березюк з Петром не тулились до їхнього гурту. Михайло підбіг до них, як були вже за ворітьми.

— Покажуй нам своє господарство, — взяв Березюк його за плечі.

— Тут і показувати нічого.

Петро курив — заволокався сивим димом. Дим не розсіювався, а висів над ним хмаркою, чіплявся до його одежі.

Шумейків хутірець на рівнині, а через дорогу пагорб. Побрили повільно доріжкою, а потім попід плотом. Прямокутник десятич на дві, обсаджений у два ряди смерічками, — ото й молоде господарство. Михайло докладно розповідав про кожну смерічку, звідки він її привіз, як посадив. Смерічки росли тупо. Яблуньки прийнялись і гіллячилися. Та найкраще вкорінилися вишні.

— Ти і груш насадив? — взявся Петро за нову цигарку.

— Груш кілька посадив. Для себе. Будуть діти, як же без груш. Але вони не оплачуються. Раз, що поліття на них буває рідко, а друге — зимових сортів не дістати. Яблуні — інша річ. В мене — антонівки, золоті ранети, кальвін...

Петро милувався садом, будівлями просторими кам'яними, а всередині його різало. Чуже багатство — смерічки зеленими голками, яблуні гінким пруттям шпигали його.

— Одна біда в мене, — скаржився Михайло. — Криниці нема, і воду треба возити. Ви знаєте, скільки худоба води п'є? Корова два, два з половиною, а то й усі три відра випиває. А в мене ж корів четверо, коней четверо, телята, вівці. Гусей і качок занехаяв, бо води їм не навозишся, а в копанці висихає.

На воду поскаржився Михайло, а Петрові вже легше. Якщо він вибиратиметься на хутір, то найперше, що зробить, викопає криницю.

Березюк зрідка кидав яке слово і то, аби виявити своє захоплення хутором.

З саду ще раз побрели на дорогу. На пагорбі Зінька пасла худобу. Тут Березюк розговорився:

— Купуйте, Петре, пагорб і оселяйтеся на щастя.

— Купуй, Петре, сусідами будемо, — заохочував Ми-

хайло, — Кучковський продасть. Йому не під силу засіяти свою землю. Вона вилежалась, запустіла. Мужичьких рук чекає.

Березюк обіцяв домовитись з Кучковським. На перших порах можна десятин п'ять придбати, а там видно буде. Петро заїкнувся, що коштів не набереться. Березюк пропонував, аби вернувся в кооперацію. Михайло насторожився, але Петро замотав заперечливо головою.

Коли гості, прогулявшись, засіли пити шампанське, Березюк хотів сповістити всім, що Шумейко скоро матиме сусіда, але Петра не стало. Непомітно поплентався з двору.

Шумейкова худоба розлізлася по облозі.

Зінька сиділа й вишивала півниками рушника. Вона й незчулася, як наблизився Петро і став над нею. Голка бігала в її пальцях, волокла нитку і гапувала узор.

Присів Петро — рукою коло Зіньки і мов онімів.

— Петре! — і вона аж застигла, чи перелякана, чи розгнівана. — Заверни-но худобу, щоб у шкоду не вскочила.

III

Королі осиротіли. Нема Пилипа. Нема годувальника.

Сховище розвернуте й розкидане. Яма, ніби воронка глибока під ліплянкою. І ліплянка нахилилась над тією ямою-могилою.

Прилітає, гніздиться на вербі, що за Королевим обійстям, чорний крук і жалібно кряче: «Вкр-р-али! Вкр-р-али!» Максимцьо з рогатки вцілив його. Крук нехотя злетів, покружляв, покружляв над Защитою і до верби.

— Вкр-р-али! Вкр-р-али!

Ганнуса не дала братові зганяти його.

— Не бий, Максимцю, — вона була обернена обличчям до верби. — Крук — божа птиця. Він усьому світові каже, що від нас украдено татка.

Якилина пішла до церкви. Вона б і діток взяла з собою, аби бога просили, щоб Пилип живий-здоровий був, але ж не мала в що їх одягнути.

Отець Олексій в своєму казанні не пропустив, спом'янув грішників, запроданців диявола Пилипа і Гриця.

— Люди, клякайте під білою хоругвою! Моліться до господи, що навчає!

Прихожани молилися.

Максимцьо теж боявся бога, отого ока, що висіло під стелею в кутку. Йому не лячно було Суса Христа і діви

Марії, які чипіли по боках. То були батькові й материні улюблені образи. Мати казала, що Сус Христос — батьків заступник, а діва Марія — її заступниця. А ока боявся. Мати ним страхала батька, коли він лаявся. За ту лайку, що лилась з його уст, особливо тоді, як треба було платити податки (їх же було так багато: Максимцьо хоч і до школи не ходив, але знав, що треба платити ґрунтове, маєткове, державне, сеймикове, ґмінне, на соцу, на шпиталь, на страховку — до біса різної податі), батько давно був грішником. Мати признавалася, що вона теж велика грішниця, бо ні разу не робила обідів по вмерлих душах, не правила панахид і рідко давала милостиню старцям. Не була грішницею Ганнуся. Щоночі їй снилися білі ангели. Вони підіймали її до неба. Мати любила Ганнині сні і непорушно вірила, що після смерті ангели припровадять дочку в рай.

— Максимцю, крук полетів? — обернулася Ганнуся від верби.

— Він давно вже на Гнатюковому дубі.

— То, либонь, моя душа мечеться, а не крук, — не смутно, а весело промовила Ганнуся.

— Чого б це мала бути твоя душа? — пхикнув Максимцьо і додав: — Крук чорний, а твоя душа біла, безґрішна.

— Ах, я забулася, що крук чорний, — і Ганнуся зажурилася, що вмере не скоро, що їй ще довго мучитися на сьому світі.

Вона оповідала, як буде їй добре в раю. Там вона знову прозріє і вже ніколи, ні-і-к-о-о-ли не буде сліпою. Якщо Максимцьо її слухатиметься, то вона впросить святого Петра, щоб і йому бодай в куточку відвів місце в раю.

І батько, і мати мали своїх заступників на небі. Сестра була безґрішною, а Максимцьові хоч топися. Гріхи липли до нього, мов реп'яхи.

Ганнуся йому торочить про рай, а він сірого kota висліджує. То Горошкової Хими кіт повзе по даху, хоче схопити ластівку.

— Кицю, киць-киць-киць!

Кіт нявкнув, настовбурчився. Він довго роздумував, чи плигати з даху, чи ні. Хлопець так впрошував його, що кіт перехилився до кілка, на якому вшали горшки, і плигнув. Тут Максимцьо його і впіймав. Забув і про рай, і про пекло. Потяг kota за хвіст, а той заняквав.

— Що ти витворяєш? — не могла нічого збагнути Ганнуся.

— Я kota мну: ластівку хотів загризти.

— Який же ти непосидючий! Крука зігнав. Над котом знущаєшся. Святи вік тобі не простять. І я нічого не вдію, як святий Петро не пустить тебе до раю.— Вона ще дужче засмутилася і стала пригадувати гріхи.— Зовсім я була б чистою, коби не ти братику. Пам'ятаєш, як ти рвав цвіт акації в Рашовського, а я тобі допомагала? Злодійство, то найбільший гріх. Потім ти ягоди приносив, годував мене. І тільки після сказав, що нарвав ягід у Шумейковій Загороді.

Максимцьові зробилося ніяково. Провчаючи kota, не боявся він божого ока, не вірив богові з борідкою — батьковому заступникові, бо якщо він насправді захисник, то чому не захистив батька од поліції, але Ганнусине тужіння і страхання дуже вплинуло на нього. Якось складалося, що там, де він творив добре діло, там одночасно творив і гріх. Адже він котяру покарав, аби ластівку не зацапав. А вийшло на гірше. То що ж зробити, щоб загладити гріхи? А ось що. Він посадить деревця за хатою. Ото і будуть його праведні діла. Пташки на кленові моститимуться, вишеньки дзьобатимуть. Узяв городника і навскач погнав у Защиту. Виколав дві вишеньки і кленка.

Мати надійшла з церкви.

— Що ти повзаєшся? Господоньку! З городником? Максимцьо не міг одповісти, бо набрав води в рот, щоб полити деревця.

— Мовчить, як німе, — сердилась Якилина.

Хлопець порскнув водицю під посажену вишеньку і сказав:

— Посадив я, мамцю, дві вишеньки і кленка. Пташки на кленові моститимуться, вишеньки дзьобатимуть і розмовлятимуть з богами. За те боги мені всі гріхи прощатимуть.

Якилина долонями ляснула.

— В неділю садити! А чи в тебе буднього дня не було? Та й хто серед літа дерева садить? Постав городника, щоб тобі руки повсихали, та й полуднувати будемо.

На, маєш! Видко, не позбутися Максимцьові гріхів. Мати потягнула його за руку та ще й стусана дала на дачу.

Ложка не лізе Максимцьові в рот, дереться. Боже око страхає його. Ість він поволеньки. Нехай для матері, для сестри більше буде. Ненажерів бог також карає.

— Чи тебе наврочено, очмано? — до нього мати.— Іж швиденько, бо в мене часу нема. Одяг ваш пратиму.

Максимця од тих слів занудило.

Ганнуся відступила від столика і молилася. Її молитви були безконечними. А може, вона й не проказувала їх, а лиш ворушила губами.

Зібравши начиння на припічок, Якилина й дочці не дала спокою.

— Намолилася! Скидай сорочку. Виперу та залатаю, хай мене свята неділенька простить. І ти, Максимцю, роздягайся.

Ганнуся скинула сорочку через голову і полізла на піч. Для неї однаково, де молитися. А як же Максимцьові бути? Побрикати б на вулиці.

— І ти скидай. Чого набундюрився?

— Мамцю, рідна,— Максимцьо неохоче відстібав шлейку.

— Чого скімлиш?

— Мамцю, а чи не можна мені без штанців на вулиці гратись? Заким ви їх виперете, я в сорочечці посиджу. Станете сорочку прати, штани підсохнуть.

— Ось я тебе підсушу.

Роздягнувся Максимцьо. Згорнувся голий-голісінський на лежанці калачиком. Та лиш мати, захопивши ночви, подалась на подвір'я прати, він зірвався на ноги. Боже око лупало на нього.

«Дивись, щоб тобі повилазило!» — не сказав, а подумав хлопець, згрішивши ще раз тієї неділі. Білий теплий день гуляв за вікном-шибочкою. Дикий плигнув за ріг, заскавулів. Хлопчаина прилип до шибки. Дикий зустрів Зіньку. Вона ніколи не приходила з пустими руками.

Мати подала штаненята. Обома ногами вскочив Максимцьо в них, та дудки! Мати до Зіньки його не допустила.

— Куди ти прешся? Засмаркався і лізеш руку цілувати.

В тих же ночвах, в яких прала білизну, мати стала мити синові голову.

Мов новенький гудзик, підкотився Максимцьо до Зіньки, заглядав їй в руки. Вона повинна була вгостити бодай кавалком хліба. Але Зінька не вгощала. Забалакалася з матір'ю й ніби забула про Максимця. А він вертівся перед нею. Тут же вертівся і Дикий. Матері набридла їхня метушня. Вона прогнала спершу Дикого, а потім пригрозила й Максимцьові, щоб дав їй і чужій людині спокій.

— З неділею будьте! — вітався з вулиці, піднявши свою облізлу і вилинялу шапку, дядько Іван. Ні взимку, ні влітку не розлучався з нею, як не розлучався також з кри-

вулею. — Що доброго, ондечки, по світу чувати? — запитає, увійшовши на подвір'я й похилившись на свою пащу.

— В світі більше злого, ніж доброго. От вже й Пилипа нема, — відповідає Зінка.

— Не-е-ма... — як проспівав попівський наймит. — А ви знаєте що за причина? Ні чорта ви не знете. А я, ондечки, знаю: новий Гонта народився! Що, не вірите? — він розігнувся. — Донощики донесли у Варшаву Пілсудському: так і так, новий Гонта росте. А пани, я вам кажу, знають, що таке Гонта. Їх прапрадіді, діди скуштували і його шаблюки, і його ножа. Він вирізував панство до ноги. З Пілсудським, з високим панством випадки прилучились. В усіх костьолах по новому Гонті «за упокой» моляться. І приказав Пілсудський поліції, а та донощикам, щоб за всяку ціну, ондечки, нового Гонту зловити. Не рік і не два шнарили, але марно. Прийшли до Пілсудського. Так і так, Гонту не зловили, бо ж він ще дитина, як тут вивідаєш. Пілсудського пропасниця затіпала. Поки, мовляв, Гонта малий, з ним і треба розправитись. Та даремно, ондечки. Гонта росте, я вам кажу. Скликав Пілсудський сейм. От і присудили: запровадити голод, бо іншого виходу нема. Через голод діти вмирають.

— А як же Гонта? — не давав Максимцьо передихнути дядькові Іванові.

— Хіба ти, голопузе, знаєш, хто такий Гонта?

— Чому б не знав, якщо його пани бояться...

— Ну, коли так, то, ондечки, — дядько Іван промовляв ще тихіше, — Гонту ніякий голод не візьме. Якщо вже зовсім не буде чим закропитися, люди з села в село його передаватимуть, та не дадуть йому загинути! — і замовк.

Якилина тяжко зітхнула. Її верхня губа зовсім прикрила нижню і була схожа на маленький дашок над підборіддям.

— Людоньки вже з обіду давно, а нам з Максимцьом до Шумейків треба.

Максимцьо зірвався від несподіванки. Йому — до Шумейків? Враз Гонта вилетів з голови. От чому мати штаненята й сорочку прала. Може, Шумейки розщедряться і обідади дадуть, бо від пісної юшечки кишки в животі сваяться. Йому стало весело.

Дядько Іван вибив люльку й засунув її за пазуху.

— Чого з хлопцем до Шумейків?

— У найми, за пастушка поведу, Іване,— і до Максимця: — Давай, сину, руку.

Дикий не пускав їх. Він плигав Максимцьові на груди, лизав його.

Через Защиту, на той бік яру, повела Якилина Максимця.

IV

Шумейкові коні. Шумейкові облоги.

Її руки, як ті чепіги. Хтось дужчий, міцніший погейкує нею.

Не скаче за плугом гайвороння. Вже пізно. Сонце і те відднювало. Сірий знедолений вечір, як утома, обіймає долину.

Зінька розорювала загін.

— Ну, булані!

Коні хekali. Біла піна клаптями падала з кінських губ у борозну, і скиба привалювала її.

Скиби мов хвилі. Зінька нагорнула їх, але вони для неї мертві. Скоро рілля заврунеться, а там і хліба заколосять. Не її, не Зіньчині. Чужий плуг, чужа нива. Наймичка! А наймичка не належить собі. І Зінька, і її життя продане. Вона оре не для себе. А їй хотілося б, так хотілося б, щоб своя нивка. Невелика, маленька нивка. І нехай її життя буде коротким, як недовга нива. Але — для неї.

Так оралась її думи. Стискаючи чепіги (від залізя водянки полопались і затверділи), вона згадувала хазяйчину донечку Маринку. Якось Раїса дала їй побавити дівчинку. Зінька стягнула мотузки над коліскою і гойднула легенько. На лобі в Маринки жменька кісок. Зінька торкнулася до них, м'якеньких. Нічого подібного її пучки ніколи не теребили. Трепет пройняв її.

Коні вийшли на дорогу і, піднатужившись, стали: плуг закопався в цілину. Борозенний шарпнувся, посторонок перервався. Зінька випустила чепіги.

— Плугатарє, коні покалічиш.

Вона схопилась за чепіги, ворухнула плугом, але не могла його зрушити.

Її гукнув Петро. Він теж їхав з оранки.

— Не мучся, плугатарє! — він збив назад борозенного. Розтягнув посторонок і прив'язав до орчика.— Рушай, та бокуй плугом.

Леміш виплигнув з-під брили, і коні побігли.

— Що ж ти втікаєш од мене?

— Мушу доорати.

— Поночі вже. Хочеться тобі спіпати. Не собі, а стараєшся.— Без злого умислу сказав він оте «не собі», та мовби штрикнув ножем.

— Ото ж і є, що не собі, Петре,— і спинила коней. Ліктем закинула пасмо кіс, бо руки брудні.

Петро сів, спустивши ноги в борозну.

— Спочинь і ти, Зіно. Пам'ятаєш, як ми колись у полі під возом сиділи? Гроза тоді почалась.

— То було, Петре, давно і неправда.— Не держачись за чепіги, вона відчувала, що її коліна підгинаються. Обома руками підгортаючи спідницю під себе, сіла поруч. Своєю босою ногою зачепила його чобіт.

— Покинув коней на дорозі, а вони можуть сполохатися й воза рознесуть.

— Коні наморились більше ніж я, Зіно.

— А ти, Петре, не жалієш коней.

Він поважав худобину, але не давав їй спуску.

— Примічаю я, Зіно, що опісля тюрми ти поласкавішала.

— Огрубіла я, Петре. Очерствіла. Тюрма не для мене. Розумні люди там розуму набираються. Таємні книги нишком читають. І мене вчили, щоб жила для інших. Легше побої було зносити, ніж оту азбуку слухати. До тюрми жила для інших, у тюрмі сиділа за інших, а зараз для кого живу? На що надіюся?

Петро знав, що відповісти їй, але мовчав. Сказав зовсім не те, що думав.

— Якби-то жити для себе.

— Хіба і ти для когось живеш? Ні, ти не знаєш, що значить робити на інших.

— А ти була б доброю господинею.

— Чому?

— Та тому, що хто на інших робив, той і для себе постається.

— Набалакались, Петре. Будем розходитись.

— Не квапся, Зіно. Просьба у мене.

Вона підперлася пужалном, аби встати.

— Просьба до тебе,— повторив він.— Сподобалося мені, як ти вищиваєш. Чи не могла б мені сорочку вишити?

— Боюся, Петре, що не знайду для тебе узора. Твоїй комірничці Резі доведеться пороти, якщо я пошию і вишию.

— Ні, не доведеться...

— Боюся, Петре, щоб з-під моєї голки сорочка на тебе не була тісна.— Зінька схопилась і стала розпрягати коней.

Петро й не зогледівся, коли вона сіла верхи.

— Чого вирячився? Не бачив жінки на коні? — і вдарила під боки п'ятами.— Безсоромник, під епідницю липаєш...

— Зіно,— Петро почовгав за нею.— Як же з сорочкою?

— Як хочеш,— і поїхала через ріллю.

Петро лишився.

У воротах Зіньку перестрів Максимцьо.

— Мене по вас послали. Корови недоєні.

— Подою. Ступай скоренько за ліхтарем, бо в хліві темно.

Зінька завела коней, сполоснула руки водою з бочки і, знявши з штахетів відро, подалась доїти корів. Отак завжди — одну роботу ще не кінчила, а друга вже чекає на неї, і не можна загаїти ні хвилинки, бо, коли не Демчиха, то Демко підганятимуть. Михайло в кооперації пораяється, тому його голосу не чути. Після вечері не задрімаєш: Раїса дасть колисати дитину.

Максимцьо тримав ліхтаря, підсвічував.

— Максимцьо, причини двері і ходи сюди.

Свіже молоко пахло травою і сонцем.

Підступив пастушок до Зіньки.

— Нагинайся і пий з дійниці, Максиме. Покуштуй хоч раз, яке молоко. А то нас з тобою сироваткою поять.

— Тітко, гріх. Я ще ні разу нічого не крав,— і він одступився.

Молоко парувало з дійниці. Від світла, що падало з ліхтаря, воно робилось червонястим. І піна була червонястою, наче справді Зінька набрала в дійницю сонячного проміння.

— Який там гріх, дурнику? А Шумейкам не гріх, що ложки молока шкодують.

Але він не став пити з дійниці.

Ночі були зимнуватими, та Зінька з Максимцьом спали в стодолі. По вечері (затірка на воді) Максимцьо улігся. Поки Зінька не придибала в засторожок, йому не спалося. В стодолі шкреблися миші. Засинаючи, пастушок проказував:

— А знаєте, тітко Зінько, молоко пахло так само, як і від нашої корови.

— Хіба у вас була корова?

— Аякже. Більше тижня. Я пасти гонив з Ганнусею. Пам'ятаєте, коли роздавали фільварських корів, то й нам дісталася. Березюк скоро забрав. З тих пір ми без молока.

Максимцьо при звичаївся до Зіньки. Якби не вона, нестерпно служилося б йому. Скрутившись калачиком, він грівся її теплом і засинав під боком.

А Зінька збирала в темряві свої думки. Руки й ноги мліли. То з них виходила втома. Згадувалася їй в'язниця. Товсті задротовані мури. За що її били? За Антона. За нього вона непритомніла і оживала. Ліпше б тоді, як її на носилках до лазарету принесли, вона була не ожила, як мала після суду від Антона почути, аби не чекала на нього. Незаручена і невінчана чекала б на нього, матір доглядала б його, ноги б мила їй. Однак раз він такий, і не провідає його. Антон забрав з собою останню надію Зіньчину бути з ним у парі, хоч не наяву, так у мрії. Не хотілося б їй думати про нього, але не може. А тут Петро ще липне. Чого йому треба? Занапастив Антоніну, а тепер її перепиняє. Вона проганяла од себе Петра. А він стояв і чекав, ніби Зінька мала вернутися до нього. Вона верталася думкою, але не до Петра, а до неораної ниви. Думка ставала сном. І сниться їй поле, нивка, що межувала з гнатюківською. Гнатюкове поле запущене. Бур'яни на ньому, як гай. А її наче писанка. Сниться небо і зорі. Не жито на лану, а досягають зорі. Та раптом плуг лемешем і череслом вгрузається у ниву. Ні, не у ниву вгрузається, а в її груди і оре, оре глибоко. Скрикнула і Максимця розбудила.

— Тітко, що з вами?

Зінька прокинулася.

— Вам щось зле приверзлось? — хлопець розкрився і зачав хрестити її.— Мене завжди мама хрестять. Мяття, сина...

— Лягай, Максиме. Вже щезло.

Не заснути їй. Щоб не миготів плуг, щоб не марились лемеші і чересло, які заглибились у груди, заплющила очі. А плуг не зникав. Що мав означати зловісний сон? Антон доказував, що сон — пусте. В сні вірити не варто. Але вона вірить у сні. Хто б що не доказував, а плуг — це Антон. Він переорав їй груди. Як же не вірити снам? Гнатюків обліг — це ж Петро, що в'яжеться до неї. Ні, вона не може так жити. Вона доб'ється до Антона. Нехай скаже, що їй робити?

Строк Зіньчиної служби кінчався на покрову. Довго ще одробляти його.

Вона піднялася, ще й треті півні не співали. Нищечком сповзла з засторонка, щоб не тривожити пастушка, і опинилась на широкому подвір'ї.

Демко вже товкся з граблями. Він жалівся, що його мучило безсоння.

— Думав я будити тебе, а ти сама встала. Видать, і на тебе безсонниця... Коні я нагодував. Бери зброю, чіпляй та доорюй парину, бо сьогодні треба засіяти,— провадив він.

Зінька стояла оддалік від нього. Розчісувала косу. Шпилька в зубах. Зашпилила і, зав'язуючи хустину:

— Видать, що вам самим доведеться царину доорювати.

— Що? — шапка піднялася на старому Шумейкові.— Ти кривишся з мене?

— Не кривлюся, дядьку, а хочу сказати, що від сьогоднішнього дня наймитувати у вас не буду.

Демко стиснув граблі. Наймичку чи наймита знайти не великий клопіт, та не хотілося з Зінькою розлучатися. Моторна, до роботи запопадлива: в полі робить за хлопа, дома — за жінку.

— Якщо тобі, дівко, припекло, то забирайся. І то зараз, щоб не бовваніла переді мною, як примара! — гарикнув він.

— Я того й хочу, дядьку. Не кричть на мене. Свиной ми з вами не пасли.

— Геть! Геть з мого двору! — і він замірився граблями.

— Перш ніж я гетьну, віддайте зароблене.

— А дулю з маком! — І скрутив дулю.— Я знав, що за гроші заїкнешся. Але, видать, що й грошика не одержиш. Не дослужила — пропало.

Вона винесла з стодоли убогий клуночок.

— Як би ви не старалися, а, видать, не вдержите мене. Мій зарібок, якщо не вам, внучці у горлі кісткою стане.

Демко отетерів. Поки Зінька не виносила клуночка, він сподівався, що їй хочеться наперед частину грошей. От і вередувала. Він дріботав навколо неї, неначе витанцьовував.

— Якщо тебе обидив хтось, вибач. Моя стара дурна, як туман. Невістка ще дурніша... Може, тобі грошей наперед дати?

Зінька прямувала на нього, і він одступався поволень-

ки. Незчувся, як плечима вперся у браму. Коли Зінька взялася за хвіртку, загукав, натужачись:

— Михайле! Михайле! Вставай, щоб ти не прокинувся! Зінька нас покинула!

З Шумейкового хутора висипали Михайло з матір'ю. Вони кричали, сварячись між собою.

Зінька простувала серединою доріжки. Її сліди — сонкою — були колючими, бо ніхто не зважився її здога-няти.

Комірчина ще більше запустила. Павуки, як ткачі, тчуть павутиння, завішують стелю.

Весну і літо віддала Зінька Шумейкам, робила на них, а дяка така: не добула строку, і все пропадом. Випустили її з в'язниці — корівку одну дома застала. Найми кинула, ту ж корівку мала одну. Але й нею за давністю користувався брат. Ні він, ні Хима і в гадці не допускали, що Зінька може забрати корівку. Якби Шумейки віддали їй зароблене, вона й не домагалася б.

Брат з братовою галушками на молоці розкошують. Діти — цілою купкою їли з однієї миски на стільчику. Розхлюпували сине молоко — наполовину з водою — з великих дерев'яних ложок на долівку. Сірий кіт злизував його з глиною.

Ніяково стало Зіньці про корову нагадувати. А тут братова ще й до столу запросила, роздобрилася. Діти їй свої ложки простягали.

Так і не знали Степан з Химою, чого Зінька навідувалася. Не заглянула вона вдруге в комірчину. Через садок, повз Барткове обійстя вибралася на вулицю. В неї не було нічого іншого, як просити в Цаля гроші на вексель. Ярина — ячмінь і гречка не обмолочені, в стіжечку. Комерсант нікому не довіряв на слово. Заслав агента, і той, прикинувши, скільки стіжечок доходу принесе, виклав Зіньці позичку під проценти. Зінька сподівалася, що позичка буде більшою, а вона виявилася дріб'язковою. І за те спасибі.

Агент розкланявся з нею, портфель під руку.

— Попереджую, розраховуйтесь вчасно, бо проценти...

З-за стіжка подав голос Петро:

— Не могла в мене позичити. Хіба ти настільки багата, щоб проценти платити, — він рвав яблука і чув весь торг з агентом.

Зінька довго оглядалася, поки знайшла Петра на яблуні.

— Я не знала, що ти в борг даєш.

— А чом не дати добрим людям? Комірчину хочеш до

пуття довести? Не церемонься, якщо тобі гроші потрібні, зараз винесу, — і він став спускатися з драбини. — Яблука зародили. Дещо вторгується. Та й не із злиднів я. Позичити?

— Але ж я не скоро віддам.

— Хіба я тебе в ший гоню?

— То дай злотих десять.

— Ов-ва, такі гроші я згоден дати назавжди, — подався він до хати.

Коли б знав, на що Зіньці здались гроші, чи позичив би? Подав їх через тин.

Лукійка з городу, Хима з подвір'я зиркають. Про що Петро з Зінькою гомонять? Чи не взялись за старе? Старе живуче, ніби верба; як її не рубай, а вона росте.

Не кричесь, на людях бажалося Петрові розмовляти з Зінькою.

— Вишиєш сорочку?

— Коли буде час.

В нього не було про що говорити. Перехилився через тин. Затріщало сухе пруття.

— Тяжко, Зіно, мені, — поскаржився він.

— А ти б з Антошкою по-людськи... Сина б відібрав. Чи мені тобі радити? З усіх боків нас очима пропікають. Мати твоя за коморою з тичкою.

— Ну і хай!..

— Пізно ти сміливим став! — і пішла.

Химу розпирала цікавість. Чом Зінька не в Шумейків? Нащо їй гроші? Про що вона з Петром торочила?

Тієї ночі Зінька вирушила з села. Далека дорога не страшилася. Поїзд повіз її, вистукуючи колесами, по Поліссі. До неї через вікно летіли сосни, мохи і вільшина, летіли берізки, озерця і очерети, ніби хотіли, щоб вона узяла їх з собою до Антона.

Що найшвидше відшукати в найбільшому місті? В'язницю. Так було і у Вільні. Зіньку зразу ж спровадили.

В'язниця стояла на острові.

Обіцяли дати побачення, але тягнули. Начекалася.

Через міст, що підіймався на ніч, вона ввійшла на острівце. Під брамою мордувалася з півдня. Всі думки, від яких тріщала голова, сплелись в один клубок, і вона не знала, що буде казати Антонові.

Каламутна вода обмивала острівце. Плесо із мосту здавалося чорною безоднею. Тут все було закуте. Острівце — плитами граніту, міст — ланцюгами.

Її пропустили. Ступила в коридор, неначе видовбаний у скелі.

— Під ноги, дивись під ноги! — наказував наглядяч.

Світла, як у мішку. Сходи вниз, під землю.

Тунель напівкруглий. Камінь аж стугонить. Тунель на клітки поділено.

Двері самі відчинялися і самі зачинялися.

Спинилась перед сітчастою перегородкою з іржавого пруття і вчепилась пальцями за пруття.

Антон вийшов ніби з каменю.

— Зіно!

Вона намагалася щось сказати, а в горлі давило.

Ні слова.

— Зіно, то я, — і кайдани брязнули на руках, на ногах. — Ще й року нема, а я вже — мрець. З цього острова немає вороття.

Не Антон — його відчай.

Пальці хрускотіли на Зіньчиних руках, стискаючи залізне пруття.

Світло погасло.

— Зіно, не марнуй себе...

V

Василина старіла й добрішала. Не було в неї злості на синів і на сусідів. Не кляла Петра, хоч і вітер йому в голові: до Зіньки його тягне. Не кляла Гриця, хоч він завдав їй гризи і клопоту найбільше за всіх. Не згадувала словом лихим Павла, що за гроші ладен був рід спопелити свій. Вона старіла. В однаковім одязі: прим'ятій спідниці, латаній запасці й камізельці — від сачка рукави одрізано, — в шкарбунах без халяв. Все життя її було позаду. Отак ніби одного ранку перебігла через кладку на другий берег. Кладка обломилась і впала у воду. Назад вороття нема. Запрягай вороні коні, а чи пішаком, літ молодих не здогнати. Чи ж не шанувала вона їх, йдучи по кленовій кладці свого життя. Не любила хихоньок і ханьок, не стояла з хлопцями до світанку, під вербами. Змалку порпалась коло землі. Рано її видали заміж. Земля і діти! В цьому і був зміст життя. Стоїть вона на другому боці ріки, збиратися пора в дальню дорогу, а ріка виблискує, грає, нуртує... Діти землі не прикупили і внуками бабу не наділили.

Вона шинкувала капусту. Сура, Резя і Абрам допомагали. Петро приладнав широку дошку. Великі ножі сікли тверді головки, і з-під ножів, пускаючи сік, в балію падали тонкі клаптики капустиння. Абрам мішечком приносив капусту із стодоли, підчищав її, зриваючи підгниле листя. За те міг скільки завгодно смакувати качанами. Вони були солодкі. Сура силувала Абрама їсти качани, щоб бути сильним і не боятися ніякої простуди.

З комірниками Васирина була в доброті. Не паплюжила Абрама, хоч він і ненажера.

Сура з дітьми робила на Гнатюків, а Васирина не обідала з євреями за одним столом. Вони Христа розп'яли, то як же їм можна їсти під образами.

Нашинковану капусту зсипали в діжку, прим'яли, докришивши до неї моркви, і, поки не накрили рядном, по хаті клубочився ситний капустаний дух.

Сура повела своїх обідати, а Васирина їсти не хотілося. Вона варила обід заради Петра, і то в малих горнятах. Якби Петро не нагадував, щоб годувала його, то не варила б нічого. На хлібі і на воді перескніла б.

Треба було вибрати з півкопи капусти на крижалки. Пішла Васирина. В stodолі її розшукали Володька з Зосяю. Вона перебирала головки. Які м'якші, відкладала. М'якші швидше зваряться і наквасяться швидше. Володька прикрив двері, і в stodолі стало сіро.

— Не робіть ночі, одчиніть,— попросила Васирина, присівши на купі капусти.

— Ми спеціально навідались, щоб поговорити з вами,— Зося чомусь клацнула замочком ридикуля.

— То говоріть.

Володька вгніздився коло Васирина.

— Порозуміться, нам конче слід порозуміться,— добрав він не розмовних, а чисто літературних слів, та йому їх бракувало.— Побріхують, що начеб я видав вашого Грицька, донісши поліції про друкарню. Але це брехня. Я можу перед ким завгодно заприсягтися, що нічого не знав. Гриць дещо довіряв мені, але лише дещо. Про друкарню я ні мур-мур.

— Правду, він чистісіньку правду каже,— підтримала Володьку Зося.— І потім ми з Грицем ніякі ідейні не вороги. Він книги наші взявся переховати.

Васирина слухала, скулившись.

— А бог його святий знає, діти... А книги можете забрати.

— Тітко, єдине слово мовте, що ви не вірите, що я продав,— він не осмілювався сказати «вашого сина»,— і мені буде легше. Нащо маю ганьбу носити?

— І чого ви причепились до мене? — Василина сповзла з капусти і, відчинивши двері, впустила день у стодолу.

Зося витягла з ридикюля шовкову хустинку, вишиту червоними нитками.

— Я дуже просила б вас, щоб ви, тітко Васирино, оцю хусточку передали Грицеві.

Василина відсторонила рукою простягнену хусточку.

— Ні, ні, діти, я не візьму її.

— Це ж подарунок від нас... що ми його не забули,— стрекотіла Зося.

Василина лишила їх на току. Вона скоренько подріботіла до хати, щоб відв'язатися од непроханих гостей. І не тому, що була переконана, ніби Володька доніс на Гриця. Подейкували, нібито Собків видав. Але хто його знає? Йй робилось прикро, й жаль брав за серце, що інші діти як діти, а її мов окаянні.

Володька наздогнав Василину на порозі.

— Якщо ви не хочете хустинку передати, то гадаєте, що ми дороги не знаємо? Втрапимо.

— Господоньку, чи ж я проти,— вона ступила в сіни.

Роз'ятрились Василинині рани. Колись, коли діти були маленькими, а достаток ще меншим, батько бив їх, щоб росли розумними. Вона не давала, боронила. Йй доставалося за них. «Заступайся, заступайся, бабо, то на старість і води не подадуть»,— приказував Яків. А вона захищала їх. Думала, що буде старість у неї та доброю, коли діти виростуть. Росли діти, а з ними й достаток, бо Яків був непосидющий, пнувся, як віл, з усіх сил тягнувся. Настарався для них, та рано спочинув. А діти?... Петро ненадійний, мов осіннє сонце. Павло ще гірший. Наталя в такій скруті, що ліпше б у домовині лежати, ніж так мучитися. На Грицька надія була, бо на Івана, певно, марні сподівання.

Сура з Резею взялися капусту докінчувати, а з Василининих рук ніж вислизав. Можливо, не потрібно й капусту квасити? По-всякому обернутися може. Час настільки непевний, що за Грицька можуть господарку відібрати. По селах вже пішло таке, що садять у тюрми винних і невинних, аби землю й будівлі конфіскувати. Осадників прибавляється. Де ж їм землі набрати?

— Ви вже дошинкуйте, Суро, засипайте у діжу, а я до

Королевої Якилини перейду,— Василина стягнула тугіше хустину під підборіддям. Не ріжечком хустина в неї на лобі, а як в черниці, спущена і прикриває брови.

— Будьте спокійні. Ми шинкуватимемо, як собі. Моя Резя така чистюха. Вона і в діжу зсипле, і перемішає,— запевняла Сура.

— Я й колодку вам залишаю, аби хату замкнули.

— Будьте спокійні... Як сказали, так і зробимо.

Коли то те було, щоб Гнатючка та йшла до Королів. Та ще й не з порожніми руками. Мисочку петльованої муки прикрила запаскою, старого сала кавалок загорнула в капустияний листок, а для дітей несе по яблукові.

Якилина клала загату. З Ганнусею назгрібали листя і носили ряднами. Листя тепло не вбереже, але мазані стіни від дощів і снігу захистить.

— Хата ваша на горбі, з якого боку не подує, то проймає,— сказала, підійшовши, Василина.

— Авжеж, сусідко,— втрамбовувала Якилина листя, а воно розпрямлялося, мов пір'я.— Для бідного і сонце не світить, і вітер — вітчимо.

— Взяла б ти, Якилино, на моему городі бадилля, прикидала б листя, воно б і не підіймалося.

— Красно дякую, якщо дозволите, бо без бадилля вітер обнесе загату.

— Нема за що дякувати. Бадилля все одно зогніє.— Василина простягнула мисочку з мукою і сало.— Спорожни, Якилино, мисочку.

Ганнуся по голосу впізнала Гнатючку. Вона щось принесла в мисочці. Гнатючка тепер постійно щось приносила.

— А се тобі, дитино,— Василина подала Ганнусі в руку яблуко.— Держи. Воно влежане. Іж і моли бога за нас.

Сліпій Ганнусі привиджується, як Гнатючка проганяла їх з двору з Максимцьом. Ганнуся тоді ще була видюшою. Їсти хотілося, живіт підводило. Гнатючка курям картопельку м'яла. Проте Ганнуся взяла яблуко.

— Я молитимуся за вашого Грицька.

За муку і за сало Якилина не могла надякуватись.

— Чим я відплачу вам, сусідко? Муку про чорний день заховаю. Знать, весна видасться голодною. На подать я до останньої бубочки продала.

— Серед людей не пропадеш, Якилино.

— Одним я журюсь, чи залишить Шумейко Максимця на зиму. Коби залишив, то нам з Ганнусею легше було б.

Балакають, що де два роти годується, там і третій не зайвий. Ой, не так воно...

Гнатючка вже не раз говорила і зараз мовила:

— Обсіли мене комірники. Не було б Абрама, я б до себе взяла Максимця. Повір, Якилино, що в мене йому було б лучче... Але не журись, яюсь перебудеться,— втішала вона.— Може б, ми своїх провідали?

— Рихтуватися треба. Білизна в мене чиста. Хліба позичити б.

— То я тобі дам.

— Але ж не поїдемо, а на піхоту, сусідко, бо ані гроша.

— На піхоту, так на піхоту.

Змовились, що як місяць зійде (він був повний і світив до ранку), так і вирушать.

Не старіє Гнатюків дуб. Восени, коли вітри обірвали тополі й осокори, дуб з густим листом був ще кремезнішим і могутнішим. Сипав жолуді, й ними годували свиней. Листя не жовтіє на дубі. Воно зеленіє до самих морозів, іржавіє, стає наче мідне литво, та не осипається. Не скидає дуб старої сорочки, поки на нову не напруде.

Василина стала передихнути під дубом...

Гриця довго не тримали на постерунку в своєму містечку. І його, і Пилипа, зв'язаних до купи, погнали на воеводську поліцію. Не везли, а вели, щоб настрахати народ. Нарочито зганяли людей на гостиніць.

Під дубом — її охоронцем — перед нею постала жахлива картина: поліція на конях, а Грицько з Пилипом — закуті. Ні, то не поліцейські розвалилися в сідлах. Колись смерть у білому і з косою забирала людей, а тепер вона в синьому і з гвинтівкою. На конях вилицували смерті... Дубе, якби ти бачив шлях, покроплений кров'ю, ти б упав! Скажи, дубе, чи в Грицька хліба не було, чи до хліба?

Дуб височів у задумі.

Кожного разу, коли Василина збиралась до Гриця, обходила обійстя, робила оглядини в хлівах і в домі. Від трісочки, що валялась на подвір'ї, від дуба на городі, від худобини — від усього, що було живого і неживого на господарці, вона мовби брала синові уклін, аби не забував, що на нього усе чекає.

Подбала Василина, щоб коржики добре випеклись і качка засмажилась. Гриць любив смажене. І не так качку, як начинку.

Петра виводило з терпіння материне клопотання:

— Мені хоча б півника спекли. Все йому та йому...

— Ти ж дома і на волі. Хіба ти голодний?
— От які ви, мамо? Для того, щоб півником посмакувати, потрібно в тюрму попасти.
— Щоб тобі язик всох! Не думала я ніколи клясти, а ти змушуєш. Поріж усіх півнів, усіх курей...
— Знаєте, що я ні сокири, ні ножа не піднесу,— дратував Петро матір.

Вона зашивала передачу в пошивку. Якщо Гриць разом з Пилипом сидить, то ненадовго передачі вистачить.

Василина шкодувала для чужого, а Петро шкодував і для брата.

— Мамо, та не зашивайте всіх коржиків. Я б на вечерю молоко загриз. Мені лікарі чорний хліб заборонили.

Василина кинула на стіл пригорщу тістечка.

Якилина опівночі постукала у вікно. Ясний місяць світив. А коли виходили з двору, на всю вулицю розлігся крик жіночий:

— Оце тобі страж пожежна! Оце за батька! Оце за мене!..

Лукійка лупцювала свого хлопця в формі пожежника.

— Що ти робиш? Памороки йому заб'єш,— вступилася Василина за Шурку.

— А ви не суньте носа до чужого проса! — крикнула вона.— Слава богу, не лише я, а й ви тлумаки до тюрми прете.

VI.

Його ввели в лазню. Кахляна підлога. І стіни кахляні, білі, з синіми візерунками. Не відчував холоду, бо в камері цідилася вологість і під ногами чвакало, а тут було сухо і затишно. На кахляній підлозі хоча б води крапелька, а чи сліди ніг. Чисто, наче в аптеці.

Роздягнувся. Тіло свербіло, хотілось шкрубатися. Швидше б хлюпнути на себе теплої води, тернутися милом.

— Під душ! — гукнув надзорець.

Спотикався на слизькій долівці.

— Повилазило тобі? Он! — І дозорець турнув його в за-капелок.

Стіни душової стикалися, ніби з'їжджалися на колесах. Щоб його не розчавило, відпирав од себе стіни руками й ногами. М'язи слабнули. Стіни стиснули його так, що повинен був витягнути руки, стати струнко. Не міг поворух-

нутися. Стіни були настільки чутливі, що при його найменшому рухові стискалися.

І густа темрява.

Звідти, згори, де повинен стирчати ковчачок (він і стирчав там), лунко відірвалася важка краплина.

Кап!..

Вона впала на саме тім'я, а колючі бризки вп'ялись у шию, в спину, бо він хитнув головою.

Краплини падали дзвінко. Спершу то частіше, то рідше. І він не міг пристосуватися, в якій саме момент схилити голову.

Дрижав. Від підскакування боліли п'яти і пальці. Міг лише плигати вгору. Ні сісти, ні обпертися. З усіх боків — стіна.

Кап!..

Краплі вибивали думки, а холод їх заморожував.

Бризки-остюки вгризались у голову, в шию, в плечі й колони.

— Гнатюк! — долинало з-за стін.

Мовчання.

— Гнатюк! — різко.

— Ви хочете мене вбити? — Гриць прагнув вимовити погрозово, але його голос зірвався.

— Що ти там хрипиш? Вбити? Ми не вбиваємо.

Кап!..

Не краплина, а ніби кам'яні брили зривались і з гуркотом сипались на Гриця. Було дивно, що він ще дихав, що ще бачив темряву. Ах, то ж не брили, то лише краплини, малі краплини, як ті, що падають з-під стріхи, цідяться з вікон, стікають опісля грози з дерев.

— Гнатюк!

Він не обізвався. Нехай Заремба казиться. Нехай лютує, а Гриць — ні пари з уст. Нехай краплі продовбають йому голову. Він умре, але нікого не видасть.

— Ти будеш говорити?

Таке враження, що в нього вже нема голови. Торкається лобом стіну, але не відчуває лоба. Не може ворухнути пальцями, бо вони омертвіли. Не чути болю в п'ятах і пальцях. Але хочеться крикнути. Не просити пощади в Заремби, просто крикнути у безвість. Та хто почує?

— Гнатюк, признавайся!

Кап!..

Скільки упало крапель, скільки бризок-остюків вп'ялося у тіло.

Вода хлинула струменем.

Стіни розсунулись.

Потоки стікали з ще не остриженої голови. Вже можна було б і сісти. І він сів. Розкривши рота, пив і пив густі струмені, які шипіли й булькали.

Гриць не держався на ногах. Наглядачі поволокли його в камеру.

Заремба ламав сірники, не міг припалити цигарку:

«Розколеться, нарешті, парубча чи ні? Якщо водою з нього не вибито зізнань, то палкою теж не виб'єш. Затверділо тіло в хлопів. Пробиєш їх вогнем — мовчать. Залізом — мовчать». Гнатюків спільник Пилип ніби чесно зізнався: хто до нього приходив, нікого не знає, крім Гриця, і нарікав на самого себе, що погодився на сховище і на друкарню.

Арешт Гриця багато важить. Від Гриця тягнуться нитки. В криївці знайдено нестлілі тексти листівок од руки. Вони обгоріли, але почерк зберігся дуже добре. Експертиза встановила, що і листівки, і лист з-за Збруча, якого переслав Рашовський, писала одна і та ж рука — Івана Гнатюка. Але ж листівки могли передати. Чи бував у криївці Іван? Чи знає його Гриць? Хто там бував? Кого він знає?

Він викликав Ткачука.

— Обміряти Гнатюка. Пошити сьогодні ж: костюм за англійською модою, бостоновий, шовкову сорочку. Купити елегантні туфлі, пальто, капелюха, краватку.

— Слухаюсь, пане підкомісарє!

— Доповісти мені о п'ятій.

Рівно в призначений час Ткачук приніс одяг і взуття. Заремба розпорядився, щоб Гриця одягли і посадили в карету.

Ресори плавно похитувались. Підкомісар був у штатському. Клацнув портсигаром і запропонував Грицеві закурити.

— Дякую, але я не курю.

Заремба скорчив гримасу, пустив носом дим. Він не проронив жодного слова.

Карета зупинилась перед міським концертним залом.

Панство після третього дзвінка займало місця. У залі перед Зарембою розшаркувались статечні урядовці, комерсанти. Він кланявся панночкам і дамам, які позирали на нього крізь біноклі, пояснював комусь, киваючи на Гриця, що це його товариш.

Столичний ансамбль полонив воеводських обивателів полонезом.

Грицеві ніколи не доводилось бувати на професійних концертах чи виставах. Гарний старошляхетський одяг на артистах, вразлива, лагідна музика: він забув, що ув'язнений.

І другий, і третій день підкомісар возив Гриця то на полювання, то в цирк, то в кіно. Сніданок на віллі, а обід і вечеря — в ресторані. Ввечері тепла ванна.

Настав ранок, коли Заремба не повіз дивувати Гриця принадами світу, далекого і недоступного не лише в'язневі, а й звичайному смертному.

Гуляли над Стиром, на його піщаних висипах.

— Кажі, хочеш жити? Музика, ресторани — це все твоє. Поїдеш в Америку під іншим іменем, а газети надрукують, що ти помер. Тільки признайся.

— Зректися свого імені?

VII

Окружком засідав удень, а не вночі, у покоях осадника. Один комуніст — з походження поляк — батракував у цього осадника, який на запитання Рашовського поїхав із челяддю на входини у відбудований після пожежі маєток. Скориставшись відсутністю патрона, батрак влаштував зустріч окружкомівців у найбільш безпечному місці — поле, хутір.

Івана Гнатюка на окружкомі не було. Це здивувало і насторожило Грицюка. Він був похнюплений і безперестанку палив. Антоніна відводила од нього погляд. Грицюк, в якого обидві половини лиця були різними, не викликав у неї симпатії. А він ставився до неї дуже ввічливо. Кожним поглядом своїм засвідчував приязність або ще й більше. Хіба він винен, що в ливарному цеху його шмагнуло полум'я. Він мало не втратив очей. Та навіки в нього одна половина лиця запеклась, а друга була така, як у всіх людей. Йому подобалася лагідно-мрійлива Антонініна вдача. Він знав, що вона удова, і коли, як зв'язкова окружкому, Антоніна відвідувала Грицюка — секретаря райкому, і коли він потрапляв на засідання окружкому, — завжди стріча з нею для нього була бажаною і жаданою. Антоніна сама дала привід. Вона дозволила якось, щоб він проводжав її з Вишнівця. Після того уникала зустрічі

з ним, але Грицюк на щось надіявся. Саму думку про одруження він відкладав на інші часи. На окружкомі відзначали його активність. Він працював у містечку, де пролетаріатом не дуже пахло, і тільки завдяки його ініціативі в містечку святкували пролетарські свята. Чоботарі, кравці і бондарі-одинаки підтримували страйки безробітних в інших сусідніх містах, допомагали грішми страйковим комітетам.

Окружком вів Броневський. Секретарі трьох райкомів звітували.

Грицюк, курячи, слухав своїх товаришів. Коли черга дійшла до нього, він не погасив цигарки, а, пахнувши, став описувати недавній страйк на фільварку в графа Рачинського. Він, Грицюк, організував його в Лозівці — селі постійних репресій. Управитель фільварку Березюк, який виступив перед страйкарями, погрожує: «Нема стосовно уряду «ми і вони», бо всі ми надихані одними ідеями», нічого не зміг вдіяти. Він ударив робітника на картоплинні. З цього і почалось. І уряд не допоміг Березюкові. Поліція не розігнала страйкарів. Вони відмовились копати картоплю. Село нових робітників не дало. Страйкарі виграли.

— Сила в організованості. Організованість — і поліцейський багнет не візьме, — закінчив Грицюк, мовби хотів сказати: «А заслуга в тому — моя, дорогі товариші».

Склали ухвалу, і тоді Грицюк знову взяв слово:

— В мене є пропозиція, — сказав він і спинився на Антоніні, — якщо, звичайно, товариші мене підтримають. З метою збереження кадрів, просити ЦК, повірте, не знаю, як хто, а я вельми ціную і шаную товариша Гонту... Так от, просити ЦК відрядити товариша Гонту з нашого терену, бо тут... йому тут, по-простяцьки, непереливки. Поліція натрапила на його слід, і я, повторюю, цінуючи високо заслуги товариша Гонти перед партією, побоююся за його долю.

— У вас все? — перепитав його Броневський. — Можливо, ще хто буде говорити?

Антоніна зорила на Грицюка. Його бліда половина обличчя рум'янилась.

— Наостанку я й хотів сказати про товариша Гонту, — мовив Броневський. — Але мене випередили. Як бачите, його тут нема. Товариш Гонта чудом уцілів. Цілком слушно, що його дальше перебування в нашій місцевості явно небезпечно. Небезпечно ще й тим, що його кілька днів тому

було висліджено й на рубанні лісу. Про те, що він працював лісорубом, знали не всі члени окружкому. Але поліції не вдалося його заарештувати. За наказом ЦК, товариш Гонта від нас виїжджає.

Грицюк підперся долоньями. Його думки співпали з думками ЦК. Рум'янець зник, і бліда половина обличчя стала звичайною. Хто ж буде в окружкомі?

Броневський про це не сказав. Він почав про інше. В партійні комірки надіслано провокаторів. Лише тим пояснюється провал друкарні й вислідження Івана Шкраб'юка. Додав, що провокатори діють, очевидно, в районі Грицюка, бо звідти тягнуться нитки зради.

Грицюк підскочив.

— У моїх комірках зрадників не може бути! Ви, ви, товаришу Броневський, відповідатимете за свої слова.

— Які це твої комірки? — ліва брова Броневського полізла вгору.

— Не мої, партійні комірки.

— Так і говори. А провокаторів слід остерігатися звідусюди. Окружкому відомо, що в Лозівці чипить витурений семінарист.

Невінчані скелі перед містом.

Був теплий день осені, — безвітряний та задуманий, ніби молода вдова. Ще не опадав дзвінок кленовий лист, ще берізки не збирали в подоли мідяки, ще не туманіли над річкою.

Ворон розпростер крила — поорані поля чорні. І їм свіять тополі, палають аж до неба.

Антоніна одягнена в зелене плаття, на плечах літній сачок. Вона скинула туфлі. І хустину білу зняла. Коси, не заплетені стрічками, сягають пояса. Чи не казала їй мати: «Не віддавайся за Петра, бо буде він із твоїх кіс, дитино, нагаєчку плести». Не обрізали кіс нерадощі й суми. Вона присіла під джерелом і чекала.

Іван прийшов по її слідах, а вона виглядала його з зарослої і забутої стежини.

— От і я, — мовив він.

Антоніна обернулася на його голос і сказала:

— Поведи мене в гори.

Іван глянув на неї, й вони пішли на Невінчані скелі.

Кленина й дубина одмежувались він соснини березняком. І що вище, то ставало більше сонця, мовби день розширювався, виплутуючись з-поміж дерев.

Антоніна звернула з стежки, вибрала місцину, з якої маячила на голій скалі береза.

— Тут спочинемо.

Він розгорнув плащ. Посадив її і сам сів.

— Чи й далі в Броневських будеш?

Антоніна розплітала й сплітала косу.

— Біда,— озвалася вона.

— З матір'ю зле?

— Мати зовсім здорова. Чи в селі хтось розказав їй, чи може, сама згадала про внука. Вона навідалась, щоб іти до воеводи. Хтось намовив її, що воевода вступиться за внука, поверне його. Тітка Марія якнайліпше прийняла матір. Мене не було. А вони й посварились. Мати сказала, що від поляків життя нема, що вона ненавидить їх. Тітка Марія їй — що вона, мовляв, теж полька. Мати — тітці Марії, що і її ненавидить. Якби не полька, чи випасла б черево таке? Всі поляки — пани. На мужицьких плечах раюють. І вибігла на вулицю. Перестріла мене. Не пускала до Броневських. Одно твердила, що опасиста полька й мене зі світу зжене. А тітка Марія хвора, тому й огрядна. Що я не говорила, нічого не помагало. Все-таки до Броневських я вирвалася. Але тітка Марія, що з нею сталося? Нею лихоманило. «Мало вас, русинів, поляки вчать»,— кричала вона. Я її втихомирювала, де там. «Послухала свого старого пня і русинську мову вчила, догоджала русинам. Та що у вас, у русинів, є? Нічого свого. Все чуже. Мова — перевернута, польська. Пісні — перевернуті, польські. А відстадість яка? Темнота повсюдна. Та ви нам, полякам, повинні бути завдячні життям своїм! Хто, як не поляки, вас від вимирання рятують?» Всяка брехня межу має. Я не стрималась. Ганити зачала тітку Марію, але вона невловима. Звідки їй таке в голову вскочило?

— Ще скакатиме не раз і не двічі і не скоро вивітриться.

— Її ж чоловік комуніст! Невже і сам Броневський подібний до тітки Марії?

— Я чув, як поляк Броневський розмовляв з поляком поліцаєм. Поліцай скреготав, що Броневський зрадник вітчизни, запроданець Москви. Броневський одповів: «Я дивлюся на Москву і служу Польщі».

— Якби Адам Сігізмундович був дома, то ніякої б сварки не було. Правда? — Антоніна закинула коси на плечі.

— Я гадаю, що не було б. Тітка Марія оговтається. Ви ще й помиритесь. Тобі конче важливо жити в місті. Не жу-

рися. Я ще побачуся з Адамом Сігізмундовичем. Якщо не можна буде жити в нього, то він повинен знайти тобі квартиру. — І подумавши: — Ви були з матір'ю у воеводи?

— Були, — мовила тихо. Антонініне обличчя затінілось. — Краще б не ходити нам. Але ж ти зрозумій: мати — в розпуці. Воевода прийняв нас. Він стояв за столом, ніби щойно проголосив присягу на вірність урядові. І не дослухав нас. Бевкнув, аби звертались до суду. Суд неза-лежний ні від кого. А він приватних контрактів розірвати не в силі. З тим і вернулися, з чим прийшли: В мене одна надія: настане кінець свавілля. Я силою одберу свого сина. Він уже великий.

В долині ліс мов у полум'ї.

В Антонініних очах стояла сльоза.

— Без тебе буде ще важче, товаришу Гонто, — сказала вона. — Коли їдеш?

— Скоро...

Він обняв її, вона так і припала йому до грудей.

VIII

Зінька відповіла і мала сповідатися. В церкві людей було небагато. Щоб не стовбичити на видноті, вона загубилась між літніми жінками.

Отець Олексій відпускав гріхи. Чоловіки посувались до нього ланцюжком. Він сповідав швидко. За чоловіками стовпилися жінки. Зіньчина братова Хима протиснулася і стала за Зінькою. Вона прикликала пальцем Гапку.

— Ставайте, я чергу для вас зайняла.

Зінька клякнула.

«Боже, прости мені, грішній», — і звела очі на білу хоругву, на господу, що навчає.

Отець Олексій поправив хреста на ланцюжку, що з'їхав під пахву. Зінька наблизилась до столика, який стояв під білою хоругвою, перехрестившись, поцілувала розп'яття, поклала на нього руки. Отець Олексій прикрив її епітрахиллю.

— Сповідається рабиня божа Зінаїда... Чим согрішила ти перед всевишнім — ділом, словом, думкою?

— Грішна я, батюшко.

— Бог всемілостивий. Він радіє сьогодні, що ти, дочко, в його храмі. Завітала б ти до мене додому. Борг я тобі віддав би.

— Який борг?

— Зароблене в Шумейків. Ім совісно, що не розрахувалися з тобою. Може, і словом втішив би тебе.

Хима вовтузилась.

— Що він, той комилавка, Зіньці править?

— Сповідав би, щоб його хвороба взяла, бо часу нема,— шепнула Гапка.

— Та не грішіть хоч тут,— штовхнула Хима Гапку.

— А йому, широкому рукаву, не гріх так довго людей тримати? Коби знала, що мучитиме без кінця, присяйбо, сповідь відклала б.

— Постійте вже, Гапко,— заспокоювала Хима.— Не вас одну дойняло. В мене й постіль не застелена.

Отець Олексій не дорікав Зіньці.

— Бог всемілостивий, дочко. Молися. В молитві втіха і розрада. У вязниці ти на вечірні ходила. Тамтешній батюшка — великий богоугодник — мені передавав. Про душу дбай, Зінаїдо. Тіло — прах. Тіло розсиплеться, а душа безсмертна. Вона — дорогоцінний камінь, як говорив апостол... Ти грішна. До Антона ходила?

— Ходила, батюшко.

— Бог не простить тобі.

— Він відмовився від мене.

— Бог ні від кого не відмовляється, дочко. Є такі люди, що від бога відмовляються.

— Не бог, Антон відмовився від мене, батюшко.

— Відмовився, бо беззаконник він. У що може вірити людина, якщо вона не вірить у бога? Не думай про Антона. Той, хто осквернив слово боже, не годен душі твоєї. Я молитимусь за тебе.

У Хими увірвався терпець.

— Гапко, присяйбо, старий ляси точить.

— Який він тобі старий? Бороду запустив, щоб на бога бути схожим.

— У мене вже в роті пересохло.

— А мене так в'ялить, що рятунку нема.

Прихожани низували плечима.

— Каєшся в гріхах своїх? — спитався отець Олексій.

— Каюся,— і каялась тричі.

— Прощаю і розрішаю,— він перехрестив її.

Зінька поклала в мисочку гроші. Отець Олексій вигріб їх і вернув.

— Розбагатієш, тоді оддаси. А борг я наймитом пришлю,— батюшка дав їй поцілувати руку і поглядав на прихожан.

Опісля сповіді почалася служба. Чи дякові хтось підказав, чи він сам здогадався, щоб розшукати Зіньку. В самісінькому кутку натрапив на неї.

— На крилас прошу,— і взяв її за лікоть.— У вас чудовий голос. Я пам'ятаю, ви співали «Розбійника».

— Відспівала своє.

— Ні, не відспівали. І слухати не хочу.

Зінька співала ледве чутно. Але коли піп виніс причастя і затягнув: «Прийдіте і їжте всі: се єсть кров моя нового завіту, що за вас усіх проливається»,— її голос зазвучав у хорі. Вона оплакувала і звеличувала Христа, що прийняв смерть за людський рід.

Того ж дня перед обідом дядько Іван ввалився до Зіньчиної комірки.

— Ноги тобі повсихали, що не можеш зароблене забрати? Розрахуночок тобі приніс.— Він поставив свою палицю коло одвірка.— Дай стільця, аби сісти.

В комірчині не було стільця. Ліжко Зінька полагодила, стола полагодила, поправивши ніжки.

— Сідайте на постелі.

— А вона не поламається? У тебе в хаті ніби після пожежі. На, забери своє майно.

Зінька поклала жмут на стіл.

— А оце гроші,— дядько Іван виїняв їх із свого кисета. Вони були перемішані з тютюном.— Рахуй, а то присвою.

За що згодилась Зінька служити, те й приніс попівський наймит. В жмуті ситцю на плаття і сукно на піджак. І гроші всі, хоч і строку вона не добула.

— Грошей більше, ніж треба, дядьку Іване.

— Чого там більше? Раз дали, то бери, ондечки, не перебендюючи. Закон такий: дають — бери, б'ють — втікай.

— Як же їм на думку спало, щоб заплатити мені?

— Чортяка їх знає!

— Людського осуду страхаються.

— Та їм наплювать на людей. Вони нічого не страхаються.

Підрахувавши, скільки їй грошей передали, прикинувши й на матерію, Зінька відрахувала з купки жменьку монет.

— Віддайте назад попові, нехай зятеві передасть. А оце собі візьміть.

— А попові не варто вертати, і мені не варто давати.

— Щоб потім згадували? Чужим не наживешся.

— А на своєму не розбагатієш.

Зінька насильно впхнула йому в руку гроші.

Зарібок — її цілолітня праця — лежав на столі. Відклала вона те, що мусила оддати на вексель. Петрові відклала. Всього кілька злотих лишилося. Надумала, що було б добре зараз Петрові оддати. Та не хотілося здибатися з тіткою Василюю, сердитися після сповіді. Зінька поводитися так, як поводитися завжди після церкви мати. Мати мовчки давала дітям обідати і, не знімаючи святкового одягу, вмощувалася на призьбі, а чи на лаві, задумлива. Думала й Зінька. Не про те, що справить обновку, що нарешті комірку свою вапном побілить. Думки її літали високо, та низько сідали. З якою надією вирушала вона до Антона! А воно обернулося так, що і мрію-надію втратила. Замурували Антона від неї. На що сподіватись? Піп наказує в молитві шукати втіху й розраду. Сповідь дала полегкість. І в неї, в Зіньки, є душа. Вона безсмертна. Якщо на цьому світі Зіньку розлучено з Антоном, то після смерті їх душі будуть разом.

Зіньчина мати, було, спочине після служби і сусідів провідує, або сусіди її провідують. І Зінька пустилась до Чорнобаїхи. Антон передавав поклін матері, і вона пішла з поклоном від нього.

Настя куняла на печі.

— Ще не зима, а ви мерзнете,— журливо мовила Зінька.

— А де тому теплу взятися? — сповзла Чорнобаїха на лаву. — Людина теплом живе. По собі суджу. Ото як була маленькою, підростати стала, то все тепла набиралася. Виріши, набралася його, а воно й почало виходити з рук, з ніг. Скоро й зовсім покине мене.

Зінька сказала, що була в Антона, що принесла поклін од нього.

— Пропав мій Антон, мов булька на воді. Лукійка свого навіщала. Бартко в заліззі. Антон в заліззі подвійному: І в домовині людина повніша. Чи впізнала його?

— Мене він упізнав.

Чорнобаїха і в хаті хилилася, наче на вітрі.

— Умру я, його не дочекавшись.

— Тітко Насте, а що ж мені робити? — і торсала її.

— Роби, як він сказав.

— Він сказав, аби не чекала його.

— Нащо тобі, доню, занпащати себе? Не губи молодості. Вона що цвіт. Опаде. Виглядатимеш, сподіватимешся на нього, не дочекавшись, а йому не стане легше в могилі лежати,— Чорнобаїха подибала на піч, човгаючи

висохлими, посинілими ногами. І вже з-за комина: — І мене не провідує. Жалю собі не завдавай. Не судилося бути мені тобі матір'ю, а тобі — невісткою.

Зінька трахнула дверима, не зачинивши їх.

І Антон, і його мати цураються її!

Була думка накласти на себе руки: втопитися, а чи повіситись. Ліпше повіситись. То найлегша смерть. Злочинців тому зараз не вішають, а розстрілюють. Закинути могузок і повиснути. Ні, втопитися, щоб і сліду не лишити.

Безвільні вкорочують собі віку чи сильні?...

Ті гроші, що відклала Цалеві й Петрові, і ті, що лишились, згорнула в жменю, не зав'язуючи у вузлик, помчала з ними: темно вже було. Сільські сади стали однією непролазною гущавиною, а одинокі дерева край доріг, мов розкаряки. Бігла попід церквою, страшновао було: На дзвіниці гупало щось. Перемайнувши через перелаз, вона здогадалась, що то нічна пташка. А коло цвинтаря зовсім налякалася. Заплющивши очі, простувала повз могили.

Мар'яна вже уклалась спати. Зінька насилу її розбудила, гримаючи то у вікно, то в двері. По хворобі Мар'яна спала наче вбита. Вона довго прочумувалась, заким добрала, чого Зіньці треба.

— Поворожить мені. Скажіть, бабусю, правду.

Мар'яна засвітила каганця.

— Зінько! А я не впізнала, прости господи. Нащо долю тобі ворушити, нащо викликати? Чому бувати, того не минувати.

— Скажіть, чи діждуся його?

— Знаю, про кого питаєш. Знаю, про кого питаєш, та боюся тобі сказати правду. І врожити не стану.

— То дайте зілля, аби вгамувалася, аби забудькуватою стала й байдужою.

— І без зілля судженого конем не об'їдеш. Я не скажу, з якої сторони прибуде він, та не з тієї, що ти виглядаєш.

— Дивне гомоните ви...

Мар'яна усміхнулась беззубим ротом — куточки запалих губ роз'їхалися.

— Не я гомоню, село подейкує, доню. Щастя тобі, щастя, щоб ти не мучилась, як я мучуся...

Шукала Зінька в Мар'яни розради, а знайшла розпач. Що люди набріхують? А дні тягнулися. Поспішила борги віддати. І здивований, і засмучений був Цаль, так мовби не Зінька йому, а він їй винен. Проценти не росли. Вексель не перестроковано. Мусив борг забирати, бо

хоч і вмовляв Зіньку зачекати з віддаванням,— йому не припекло, а їй, можливо, до зарізу потрібен гріш,— вона все одно віддала. Не судилось Цалеві Зіньчину гречку посісти.

Попріч її сподівання, Василина не накинулася на неї. Вона подякувала за гроші. Потримала в хаті, розпитуючи про життя-буття в'язничне. І коли Зінька розказувала, Василина зітхала тяжко:

— Чи витерпить мій мізинчик?

Вона прохала Зіньку, аби та її навіщала.

Петра дома не було.

Чи то Мар'яна наворожила, чи сам він прийшов до Зіньки. Одвірок підпер.

— Що скажеш? — спитала Зінька.— Позичене я віддала.

— Просто вступив до тебе. А позичене могла й не віддавати.

— Від нещастя ви всі подобрішали. Твоя мати мов шовкова.

Ноги в Петра отекли. Він потоптався біля порога і знов підпер одвірок.

— Борг ти віддала, то й сорочку не вишиєш мені.

Зінька метнула бровами.

— От візьму і вишию.

— То я полотно принесу.

Петро по хвилині з'явився. На столі розклав біле полотно, нитки для вишивання.

— Комір, запазуху і чохла я тобі вишию, а Резя на машинці пристрочить.

— Ні, ти сорочку і виший, і поший.

— Машинки в мене нема. Я можу пошити голкою, але щоб не соромивсь носити.

— Плетеш, Зіно.

— Роздягайся, якщо до примірки прийшов.

Петро зняв піджака, а що не було його де повісити, на ліжку кинув.

— Де ж твій сантиметр, Зіно?

— В руках,— і вона нитку розтягнула.

— Таким сантиметром наміряєш! Я свій захопив,— і він вийняв сантиметра, замотаного коліщатком.

— На твоєму, Петре, я все позабуваю. Наставляй-но шию,— вона закинула на нього нитку. Приміряла на шії і зав'язала гудзя. Рукави й груди гудзями відзначила.

Петро стояв неповороткий і напружений.

— Подай руку, чи омертвів? — крутила вона ним. Взяла його за руку, щоб чохла зміряти.

— Я тобі чоботи справлю, Зіно, — обіцяв він.

— На чоботи ременю треба.

— В мене є матеріал. Люкс, перший сорт. Хром, бланк. Такі чоботи пошю, що тобі й не снилися.

— Хвалилася синиця підпалити море.

Змірявши чохла і зав'язавши гудзі, вона одірвала зайвий кінчик нитки.

— Одягайся! Каменюка неотесана. Хоча б слово добре сказав, — кепкувала Зінька з Петра.

— Яке ж слово тобі?.. — і ступив до неї.

— Та одчепись із своїми словами.

Вона пручалася. В Петра не стало сил, щоб стиснути її в своїх обіймах.

Зінька дзвінко засміялася.

Він благав її:

— Будь мені за жінку. Шануватиму тебе... — витягав шю і переминався з ноги на ногу.

— За жінку? Отямся! — Зінька метнулася і хлюпнула на нього води жменею з відра.

ІХ

Іван Гнатюк прошкував полями. Ще стояло літо: була та гарна пора, коли пташки ще не збираються у вирій, а небо стає все синішим, все прозорішим, щоб не заступати хмарами шляхи в довгі теплі краї журавлям, як вони зберуться у свої ключі.

Йому йшлося важко й невесело. Перед очима вставали знайомі з дитинства, з юності краєвиди, але це не тішило. Він вертався з конспіративної зустрічі з Грицюком Романом Гавриловичем. Вони зустрілися на узліссі Ялинця: треба було думати, що робити після розгрому друкарні?

Іван тримався подалі від бруківки. До вечора було далеко, і він всівся перепочити над ярком під шипшиною. Яроч геть столочений худобою, а шипшина починала червоніти. Він зірвав бубочку, кинувши її до рота. Шипшина була не смачна, ще зелена. Відразу ж пригадалося яка вона смачна пізньої осені. Коли пас худобу, то завжди наїдався стиглої шипшини: розколупував її нігтями або просто видушував глейку рожеву середину, викидаючи волохаті зернятка. Ті зернятка називалися «вошами». Якщо їх

кинути за комір, довго й марудно кусають: не перестаєш чухмаритись.

Держачи у пучках надколупнуту, недозрілу бубочку й забувшись про неї, він думав, що сидить тут, серед рідних полів — чужий і нікому невідомий. Ніхто, навіть Адам Сігізмундович Броневський не знає, що він — Іван Гнатюк, з Лозівки. Як для нього, так і для Грицюка, він — товариш Гонта (партійне псевдо), а ще є в нього паспорт тобто «довуд особісти» на прізвище Шкраб'юка. Так розпорядилася доля, й Іван думав про свою долю.

В цей же післяобідній час його найменший брат Гриць сидів у камері й думав про матір. Він звертався до неї подумки, подумки оповідаючи їй, що ні в чому не признався, нікого не видав і очікує суду. Його чекає каторга в колонії неповнолітніх. П'ять літ і не менше. П'ять літ, як пить дати! На каторзі й відпарубкує... Він згадував матір і квіти під рідною хатою. З самісінької весни цвіте цибулька, шипшина, а наблизиться до літа, квіти затуляють вікна. Їх садить і сіє мати.

А Іван дивився перед себе — пускав ярком свої думки. Гриця він запам'ятав голомазим вітрогоном з підтяжкою через плече. Той Гриць підріс, крутив корбу ротатора. Іван один раз, всього один раз побував у своєму селі, у Короля, та й то залишився невпізнаним. Вони ніяк не могли зустрічатися з Грицем. Ні разу не зустрілися. Та й добре. Він знав, що Гриць — його брат, як і знав, що Антоніна Платова — його братова. Це неважко було здогадатися з розмов, які велись про них з Броневським, а чи з Грицюком. Він не заперечував, щоб Антоніна носила в Лозівку восківки: її мати в Лозівці — це так з руки. А що його найменший брат причетний до небезпечних таємниць, йому навіть лєстило.

І ось тепер він думав: «А якщо брат не видерже, якщо він почне вказувати на Броневського, на Грицюка?..»

Гриць же сидів на в'язничому топчані — виснажений і в лахмітті. Загратоване вікно впускало вчідливе світло дня, але він не мав сил підвести голови. Не знав, міг тільки допускати, хто й коли його вислідив: Кжежишевський, Михаль Шумейко чи його пожежники?.. Це вже не мало значення. Боліла голова. Він згадував матір, згадував, як кушисті баранці глушать все чисто під хатою, як у їх гушавині, виривши ковбаньки, купаються кури.

Іванові не хотілося думати про брата, що він слабак. Він відганяв від себе цю думку. Дивлячись у ярком, пригаду-

вав розмову з Романом Гавриловичем і переконувався, що вона була зовсім не втішною, навіть гіркою. Секретар підпільного райкому був не впевнений, не міг гарантувати, що хлопець не похитнеться. Мабуть, він має рацію, гадав Іван: поліція і тортури — не рідна тітка. Він думав про Грицюка: Романові Гавриловичу не повезло — хазяїн механічної майстерні затіяв ливарню, безпеки ніякої, Романа Гавриловича шмагонуло полум'я. Він мало не втратив очей. Належався в шпиталі. Та навіки в нього одна половина лица запеклась, а друга була така, як в усіх людей. Іванові пригадалося, як посутеніла й та, друга, як і в усіх людей, половина Грицюкового обличчя, коли він почав казати про Антоніну Платову. Пригадалося кожне слово:

— Вона могла навести на слід.

— Але чому? — запитав він його.

І Роман Гаврилович відповів:

— З помсти! — і довго оповідав, хто така Антоніна Платова, про її заміжжя, про дитину — все те, що йому про братову вже було відомо й раніше. Грицюк тонко вів нитку: Антоніна мстилася за Петра на Грицеві.

І зараз, тепер, коли ця розмова минула, Іван відчув, як мурашки повзуть по його спині, і він знову подумав те саме, що сказав Романові Гавриловичу:

— Не впевнені — не обмовляйте: ваша версія небезпечна.

Так ні про що не домовившись, вони розійшлись.

Він кинув до рота надколупану бубочку шипшини і, кутуляючи її на зубах, випльовуючи «воші», відчуваючи терпкий присмак, подався над ярком; треба було йти до Броневського — йому, як і Грицюку, як і Антоніні варто берегтись: Гриць похитнеться — почнуться арешти. Ймовірно, усім їм варто виїхати з цього терену.

Іван полями наближався до Кременецьких гір, а Гриць все сидів, скарлючившись, на топчані. Йому було жаль Королів: терплять за ніщо. Він перебирав у пам'яті весь свій рід і думав про матір: їй найважче — ні сини, ні донька їй не допомога.

Заходив у місто з полів, прошмигнув у тісну, вертку вуличку, все міркуючи про Грицюкову підозру: «Мінімум підозри, — думав, — а максимум чорної злоби!» — і відганяв це від себе, не пускаючи це в душу, як обмову і наклеп.

Броневські мешкали, як і раніше, в підвалі, хоч дещо й змінилося. Пущено цегельню. Вона навіть розбудовувалася на воєнних замовленнях. Адам Сірізмундович знову

працював коло печей, а Тосю, так називав Антоніну, прилаштував до вагонетки.

Він спустився кількома східцями й став, опинившись у темних сінях, — у кімнаті Марія Броневська докоряла Адамові Сігізмундовичу:

— Не силуй мене вчити ту русинську мову. Нічого свого в тих русинів нема. Все чуже. Мова — перевернута польська. Пісні — перевернуті польські...

Іван посміхнувся і постукав у двері.

X

В'язничне подвір'я поділене на клітки. Посередині — церква. Вона заступає сонце. Воно крутиться навколо церкви, і його проміння розбивається об її бані.

В'язнів виводять на прогулянку перед заходом сонця.

Один — політичний, три — кримінальних.

— В двійки!

Кримінальні з інших блоків. Їх кожного разу міняють.

Антон важко сунув ногами. Був наче спутаний. Кожен суглоб, кожна кісточка відчутні.

— Стій!

Починається найнестерпніше. Старший наглядач і його асистент повертають в'язнів обличчям до себе. Асистент в окулярах. Худенький. Любить порядок. Він інтелігент. Лайкові рукавички не скидає ніколи. Асистент ні разу не вдарив в'язня.

— Ліворуч! — командує він.

В'язні повертаються наліво.

— Праворуч!.. Кругом!.. Що ж ви повертаєтесь мляво? Слуги Леніна, а елементарних вправ чітко не виконуєте. Кругом руш! Біг на місці. Ноги, вище ноги! Чортополох світової революції, вище ноги! Фізкультура — це ж гігієна!

За півгодини, які відпускались на прогулянку, асистент набалакував стільки, що старшому наглядачеві вистачило б на рік. Старший наглядач з очима, що повипирали на лоб, з товстою нижньою губою. Він схожий на негра, хоч обличчя його біле і волосся русяве. Він давав волю асистентові, який теревенив про строгий розпорядок дня, обов'язкове регулярне харчування і тому подібну нісенітницю.

Кожна прогулянка — на вагу золота. Дує вітер. В'язні відчувають повівання вітру, дихають ним. Прогулянка —

дотик із самим життям. Повів вітру п'янить волею. І хмари на небі, і акації під церквою в'язничною нагадують, що життя вічне. Замовчав би асистент, щоб можна було стояти і слухати вітер, дивитись на хмари з-під акацій і мріяти, мріяти землею і небом.

Верескливий голос асистента будить в Антона залишки сил. Земля, все живе на ній — підвладне людині праці. Не зігнулись під тортурами.

— Кроком руш!

Гойдаються шеренги.

Антон розтискує пальці, і в руку кримінального падає цидулка. Той ховає її, наче лезо, передає товаришам, а ті всовують цидулку політичним.

Прогулянка закінчена.

Політичних поодинокі хапають і заганяють за перегородку в коридорі.

Асистент поступається перед старшим наглядачем, який нудьгував у час прогулянки від безділля.

— Роздягайся! — кричить він.

Антон роздягається.

Старший наглядач шукає цидулку. Не знаходить і біситься. Він упевнений, що після прогулянки в'язні обмінялись цидулками.

Свище гумова палиця.

Кожен політичний роздягається, щоб одержати свою порцію ударів. Старший наглядач не може обійтись без того, щоб не бити в'язнів. Для нього це стало звичкою. У відпустку він навідується до в'язниці, щоб почесати кулаки.

Бартко не витримує його удару. Старшому наглядачеві надто приємно, коли Бартко падає на долівку.

В'язнів ніхто не знає на прізвище. Вони — числа.

Клацають засуви.

Гуде підземелля, в якому томляться політичні, гуде й над ним, де сидять кримінальні.

Повільно шум втихає.

Тихнуть дозорці.

Тоді підземелля починає говорити: в'язні перестуковують. Стуки — один довгий, два коротких, один довгий, один короткий...

— Бартко.

— Я слухаю.

В голові — таблиця в'язничного алфавіту. Абетка розбита на п'ять рядів горизонтально і вертикально. Вертикально — це довгі стуки, горизонтально — короткі.

— Заяву на прибуття прокурора я передав. Кожен повинен завчити її напам'ять і прочитати завтра на прогулянці.

Антон написав заяву. В нього і олівець є. Малесеньке сердечко, яке він зберігає в бляшаному гудзикові.

Камери зачували: «Умови, які панують у тутешній в'язниці, де перебуваю, як політв'язень, є жахливими. В'язнична адміністрація стосує до нас різного роду та небувалого розміру кари. Биття і карцери — щоденне явище. В мене, як і в інших політв'язнів, забрано верхній одяг і лишено в одній білизні. Харчування настільки недостатнє, що ми з'їли солому з матраців. Домагаюсь прибуття прокурора для розгляду цих справ».

Через день у камери кинуто нові матраци і повернуто одяг.

Ще через день з'явився прокурор. Він супроводжував комісію Червоного Хреста — даму, що приїхала аж з-за океану оглянути, як воно комуністам у польських в'язницях. Вона була надокучлива.

— І не соромно вам, — гудила Антона через перекладача, — вигадувати, що в'язні солому з матраців з'їли. На мою думку, їх слід було б набивати не соломкою, а чимось твердішим...

— Дякуємо за турботу. Адміністрація тюрми скористається з вашої поради, — сказав Антон.

— Що він говорить? — звернулася дама до перекладача.

— Він дякує вам за те, що матраци радите робити твердими.

— А що, він бажав би на перині вилежуватись? Мені здається, що камери тут занадто просторі.

Прокурор скасував заяву політв'язнів, а комісія Червоного Хреста ствердила, що з в'язнями поводяться ідеально.

Стіни перемовлялись:

— Що робити? І жа ще більше стала нестерпною.

— Чом мовчить комуна?

— Всі в карцері.

— В нашій камері хворі.

— Вимагайте лікаря.

— Лікар був. Він сказав, аби хворі показали язика. Дав якісь універсальні ліки. А ми знаємо, що хворіють з голоду. В сусідній камері була бійка за мишу. В баланді знайшли зварену мишу і чубилися. Що робити?

Бартко даремно стукав у стіну. Антон у карцері. А Самійло (він був по сусідству з Бартком) не замовкав, жалівся, що всі загинуть, що одяг забрано, що мороз дошкуляє.

П'ять днів і п'ять ночей Антон просидів на воді й хлібі, змішаному з тирсою.

Наглядачі гомоніли між собою, що може початися епідемія тифу.

XI

Андрій Брега підірвався. Котили з Федором каменюку — гранчасту плиту, щоб покласти її перед порогом. Каменюка не ставала на попа. Андрій підважив плечем, Федір забіг наперед потягнути плиту на себе, та батько не вдержав її і одскочив. Каменюка не прищемила його, вдавилась у землю. Він лежав, скорчившись, біля неї.

Цю плиту не покладали перед порогом. Її відкотили до тину, і вона стала обростати мохом. В неї появились і ніс, і очі, і рот. Їх бачив лише сам старий Андрій. Каменюка завжди сміялася з нього моховим ротом, але він нікому про це не казав.

Добудовували Бреги хату з трьох кімнат. Вимучила вона усіх.

Наталя говорила про хату, наче про живе створіння. Коли вигнали сіни, вона казала: «Наша хата на ноги стала». Коли поставили крокви, промовляла: «Наша хата над головою руки сп'яла». А коли вкрили, вона раділа, що хата одягнена, що їй тепер не страшні зливи, вітри і сніги.

Добрими передчуттями жили Бреги. Наталя з свекрухою латали сорочки і рядна, що їх можна б і на ганчір'я пустити, і приговорювали: «Назарік льон і конопельки вродять. Виберемо, вимочимо, та втіпаємо їх, та начешем прядива, та основи виробимо. Коли б овечок двійко-трійко. До валової нитки пустили б вовняну. Ото б ряденця мали... Діждемося, назарік полотна натчемо і всім справимо по дві сорочки».

Федір з батьком про жито-пшеницю думали: «Коби вродило збіжжя молотне, позатикали б рота нестаткам». Жито й пшениця вкриті снігом, а Федір з батьком у який раз жнуть їх і молотять ціпами, Цалеві продають, бариші підраховують.

Павло не махає теж безнадійно рукою на сестру. Спинився раз у воротях, їдучи від Рашовського. Федір з

Наталею, замість гранчастої плити, коло порога малі камінці забивали, піском їх засипаючи.

— Господарюєте? — перекинув Павло ногу через полудрабок.

— Пробуємо, — розігнувся Федір.

— Тягніться, з шкури лізьте, знатимете, як добро наживається. Хутірець розвели.

— Який там хутірець, брате? Вступив би до хати, — запрошувала Наталя.

— Іншим разом... А чому б не хутірець? Воно, правда, куди ногою не ступи, то на чуже поле піткнешся, але ж не в селі. Садок у вас має бути гарним. Буде родити, а ви не лінуватиметеся, то людські десятини, що навколо обійстя, собі прикупите.

— Купуй вже ти, шваг্রে, землю, а ми й на своїй проживемо, — одмовив Федір.

— Що ви за люди? Не догодиш вашій мамці ні на печі, ні на лавці. А ще родичі! — і потягнув віжку. А на думці: «Федору палець у рот не клади, відкусить...»

В останню неділю перед різдвом (Бреги не визнавали звичайного календаря, а вели лік дням і рокам за церковними святами. Андрій, згадуючи, коли окилів, говорив: «То було по покрові у середу») Федір з Наталею виторгували порося. Зимові поросята дешевші, ніж весняні. Всеньку дорогу воно верещало у мішку. Наталя взяла його на руки.

В хліві коло телиці поросятко не видержало б морозу, тому його пустили до хати. Кіт з вухом обірваним розпустив свої вуси шпильками, зашипів на кабанчика. Але коли рябенького стали годувати м'ятою картопелькою з мукицею, кіт подобрішав, впускав його у свої володіння під ліжку, в темну діру під піччю. А що кабанчик дозволяв Пану Коцькому поласувати з черпака разом з ним, то, наївшись і виплигнувши на піч до старої Брежихи, він нявкотів, не перестаючи.

— Хрю-хрю! — задирав кабанчик свого п'ятака.

Кіт дивувався, чому рябенький не хоче погрітися.

Старій Брежисі набридало кувікання і нявкотіння.

— Аби вам позакладало, аби ви страшного суду не дочекалися, що зводите і мучите мене! — І вона кидала якимсь лахом на kota. Він сплигував до кабанчика, і вони перекидалися, лизалися, аж поки не засинали під лавою.

І ось кабанчик зник.

Кіт прокинувся і плутався під ногами, а кабанчика не

було. Стали його шукати. І під ліжком, і під піччю облазила Наталя.

Свекор допитувався, чи не виходив хто вночі надвір.

Спустилася свекруха з печі. Їй здалося, що рябенського шукають не там, де треба; що він зарився в онучі і спить під лавою.

— Я миттю знайду його,— і вступила однією ногою у саморобний валянок. А другий лежав. Вона поставила його, шурнула ступнею та як закричить: — Рятуйте, проби! Нечиста сила!..

З валянка виліз рябенський кабанчик.

Стара Брежиха вірила в добрих і злих духів, які поселилися в худобі. В утробі телиці, в кожній бджілці жили добрі духи, а в кабанчикові, як і в коняці, жили чорти. В котів, як коли, інколи в ньому поселявся добрий дух, тоді вона пестила kota; і він ловив мишей, а інколи добрий дух з kota виходив і поселявся злий, тоді кіт робив пакості, лазив по горшках і навіть розбивав гладущика.

Федір з батьком утихомирювали матір, показували їй кабанчика, що виплутався з валянка, але вона була переконана, що у валянку був злий дух, волохатий дідько, який перекинувся в свиню. Вона не злазила цілий день з печі, вимагала, щоб кабанчика винесли геть з хати.

— Мамо, він замерзне,— бідкалася Наталя.

— Нехай замерзне, бо пуття з нього не буде.

— Як же не буде? Кабанчик росте, мов тісто. На великдень ковбаску їстимемо.

— Може хто їстиме, а я і не доторкнуся. Се ж і в моєму тілі нечиста сила гніздитиметься.

Наталя годувала кабанчика, давала йому з тієї миски, що й самі їли, а Брежиха умлівала.

Не набувся кабанчик у хаті: на покрову винесли його до телиці — до Брегів зійшлися гості.

Напалила Наталя і в печі, і в грубі. Дух поплив по хаті. Від того духу стіни заволожились, вікна так запотіли, що довелося до вікон пляшки чіпляти. З шибок цідилися краплі, стікали по мотузочку в пляшечки.

Петро ще не був у сестри в новій хаті. Він прийшов з матір'ю. Поклали свої калачі на столі.

Петро зголосився господарку обдивитися. Наталя показала йому льошок. Петро навіть спустився по драбині вниз. В льошку було трохи картоплі, морква, бурячки.

— Малувато картоплі, Наталко. Не вистачить вам. В думці Петро відзначив, що льошок нічого собі. Хоч він

не з цегли мурований, хоч його стіни викладені камінням, але ж льошок у хаті.

В stodолі засторонки порожнюваті. Солома — вівсяна, гречана, пшенична.

— Ого, ви вже обмолотилися!

— Давно обмолотилися, брате.

— Худоби у вас мало і соломи нема. Де житниця, Наталко?

— Федір ціпом молотив. Батько не можуть. В кулі житницю пов'язали. Он вони, на бантинах. Горобці на кулях сіли.

— На вашому місці я горобців побив би. Вони скапарують кулі.— І Петро метнувся, щоб кинути чимось на них.

— Та не скапарують вони нічого, брате. І їм же погрітись треба.

— Ваші кулі, ваші й горобці... А в мене є що молотити. Повний засторонок жита. Горох треба збити...

— Хіба в тебе поля стільки, як у нас? Але ми не скаржимося. Худобини мали більше, коли не перебиралися. Пам'ятаю, Грицько провідував, то і гуси, і вівці, і корова була.

Петро таки зігнав горобців, підкинувши шапкою, і вони, фуркнувши, позабивались у сніпки попід латами.

— Хіба ви без корови?

— Ні овець, ні корови, ні гусей. П'ять курок маємо.

— Без овець, гусей і курей люди обходяться, але без корови...

— Ти й без овець не обходишся,— нарочито мовила Наталя.

Але Петро не огризнувся. Він і в хліві заглянув. Просторі вони. Поросятко біля телиці вибрикує.

До комори Наталя не мала охоти вести брата, але він сам набився. Йому чомусь гадалося, що сестра приховує од нього своє багатство. Але комора була порожнюватою. Окрім вівса, в засіках ніякого зерна не видно. В коморі мовби хтось теслярську майстерню відкрив. Стоїть розкаряка якась, схожа на верстата, долота, фуганки.

— Коли батько могли сокирою махати, то робили сапи людям,— пояснювала Наталя.— Деякий інструмент вже продали. Стругають всяку всячину: грабки, держална, граблі.

— На продаж?

— Де там! Батько зовсім слабій. Вони мовчать, але їм і ходити важко.

— На продаж стругав би, все-таки заробіток.

Петро, наче свекруха лиха, обдивлявся скрізь, ніби прицінювався до сестриного обійстя, бажаючи його купити. Наталя витягувала брата з комори, але він надибав купку залізяк заржавілих у старій пательні.

— Почекай-но,— і схилився.

— Ти ж — у святковому, замажешся.

— Чого б я замазався? — Петро став перекидати шворні, гайки, замки поламані, клямки, завіси, дріт, цвяхи. Надибав скісок. — Ти знаєш, Наталко, я візьму скісок.

— Бери.

— Буду мати доброго шевського ножа. Іржа зітреться. Із скіса найліпший ніж. Як бритва,— загорнувши скісок у чисту хустинку, він сунув його в кишеню. Виходячи з комори, ушпигнув сестру: «У вас пасіка. Два пні. Свій мед маєте».

На коморі оглядини не скінчилися. Петро по кімнатах лазив.

Лави у Брегів голі, не застелені ряднами й на свято. Але світлицю Наталя причепурила. Образи в рушниках і в смеречині. Ліжко високо вимощене. Усі подушки, які були в хаті, зібрано до купи й складено одна на одну. Щоб ніхто не сідав на ліжко, біля нього поставлено лавку.

— Як вам господарка? — посунувся Андрій Брега на край лави, даючи Петрові місце.

— Що вам сказати? Розбудувалися, але ж порожньо кругом.

— Спробував би ти голе місце обжити! — перервала мати Петра. — Та й що він тямить. Ми з батьком настаралися, то й господарювати легенько.

Федір обперся рукою об стіл, слухав, що інші гомонять.

На подвір'я шугнули сани. Федір з Наталею побігли стрічати гостей. Приїхав батьків брат з Ридомля, а з ним три дочки незаміжні. Вони — справжні дівки, схожі між собою, мов близнята. Найстаршій уже за двадцять.

Захарко поручкався з Петром.

— Давно не бачив тебе. З тих пір, як Наталку віддавав. Загордився? Кирпу гнеш?

— Ганьте, ганьте, Захарку,— примовляла Василина,— не можна роду цуратися.

Захарко пригладив рідке волосся. Він зиркав то на

Петра, то на своїх дочок, що збилися коло матері, чужаючись людей.

Ялівчину печену, холодець поставила Наталя. Федір хліба, калачів нарізав, поклав перед кожним скибки.

Одному Петрові дали ложку залізу. Вона одна лише й була в Брегів, а всім дістали дерев'яні. Про виделки й помишляти нічого. М'ясо брали пальцями. Не лише старі їли так, а й Захаркові дівчата. Петро не доторкнувся ні до м'яса, ні до холодцю. Відломив шматок від калача, що сам приніс. Федорова мати страх неохайна. І хоч Васирина ще дома переконувала його, що закуску готовила Наталя, що сваха й не підступала до печі, Петро навіть не міг дихати носом, бо йому здавалося, що від ялівчини чутно здохлятиною, а холодець з собаки. Хліба сестрино не покуштував. Брежиха і в хлібі могла запекти клоччя, скалки. Як Наталя ще не отруїлась? Але й вона звикла їсти будь-як. У поле ніколи посуду ніякої не бере, щоб не розбити. В жнива — кавалок хліба на обід. Цілушка. В ній продовбана дірка. Грудочка масла там заліплена. Петро якось спостерігав: Наталя розліпила цілушку, добравшись до масла, пальцем мазала...

Федір із дядьком Захарком випили по другій. Півока горілки, що її приніс Петро, мов не було.

Андрій роздобув плящину денатурату. Горілка дорого коштувала.

Батько випив до дна, і Федір пив до дна. Налив чарку і, цмокнувши дядька в руку, просив його аби пив. Захарко вихиляв келишок, не замочивши вус. Петро все відставляє і відставляє од себе чарку, передаючи її Наталі. Наталя тільки пригублювала. Чарка кружляла. До старого Бреги вона верталася порожньо, і він одразу ж наповнював її. Келишок підносив до рота, а пляшку одсовував. Йому було неприємно, що на наклейці пляшки намальована смерть. Вона мовби плавала в синьому денатураті.

— За твоє здоров'я, сину! За ваше здоров'я, родичі! — сказав Андрій, бо денатурат уже кінчався.

— Пийте, тату, на здоров'я.

Андрій випив і посмутнів.

— Що з тобою, брате? — глянув на нього Захарко.

— Десь-то востаннє чаркую я з вами на сьому світі. — І він, розгладивши нешироку, куцу, але вже білу бороду, встав. — Ви сидіть, а я коняку напою.

— Тату, чи ж у мене рук нема? — спохопився Федір.

— Сиди, сину, з людьми. Дуже мені хочеться коняку

напоїти, — не заточуючись, він легко пішов із світлиці, ніби не пив зовсім.

Захарка розібрало.

— Петре, а чи довго волочитимешся ти нежонатим? Маю три дівки. Вибирай, яка до серця припаде?

Дівчата одна до одної попритулялися.

— Чи не той товар? — гримів Захарко.

Розізлився Петро.

— Купець на ваш товар знайдеться.

— Та я, трясця його... По руках? — Захарко не докумекав, що Петро волів, аби від нього відчепились.

— У вас руки не миті.

— Руки помиємо... Ех, зятку ти мій!

Петро вирвався з його обіймів.

— Подай мені, Наталко, піджака, бо вже денатуратиться в хаті.

Захарко не пускав його. Кликав дочок до себе, а вони ховалися за Брежиху.

Василина придержала Захарка в дверях, і Петро вискочив на подвір'я.

Чому Захарко прив'язався? Було чутно, як він лаяв дівок, що ніяк не можуть віддатися. І в гостину, і на ярмарки — людям напоказ вивозив їх, та ніхто не бере.

Андрій випустив коняку й телицю з хліва. Петро й не спинився б, але старий по-дивацькому поводив себе. Він держав шапку в руках. Рідесенькі волосинки на його голові заінеїлись. Стояло відро з водою. Худоба напилась, а чи й не пробувала. Однією рукою Андрій обіймав коняку, а другою телицю. Коняка й телиця заклали свої морди йому на плечі, неначе гріли його. Можливо, вони шепотіли щось таємниче на вухо.

Петро ще раз глипнув на дядька Андрія.

— Бувайте здорові, — сказав йому.

Але той ніби й не чув.

Старий викрутив воду, але не стало в нього сил, щоб у хлів донести.

Захарко витарагунився за Петром і, бачачи, що брат з худобою обіймається, що пацятко навколо бігає, вдарив руками об поли.

— Наряди шапку, бо простудишся, Андрію!

Андрій був схожий на святого Миколая, так ніби Миколай зійшов з образу й став коло криниці.

— Чи ти здурів? — накинувся на брата Захарко.

Андрієва борода всіхалася. Його щічки почервоніли.

Периста телиця ревіла й лизала Андрієве вухо. Коняка витягнула довгу шию і, чи від морозу, чи не знати від чого, дрижала.

Захарко вхопив батога, що стримів у саях, і хотів розігнати худобу. Він уперіщив коняку, але вона лише ногами фицнула.

— Брате, не бий скотини.

— Ти — п'яний? — наступав Захарко.

— Ні, я вмираю, брате.

— Свят, свят! — розкинув Захарко руки.

— Я вмираю. Кажу тобі ще раз. До хати мені вже не доплестись. Поклич родину, аби попрощатися.

— Та не дури голови!

— Ось, подивись, — Андрій скривився, косячись на свою паховину.

Чад із Захарка вивітрився. До Андрієвого живота начеб хто причепив відро.

— Та я тебе у місто, брате.

— Не треба. Вода освятилася, і вмирати можна.

Захарко крутнув до хати.

Андрій повільно випустив з обіймів коняку, телицю. Підмостивши собі шапку під голову, ліг і помер.

Заіржала коняка. Вдарила копитом, і закуріла снігова пороша.

— Нещасна моя голова! На кого ж покинув ти мене! — вирвалося у Брежихи. — Для кого ж я узвару наварила?..

Федько з Захарком несли батька. Він був легенький, мов дитина.

Наталья скоренько спорядила стола.

Поклали Брегу. У святковому він, то й переодягати його не треба. Роззули і вовняні панчохи натягли. Свічечка між пальцями. Віск на пальці капотить, але Андрій рук не приймає.

Василина клякнула на коліна: тихо плаче й тихо молиться, а Брежиха голосить:

— Ой, де ж душенька твоя? Чи прилине голубом до мене?.. Нащо ти взимку помер? Буде морозяно тобі в мерзлій землі лежати. Ні квіточки на могилі твоїй, лише сніги білі. Померти б тобі, коли вишні цвітуть. Померти тобі б, коли бджоли беруть мед... Чом, чом не покликав мене? Я б з тобою умерла. Та для кого ж я узвару наварила солодкого?

Ніхто не заважав наголоситись їй досхочу.

Смерть в Андрія була легкою, бо життя мав дуже важке.

І малої дитини він за свій вік не скривдив. Любив дерева і бджіл, любив поле і сіножать. Всього мав по кришечці. Аби воно купки трималося та для Федора — єдиного сина було працював Андрій весь свій вік чорно. І терпугом умів стругати, і від ціпа падав з утоми. Умер, не зрозумівши, чому в інших і садки росли краще, і бджіл було більше, і на полі родило, і на сіножаті росло, а в нього немов отупіло.

Після його смерті Наталя одержала такого листа:
«Сестро і рідні!

Невимовно люблю вас. Ви — моя честь. Такими, як ви є, шаную і не відрікаюсь од роду, хоч і плачу над його злобливістю. Мати одна, та різні наші шляхи. Не заманила мене сліпота наживи і благополуччя, не зійшов я на глупе роздоріжжя власного страждання, не пригнітила мене покірливість. З важким тягарем недолі ступив я на свій шлях. І не зіб'юся з нього.

Мое слово не для співчуття.

Слово стане ділом. Не ви — діти ваші йтимуть моєю дорогою.

Відбувся суд. Мене засуджено на п'ять років каторги. Я це пишу, щоб попроситися з вами.

Мама була на суді. На побаченні я втішав її чим міг. Але вона не могла витримати, не могла дивитися на сина, чорного від побоїв. Мені хочеться одного, аби вона не журилася. З того, що вона мовила, я зрозумів: мама не осуджує мене. А ви, я знаю, клянете свого наймолодшого, як прокляли і найстаршого.

Кілька слів пересилаю вам на той випадок, коли не повернуся живим. Ваш брат і дядько бажав добра. Він був молодий і любив життя. Навчили його тієї любові ясні зорі й тихі води українські. Ті зорі не погаснуть йому в домовині, а ті води не зміліють. Його шлях був коротким, аби ваш став довшим. Доля його була красива. Він ніколи не нарікав на неї.

Ні голоду духу, ні жаху самотності він не знав.

Ваш Гриць».

ХІ

Петро справив Зіньці чоботи. Не був добрим шевцем, але постарався: зробив чоботи на високих каблуках, передки до халяв пришив тонкою дратвою, ніби пристрочив на машинці. Ранти нарізав і насмолив підошви.

Василину підмивало, для кого Петро пнеться з останніх сил. Вона полумисок витирала — кінець рушника звис з її руки. Наблизилась до сина, що сидів на стільчику перед верстатом. Чоботи лежали в нього на колінах. Він калатав пляшечкою купервасу: хотів підкрасити підбори.

— Хто в ті чобітки озуватиметься, Петре?

— Хтось озуеться, мамо.

— Не на мужицьку лапищу вони.

Петра мовби маслом мазали. Чобітки неабиякі, якщо мати хвалить.

— Кому ж ти вчинив їх?

Він, витягнувши руку до вікна і розчепірюючи пальці, поставив чоботи собі на долоню.

— Для Зіньки я пошив...

— Для Горошкової? — ковзнувся полумисок з Василіних рук і брякнув на долівку.— Ой, що ж я наробила?

— А ви, мамо, не переймайтеся. Миски на щастя б'ються.

Василина збрала черепки. Якби полумисок не розбився, вона б дещо пригадала Петрові. Але так видно треба. Це ж і полумисок пропав, аби вона язика прикусила. Василина прикушувала його, але таки дошкулила Петрові:

— Із свого ременю зробив? А Грицькові на передачу скупився.

Скинувши фартуха — звичайну запаску, мовчанкою обійшовши материне дошкуляння, він узяв чоботи і загупав на вулицю.

Попід своєю стодолюю податися б йому до Зіньки, але він опинився на вулиці. Чоботи, зв'язані за вуха, висіли через плече. На кутку — порожньо. Петро топтався до криниці й назад до свого двору. Не крадькома ніс чоботи, а конче прагнув показатися комусь. І коли б весь куток висипав, Петро не знітився б. Хима випурхнула кудись стежиною. І йому ж тією стежиною йти.

— Петре, кому чоботи?

— Добрій людині, що живе в отій хаті.

— Я в ній живу. Чи не мені? — і моргнула бісова душа.— Не червоної. Мені ти й за плату не справив би. Знаю, для кого... Але ж не з того боку ти горнешся до неї, Петре.

— Ой, з того, тітко Химо.

— Не з того. Добрим словом ти скоріше візьмеш її, аніж чобітками,— а сама міркувала, що б вчинити, аби Зіньку за Петра видати, бо хто ж сподобає її. Найгірше те, що

тісно через сіни жити.— Неси, Петре, дай тобі боже здоров'я.

— Зінька дома?

— А де ж їй бути? Та будь сміливіше з нею!..

Зінька докінчувала сорочку. Обрубувавши поділ, вона склала її.

Тут і Петро ввалився.

— Обіцяно — зроблено! — І він скинув чоботи з плеча.

— Я гадала, що обіцянка — цяцянка...

— Взувайся!

— А ти сорочку одягай. Чи сподобається?

Він розглядав сорочку-вишиванку, а Зінька стромляла ноги в халявки. Коли чоботи заскрипіли, підняв голову.

— Петрику, я ще ніколи не мала таких чобіт. М'якенькі...

— Хромові.

— Теплі і якраз на мою ногу.

— Стань, Зіно, рівно. Склади ноги до купи.

Вона стала, як він сказав.

— На тобі вони ще кращі. В таких чобітках і шлюб шлюбувати не гріх.

— Що ти белькочеш? Приміряй сорочку, — чоботи заскрипіли. Вона розп'яла сорочку собі на грудях. — Одійди до дверей і звідти поглянь. Тобі б усе зблизька, щоб і руками мацнути!

— Зіно, я не можу надивитися.

— На що?

— На сорочку.

— Я думала, що на мене... Скільки за чоботи доплачувати? — і вона стала роззуватися. Не можна марнувати обновки.

— Доплачувати! За що?

— За хром, за працю.

— Доплачуй, — змінив Петро голос. — Я здеру з тебе.

— Скільки ж?

— Два білих, а третій, як сніг.

— А я тобі заплачу двома чорними, а третім, як ніч.

— Чорне мені вигідніше.

— Ти ж ночі страхаєшся.

— Може, я не так зрозумів. Двома чорними — це очима своїми заплатиш. Чому б з ними ночі мені боятися?

— Хитренький ти! — куточки її уст ворухнулися. Брови тріпнулись, чоло посвітлішало. Хустина на мульку зав'язана. Блузочка приношена. Під самою шиєю на кнопочку застебнута. Комірець витерся. Латки й рубці ріжуть шию,

тому на ній смужки червоні. Скинувши чобітки, вона зразу ж поменшала.

Петро упрів. Піджак на кожусі, штани сукняні. І сам він важкий, мовби у воді намочений.

Переговорено про чоботи, переговорено про сорочку. У Петрових скронях — стук-стук.

— Зіно...

Вона притулилась до стіни й мовчала. В чорних очах — смуток.

— Зіно! У мене стільки сили в руках, що я... задушив би тебе.

— Петре, ти обеленів? — печаль струснула з її вій, і на них загойдався гнів.

— Ні, я не об'ївся блекоти.

— Нащо ти мені?

— Зіно, чом не хочеш іти зі мною під вінець? Ти ж знаєш: я вже розвівся, я вже вільний...

Це й погубило його.

Зінька чобітьми, що лежали на ліжку, швиргнула Петрові в обличчя.

— Купити мене, ніби худобину, хочеш?

— Зіно! Сусіди, не роби сорому.

Крутий лоб Петрів заросився.

Але він не підняв чобіт. І сорочки не взяв. Пішов.

Чоботи їй внесла Хима. Ніби зовсім нічого не знала. Ніби й не стовбичила в сінях, наслухоючи.

— Чи в тебе чобіт хтозна-скільки, що кидаєшся ними?

Зінька не прогнала Хими, і та зачала наставляти її. Мовляв, можеш слухати, а можеш і не слухати моєї ради: сама не дитина, отже й міркуй про будучину. Само щастя в хату пливе, то чого ж комизитися? Господарство в нього не по твоїй вроді. Коли він не безглуздий, то й не таку б кралю висватав. Що людині треба? Земля є. Коні є. Стодола, комора, хліви і хата від пожитків ламаються. А ти бідна, аж чорна. Друга б сама обкрутила його навколо себе, що й не опам'ятався б, де і в який час в ополонку скочив.

— Химо, ну хоча б раз, однісінький раз він поцілував мене, а то все жениханням набридає.

— Що не кажи, а ти, братово, як теля. Од Степанових любощів не зменшилося мозолів на моїх пальцях і зморшки не розгладжуються, а западають. Коли людина з багатством, то вона — людина.

Хима загорнула чоботи в пілку й силоміць упхнула в екряню.

— Чия сорочка на долівці?
— Нічия, Химо.
— Нічийного нічого немає. Хтось та має бути хазяїном.
— Який же хазяїн, коли моя праця, а Петрова матерія?
— То його сорочка,— Хима згорнула її.— Йому й однести треба.

— Не діжде він, аби несла йому.

— Якщо тобі важко, я не полінуся. Балачка балачкою, а діло ділом,— вона запнулася хусткою, а щоб сорочку не пом'яти, накинула її на руку.

Ніби підганяв хтось Химу. Уявляла себе свахою і вельми з того гордилася.

Василина полола картоплю.

— Вишиванку передала Зінька,— сказала Хима.

— За чоботи можна сорочкою віддячити. Чому б не віддячити? Зіньці картопля, а Петрові патьоки брудні.

— Сусідко, немиту картоплю й свині не їдять. Де ж ваш господар?

— Молотить.

— Чула, що в stodолі гупає, але не допускала, щоб Петро брався за ціпа. Нате сорочку, нехай я клопоту збудуся. Не моє жито, а ви мене чехвостите. Може колись і цілуватимемось.

— Щоб тобі добра не було.

Хима дрібно засміялася.

Петро бив снопи, що аж перевесла самі розв'язувалися.

Скакало жито по току. Петро періщив і періщив. Якби міг отак і думки свої вимолотити, щоб потім провіяти, відібрати кукіль. Думки в голові, мов снопи в засторонку. Не молотяться вони. Зв'язані тупими перевеслами, не розсипаються.

— Що то молодість робить! — мовила й кашлянула Хима.

— Позичити чогось вам? — угледів її Петро. Вона завжди щось позичала — лопату, пилку, сокиру.

— От і не вгадав, соколику. Сорочку-вишиванку приносила.

— Спасибі,— він перекинув снопа, щоб знов молотити.

— За спасибі не відкупишся. Перепочинь,— вона одняла в нього ціпа.— Миші жита не з'їдять. Нащо Зіньку скривдив?

— Йї скривдиш.

— Скривдив, бо не поцілував. Щоб я не дочекалася з дітьми своїми балакати, щоб мене з чоловіком розлу-

чили, коли вона мені сама не жалілася. Зінька умліває за тобою.

— Віддайте ціпа.

— Ступай до неї... Чи хочеш, аби сама до тебе прибїгла.

— Нехай прибїжить...

І Петро мовби занехаяв Зіньку. Мати йому про сорочку нагадала, а він гримнув, щоб і не заїкалася.

Непереливки Зіньці. Братова з братом зі світу гонять її. Лайка, сварка щодня. То Зінька сіней не підмела, то вона лише свою половину опорядила. То Зінька засиджується за північ і не дає дітям заснути. То вона з порожніми відрами дорогу перейшла, і тому Хима на голольоді ледве ногу не зламала. А Степан за корову в'ївся. Мала вона ось-ось отелитися. Зінька перевела її у свій хлівець. Якщо брат з братовою на неї каменем, то й вона на них грудкою. Корова молода. З якої ласки її дарувати? Перевела Зінька корову вночі. Теплою пїйла наготовила. На Зіньчиних очах вона отелилася. Зінька просидїла коло неї до ранку. Напоївши, заклавши паші у ясла, вирішила перепочити. Лише вона зімкнула повіки, на подвір'ї зчинився гамір і галасище. Хима потюпала провідати корову, а корови нема. Шибки вилїтали з вікон, коли вона будила Степана.

— Нещастя! Злодії корову вкрали.

Степан босий вигнав на мороз.

— Які злодії? Де злодії?

— Проспали ми корову, Степанчику. Місце ще тепле в хліві. Та жени, чоловіче, до Кжежишевського!

Зінька появилася з сіней.

— Чого розгаласувалися, ніби розпирає вас? — і в боки взялася. — Я корову забрала.

— Як забрала? — наче пес зірвався з прив'язу, скочив Степан.

— Хіба я неправду казала, Степанчику? — вертілася дзигою Хима. — Вона, ота злодійка розпроклята, вовчиця недобита, нас пожере.

Степан метнувся до хлівця, а він на колодці.

Зінька не виходила з комірчини. Не топила. Пробирав її холод, та лежала, не встаючи з ліжка.

В її двері постукали. Ще і ще.

— Сильніше, палицею, а не кулаком. Вона дома, ба-тюшко, — чути було, намовляла Хима попа.

Зінька нашвидкуруч причепурилась, ліжко застелила. Чому б це батюшка до неї? Недаремно він вступився, аби їй зароблене віддали. Певно, собі в наймички хоче її.

— Що ж ти мене довго не пускаєш, Зінаїдо? У снігах ваших наче після січі великої.

— Не мене, братову спитайте про сніги. А вас довго не впускала, бо заспала, батюшко.

— Вже з полудня. Чи ти двічі на день спиш?

— Хоча б і тричі, батюшко. Чим людина довше спить, тим вона грішить менше.

Отець Олексій сів на стільчику з трьома ніжками.

— Сон — це здоров'я, — мовив він. — А ти й не здогадуєшся, чого я навідався? В містечко я вибрався, а тут весь куток гугнявить, що Зінька — злодійка. Як же воно, сестрице, сталося? — Одне випитував отець Олексій, а друге мав на оці. Антона нема, а комуністи про Зіньку забули, то чому б не віддатися їй за Петра. І Березюк не налякайте на Раю, щоб з її допомогою Петра прибрати до рук. Можливо, що саме цього останнього найбільше піп і боявся. Він розмовляв елеїним голосом, ніби на сповіді. — Нестатки, доню моя, то кара всевишнього. Нестатками всевишній рабів своїх випробовує. І тільки тим, хто очищається від усього злого, чия душа чиста і праведна, він дарує у нагороду щастя.

Піп співчував Зіньці, вболівав за неї. Саме те, що він не погребував завітати до неї, не насторожило, а, навпаки, покорило її. Вона ніколи не поділяла Антонових думок, що бога немає, і тоді, коли його проклинали в церкві, молилася за спасіння його душі.

Батюшка розкинув поли пальта, і на його грудях затеплювався хрест на ланцюжку.

— Мучениця ти, доню моя! — І він розповідав, додаючи своє, про якусь святу, що терпіла незгоди й злигодні. Родичі її з дому прогнали, аби посісти батьківщину. І блукала вона по сипучій пустині, по голих скелях Моава. Блукала й молилася багацько літ, дісталася до Йордану — святої річки, напилася її води, і постав перед нею царевич. Так бог дав, що полюбилися вони. Став царевич правити державою, в якій жили родичі святої, але в неї не було гніву до них, вона пощадила їх. Люди й донині моляться святій великомучениці за довгу терпеливість, за її безгнівність.

Зінька не допускала, що вона свята, але її доля дещо скидалась на долю великомучениці. Вона була невпевнена, що не покарала б хоча б малою карою тих, хто завдає їй болю, бо яка ж це свята, що милує і не карає?

— Доля кожної людини в книзі небесній виписана,— вів далі батюшка.— І від тієї долі нікому не втекти. Молися богу і вір в долю свою. Бог мучеників любить. Вони ввійдуть у царство небесне. Бути тобі, доню, щасливою. Не слухай лише свого серця, бо воно буває підступне, як трунок, захований у вині.

— Кому ж мені вірити, отче?

Отець Олексій говорив досі туманно й невизначено. Але й на це її питання він мав давно приготовлену відповідь.

— Вір у те, чого бог хоче.

Зінька вислуховувала його стоячи.

Батюшка склав три пальці до купи й підняв їх угору.

— Бог посилає захисника тобі. І не ти йому, а він тобі буде відданий у жертву...

Хима палахкотіла від задрозів. До братової батюшка завітав, та так тихесенько балакав з нею, що з сіней і слова не чути, і — довго. Видно, поважні речі провадив.

Та не втішив піп Зіньку.

Вона нарубала дрівець у повітці, набрала їх і причинила дверцята ногою. А з-під стодоли Петро на неї дивиться.

— Чого витріщився? — втяла вона, як сокирою.

— Бо очі маю.

— Нарубав би дров, а витріщитися кожен здатний,— та й рушила.

— Зіно,— Петро нахилився через пліт.— Зіно, сорочку ти добре пошила, але якби гудзики переставити, бо комір бахматиться. Переставиш?

— Що з тобою робити.

Петро не кинувся по сорочку, потьопав за Зінькою в комірчину.

— Як мої чоботи?

— А я чобіт твоїх ще не взувала.

— Шкодуєш?

— Шкодную.

— А я сорочки не одягав.

— Теж шкодуєш? Чи тому, що комір бахматиться?

— Зіно, сорочка точнісінько на мене пошита,— Петро не обняв, а згріб її, стиснув і своїми запиленими губами шукав її губів, коловся неголеним лицем.

Рік за роком, і — знов зима. Невінчані скелі в снігу. У горах ні сліду. Верне хуртовина, зриває сірі безпросвітні клуби та й котить їх, замітаючи глибокі яри.

Нема Івана Гонти. Заметіль і сліди його завіяла.

Робітництво зібралося на новорічне свято. Клубу нема — святкують у бараці для безробітних.

Ялинка на помості. Зелена й висока, аж до стелі. Вона зогріває барак, зогріває шевців, кравців, бондарів і їх дітвору, що збіглися з підвалів, забувши у цей вечір про ревматизм і туберкульоз, про недоїдання і холод.

Антоніна з зеленим гільцем. Під Новий рік дівчата співають про Марину.

— Не дозволям! Не вольно!

Гільце з червоними кетягами вирвано з рук Антоніни.

Поліцай відхекується. З його кашкета поривається злетіти білий орел, але ж він пришпилений.

— Можна «Марш, марш Домбровський...» — потрясає дільничний гільцем, захлинається, роздумує, що вільно ще. Його підгорля надимається. — І всякі інші скики-брики... Не вольно в стрічках!

Його підпоїли, і він почалапав геть.

Під Новий рік на ялинку зібралися секретарі підпільних райкомів.

Вдарила дванадцята година.

— З Новим роком! З новим щастям, товариші! — здоровив людей Броневський. Він тиснув усім руки. Потис і Грицюкові, відчувши у своїй долоні обіцяну цидулку.

Грицюк швидко прийняв свою руку, став збоку і якимось зніяковіло зиркнув на Антоніну, опустив свою голову, а згодом підняв її високо. На словах він мовби побоявся передати Броневському те, що написав у цидулочці. А написав він, що підпільну друкарню викрито не через провокатора — через Антоніну, яка приносила до Короля восківки. Вона своїм приходом навела поліцію на слід. Він стверджував, що Антоніна поводила себе легковажно, що її помітив поліцай Кжежишевський.

Сталося так, що Броневський проводжав Антоніну.

— З Новим роком і примирення повинно наступити, Марія судачка заготовила.

Антоніна відсипнулася.

— Не прощаєш? — спитав Броневський, і Антоніна зна-

ла, що його брова кошлата піднялася в цю мить високо.—
А Марія вже не гнівається.

— Адаме Сігізмундовичу, я б охоче, але ж мати моя
ниньки навідалась. Я мушу бути дома. Ліпше ви до нас.
Я живу в такому ж підвалі, як і ви.

— Завтра ми з Марією завітаємо. Щоб судачок був.

Адам Сігізмундович не оповідав жінці про ялинку. Од-
разу ж взявся читати звіти підпільних райкомів. Якого па-
пірця прочитував, віддавав Марії, і вона його спалювала.

— Чом же Антоніну не запросив, Адаме?

— Завтра ми до них...

Адам Сігізмундович читав і перечитував цидулку від
Грицюка. Склав її і віддав Марії, аби заховала в тайничку.
Старався бути спокійним зовні, але не втаїв хвилювання.

Марія не мала звички цікавитися партійними справами.
Чоловікові хвилювання, вболівання його вона сприймала
по-своєму. Якщо він спати не вкладався і довго засиджу-
вався, сталося щось надзвичайно неприємне.

— Не підем, Маріє, завтра до Антоніни.

— А то ж чому?

— Я ще твердо не можу сказати, але нібито через неї
провалилася підпільна друкарня.

Антоніна з матір'ю чекали гостей, але гості не прийшли.

Настали будні. Вона працювала кравчиною.

Минуло з тиждень. Вона придибала з майстерні і її по-
ликано на окружком.

Засідання відбувалося у лісовій сторожці.

Окружком засідав уночі. Ніби всі питання обговорили,
але тут Адам Сігізмундович зачитав цидулку Грицюка.
Антоніна позеленіла.

— Правда це чи неправда? — відклав Адам Сігізмун-
дович цидулку.

Грицюк — обидві половини його лиця червоні — засо-
вався на лаві.

— Раз мовчить, значить правда. В звіті я забув напи-
сати, що Антоніна довгий час з підкуркульниками була
зв'язана, так би мовити, хотіла легкого хліба. От воно й
відбилося.

— Стрічалася ти, Антосю, з Кжежишевським? — якомсь
боляче видавив Броневський.

Антоніною трусило.

Грицюк почув себе переможцем. У цей час з сіней ввели

поліцейського. Очі в нього були зав'язані. Кжежишевського, коли він робив обхід по селу, кинули в сани і привезли в сторожку.

— Розв'язи йому очі.

Розв'язали. Кжежишевський, будучи впевнений, що його почнуть четвертувати, повзав на колінах.

— Дітки в мене маленькі. Не вбивайте мене! Я говоритиму чисту правду. Я сам з бідняків.

Його поставили на ноги.

— Цю жінку ви знаєте? — вказав Адам Сігізмундович на Антоніну.

— Святим причастям клянусь, що вперше її бачу.

Грицюк не сподівався, що Кжежишевського привезуть на окружком. Грицюк вчепився руками за край лави.

— Я не стрічалася з ним, — сказала Антоніна.

Кжежишевському знову зав'язали очі...

ХІІІ

Навмання пробрався Петро в будинок Рашовських, але швидко знайшов, що шукав. Не помилився: за спальнею Ядвіги була спальня його сина. Він спав у маленькому ліжечку. Навпроти на дивані спала нянька. Петро помітив її тільки тоді, коли вихопив сина з ліжка. Хлоп'я розплющило очі й знову заплющило. А він закутував його в ковдру... Захопив шубку з кутасами, костюмчик і черевки. Степанко несамовито закричав.

— Тихо, сину! Поїдемо до баби.

Та він закричав ще дужче. Петро ж став утихомирювати його. Нянька зіскочила з дивана й закліпала повіками.

Батько обома руками стиснув сина, виплигнув зі спальні.

Нянька зчинила галас.

Ядвіга довго не могла прочуматись. Що ж сталося?

— Викрадено Стефанчика! — втовкмачувала нянька.

Петро ніяк не міг знайти виходу в коридор. Двері, безліч дверей.

Опинившись нарешті на подвір'ї, він тісніше притиснув до себе сина. Вискочив на прив'язаного до дерева коня. Замелькотіли яблуні, загорожа.

З прив'язів спускали собак. Лаштувалася погоня.

Коли кінь взяв галопом, а потім навскач, Степанко перестав рюмсати.

— Ти розбійник з лісу? — допитувався він у батька польськи.

Петро лупцював Каштана.

Кінь виніс за цвинтар. За ними пустилася Ядвіга. Вона мчала без сідла. Собаки крутилися навколо неї і не знали, на кого гавкати. Ядвіга не зачесана, в непідперезаних бриджах. Спершу гнала дорогою, а потім рвонула через поля, навперейми.

Хлопчик почував себе мов у казці. Так чи інакше, але казка скоро минеться: приїде батько, з'їдуться гості, то-то сміху буде. А він оповідатиме, як його розбійник украв, як віз у ліс, та мати перейняла.

Але Ядвіга не перейняла Петра. Він, ускочивши в село, запетляв вулицями. Не влетів на своє подвір'я, а сплигнувши біля криниці, поніс сина до Зіньки. Він щез із очей Ядвіги. А вона ввігналася на коневі у гнатюківський двір, вихором влетіла у хату.

Василина замурзане вікно протирала.

— Де Петро? — затупотіла Ядвіга.— Де мій син?

— Пані, що вам треба?

— Ах, ти не знаєш, що мені треба, собача мордо? Поліцію приведу, спалю дотла!..

— Пані, що з вами?

Петро не домовлявся з Зінькою, що привезе їй сина, але вона його впустила.

— Давно б пора викрасти,— і розцілувала Петра.— Мати рідна, Степанко ж роздягнений!

Хлоп'я не розплакалося в Зіньчиній комірчині. Комірчина була схожа на печеру. Дарма, що вона в селі, а не в лісі. Степанко одного страхався, якщо мати не виручить, то ота жінка, безперечно баба-яга, візьме й засмажить його у печі. Он і піч. Що ж, він зробить, як Івасик-Телесик, розкарячиться на лопаті, обдурить бабу-ягу і спече її, а тоді гуси-лебеді однесуть його додому.

— Хлопчику, Степанчику,— Зінька натягувала на його ніжки черевички, що їх Петро дістав з кишені.— Чи замерз ти? Чи не голодний? І їстоньки, і питоньки дам тобі.

Ота жінка — справжнісінька баба-яга. Вона заманює його, як заманювала Івасика-Телесика. А чоловік — то, певно, не розбійник, а коваль, що бабі-язі голос викував.

— Ви скоро мене смажитимете? — спитав він.

— Я — твій батько! Ойтец твій! — обіймав і цілував його Петро.

Степанко крутнув носиком.

Ядвіга не знайшла б його, але Хима виказала. Коли

осадничка лютувала на гнатюківському городі, вона шепнула через тин, що дитя в її братової.

Не пам'ятаючи себе, мов ужалена, Ядвіга увірвалася до Зіньки. Двері не піддавалися. Вона грюкала кулаками.

— Зіно, сховайся з дитиною, а я прожену її,— мовив Петро.

— Ні, ти бережи дитину.

Петро взяв сина на руки.

— Хто там преться? — стала вона на порозі.

Ядвіга налетіла на неї, думаючи збити з ніг, але Зінька відштовхнула її.

— Чого тобі треба в моїй хаті? Зубів не дозбираєшся, гадюко.

— Син! Де мій син?

— Геть! — наступала на неї Зінька. — Наживи собі сина, а не забирай людських дітей! — Її обличчя налите кров'ю, вся вона — рішуча й запальна.

В сні набивалося людей. Василина тулилася до Лукійки. Невідомо звідки, мовби з неба упала Мар'яна. Вона була готова вп'ястися осадничці в горлянку.

Мар'яна протягла до Зіньки кістляві руки.

— Доню! Покажи мені внука.

— Ходімте,— і Зінька ввела її в комірчину.

Ні Петра, ні Степанка. Вікно одчинене.

Не було в Гнатюків родичів далеких на селах інших, аби Петро міг заховатися у них.

Ядвіга — на постерунок, а Мар'яна — до Василини. Петро замкнувся з сином у своїй хаті.

— Василино, серденько,— упадала Мар'яна.— Нехай пошастить вам, нехай Степанко буде у вас, та покажіть мені.

— Я й сама не виділа його, свахо, нашого внука.

— То нехай Петро впустить нас.

Василина сновигала під вікнами. Петро не впустив у хату ні матері, ні тещі, а покликав Зіньку:

— Я запряжу коней, і махай, Зіно, куди хочеш, бо ж поліція наскоче.

Сани шугнули — Зінька поїхала, а на подвір'я ввігнався Кжежишевський. Наклав на Петра наручники і погнав.

На що він сподівався, викрадаючи сина? Сподівався, що заховає його, що згодом усе так забудеться?

Повернулося ж інакше: попав у тюрму і Зінька прийшла до нього на побачення.

— Зінь, чом же ти не вберегла? — запитав її.

— Менше з тим, Петрику, не про те зараз мова.

— А про що?

— Поліція перейняла, коли й до Кременця не доїхала. Я думала встигну до Антошки. Але не встигла. Та й не треба було того хлопчика викрадати: ти йому не батько.

— Ти при своєму розумі?

— При своєму. Рашовський постарався. Викликали Антошку до консисторії, спитали, скільки років з тобою не живе, а привід був, бо заяву подавала, і вона згодилася, щоб дали розвід. Розвід склепали на днях, а написано, що літ з п'ять тому. Отже, Петрику, ти не батько. Коби Антошка...— промовляла Зінька,— схотіла...

В Петровій голові макітрилося, і він борюкався у своїх думках, наче плавець навпроти течії; його закружляло на глибині, ніби пірнав у якусь глибоке провалля.

— ...Антошка коби схотіла...— промимрив і начеб отямившись, просив:

— Доказуй, Зіно.

— Коби Антошка на розвід не згодилася, то й суд Рашовському не допоміг би.

— Невже?

— Коби вона повернулася до тебе, жили б собі.

Петро їй:

— А як же тоді я... ти, Зіно?

Вона прийняла з лоба пасмо волосся.

— Я-то при чім, Петре? — І до вартового: — Побачення скінчилося?

— Ні, ви можете говорити,— обізвався вартовий.— З політичними побачення короткі, а з кримінальними можна довше.

— Скінчилось,— сказала вдруге Зінька.

Перед Петром мелькотіли її округлі плечі. Він поривався їй щось крикнути...

На суді йому інкримінувалось злочинство, і за це належало сплатити чималий штраф. На суді ж йому було вручено посвідчення, за яким він — розлучений давним-давно з Антоніною. Степанко — безбатченко, Рашовські його усиновили.

XIV

Дзенькнуло, і каменяка завбільшки в людську голову бухнула на стіл, зачепила посуд та й звалилась разом з ним на долівку.

Сура застигла біля плити. Вона добре не розібрала, що скоїлося? Раптом по її тілу пробіг тиньк. Спочатку засіпалась чорна волосина, що виросла на підборідді з бородавки, потім затрусилось підборіддя. Сура подавала сніданок — пряжене молоко. Налила Резі й Бейл. Хотіла налити собі, аж ота каменюка.

— Діти! — крикнула з нестями. — Погром! Ховайтесь під ліжка.

Резя ще трималася за ручку машинки. Йй хотілося ви- зирнути у вікно, впізнати бешкетників.

Найменша Бейл в куцій сорочці анітрохи не злякалася. Йй було весело, що у кімнату залетіла каменюка.

— Під ліжко! — і Сура потягла за собою Резю, Бейл.

Під ліжком дрантя всякого, а на ньому пилюга. Сурі хотілося б, щоб в цей момент її діти і вона сама стали пилюгою. Але діти лише затискувались під ліжко, виганяючи звідти пилюгу. Каменюка, — це лиш передвісник нещастя. Найстрашніше попереду. Сурина пам'ять розсипала спогади піском. Той пісок виїдав очі. Ах, то на бровах, і віях наростала пилюга... Погроми Сура пам'ятає з дитинства. Діда і батька забрав погром. Їх затовкли палицями, затоптали в болоті. Коли Сура піросла й питалася в матері, за що батька убито, мати відповідала: «Цадик знає». Цадик — єврейський чудотворець. Відколи вбито діда і батька, Сура не має спокою. З містечка тинялася в містечко. Була дівкою, коли переїжджали на нове місце. Якийсь балагула віз її з матір'ю. Осінні хлющі мочили дорогу. При переїзді, в тому смутку осінньої пори, коли само небо опускалось на землю, щоб поплакати під висвисти гострого вітру, мати переставилась. Скорчилась, укрита ряденцем, перехилилась через драбину й розкинула руки. Не треба було їй більше загортатися ряденцем: не боялася ні хлющу, ні голосіння вітру. «За що така кара?» — сильніше вітру заголосила Сура. Візник скинув на хвилину кашкета з широким дном і сказав: «Цадик знає». Виросла Сура. В інших бородавка вроду псує, а в неї лише прикрашає. Чужі люди заміж її видали.

Як вступила в чоловікову хату, то й горе з собою неначе принесла. Чом не лишила його за порогом? А можливо, те горе давно підстерігало її в чоловічій хаті? Повелись діти, мов гриби опісля дощу, а втіхи ніякої. Голодно й холодно. А затопити нічим, а вкинути й у пісну воду нічого. «Навіщо так мучитися?» «Цадик знає». Такий добрий Цадик. Він і чоловіка забрав до праотців. Такий коханий

Цадик. Він і зараз не перестав посылати погроми. Раніше хоч було видко, звідки той погром насувається. Раніше можна було, якщо не втекти у поле чи в ліс, то вимолити собі життя. А зараз найдобріший Цадик так зробив, що ніхто не знає, коли на тебе впаде каменя.

Резя кашляла. І Бейл кашляла.

— Діти, перестаньте, бо біда.

Дзенькнуло друге вікно, і щось важке впало на ліжко.

— Тут і амінь! Тут і капут нам! — бідкалася Сура. Її ноги не вмещалися під ліжком і стирчали на долівці.— Абрамчик, де наш Абрамчик? Не гонити б йому товару, сидіти б йому дома. Може, його вбито палицями, як діда?

Свіжий вітер, молодий і грайливий, линув крізь розколоти шибки, пуштував у кімнаті: замітав долівку, розстеляв ліжко, гудів у плиті.

— Люди! Б'ють!

Це теж приніс вітер. Але Сура з дітьми не вивпзали з-під ліжка.

Василина скликала сусідів. Не була вона боязкою. Коли з Суриних вікон посипалося скло, Василену винесло на поріг. Сусідський Шурка з кілком через плече — кілок більший, ніж він сам,— вигукував:

— Смерть невірним! Вони мацу з християнською кров'ю їдять!

З Шуркою у Гнатюківському дворі товклися парубчак. Вони теж погрожували смертю.

— Сура, виходи! Ти село засмерділа своїми бебехами!

Шурка був готовий при першій же появі розвалити Сури голову.

Василина заметушилася. Її широка спідниця заплуталася в ногах.

— Схаменіться! Діти, що ви робите?

Хтось вхопив її за плечі, упхнув у сина, і двері зачинив. Але вона знову вибралася на подвір'я і, розуміючи, що сама нічого не вдіє, побігла за хату. І за хатою сторожували з палями. І все були свої хлопці, сільські. Василина через сад, через подвір'я Горошків дісталася до Лукійки.

— Втихомир свого шалапута! — і задихнулася, стоячи на порозі.

Лукійці не треба було говорити більше. Не одного ожува поламала вона на синових плечах. Прошмигнула повз Василену з осмаленою коцюбою.

А під хатою Гнатюків:

— Хлопці, виводьмо їх на вулицю! — захооче Шурка. Він у пожежницькій касці. Кілок у нього замість гвера.

— Ви-воть-мо! — горланять хлопці.

Шурка помітив матір, коли вона промайнула під деревами в Гнатюкових воротах. Він прижмурився, дивлячись на матір. Кілок самовільно сповз з його плеча. Він представив його до ніг, вхопивши обома руками.

— Мамо! Лучче не лізьте! — забутив мов у бочку.

— Бусурмане! — потрясала Лукійка коцюбою.

— Лучче не лізьте, мамо, бо лють до ворогів осліпила мене. Я знищу Сурина поріддя!

— Бусурмане! — не слухала його мати. Вона зоддалік гльогнула сина по голові коцюбою, збивши каску. А коли він схилився, аби її підняти, тут вона дала рукам волю.

Шурка увивався, але коцюба наздоганяла його.

— Матері злякався. Втікає, ніби миша від кота, — кепували хлопці.

І він раптом схопився. Заніс кілка над головою і ступив на матір.

Лукійка в полотняній сороці, запахнутій у спідницю. Запаскою підперезана. Запаска з'їхала набік. Хрестик на шиї блимає. Обличчя посутеніле. Відчаю, люті чи суму більше в ньому? Відчай з обличчя не сходить. Воно видовжилось з одчаю. Лють у синіх півколах під очима. Сині півкола загусли. А сум в очах. Сум зіниці розширює, та не може з них утекти.

— Сину! — жахнулася вона.

Шуркові товариші мов трава прилягла. А він — грізний і молодий. З-під горішньої губи його зуби, наче редька, білі, гострі.

— Мамо! Не пощаджу!

А відчай материнський мовить: «Бодай залякнув ти, сину». А лють материнська говорить: «Бодай не родила тебе». А сум, що ним пройняте материнське серце, каже: «Нащо, сину, бідо моя, колихала тебе? Чому не приспала? Чом у колісці не задушила?» Сплелись відчай, лють і сум тяжкий, сплелись і зродили ненависть, що стала полум'янішою від любові. Лукійка підняла ціпка (коцюбу розтрощила), і Шурка не встиг отямитися, як в його очах посоловіло, як в голові замакітрилося. Мати луснула сина по лобі. Кілок випав, бренькнув на землю з його рук. Вона була мовчазною. Коли заніло передпліччя, відкинула ціпка.

— Гей! Осліпли чи поглухли? Товариш гине!

Михайло Шумейко походжав собі вулицею, мовби й не

цікавило його те, що коїлось біля Суриних вікон, мовби не він привів банду своїх пожежників.

Лукійка не пускала сина. Вона гамселила його, а коли Шурку одірвали від неї, коли поволокли, заплакала, та так голосно, на всеньке село.

— Хлопці, дітоньки, Шурку... та oddайте ж його... Щоб мені руки всохли, що біла його. Щоб мені в'язи скрутило, що не пожаліла його. Синку — дороженький мі-і-ій!..

Шурку понесли на руках. Куди? Лукійка спробувала бігти за юрбою, але їй дісталось кілком в плечі. Вона припала до моріжка. Гризла б траву, землю дерла б, щоб не знати такої ганьби.

Вибиті вікна Сурині косились на Лукійку.

Василина спинилася біля неї, принесла їй води, а тоді подалася до своїх квартирантів.

Сура з дітьми все ще лежала, забившись під ліжку. Василина переступила через каменюки.

— Де ви запропастились? От комірників маю!

Василині з-за стола не було видно Суриних ніг.

Бейл заголосила.

— Я маленька!.. Не вбивайте мене...

— Кому ти потрібна, очмано,— обізвалася Василина.— Та вилазьте. Антихристи повіялись...

Сура виповзла, але барилася стати на ноги, напівлежачи вона зиркнула на Василину і вже тоді, хапнувшись за ніжку стола, підвелася.

— Васирино, господине ти наша, чого їм у мене треба?

— А бог їх знає.

— Якби в мене багатство, якби я комусь зле заподіяла...

З-під ліжка вибрались Резя і Бейл. Вони були брудні, неначе побували в димарі.

— За що ж така напасть, Цадику? Все моє багатство — голодні роти моїх дітей. Прогодувати їх не встигаю, до хедера вони й дороги не знають. Цадику, рідненький!

— Вас б'ють, бо ви Христа колись розп'яли,— відтяла Василина.— В мацу нашо християнську кров ллете?

Сура злякалась. Її одяг був у пилюці, обличчя вимазане. Василина приголомшила її своїми словами. Кожному євреєві дорікають, що його прадіди Христа розп'яли, що він мацу на крові замішує. Частіше поза очі про це подеюкують, а у вічі сказати не хочуть, ніби й самі не вірять. Василина у вічі Сурі випалила.

— Аби вам, господине, стільки щастя, як тієї крові в маці...

— Не кленись, Суру, бо за клятьбу якщо не ваш, то наш бог карає.

— Я не кленусь, а правду кажу.

Резя позбирала черепки, одначе боялася виносити їх. Каменюки, що могли розколоти голову, Бейл підкотила до стіни.

— Прибирай, Резю, в хаті, а я за склярем до міста пере-
скочу... Поліція за вибиті вікна штраф на нас же накладе.

Василина, що було глянула через розбиту шибку на подвір'я, мовила:

— Можеш, Суру, не старатися. Кжежишевський вже преться.

— Ой вей, і страху набралися, і штраф платити доведеться.

Кжежишевський турнув чоботом Лукійку під груди, аби забиравася геть і не робила в селі безпорядку, а тоді гукнув Суру.

Вона стала на порозі, мов тінь.

— Іменем Речі Посполитої...— відчеканював поліцейський,— за те, що вікна вибито і не вставлено...

— Паночку, не з нашої причини розбиті вікна.

— Мене аністілечки не обходить, з чієї причини. За законом усі мають бути цілими. Якщо шибочка розбита, штраф. Тобі ясно? Або штраф, або — на постерунок.

В Сури не було грошей. Резя мала дрібні заощадження. На придане стягувалася, обшиваючи людей. Поліцай ще ні разу не чіплявся до них у Лозівці, а тому вона злякалася його не менше, ніж погромників. Не роздумуючи, чому Кжежишевського не наднесло раніше, Резя пошарила в кобашці, витрусила із старої панчохи, загорнутої в шматину, купку грошей.

— Мамцю, віддайте йому,— і передала гроші матері. Сура спустилася з порога.

— Скільки ж вам платити, паночку? Я бідна єврейка...

Кжежишевський рушив до неї назустріч. Простягнув свою руку. Його долоня була широка, загнуті пальці робили її схожою на черпак.

— Ну, сип, жидівко.

— П'ять злотих вам? — швиденько відрахувала Сура, ховаючи якийсь дріб'язок.

— Усі, усі, жидівко! — напосідав Кжежишевський. Вона віддала й дріб'язок.

Він затиснув гроші в кулаці.

— На ранок щоб вікна були. Я впевнений, що коли б

тебе потрусити, то й золото знайшлося б,— і задоволений посунув до крамниці.

Василина, пом'явшись, зачала говорити:

— І так недобре, і так погано. Через тебе, Суро, видать, і мені дістанеться.

— Господине, плату набавляйте, але не виганяйте.

— Що там плата?

— Мені у вас таки добре було.

— Було, а тепер урвалося: сама бачиш.

— Ой, Цадику, чому моє щастя коротке, мов королювання Шуаля Валя.

— Що ти там примовляєш, Суро?

Та не стільки Сура Василицу розжалобила, як Лукійчине голосіння і хлипання, що вона забулася виганяти Суру з комірного. Мчала Лукійка по селу, рвала коси на собі.

— Та нащо ж ти виріс, виродку? Нащо молоком своїм годувала тебе, сухоту свою?

І Василиця, і Сура перестріли її.

— Лукійко, не вбивайся так.

— Як же не вбиватися мені, коли нечисту силу спородила. В пожежній вони тичнею усією. І близько не підпустили мене. Прогнали. І управитель, і дяк там. На бусурманів вишколюють,— Лукійка втирала червоні очі.

Селом марширували пожежники.

— Грицуня вашого нема,— схлипувала Лукійка,— мій знову з вовкулаками.

Пожежники руки по швах, ноги вгору і вирячилися на Сурині вікна побиті.

Шурка в передньому ряду. Хоч він і не високий, хоч і зріст його псує колону, але Михайло поставив Шурку попереду, бо він заслужив того.

За колоною, що прочовгала, Кжежишевський випишує кренделі. Шинеля наопашки, та він муркоче сам собі команду:

— Груди вперед! Ногу, вище ногу, бидло!

Але нога не слухається, і він піднімає її рукою.

Пола шинелі сунеться за ним.

До жінок:

— Кобіти! Квіти, даруйте квіти мені.

Жінки спорхнули з вулиці.

Кжежишевський схопився за револьвера, але йому, мабуть, було важко видобути його з кобури. Кренделяв, затопчуючи Сурин штраф.

Зима було довгою і лютою. Рано впали сніги. Пообмерзали дерева. Не лише яблуні й груші, а вербина й березина, що, здавалося б, зовсім не повинні піддаватися морозові. Ще як ударили перші приморозки на голу землю і вона стала стугоніти під ногами, неначе порожня, Максимця розраховано. Літо служить у Шумейків, але на зиму тримати його не згоджуються. Якилина не хотіла б ніякої плати, за їдло служив би. Але Шумейки не свої люди.

Дитячі в Максимця руки, та долоні зашкарузлі.

— Мамо, що мені робити? — зсунувся він з нарив.

— Спав би ще, Максиме.

Те, що мати називає його Максимом, а не Максимцьом, багато значило.

— Досить боки вилежувати, — і він швиденько вмивався. Набирав повен рот води і зливав собі на руки. — Що ж робити, мамо?

— Снідання зварю, а тоді просо товктимеш.

Роботи не знаходилося, бо яка може бути робота, коли лежать сніги, ані худобини в хліві, ні збіжжя в stodolі.

Максимцьо нудився. Обмотавши батьківські великуваті чоботи ганчір'ям, щоб вони не рвалися, він човгав на вулицю. Вітер пробирав його до кісток, але хлопчина набирав у жменю снігу, розтирав руки, щоб не заходили зашпори. Пальці червоніли, мовби горіли на морозі. Зогрівшись, Максимцьо походжав навколо хати, обдивлявся, чи все в порядку, залишаючи за собою глибокі сліди. Йому хотілося ковзнутися, спуститися з замету, але він з презирством відганяв це нікчемне прагнення, кажучи в душі: «Що я, маленький?», — і обмацував загату, чи міцно держиться, поправляв тички.

На різдво багаті вечерю носять — калачі з пшениці ярої та ковбаси печені, а Якилина теж своїм дітям вечерю придбала: висипала на стіл ненакритий картопельки в мундирах. Собі дві, Ганнусі дві, Максимцьові дві. Усім порівно.

— Наїдайтеся, діти, бо останню картоплю зварила.

Мати могла не нагадувати. Максимцьо сам перебирав картоплю. Зо два відра насіння лишилося. Вважай, що її нема. Навесні ні в кого не допросишся, щоб дав на насіння, а тому картопельку треба зберегти за всяку ціну.

Довго роздягали мундири із своїх картоплин діти і Якилина. Вони мовби барилися їсти, обсмоктували пальці,

злизували клей з кожурі. Іли Королі поволенькі. Вчора на свят-вечір і куті не мали. Ганнуся дробила картопельку, але вона швидко, дуже швидко танула на язичі. І без солі була смачною.

Як Максимцьо не старався розтягнути ласування на довше, але його обидві картоплинки щезли, мовби їх і не було. Мати розламала свою навіп і дала дітям, а лушпиння винесла Дикому. Якби мати не виходила в сні, Максимцьо нізащо не їв би тієї половинки, що йому дано. Матері не було в хаті, і він проковтнув половинку, як проковтнула свою Ганнуся.

— Діждемо вечора, і я колядувати піду,— нахвалявся хлопчина.— Наколядую, зароблю грошей,— казав,— і до весни яюсь перебудемо.

— Більше чобіт порвеш, ніж заробиш. Вилазь на піч до Ганнусі.

— А я без чобіт колядуватиму.

Максимцьо дістав із запічка щось схоже на чоботи. До порваних калаш були пришиті халяви з мішковини.

— Я татових, мамо, не чіпатиму. Татові, як він повернеться, потрібні будуть. А ці я сам зробив. У них і снігу не набереш, бо з халявами.

Чи сваритися, чи радіти Якиліні?

— Озувай уже батькові, сину. Та не пропадай.

Людські діти колядували зі звільдою. В Максимця сльози наворачалися. Ріжки звільди різнокольорові. Палає вона, бо всередині горить свічечка. Звільда вертиться, а свічечка не гасне. Як воно зроблено так, хочеться знати Максимцьові. Але хлопці їй не показали йому. Пропав і голос у нього. Стукав у замерзле вікно, питався: «Колядувати вам чи ні?» Виспівував, та чи в хаті його чули?

А тих, із звільдою, кликали до хати. І коли їм давали мало за коляду, вони погрожували:

Як не дасте пирога,
Потягнем хату за рога!

Максимцьо брав, що давали. Гнатючка розщедрилася булкою черствою, обділила грошем. А піп через наймичку недоїлих пирогів з висмоктаною начинкою упхнув. Максимцьо начепив ті пироги на штахети.

Весело, проте, було хлопчині на різдво, бо потім почалося ще гірше.

Хмизу нема. А топити треба. Чим же топитимеш, коли і в Захиті, не то що в Ялинці, хмизу збирати не можна.

Осадники посягнули й на Защиту. Вона була нічия, а стала їхня. Деревина там мізерна. Осадники лісника приставили, який стріляє в кожного, хто наблизиться до яру.

Максимцьо у людській Загороді збирав ломаччя, але що там назбираєш, коли господарі пообчухували кожне дерево, лишивши на самісінькому вершечку по гілляці.

Була місячна ніч. Максимцьо ще звечора приготував чоботи, поклавши їх на припічку. Заснула Ганнуса. Мати хропіла, неначе її хтось душив. Хлопчина і свитку, і чоботи у сїни виніс. Там озувся, одягнувся і туго підперезався. Щоб не замерзнути, зав'язався хустиною і насунув шапку. На подвір'ї до нього виплигнув із загати Дикий. Не було лячно Максимцьові, хоч і сам копався по безмежну му полю, яке обсіпало його іскрами. То місячні промені розспалися на снігу, і земля куріла золотистою тирсою. Дикий випереджав Максимця. Він озирався кожної миті, бо не знав, куди вести хлопця.

Зашита спала. Деревя, обсіпані снігом, поскрипували. Мороз наламавав хмизу. Розтягнувши мотузку, Максимцьо клав на неї патицця. Він повзав зігнутий. З куща вигнав зайця. Дикий дременує за ним. Спало на думку, що коли лісничий наспіє, сказати, що за зайцем полює. Зносив хмиз та все пробував, чи докопається за ним. І хотілося взяти більше. Ледве міг підняти в'язку. Підліз під неї. Мотузка в плече врїзалася, а встати не може. Ніби хтось завдав, бо легше стало. Дикий загавкав, але перестав. Максимцьо зачвалав. В'язка була зовсім легенькою, і він жалкував, що не підклав хмизу більше. «Коли додому квапишся,— думав,— завжди сили прибуває. Не прокинулася б мати. Залізти б непомітно на піч. Тепленько там. От і лісничий не спіймав мене». Біля порога опустив мотузку, але в'язка не впала на землю. Обернувся й похолонув увесь: лісничий хмиз тримає.

— Ступай, козаче, до хати та скажи матері, щоб не пускала тебе вночі у Защиту, бо замерзнеш.

У Максимцьовій голові картини одна за другою смутніші: то лісничий жене його на постерунок, то його вже садять у тюрму...

— Дядьку, я більше не буду.

А лісничий не свариться.

— Приходь, козаче, вдень за хмизом.— І, загнавши хлопчину в сїни, подався собі.

Максимцьо непомітно забрався на піч.

Вранці мати розпалила хмизинням. Вона здогадалася,

що син бродив у Защиту. Прокинувшись пізно, він гадав. «Чи лісничий приснився йому, чи такі допомагав нести йому?»

Аж сам лісничий навідався. То-то Якилина страху набралася. А він навідався не для того, щоб її в суд потягти, а щоб Максимця похвалити. І хмиз брати дозволив. Якби не він, чи визимували б Королі?

Отак жилося їм без батька.

В зимові свята постили, а коли настав піст, бодай і не говорити. Картоплі на насіння не зберегли. Перебивалися буряками. Спершу Якилина по три буряки на день брала, потім по два. Дійшло до одного. Льошок замикався на колодку, аби ніхто не проліз туди.

Від батька вісточки жодної. Гнатючка не приходила, бо передачі вже носити нікому. І Пилипа, і Грицька вивезено кудись далеко.

Якилина втратила лік дням. Що не день, то бурячок з льошка дістається. І де тих днів набралось? Не короткі вони, а довгі-довгі та нудотні дуже. Плетуться одноманітною чередою, голодні, наче вовки. Виглядала сонця, вгадувала, коли воно пригріє, коли розтопить сніги.

Бурячок виймався з квасу й кришився дрібно-дрібно. Максимцьо згрібав посічену купку із столу в горщик. Тут же невідступно стояла Ганнуся. Мати кришила бурячок, а їй видавалося, що хтось смачно їсть.

— Зварили б. Ні, сире жерете,— сердилась вона.

— Ганнусю, нащо ти наговорюєш? — мати до неї.

— Хрумкіт чую. Дайте мені сирого.

Їй давали посіченого буряка. Вона хапала хменькою, запихала жменькою в рот і тікала за припічок. Там випльовувала кусочки собі на долоню і їла по зубочку, голосно чвакаючи.

Мати й Максимцьові дозволяла кришеного буряка їсти, але він терпів.

Якилина щоранку перераховувала буряки. Ті, що не квасились в діжечці (їх лишилося десять), лежали на полиці рядочком, звисивши хвостики. Вони прикриті рядниною. Доторкатися до них Якилині було боязко. Але й до них черга дійшла. Тоді Якилина виразно побачила, що наближається голодна смерть.

Раптом смерть на якийсь час відступила. Попівський наймит вкрав оброку — вівса із січкою — цілу опалку. Він приніс цю опалку десь за північ. Вдень у нього б люди видерли, не дали б донести.

— По дрібочці я збирав обрік,— казав дядько Іван. Він подався за зиму. Лиця на ньому не знати, лише борода стала ще довшою.— По дрібочці я збирав, бо в комору піп не допускає мене. Він стирчить над засіком, коли я набираю обрік худобі. Дочекався я, що й піп вроді зі мною коло худоби наймитує.— Хотілося дядькові Іванові пожартувати, але жарту не вийшло.— Ондечки, я з жолоба в кишеню обрік насипав,— а потім сердито: — Самі вони розкошують, кроть-соть... І печене, і варене! В молоці плавають, салом запихаються,— закашлявся, костуром стукнув.— А народ, трясця його ма, зуби на полицю.

Якилина невтішно махнула рукою.

— Ото, Іване, новий Гонта тобі. Видно, що не народився він, аби панів різати.

Наймит не сердито, а якось по-своєму.

— Гонта себе ще покаже, го-го! Буде різня панам! Світ стрепенеться!

Зсипала Якилина обрік у мішок. Коли віддавала опалку Іванові, він спитався:

— Чи не заявляється Антоніна?

— Нащо вона тобі?

Наймит глянув собі під ноги й через хвилину:

— Ніби я не маю права спитатися, ондечки?

— Чого їй заявлятися? Друкарні нема. Пилипа нема...— не вгадати Якиліні, чому Іван про Антоніну запитує. Бо треба углядіти, як його голос зривався й інше ім'я почути, тієї, хто заходив колись сюди.

Коли б Якилина Оксану Петрівну хоч знічев'я спом'янула, попівський наймит не втаїв би, що в нього на душі. Химерний! Чи знайдеться хоч одна людина в селі, яка б подумала, що і в нього є серце? Ні, не знайдеться. З худобою, на гноеві жив він. Свиням у цебрину замішують покидьки всякі, і йому ті ж покидьки. Забувся, як воно за столом обідається з чистої миски ложкою вимитою. Забувся, як воно в чистому ліжку спить, як вовняним ряденцем вкривається. Забувся, як воно приємно, коли чисту сорочку одягаєш, а вона шелестить, викачана. Забувся наймит, що і в нього жінка, діти були. А коли пригощав яблуком з чужого саду Оксану Петрівну, згадав. Міг же він одружитися. Худобина замінила все. А зараз уже п'ятий десяток... Яблука з чужого саду!

Погнав Іван. Та вернувся.

— Якиліно, де живе Оксана Петрівна?

— Звідки я знаю?

Не вгадати Якиліні, чому спохмурнів наймит.

Вона вдячна йому за обрік.

Тепер один день — борщик, а на другий — каша. Не відсівала січку від вівса. Насипала в горщик і варила, варила, весь час воду підливаючи, аж поки січка не розварювалась на тоненькі ниточки.

Лежав сніг, менше їлося. Зазеленіли поля. Коріння товкли, кору дели, а насититись не могли.

В Захиті-таки Якиліна пожитку якогось шукала. Карбалася в яру. Добралася до самісінького куща. Підняла голову і ледве у яр не зсунулася: спершись на кущ, стояв чоловік. Вона крикнула щось, але він і не поворухнувся. Підповзла до нього й рукою до його руки доторкнулася, а та рука мов сухий патик. Цілий чоловік — з руками, з ногами і одягнений стояв, спершись на кущ. Був чорний. Але ж тепер всі почорнілі. Якиліна в очі йому заглянула, а очей в нього нема. Хижаки випили. До куща прихилившись, стояв мрець. Хтозна, звідки і куди йшла ця людина. Прихилилася до куща, знайти спочинок хотіла, а знайшла смерть. Вмерла стоячи. Вітри висушили його, дощі вимили його, і він стоїть, грізний і жорстокий після своєї смерті.

Вітер заколисує мертвяка. Тісним колись був світ для нього, а тепер — безмежним. І однаково йому, чи гріє сонечко, чи січе сльота. І однаково йому, чи ясніє день, чи темніє ніч.

Якиліна кинулась пріч від куща. Її ноги, спухлі, наче колодки, ламалися.

З того дня вона не пускала Максимця в поле, аби не натрапив на мертвяка.

Навесні люди мерли, як восени мухи. Ліс клечався, а вони вішалися з розпуки. Поля кущились житами, а вони дубіли на тих житах. Весна на левадах килими ткала. Люди вкривалися тими килимами, клали голови на подушки зелені, щоб заснути. Не дзвонили дзвони по них. Матері не плакали за дітьми, діти не плакали за матерями. Чоловіки закопували безслізно жінок. Тільки вітер гасав по оболонях, шумів над Горинню, піднімаючи хвилю людського горя.

Замість «помагайбі», замість «добрий день», при стрічі питалися:

— Це ви?

— То я. А хто ж ви такі?

— Не впізнаєте?

- Ні.
- Я з отого кутка, родич ваш.
- Жінка жива?
- Де там...

І розминалися, щоб знову впізнавати близьких і далеких.

Не знали голоду осадники, піп, Павло Гнатюк і ще дехто. Дуже мало було таких, що не знали голоду. Петро Гнатюк і той мусив їсти хліб, спечений навпіл з картоплею, не дуже розперізувався.

Недорід і подать.

У Королів ще ніхто не помер. Якилина, коли б могла, відрізала б руку, аби врятувати дітей. Чим вона не годувала їх? І ластів'ячими гніздами, і кропивою і лободою.

Діти хиріли.

Спорядила Якилина Максимця і повела його до Шумейків. Кілометрів з чотири до них, а півдня добиралася.

— Як собі хочете, але хлопця прийміть,— упала вона перед старим Шумейком.

— Видать, і не дуже потрібен він.

— Я не витримаю, коли вмере на моїх руках.

— Божа воля.

— Дядьку! Дядечку-голубоньку...

Максимцьо бачив, що робиться з матір'ю, і старий Шумейко був для нього ненависним.

Рая сіяла квіти за парканом.

— Тату, візьміть хлоп'я. Худобу пастиме і дитя доглядатиме,— сказала вона.

— Їсти раз на добу,— попередив Шумейко. Він ще не розумів, що їсти раз на добу, то не зовсім зле.

— Беріть! — підвела Якилина Максимця до господаря.

Тяжко відробляв хлопець за те, що йому давали їсти, мов песиняті. В мисочку зливалося докупи трішечки юшки, пригорілої каші, картоплі шматочок, ложку молока, шкуринку хліба. Він вилизував миску, і вона була чистою, мовби її помито, мовби її рушником витерто.

Зрання на пасовиську. Худобина ніби оскаженіла. Вона відчувала людську слабкість і поводитися зухвало. Максимцьо насилу приганяв її додому.

Хотілося спати. Але його кликано до Маринки. Дівчинка вже ходила. Їй ніколи не хотілося спати. І Максимцьо повинен був розважати її: свистати соловейком, іржати конем, мукати коровою, мекати вівцею. Маринка могла за-
тикати своїми пальцями йому вуха, могла колупатися в

його носі... Скільки разів, коли дівчинка доводила його до краю, він чортихався про себе і бажав, щоб вона згоріла ясным вогнем. Але Маринка не горіла. Не то що ляпаса, вщипнути або насваритися Максимцьо не міг, бо вона зчиняла несамовитий крик.

Якилина не могла навіщати сина, бо Шумейки заборонили.

— Знаємо, чому до нас швендяєш, — визвірилася до неї Демчиха. — Їсти я тобі все 'дно не дам. Будь задоволена, що твого голодранця від смерті рятуємо.

Максимцьові було тяжко без матері. Він кинув худобу на пасовиську і подався додому. Хата була замкнута. В загаті лежав Дикий. Максимцьо спробував потягнути собаку за вухо так, як його тягала Маринка, Дикий не загарчав, навіть не поворухнувся. Хлопець потягнув його за обидва вуха. Собачі очі були стулені.

— Здох?.. І ти вмер, собачко мій.

Максимцьо витяг Дикого з загати, викопав ямку за хатою.

Худоба могла розлізтися по всьому полі, але він не квапився. Почекав трохи на рідних, але, не дочекавшись їх, почимчикував навпростець.

І матір, і Ганнусю помітив на горбку, на Павла Гнатюкового десятині. Вчора він посіяв там ячмінь. Чого ж мати з сестрою схилені обоє. Нишпорять, сидячи, мов на грядках.

Вони вибирали посіяний ячмінь.

Максимцьо доповз до них. Він зачав їм щось говорити, але ні сестра, ні мати не слухали його. Їхні руки перебирали землю, вигрібали зерна і кидали в торбинки. Він теж став шукати ячмінь.

Павлова десятина, як чорна хустка: межі — торочки. Максимцьо з матір'ю і Ганнусею мовби бавляться на тій хустині. Дивно хлопцеві, як це сліпа сестра видлубує зерна з землі. Вона говорила не один раз, що пучками бачить. Певно, що бачить, бо не грудочки, а ячмінь у торбинку кидає.

— Тебе прогнали, сину? — підставила мати йому торбинку, коли він пригорщу зернят назбирав.

— Ні, я вас провідати прибіг.

— А товар?

— Пасеться.

— Катай до товару, бо й одного разу на день не їстимеш.

— А як же ви? — і він поглядав то на Ганнусю, то на матір, їх лица отекли, наче віск, жовті.

— Нами не переймайся, — тільки встигла вимовити Якилина.

З долини крик:

— Сволото голодна!

Максимцьо вхопив за руки матір і сестру.

— Втікаймо. Павло жене! Конем!

Йому було важко зрушити з місця Ганнусю. Зачувши про небезпеку, вона зачала набивати рот зерном. Ячмінь тріщав на її зубах, мов на жорнах.

— Втікаймо! — шарпав її Максимцьо.

— Втікай уже ти, сину, а нам як бог дасть.

Павло вихопився межею, потім збочив і наїхав прямо на них:

— Рішу! Усіх рішу на місці! — пінився він. У руках нічого не мав, а з коня зіскакувати не хотів. — Серед білого дня крадете. До свого більшовика, що в тюрязі, по хліб ідїть! Висипайте ячмінь, — він проїхав повз Ганнусю. Копнув її носакон, і вона впала.

Якилина взяла торбинку за ріжечки, і ячмінь висипався у ріллю.

— Піднімайте своє сліпе здохлення, аби не поганило мого поля! — Павло старався наїхати і на Якилину, копнути її, але кінь мотав головою, ставав дибки. — Забирайтеся, кому кажу.

Ганнуся не мала сил піднятися. Мати взяла її за одну руку, Максимцьо за другу.

— Що ви поле вкачуєте? Борони після вас пускати? Мору на вас нема! — Павло галасував, але не бився. З нього, мабуть, було досить того, що копнув Ганнусю. — Раніше від горобців, від ворон пугала ставили. А що проти вас поставити? Поліцію найняти, щоб вартувала? Посіяне вигрибаєте, а що буде, коли дозріє?

Внівши Ганнусю в Защиту, мати наказала Максимцьові, аби летів до худоби, а йому шкода було покидати сестру. Лежала вона на горбочку худа і маленька.

Павло їздив над яром і погрожував, що коли застане ще хоч один раз в шкоді, то усіх подушить.

Максимцьо ярком потупцював на пасовисько. Мати запевняла його, що Ганнуся полежить і підведеться.

Корови паслися на царині, а вівці вскочили в жито, правда, не в чуже, а в Шумейкове. Як з подвір'я цього ніхто не вгледів? Пастушок зігнав їх. Він побоювався за себе.

Павло Гнатюк міг наговорити Шумейкам, що він злодій, і його проженуть зі служби.

Ввечері грався з Маринкою. Шумейки не питалися в нього ні про що.

І другий день минув благополучно.

На третій — Максимцьо худобину виганяв з хлівів, — на подвір'ї показалася мати.

— Пришвендяла? — накинуласть Демчиха. — Істи все 'дно тобі не дам!

— Я за хлопцем, рідненька...

— Яка я тобі рідня? Не перепрацювався твій хлопець. Максимцьо якраз худобу зайняв.

Якилина обхопила його.

— Сину, нема вже Ганнусі.

Посутеніло, закаламутилось перед пастушком.

— Худоба розбредаеться, аби ти здох! — кричала Демчиха на пастушка.

Мати впросила, щоб сина пустили на похорон.

Під хатою дядько Іван збивав труну, збивав з тих самих шалівок, з яких будувалася криївка.

Ганнуса спочивала на лаві, що була одсунута від стіни на середину хати.

— Перехрестися, сину, бо її душа вже з янголами літає.

Він перехрестився.

— Тепер цілуй у руки, в ноги...

Ганнусині руки і ноги були холодні як лід.

Похорони — безлюдні. Попівський наймит самотужки поставив на віз домовину.

XVI

Голодної весни Іван Гнатюк появився на Невінчаних скелях. Стрічався з Адамом Сігізмундовичем. Антоніні переказав, щоб прийшла. Летіла до нього, як на крилах. Побачила його запилюженого над джерельцем під вербою старою. Здаля їй щось хотілося крикнути, але не могла. Побігла. Подала йому руки. Він потис їх і не випускав із своїх.

В джерельці, ніби в дзеркалі, — кучмата верба, а під вербою Іван з Антоніною. Не лише стара верба, зелена трава, і Невінчані скелі, і ліс на горах, блакитне небо — весь широкий світ пив джерельце — земну снагу.

— Пора мені, Тосю.

Антоніна мовби не чула. Топила свій погляд в його очах і мовчала.

На вербі зашелестів лист. Антоніна мовби прокинулась після щасливого сну.

— Рушаєш, Івасю?

— Буде війна, Тосю, якщо не перетнемо дорогу їй.

— Я зовсім не знаю, що таке війна. В світову завірюху, під час перевороту, дитиною була. Це дуже страшно?

— Так, це страшно.

Антоніна не могла збагнути злочинного смислу в коротенькому слові з п'яти букв: «війна». Вона вимовляла його звично, не так, як Іван,— з ненавистю.

— Пора мені, Тосю. Все моє життя — самі розлуки.

— Ще хвилиночку побудь.

Джерельце, кучмата верба. Іван з уступів махнув брилем.

Куди сягає шлях його?

Стежки й дороги схрещуються і розбігаються на чотири боки.

Іван квапився в Берестечко, на козацькі могили. Люду тягнуло туди видимо-невидимо. На прощу. І поліції, мов зграї вовків.

На Журавлиху — почорнілий півострів над річкою Пляшівкою — збиралося дві сили. Людська — діди з онуками, батьки з дітьми, брати з сестрами. — хто не загинув з голоду, йшли вклонятися козацьким могилам. Панська — пани промовці з портфелями, поліція озброєна до зубів, щоб охороняти панів-промовців од народу.

Дерев'яна капличка з вікнами шестигранными, в якій молився Хмель перед битвою, ніби ожила. На ній похилий хрест.

Іван ішов за лірником, який нишком наспівував речитативом:

— Ой, та захотіли пани Журавлиху орати, де сила козаків полягло. А ще плуги не заглибились, як з-під землі голос громовий: «Не будете орати і сіяти тут, бо не за те ми козацькі голови поклали!» І захропли коні, і закам'яніли...

Оддалік від каплички Березюк серед панства. Пересміхається з підкомісаром Зарембою. Коли б впізнав Березюк Івана, — на мотузок і до криміналу.

А Іван впізнав управителя.

Ще не починали ксьондзи й попи панахиди за польське рицарство, що розбило козаків. Ще пани промовці не відчиняли портфелів, щоб виголошувати реферати; люди товпилися навколо каплиці, слухаючи лірника.

Іван був у цьому тлумі.

Капличка замкнена, щоб ніхто не заходив. Ченці держать у руках не хрести й кропила, а козацькі черепи.

— По-одай-те! — тягнуть басами й підставляють черепи, ніби мисочки.

Паничі відштовхують селян і, глузуючи, брякають мідяки у розтрощені черепи, в порожні очниці.

Іван майже наткнувся на отця Олексія. І він тримає в жовтих руках череп.

— По-одай-те!

Минуле й сьогодніще переплелось в Івановій голові. І доля його, і доля рідні, і знайомих, і незнайомих. Кров запеклась у серці.

Він стояв у людському тлумі — серед сірої сіроми, що, опустивши очі, слухала сліпого лірника, а отець Олексій, тиснучи обіруч собі до живота козацького черепа, проштовхувався з ним, як зі скарбонкою, і гугнявив:

— Та по-одай-те...

І люди, і поліція, і ксьондзи-попи, і каплиця з похиленим хрестом — все-все закружляло перед Іваном Гнатюком: свята Журавлиха, на якій стояв, розверзлася під ним, щоб навіки проковтнути усіх за пролиту на ній козацьку кров перед цією наругою і рабською покорою.

Він нахилився до лірника й шепонув йому на вухо:

— Заспівайте про Залізняка й про Гонту, — й відступив у людський вир.

Сліпець гойднув сивою головою, підняв угору своє довгоусе обличчя. Він не співав, а казав:

— Люди, я бачу Гонту.

Це почув отець Олексій і крикнув:

— Гонта!

Він пустив з рук козацького черепа.

— Гонта! Гонта! — загомоніла й завирувала Журавлиха.

Діди з онуками, батьки з дітьми, брати з сестрами збивалися до купи. Ксьондзи й попи кидали об землю козацькі черепи, а вони їх побожно брали до рук.

Шуміло й клетотало.

— Гонту! Ловіть Гонту! — сіпав Березюк Зарембу, ховаючись за його плечі.

Підкомісар поліції вихопив пістолета, але відразу ж і заховав його.

— Тут кожен Гонта... Бидло на аркани й до Берези Картузької!

Петро опинився коло порога. Від широкого козирка на очі лягла тінь: у вікно лилось сонце. Від тієї тіні лице стало пристаркуватим. Щетина їжакувата, мов стерни-сько. На груди лилось світло. Приношена ситцева сорочка — комірць з прим'ятими кінцями, що загнулись, наче вусики, — поновішала.

Зінька чесала косу. Нагорнула густі пасма на один бік, заткнула їх дерев'яним гребінцем і встала з лави. Вона руками закинула коси за плечі, накрутила їх на потилиці й скоренько зав'язала хустку.

Сонце pestило її голову. І Петрові очі pestили Зіньку.

Вона скрутила на пальці волосся, що начесала його, і запахнула в грубку, аби спалити, бо коли вимете з хати, тоді коси вилізуть.

Пола Петрового піджака здута, і він її підтримує.

— Хліба приніс тобі, Зінько, — мовив тихо і рушив до столу. Сонце рушило за ним і повело його.

— Цілий буханець! — Зіньчині руки склалися мов до молитви.

Сонячні промені просвічували Петрові пальці — чорні, немиті. Нігті на них позагиналися на пучки. Поклавши хліб на стіл, він гладив його тими пальцями, мовби тримав міцно-міцно.

— Бери... я тобі приніс, — не приймав з буханця своїх пальців.

Зінька вдихала лоскітні пахощі печеного хліба.

— Відрізати тобі, Зіно, цілушечку? — і відшматував ножем. — Хліб тепер не випікається, бо до муки всяка всячина домішується. Але він свіжий. — Поцілував цілушку, подав Зіньці, одломивши від неї собі шкірочку.

Зінька взяла хліб, перехрестилася і їла швидко, не соромлячись.

— Правда, добрий? — спитався Петро.

— Умгу, — й вона ствердно хитнула головою.

— То бери ще і їж, Зіно.

— Ні, ні... на потім.

— Ще принесу.

— Ні, не треба.

Зінька сиділа, підібгавши ноги.

Петро ходив по хаті. Думи в нього тяжкі. Вони мучать його. Вернувшись до столу, завернув до Зіньки, здавив її як цілушку, поцілував. Його поцілунок пахнув хлібом.

Він одривав її од лави, а вона опускалася.

— Петре, ти весь хлібом пахнеш,— і прихилилась до нього.

— Зіно, все що є мого, твоє. Повір, я не винен, що з Антоніною, з сином так... У нас буде ще не один син,— і він глянув їй у вічі.

Зінька заплющила очі, але в ту ж мить розплющила їх. Підвелася.

— Сівби не починав, а про жнива, Петре, думаєш?

В сінях відро порожнє хтось зачепив, і воно задеренчало. Лайнувся хтось, допитуючись, чи Зінька дома.

Петро заховав хліб під подушку і вмовився на лаві.

У хату ввалився Кулінич.

— Хе-хе, любов крутите? Кохання — душі признання тілі-лі-бом!

— Твоє діло свиняче,— урвав солтиса Петро.

Кулінич запустив собі вусики-метелики. На його пиці вусики здавалися жуком, що вчепився під носом. Солтис те й знав, що мацав їх двома пальцями, наче пересвідчувався, чи вони тримаються, чи не відлетіли? Чорний жучок тримався, і Кулінич затяг:

— Не раз собі задаю питання, чи то є пшиязнь, чи то єсть кохання? — і співав, і балакав суржилом, як все підначальство, що вибилось з українців, заслуживши ласку властей.— Не гнівайтесь, шанобливі! — Коли б у Зіньчиній хаті був не Петро Гнатюк, а хтось інший, солтис не так би себе поводив. А тут насміхайся, та міру знай. І насмішка повинна скоріше походити на підлабузництво.— Вибачайте, шанобливі! Служба!

— На шарварок обкажуєш? — кинув Петро.

Кулінича мов підмінили.

— Шарварок — паньствова повинність, і, хоч ваше підвищення Гнатюк, я застерігаю. Але в даному разі я у поважній справі. Сьогодні ж, негайно на окопи! Пакет від пана вуйта! — І він показав пакета з печатками.— Ви, пане Гнатюк, із кіньми, а ти, Зінько, з лопатою. Збір коло управи! Та щоб не загадувати вдруге, бо не панькатимемося!

Петро з Зінькою порішили їхати разом.

Липина горланила:

— На окопи! На окопи!

Тарабанили вози, ляскали городники.

Село сходилося на майдан. Виморені голодом люди ожили. Точилися балачки, що панам не з маком, а з хро-

ном, що їхній трон хитається. Спершись на держална лопат, стоячи на возах, селяни й селянки недвозначно переморгувались.

Солтис прочитав розпорядження про те, що всі працездатні повинні вирушити на окопи. Які окопи? Нащо окопи? Розтолкувати ніхто не міг, а тому до людей став говорити Березюк. Аби його було видно звідусюди, він виплигнув на Петрового воза.

— Селяни і селянки! — Березюк ніби перегриз це звертання своїми золотими зубами, що жевріли, коли відкривав рота. — Перед лицем небезпеки ми — вірні орлу, знаку коронному. Небезпека зі Сходу. Звідти чигає на нас загибель. Окопи — то ще не війна. Але ми повинні готуватись до неї. Я посилаю на окопи всіх батраків з кіньми, з возами. Я закликаю вас послідувати за моїм прикладом, бо якщо на нас, беззахисних, нападе потвора зі Сходу, то й сорочку останню здере...

Селяни скисли.

— Ох, і бреше.

— Собаку годують, аби брехав.

— Сорочку останню здере! От шалапут.

— Як би воно не сталося, а з мужика нас ніхто не скине.

— Ясна річ! З мужика ніхто не скине, — сподобалося попівському пастухові кимось мовлене, і він проказав, щоб не забути.

Після Березюка Кулінич страхав штрафами, судом і в'язницею всіх, хто не рушить на окопи.

Село мов приголомшене. Не розцвіло сподівання про загибель панства і зів'яло.

Валка розтягнулася. Там, на першій підводі, Березюк, Шумейко і Юзефович. Марширує боївка пожежників з лопатами.

Опріч верховодів, ніхто не знає, де будуть окопи ритися. Сунуть навмання за тими, що їх ведуть.

Михайло час від часу гукає:

— Агей! Підтягніться!

Скриплять вози.

Петро оговтався. В глибині душі він зізнається, що на окопи треба їхати. Але нащо здався увесь цей галас? Чи це не те саме, що й брати приступом Почаївську лавру? Натягує віжки. На його возі з п'ятеро пішаниць. Зінька серед них, а він і словом з нею не може обмовитись. А вони торочать таке, хоч під суд віддавай.

— В окопах клятї не сховаються.

— І під землею смертонька знайде.

— Тихше. Знайте, при кому говорите.

— В нього брат сидить,— обілює Петра Зінька.

На кінці Петрового язика сверблячка, він мало не кричить: «Хоч і брат у мене сидить, хоч і другим братом допікають мене, та окопи рити треба. Більшовики землю заберуть, коней заберуть, і брати не допоможуть».

— Вйю! — періщить Петро коней, щоб не відстати од передніх.

Через яке село проїжджали, до них приєднувалися селяни. З тих сіл, що ближче до залізничної колії, знали, а чи здогадувалися, що окопи ритимуть вздовж Ланівцеь. Так воно й було.

Військові з вимірювальними приладами, поліція розподіляли людей. Кінних відбирали в один бік, пішаниць — в інший. До кінного додавали одну пішаницю й посилали возити камінь. Зінька чомусь загавилася, і Петрові підкинули якогось дідка з чужого села. Петро благав, аби дозволили з Зінькою камінь возити, та поліцай огрів його пужалном.

— До роботи, курва-с!

Петро зціпив зуби.

Він — на станцію, а Зінька — на насип. На тому боці колії, за станцією,— поля людські. І все жита. Стрілчаться. Через день-два колосся викинуть. Людей гнали, мов худобину. Перед ланами люди стали. Ніхто не осмілювався топтати озимину.

Військові обігнали селян. Жовнірські ноги ховалися в житах.

— Дозріло б, а тоді й копати!

Що десять чоловік, то й десятник. Робітники мінятимуться, а десятники залишаться, аж поки укріплення не збудують.

— Десятники, на місця!

І десятники увійшли в жито.

— За роботу!

Люди впиралися, а їх підштовхували.

Молоде жито, стоптане ногами, виграє оддалік аж до небокраїв. Туди ще не наспіла смерть. Там, за гонами, стеблється жито. Воно грається на широких ланах, як дитина в колісці. Воно, як дитина, снить. Про що снить жито? Марить теплом, що буде колоситися, буде колосе наливати, буде квітувати. Обсиплеться жовтий цвіт, відповліє жито, і колосся буде тужавіти зерном. І буде колосся,

золотіючи, згинатись долі. Буде лан вмиватися потом женців. Ні, не буде! Тьмаряться й тьмаряться небокраї. Не колоссям, лопатами чорної землі вергає лан. Не від кіп вгинається він, а від брустверів, що ще свіжі черствіють на вітрі. Смерть скошує жито.

Копаються окопи.

Женуть і женуть на окопи нові партії. Старих не відпускають. Мовби цілий світ зійшовся на зеленаве жито і рие для себе могилу.

На станцію підкочують платформи, навантажені камінням, цеглою, цементом, вапном. Каміння, цемент і вапно везуть возами до ям, що чорніють, наче братські могили. Каменярі мурують стіни, а дах заливатимуть цементом. Дзоти.

— Кому-то ще прийдеться в шанцях сидіти, а нам у них погибіль, — вергає лопатою якийсь копач. Земля труситься йому за шиворіт.

Під вечір люди томляться. Над окопами спалахують прожектори. І вже не лише поліція, а й солдати з прикордонного корпусу вартують, аби копачі не розбігалися.

Томляться коні. Варта наказує, щоб коней пускали пастися на жито, а людям передихнути не дають. Аби коні не попадали з ніг, а коли люди попадають, інших наженуть.

Копачі безсило згинаються. Болять крижі. Передпліччя наче поперебивані.

Солдати з прикордонного корпусу, мов на підбір, ставні й кремезні. Вони годуються сухим пайком: консервованим м'ясом і шоколадом. Підбивають носками порожні бляшані банки, кидають під ноги срібні обгортки.

— Копайте! — наказують солдати. — Хіба не ви страйкували? Хіба не ви вимагали роботи? Роботи по горло! Ухиляєтесь, свині?

Варта кепкує! Можна подумати, що селянам і робітникам платитимуть за надривання. Окопи — дармова праця.

Петро пустив коней попаситися. З опалки вузлика дістав замотаний хліб у хустині. Не розв'язував його. Відправився шукати Зіньку. Він з кіньми. Йому походити можна. Березюк, Шумейко і Юзефович вивели село на роботу, а самі давно дома. Смуга від поліцейського удару ще не зарубцювалася на Петрові. Він сам вірив, що укріплення треба робити, а його бито за те укріплення. І хто ж ударив? Той, хто сам боїться москалів понад усе. Це навертало Петра на якісь інші думки.

Зінька стояла по шию в окопі.

— Вилазь та повечеряєм! — гукнув Петро. Він її бачив, а вона його ні. Прожектор різав очі. Подав руку і витягнув її з ями. — Трималася б мене, то й не скніла б у землі. Каміння возити все-таки легше.

— В тебе є що їсти? — І вона вхопила його вузлика.

З-за насипу, з рову, повитикались голови чоловічі й жіночі. Вони зорили зголодніло на Зіньку.

Варта підійшла.

— До роботи!

— Ми кінні, прошу панів, — спохопився Петро.

— До воза! Чого товчешся тут? — і проганяли їх.

— Ходімо, Зіно.

Вона длубалась у вузлику.

— Ходімо, бо тут голодні їсти не дадуть.

Зінька відламала кусень хліба й дала Петрові, а решту понесла в окоп. Та не донесла — чи й собі залишила? — копачі розхапали. Вони могли лише мріяти про хліб, зрівнюючи молоде жито з землею. Петро потупцював до воза, лаючи Зіньку: «Якраз, наситиш їх! Ет, нерозумна!»

Зі сходом сонця прожектори осліпли.

Людей нагнано ще більше.

Жито на ланах вимерло.

Петро тягав каменюки з платформи на воза. І дідок, що його вчора приставили, теж камінь носив. Надто говірким виявився дідок, а Петро вважав за ліпше відмовчуватися. Дідок перекидався словами з іншими вантажниками. Він міг і сам з собою говорити. Почувши від когось новину, товк її вголос.

«Хто нас хлібом, а ми його снарядами... І знову ж нема, аби той хліб роздали. А вагончики повні-повнісінькі...»

— Що ви там бурмочете, діду?

— Ти ніби й серед людей, а не серед вовків, та глухий як пень. На станцію вночі ешелон пригнали. Онде-го! — дідок тицьнув кулаком.

Ешелон стояв на запасній колії.

— Мало чого за ніч пригнали, діду.

— Той ешелон звідти!

— Звідки?

— Або ти прикидаєшся йолупом, або таки йолупуватий. Звідти, значить, з-за Збруча.

— Що ж з того?

— А те, що для нас, голодних, звідти хліба прислали. Тому й кажу, що до нас хлібом, а ми снарядами.

Петро під'їхав до платформи. Вантажники шушукались. І Петро вставляв своє слово, вірніше, повторяв те, що почув від дідка.

Клади каміння на вози і не спускали поглядів з червоних, новісіньких вагонів.

Скидаючи каміння, Петро помічав, що люди все частіше зорили з окопів на станцію. Відпочиваючи, вони прилипали поглядами до тих великих вагонів, з напівкруглими дахами, наглухо забитих. Кидалось у вічі, що такі вагони на залізничних місцевих не їздили. Петрів дідок пояснив, що на вагонах колеса звузили, перш ніж їх пригнали.

Біля платформ ніхто не крився.

— Для нас хліб, то й забрати його.

— А прикордонний корпус?

— Нас більше.

— Свинцю покуштувати заблагось?

— Ліпше свинець їсти, ніж з голоду пухнути.

Поліція, певно, спохопилася, бо загородила ешелон порожняком.

Чмихав паровоз, маневруючи.

Фурмани, що вантажили й возили каміння на дзоти, копачі в окопах слідували за паровозом, що кутався в клубах диму. Він ліниво завернув на запасну колію, свиснувши у простір. Той протяжний свисток підхопив і візників, і копачів.

На великих червоних вагонах хтось тріпонував червоним прапором. Туди метнулися поліція і солдати.

— За хлібом! За хлібом! — людський крик пересилив і чахкання, і свист паровоза.

Всі, хто був на окопах, наче комарня, відкрили станцію. Дерлися на вагони. Збивали з ніг військових. А ешелон рушив. Рушив і повів тих, що чіпали на даху. Паровоз набрав швидкість.

Зінька добігла до станції і опинилась коло Петрового воза в той момент, коли поїзд залишав станцію. Петро показав комусь кулаки. І Зінька махала кулаком.

— Посіяне витоптують і прислане з-за Збручу крадуть!

Люди мчали за ешелonom, що втівав од них. І в той час, коли вони вже, зневірившись, стали вертати на столочені поля, ешелон спинився на видноколі. На ходу відчеплено паровоза.

Петро вдарив по конях. Зінька не помічала, аби він міг бути таким рішучим. Вона думала, що вилетить з воза, так підсакували колеса.

Людський натовп обліпив ешелон. Крізь натовп не могли прорватися ні поліція, ні солдати.

— Лома! Дайте лома, щоб двері розбити.

— Я тебе розіб'ю! Не лізь. Хліб одержать уповноважені. Вибірайте уповноважених!

Грицюк бігав од вагона до вагона, відкидаючи тих, які були готові котити цілий ешелон до себе в двір.

Попівський наймит розшукав Петра і відібрав у нього коні.

Ні Петро, ні Зінька не рвонулися до вагонів. Їх відкинули. І вони опинилися за натовпом, який штурмувала поліція з солдатами.

Жовнір потягнув Петра за петельки, щоб відтягти його від юрби. Але Петро звалив його на землю.

На вози вантажили хліб.

XVIII

Василина чапала з городу, несучи кріп, цибульку і квасець заправляти борщ. Стала посеред подвір'я і перехрестилася.

— Упокой, боженько, душу...

Вона хотіла перехреститися вдруге і втретє, але Лукійка не дала. Наднесло негадано. Зарепетувала з-за воріт:

— По кому, сусідонько, хреститесь? Та ви знаєте, хто здох? — і засміялася — зайшла голосним реготом.

— Хто б не переставився, Лукієчко, але сміятися не можна.

— Пілсудський здох! — вигукнула Лукійка. — Здох собака! — і зареготала ще дужче.

Василина, що було занесла пучку до лоба, аби все-таки перехреститися тричі, опустила руки. Рука сама зірвалася.

— А я не знала. Нащо ж я хрестилася по душогубові? — Якби могла, вона забрала б назад той хрест, що поклала на себе. За той хрест її господь до раю не пустить. І Василина вигукнула зі злості: — Тьфу, на твою голову! Чи ж то правдонька, Лукієчко?

— Ще б пак. Шумейко по мого вітрогона прислав. Людей на панахиду силуватимуть.

Десятники з пожежниками громадили людей до церкви.

Прокіп Димак стоїть у церковній брамі й не пропускає нікого мовчки.

— Будьте здорові! Вічне здихання пану маршалкові Юзефу Пілсудському, — приспівує він.

— Пошли, господи,— Лукійка йому в одвіт і йшла за Василюю до церкви.

Пілсудського не стало, і Прокопові не страшна ніяка поліція.

Появилися на стежці попід ручку Зося з Володькою. Рукави в них не перев'язані крепом, як у Юзефовича.

— Вічне здихання пану...— виголосив Прокіп.

— По-о-дай, гос-по-ди,— затягнув Володька.

«Він таки наш хлопець»,— відзначив Прокіп.

Зося своє додала:

— Щоб і кості його згнили, щоб вітер їх розвіяв!

Прокіп зібрав навколо себе людей. Зося з Володькою спинилися, щоб потішитись.

— І вам тим же кінцем, що й маршалкові,— послав Прокіп навздогін Павлові й Варварі, що і не зупинилися.

— Дотепно! Як же дотепно! — захоплювалася Зося.

До брами наблизилась її батько з матір'ю — Березюк з Березючкою. Зося принишкла. Чи зачепить і їх Димак, чи побоїться? Боятися нема чого. Її батько в немилості за давню статтю. Він зовсім не за Пілсудського. Але чому вони з мамою в жалобі?

Промовчати б Прокопові, та йому вже уявлялося, як морщитиметься управитель, і Прокіп заправив:

— Вічна пам'ять, вічний покій сволочі такий.

Березюк стрепенувся. Але ні він, ні Гелена й не повели вухом, мовби нічого не чули.

Дзвони задзвонили частіше.

Не простигли за управителем сліди, як з церкви вимчали Михайло з Кжежишевським і налетіли на Прокопа.

— Підбурюєш! — І Шумейко штурхонув Прокопа.

— Чого невинного б'єте?

Кжежишевський напустився на нього.

— Невинний? Управитель сказав, який ти невинний. До криміналу!

Зося стрімголов кинулася до церкви. Прихожани — купками. Вона розшукала батька і матір.

— Таточку, що наробив? — зашепотіла.

— Зося, святе місце не для розмов.

— Хіба ти за маршалка? Нащо видав Прокопа?

— Дочко.

— Кжежишевський прилюдно розтрубив, що ти, татку, видав.— Зося палахкотіла. Вона завжди ненавиділа те, що батько прислужує полякам. Це було мерзенно. Але вона терпіла, бо й він, і мама казали, що так склалася ситуація.

Зося навіть раділа, що батька гонили на постерунок. Якби його посадили, була б задоволена. Село повинно усвідомити, що він упадає за його інтереси, за інтереси українців. Вона близько зійшлася з Володькою, бо він потерпів. Володька клянеться, що власноручно душив би і вішав би поляків. Вони одвічні вороги України. Взагалі Зосі не по одному шляху з батьком... Не зовсім по одному й з Грицем Гнатюком... За кілька хвилин віхолою прошуміли думки в Зосиній голові. Вона плуталася в них, та не могла прорвати густого їх сплетіння. Мати шепотіла молитву. Довгий чорний шарф з цяцькованими пацьорками, яким була зав'язана, робив її черницею, жалюгідною і невинною. Зося добре знала, що мати не така. Вона могла дратуватися через дрібничку і цілими тижнями не розмовляти ні з нею, ні з батьком. Якщо їй хотілося обновики, то треба було вволити негайно, чого б це не коштувало.

Зося поволеньки відступала від батька й матері, виходячи з церкви.

Ні батько, ні мати не ворухнулися.

Паламар видзвонював і видзвонював. І дзвони не тужили, а мовби танцювали на дзвіниці.

Зося вийшла за браму:

Прокопа Димака вели на постерунок. Гапка благала Кжежишевського, хапаючи його за рукав:

— За що ж його?

— Нехай свого довгого язика спитається, — відказував їй замість поліцейя Лукійчин Шурка. Він з поліцаєм гнав Прокопа з церковного майдану.

Гапка металася то до чоловіка, то до Хими, що стояла в гурті жінок.

— Химочко, дячисі ти робиш-годиш. Може б, вона своему дякові сказала, що мій Прокіп не винуватий...

— Ох, Гапochко, — зітхала Хима.

— На молебєн! На молебєн! — заганяли пожежники людей.

«Винєсло б тата. Нехай би подивився!» — шепотіла до себе Зося, шукаючи очима Володьку, але його не було.

Дзвони танцювали.

Кадильний дим з ладаном повився над аналоєм.

Отець Олексій вже почав панахиду, а дяк сновигав по лівому притворі, винюхуючи Зіньку. Вона мусила співати в хорі. Вислідивши її під хоругвою, він пробився до неї.

— Хористи, на вас хористи чекають, Зінаїдо. — І до жінок: — Розступіться, сестриці.

— Охрипла, я не можу,— проскиглила Зінька.

— Шкода, дуже шкода. До неділі щоб вилікувались.

Жінки засичали на дяка, що не дає слухати панахиду.

Отець Олексій зі свічкою кадив до образів.

— Ві-і-ч-ная па-м'ять!

Василина і Лукійка прихилились одна до одної. Піп, дяк і хористи правили по-своєму, а вони по-своєму. Лукійка вимолювала зміни в бога. Бартка вимолювала, щоб вернувся чимскоріше, бо Шурка вмалить їй віку. Василина благала в думці: «Пошли, мати божа, щоб з того ірода Пілсудського чорти паси дерли, жили вимотували, смалець топили... Щоб вони його по шматочку різали і солили, як він мені насолів. Через нього, клятого, Іванцю мусить десь пропадати. Через нього, лихого, Грицуню мучиться. Свята Варваро, і ти покарай його пеклом, геєною вічною. І ти, апостоле Петре, і ти, апостоле Павле, і ти, преподобний Іове, і ви, всі святі, зробіть, та зробіть так, щоб...»

Отець Олексій сльозився:

— Славою вождя-генія, мужністю солдата держава наша укріпилася... і нині, і завжди в серцях наших...

Василина благала:

«Щоб спочинку не мав ірод у гробі. Щоб його підкидало й перевертало, як підкидав і перевертав мене, праведницю, трूसами. Щоб в'язало його ланцюгами і гонило без спочинку, як він в'язав і гонив Грицуня. Щоб судило і не пересудило його, як він моїх дітей пороз'єднував, одного на другого нацькував...»

Петро й не слухав панахиду. Дядько Іван терся коло нього, і Петрові було незручно: надибав собі товариша — наймита. І так, і сяк вивертася, а наймит не відстулався.

— Відкалатають за упокой, ти ж скажи, Петре.

— Ет, скільки можна нагадувати.

— Але ж скажеш, ондечки.

Привезеним із станції хлібом переймався наймит. Його вибрали за уповноваженого. Для такої справи дядько Іван найбільше підходив. Він поза всякою небезпекою. Що з нього візьмеш, коли він голий, мов палець. Два вози хліба одержано на село. Петро погодився, аби в його коморі зсипали. Він був крамарем, арифметику знає. При свідках зерно переважили і впросили Петра, щоб розділив на душі. Можна б днів два тому роздати хліб, але Петро рахував. Два вози хліба, то коли розкинути на душі, й по кілограму не вистачає. Перевіряли, чи не забули когось.

Отець Олексій обкадив хоругву з білого едбаву. Її при-

йняли з-під вітваря і спеціально поставили посеред церкви.

Щойно закінчив піп правити, Петро, в тій же прим'ятій сорочці, що кінці комірця загнені вусиками, протиснувся до аналоя.

— Люди! — мовив тихо.

— Люди, зачекайте, ондечки! — гукнув на всю церкву дядько Іван.— До жнив далеко, час не золотий.

Селяни підхлинули до Петра.

— Так що за хлібом приходьте,— підвищив трохи Петро голос.— По дев'яносто дек на душу.

Допитувались, чи можна з церкви за хлібом, чи під вечір. А Павло кахикнув і застеріг, аби мішками запасалися, бо хліба стільки, що й в кишені не вбереш.

Люди товпилися за Петром. Валили за ним хмарою. Ця хмара насунулась на гнатюківське подвір'я і заснувала його.

Петро зважував хліб і не встигав відмічати, хто одержав, а хто ні. Дядько Іван хоч і в папірець не заглядав, знав по пам'яті, кому давати.

Селяни гомоніли, що з великої України не один ешелон послано, але пани собі заграбастали. Були випадки, коли цілі ешелони обливали гасом. І той, з якого трохи хліба дісталось, мали облити. Коли б не відчепили паровоза, то облили б у степу.

Брала Якилина свій пай і плакала:

— Хлібцю мій дорогоцінний, чом тебе раніше не приставили? Не засипала б сира земля Ганнусеньки.

Чорнобаїха не придобала за зерном. Переказали, що вона не підводиться з печі. Дядько Іван поніс їй пшеницю.

Лукійка з вузликом, Якилина з вузликом. Несли хліб і говорили про Прокопа Димака: нічого йому не буде — відлупцюють і випустять.

— Лукієчко, чи правда, що після смерті того бузувіра настануть великі зміни? — Якилина кидала по бубочці в рот, дістаючи пшеницю з торбинки.

— Амністія буде.

Василина в церкві начулася, що коли новий цар має стати, то всіх з тюрем звільнює. Це ж і Гриця звільнять. Але ті чутки пускали прості люди. Якби розпитатися солтиса, попа. Вона б уже не пожаліла півника, однесла б попаді за добре слово, але те слово може бути недобрим.

Надіями на зміни зажили не лише родичі засуджених. Того ж дня поговорювали, що податки будуть меншими, що дадуть землю.

Петро не вірив тим балачками. Роздавши хліб, він заховав вагу, зсипав гирки в ящикок.

Подвір'я опустіло.

На порозі очікувала Зінька.

— Петре, ти впевнений, що ніяких змін не буде?

— Нічого не зміниться.

— Чому ж поговорі пускають?

— З поговором легше жити.

Зіньці й самій так думалось, але й хотілося сподіватися. І те сподівання, мрійливість, що не сходила з її обличчя, помітив Петро. Поклав ключа під камінець.

— Не боїшся злодіїв, що ключа кладеш де попало.

— Злодії? Нехай посвищуть у коморі. От коли збіжжя людське лежало, мені не спалось.

— Покликав би мене, вдвох сторожували б.

— Не здогадався,— і потім: — Вважай, що свято нині, Зінько. Може б, якщо ти хочеш, над Горинь пішли б.

— Петре, город глухне. То окопи, то часу нема... Ввечері.

— Тобі видніше.

— А ти вже й надувся? Підем, але нашо та річка. Ліпше в Загороду.

Комора за рогом хати. Василина з сусідками судачила у воротях. Йй не було видко, як Зінька повела Петра в сад.

Голодна весна відалась, та розкішна. Сади наче напились молока. Ріденько посадили люди городину, а вона взялася густа, що й не продереш. І на полях озимина з яриною шумить мов гай. Люди обезсиліли, а земля дихала силою.

Вони простували межею. Були коло дуба, як окликнула Хима:

— Чи не заблудилися, молодята? До церкви інша дорога,— вона полола на городі.

— Втрапимо, братово, не переймайся,— Зінька їй.

За дубом — Загорода. Мохнатий сон перецвітав, а від медуниць, від сунішників і ожини землі не знати. Кожен кущик, кожна травиця мовби кликали до себе в гості.

Петрові бул досадно, що нарвалися на Химу. Він забрів у гущавину, але Зінька обрала місце з краечку діброви, і Петро мусив погоджуватись.

— На окопи поженуть чи ні?

— Звідки ж я знаю, Зіно!

— Ти все повинен знати. Як воно сталося, що з людьми й жовніри не могли справитись?

— Нащо ті окопи, Зіно, — Петро пригорнув її. Вона при-
тулилася до нього. Зіньчине плече торкнулося Петрових
грудей, і плечем вона відчула, як вистукує його серце.

Він пригнув її, дотягнувся до уст.

Зіньчині великі очі стали ще більші:

— Поцілуй мене ще раз, — сказала вона.

Петро не встиг розкрити свої губи. Зінька впилася в них,
і його рука сповзла з її шиї.

— І без сповіді, і без причастя кохаєтесь, — сполохала
їх Хима. Не Химою вона була б, коли б не вислідила.

— Казав, Зіно, ходім на Горинь. Тут і поговорити не
дадуть.

— Від Хими не сховаєшся, — нарочито голосно мовила
Зінька. — Чи не так, братово?

Хима несла оберемок хопти.

— Хто ховається, той грішить. А ви, й не криючись, грі-
ха не боїтесь.

Зінька потягла Петра за руку. Вона прудко побігла
межею, дорікаючи братовій:

— За своїм Степаном слідкуй, а коли за мною слідку-
ватимеш, баньки з лоба повисакають,

А Хима додала навздогін:

— Но-но! Бог правду бачить, та не скоро скаже.

Зінька не задихалася, а Петро відсапувався в садку.

— Хотів на Горинь, то й на Горинь.

Густі верболози заховали їх од річки, а від села — граф-
ський парк. На стежці Петро наздогнав Зіньку.

Десь там зашуміли верболози, й Петро опустив руки.
З-над Горині показалася Зося. Засоромившись, вона ше-
леснула в паркові зарослі.

— І чого б ото швендяти їй, як прибуді?

— Петре, кожне шукає свого щастя.

— Зіно, а то в ліс махнемо, через греблю.

Не шуміли верби, коли йшли Петро з Зінькою до лісу, а
коли верталися, то загомоніли: нашумовували весняну
грозу.

Перед своїми ворітьми Петро взяв Зіньку за руку.

— Ходім до мене.

— Як же?

Ногою він відсунув ворота, не випускаючи її руки. Зінь-
ка ступала важко.

В хаті блимає з ванькира каганець.

— Мамо, вечеряти б!

Василина з-за бугая визирнула і сховалася. Забряжча-

ли ложки. Василина винесла каганця, а потім хліб поклала на стіл.

— Нарізей, сину. Преси... Зіньку.

Насипала їм кулешу, а сама стала збоку.

— Отак і житимете?

— Так і житимемо, мамо.

XIX

Павло розглядав портрет. Він купив його, вставленого в багет, зашкленого. Портрет був чималий. Діти лізли до стола, і Павло відганяв їх.

— Може б, його на брамі прибити, Павле? Всяк бачитиме. Таку маєш родину, що я дивуюся, як на волі ходиш,— сказала Варвара.

— На брамі, то й на брамі.

Павло урочисто ніс портрета, як носять образи на хресний хід. Гукнув, аби Варка дала рушника. Вона вийняла із скрині вишитого і сама обвила портрета.

— Ілька! Ілька!

Забрьоханий в гноєві наймит, як держав соховила, так і причвалав з ними.

— Що там робити? Дайте з гноєм упоратися.

— А ти ворушись! Викидаєш гній, мов лінивий бугай одганяє мухи,— гаркнув на нього Павло.— Бери драбину, молоток, цвяхи захопи і до брами.

Костик ходить до школи у сусіднє село. І Юрчик підріс. Один темно-русий, а другий, аж червонястий, в Чимерисів Юрчик вдався.

— Гільку, Гільку! — ляскав хлопчик у долоні.— Я понесу молотка. І цвяшки. Маршалка на брамі приб'ємо!

Ілько, приставивши драбину, поліз до піддашся брами. Павло подав йому портрет з рушником, а він взяв недбало його за ріжок, і рушник шугнув у пилюку.

— Безрукий, чи що?

— Для нього й так зійде,— загачував Ілько цвяхи.

Портрет — на повну рамку орел з язиком висолопленням, а на ньому в чорному еліпсі Пілсудський сперся на шаблюку — мав свідчити, що господар хати й після смерті маршалка вірний його заповітам.

Ілько поставив драбину під стодолу і став закурювати. Кисетик привернув Павлову увагу. Був кисетик червоний, на очурику. Павло не курил. Його нудило від тютюну.

— Покажи-но кисетика,— наставив Павло руку.

— Вам нащо, дядьку?

— Подивлюся і віддам,— хапнув Павло кисета. М'яв його.

— Де взяв? — хилитав Павло кисетом.

— Вже ж не вкрав,— виправдовувався Ілько.— Ну, Резя мені пошила.

— Яка ще Резя?

— Ну, та, що у вашого брата...

— Сурина? Ти з жидівкою злигався? — Тютюнець витрусив з кисета. А наймита за вухо.— Я тобі покажу Резю! Мій хліб їсть, а з ким водиться!

— Дядьку, пустить...

— До гною! — напустився Павло.

Наймит хапнув соховила, а хазяїн спрямувався до хати.

Варвара подавала сніданок не по-сільському, а помиському. І собі, і Павлові картоплю з яєшнею в емальованих тарілках. Огірки в спільній мисці.

— Заки віврогонів нема, то й попоїсти можна спокійно,— підсунула виделку чоловікові.— Хоч вони й твої діти, але на них не насташиш.

Павло відколупував картоплю, яєшню. Картопля стояла в горлі, і він заїдав її шкварками.

Лопу-лопу під вікнами.

— Хіба за ними поїси? — одклала Варвара виделку.— Вже тарагуняться.

— Насип їм картоплі та постав на лаві,— і жував, і говорив Павло.

— Могилу б їм насипати.

— Накинь зашіпку на двері й снідай.

Діти стукотіли, човгали в сніях.

Павло, розперізуючись, забряжчав пряжкою пояса.

Віра Костика за плечі, Юрчика за руку.

— Тихо, тато дома.

— Віро і Костику, на лаву! — потрясав Павло ремнем.— Юрцю, де твій стільчик? Розносило вас достобіса! Мама не сторука! Сідайте і ждіть!

Віра з Костиком посідали на лаві. Варвара між ними поставила картоплю. Юрчик возився із своїм стільчиком. Встав на нього й потягнувся до стола.

— О, ви вже давно їсте, а нам не даєте. О,ви — з яйцем, а нам тільки помащену...

— Павле! — Варвара зняла Юрчика із стільчика і посадила його перед лавою.

— Б'ється! Вірко, мацуха б'ється! — заверещав Костик.
— Батьку, верни нашу маму! Батьку, прожени чужу тітку! — заскімила Віра.

Варвара в одну руку тарілку, в другу Павлову і на лаву — трах, трах!

— Іжте, аби вас нужа їла!

Павло став у дверях, накинув гачечок.

— Варко, не пусти, щоб у вікна скакали! — І знімав з гака мотузку, на якій сушилася білизна.

Вірку прив'язав до ніжки, Костика прив'язав до ніжки, а Юрчик просився:

— Таточку, ріднесенький, я не буду.

Батько різонув його ременем з голови до ніг.

— Ти будеш Вірку слухати чи маму?

— Тіточку буду!

— Маму, лобуряко! Скажи, ма-му!

Екзекуція над старшими була страшнішою. Павло роз'явився. Волосся на ньому завжди рівеньким проділом розділене, причесане, стало дубом.

З Костика спущено штанці. На Вірі заголено платтячко.

Годинник на стіні відбамкав десяту. Павлові до Березюка треба. Перестав бити дітей.

— Варцю, не одв'язуй їх, поки не вернуся... З млином уладити треба. Портрета я купив, щоб тее...

Затарабанили двері в кухні.

— Либонь, наймит стукається,— сказала Варвара.— Він і не снідав.

— На кухні всип йому.

Не наймит, а Петро ламався до хати. Павлом підкинуло, але він з порога не поступився. «Чи мати часом не переставилась?» — стрибнула думка.— Петро до мене, а я до нього дорогу забув. Мати відцуралася. Ніби я знав, що Гриць був у житі. А якби не продав жита, то хіба Гриця не впіймали б?».

— Будь здоров, брате,— Петро простягнув руку.

Павло не знав, тиснути її чи ні.

— День білий, а ви зачиняєтесь.

— Від вітру, від вітру, Петре,— й таки поручкався.

— На розмову до вас, є справа...

— До мене чи до нас обох з Варкою?

— До вас, Павле.

Петро звертався до рідного брата на «ви». І Павло поступив так само.

— В хаті душнуватого, то я тее... прошу вас на вулицю.

Біля переїзду в садок — дощата лавка. Петро причепився на ній скраєчку, а Павло стояв.

— За порадою я до вас, Павле.

— За порадою?

— Так що оженився я.

— Де шлюб брав? З ким?

— Шлюб ще буде... Землю в Кучковського хочу купити.

Павлові не терпілось, скільки землі брат купуватиме. Багачку засватав, коли про хутір мріє.

— І мати, і Зінька послали мене до вас порадитися про купівлю, — сказав Петро.

— Яка Зінька?

— Моя жінка.

— Горошкова?! А що я можу вам порадити. Радьтєся, Петре, з тими, кому хліб роздаєтє. У мене своїх справ. — Доторкнєвсє рукою до капелюха, та не зняв його, кланяючись. — Я млина купую!

Павло почимчикував до Березюка і не вислухав.

Не хотілося Петрові йти до брата. Зінька напосіла. Павло і на землі знаєтєся. До кого ж йти, як не до свояка? А воно — пшик. Теліживсє Петро за Павлом, по дорозі їм. Вийшовши з брами, портрєта в рушнику очима намацав, але й не заїкнувсє, скисливсє лишєнь. Наздоганяв Павла, щоб йти поруч, але той прискорював ходу, аж поки не звернув у масток.

Петро застряг на шляху.

Граф Рачинський збував млина через Березюка. Граф жив у Варшаві. Старий водяний млин для нього, власника гірничо-металургійних заводів, члена різноманітних наглядницьких рад, промислових і земельних компаній, був не потрібним. Граф і Березюка держав тільки тому, що той видушував з фільварку добрячий прибуток. З Варшави граф повинен був надіслати папєри на продаж млина.

Управитель читав газету в альтанці, зарослій хмєлем.

— Сюди, прошу сюди, добродію Гнатюк, — покликав Павла. — Вважайте себе власником млина. Тепер у вас, як у нашої національної пісні: і ставок, і млинок, і вишневенький садок.

— З хатки, з хатки все починаєтєся, добродію інженере. Прибули папєри?

— Нотаріусом завірені. Честь честю.

— Майте на увазі, добродію інженере, що я з мельником купую.

— Добродію Гнатюк, я не феодал. У мене кріпаків нема. Я сам кріпак.

— Дав би бог мені бути отаким кріпаком.

Графові — гроші, а Павлові — папери.

І те, що млин його, і те, що придбав його в графа Рачинського, який мешкає у самій Варшаві і який знає, що є на світі Павло Гнатюк, розпирало пиху. Дурниці, що буцім українці не мають права купувати землю, млини. Прибийте на своїй брамі портрета і будете наче за щитом. Побачимо, що то з Петрового купляння вийде. Так розмірковував Павло, несучи в саф'яновій папочці документи на придбання млина. Маршалок Пілсудський в чорнім еліпсі вітав його, спираючись на ефес шаблі. Павло навіть чув, як та шабля подзенькувала.

Барвара розгарячилась, балакаючи про млина: і скільки він меле за добу, і який мірчук, і скільки обійшлося Березюкові, що полагодив млина, бо він довго був поламаний. Павло нишком пояснював, а вона голосно і з задоволенням повторяла кожне його слово.

Він віддав їй папери, щоб замкнула в скриню.

— Принаряджайся, Варцю, а я в садочку подихаю. На оглядини поїдемо.

— Подихаєш? Дітей повідв'язуй,— зашипіла Барвара. Павло рвучко натягнув капелюха на лоба.

Барвара, озубаючись в лаковані туфлі, мовила:

— Візьмемо й дітей з собою. Нехай покатаються.

— Візьмемо,— Павло.

— Вірко, ану скоренько вмивайся. Хлопців помий.

Мовби не до млина, а на весілля вирядилися Гнатюки. Павло з Барварою на задку, на рядні, а діти з наймитом на передку. Проїжджали повз батьків двір. Резя під Грицьковим дубочком щось шила. Вона моргнула Ількові. Він підняв пужално, тріпонував батогом, відповідаючи їй.

— Ільку, їдь поволеньки,— схаменула його Барвара. Вже на дорозі вона посадила собі на коліна Юрчика, щоб усі виділи, як вона упадає за нерідними дітьми.

Стрічав їх мірошник, знявши шапку, до пояса кланявся.

Барвара і в кіш, і під кіш носила тикала.

Ілько від порога чув уривки фраз:

— Тепер, Варцю, петльоване не переводитиметься,— хазяїн.

— Ніби ми й зараз без петлю?

Над греблею:

— В ставку рибки розведемо,— хазяїн.

— Живих линів жаритимем! — хазяйка.

— Де рибка? — задзвенів Юрчик.

— Буде, синку, буде.

В мірошницькому ділі Павло не тямив. Коли їхали додому, він скаржився Варварі, що мірошник може обкрутити його, недаром низько кланяється. Потримає його, поки сам руку наб'є, а тоді довідзена.

Допізна управлявся Ілько з гноєм.

Варвара вечері довго не подавала, а Ілько мав з Резею здибатися під вербами. Не дочекавшись вечері, він гайнув у Липину. Резя виглядала його. Дивні побачення були в них. Поберуться за руки й мовчать. Засміються і знов мовчать. А нині в Ілька було що сказати:

— Кисетик твій пропав, Резю.

— Я ж говорила, не показуй нікому... Не можна тобі ходити до мене.

— Я нікого не боюся, але треба таємно. Скоро коні стану водити в нічне, тоді ніхто не питатиметься, де я.

XX

Петро привіз образи, горілки й пива. Мати поставила пектися молоденьких курчат.

— А де Зіна?

— На сіножаті, Петре.

З материних очей сльози кап-кап... І збирала вона їх у поділ, подолом витираючись.

— Чого-бо ви, мамо? Весілля ж завтра.

— Лучче б смертоньки було мені діждати, як такого весілля.

— Ет, мамо...

— Павла б запросив. Грицька з житом своїм він поліції продав, але ж миритися треба. Окрім Наталі з Федьком, нікого й не буде.

— Як то не буде? Хима з Степаном, дядько Іван. Відчайдух Прокіп Димак вінець держатиме.

— Химу з Степаном, куди б не йшло, відчайдух теж, а нащо попівський наймит?

— Він же наш родич.

— Милував би бог з такими родичами.

— З Павлом я знатися не хочу. Брат називається. З Грицьком — давня справа. Благов його, щоб пораїв, як землю купити, а йому байдуже. Від багатства лопне. Млина купив...

Петро поривався на сіножать. Мати доказувала, що Зінька, мабуть, сіно в копиці склала, що має надійти, але не поступився.

Заріка — пошарпанована: сіно в копицях або у валках. І все те не людське, осадницьке. Зінька розтрушені покоси згромадила. Там, тут батраки для панів копиці кладуть, а вона на своїй сіножаті, сьогодні ще не на своїй, а з завтрашнього дня і Зінька — пані. Сюрчать, стрижуть і кують коники-стрибунці. На її сіні виспівують. Братова Хима осадницьке громадить. Здалека впізнала Зіньку і пригнала підтюпцем.

— Яке ж сінце розкішне, Зіночко! — в руках терла і наставляла, скільки коровам давати, скільки коням. — Ти — господиня, братово. На таке багатство йдеш. Це ж приснилося тільки може. І сама ти похорощіла, ясочко ти моя.

Зінька на своїй сіножаті, Варвара — на своїй. Добридем та вечором обмінялися, але перед тим, сіно громадячи, поглядами, підкиданням грабель, мов німі, побалакали. «Старайсь, старайсь, якщо господинею хочеш бути», — говорила Варвара. «А ти мене не вчи. Переберемося з Петром на хутір, тоді побачимо, хто першою господинею на селі стане!» — відказувала Зінька.

З найвіддаленіших гонів односельчани віталися з Зінькою.

На довгому мості, з кругляків викладеному, появився Петро. Під тим мостом Зінька прала, коли було Петро топився. Недаром вона витягла його, ні, недаром.

Від людських поклонів Заріка перед Зінькою розширилась. Зінька громадила своє сіно. Могла відкинути граблі й сісти на валок. І ніхто не посміє зігнати її, ніхто не накаже, щоб квапилася, бо то її сіножать!

Петро ступав понад Горинню. Він усміхався їй, і, коли вона рушила йому назустріч, він побіг.

— Ти не сердися, Петрику, що я роботу кинула, коли наглянула тебе?

— Зіно! Спливе тобі на думку... — І поцілував її.

— На людях цілуєшся, і не соромно тобі? — а сама простягла до нього руки.

— Я від усього світу не критимусь, Зіно.

Вишневі губи її розтулені. Все єство її було п'яним і хмільним.

— Золотце, я образи купив.

— Завтра до шлюбу, Петрику?

— Завтра, Зіно.

А люди на сіножаті пересміюються: «Безсоромні: не можете шлюбу дочекатися?»

Кругом високі трави.

— Люди перестануть нісенітниці плести,— сказала Зінька.

— Що тобі люди. Люди, мов трава.

— Образи славні? Ми до смерті їх збережемо! Батюшка на сповіді знаєш що мені сказав?

— Що йому, ненажері, треба?

— Він сказав, що молився за моє щастя.

— А ти й повірила?

— На сповіді тільки правду кажуть, Петре.

Золотою тасьмою — останніми променями вишивало сонце верхи лісу, широку сіножать і, шубовснувши в ставок, викупалося після цілоденної роботи та й сіло за гору. Випливали червоні, рожеві хмари. А над Лицаркою зійшов повний місяць.

Земля була теплою. З Горині потягло прохолодою, ніби війнув вітерець. Заріка дихнула пахощами трав і розлила ті пахощі по селу, що хатами — дітьми в білих сорочках — туманило у садках.

Заграв і замовк ріжок чередника.

На мості стихли кроки наймитів, що гребли осадницьке сіно.

— Петрику, місяченько над Лицаркою! Поцілуємся,— Зінька обвила Петрову шию.

— То ж не молодик.

— А я б тебе цілувала, коли місяченько серпиком, і впівповні, і вповні. Я б тебе цілувала і при зорях, і при сонці.

— Зіно, сіно не згромадили. Дома мати дожидаються.

— Може, цю ніч тут перебудемо? — Її очі іскрилися в присмерку.

— До шлюбу ж завтра.

— Шлюб після обіду. Подаруй, Петрику для мене сю ніч з місяцем і з зорями. Дивись, дивись, зорі сходять,— але вона не дала йому дивитись на небо, що сипало зорями з далеких глибин, пригнула до себе його голову.

Копиця роз'їхалася.

Зорі відбилися в Зіньчиних чорних очах і не гаснули.

Прим'яте сіно пахло й бентежило.

Вона притисла його до себе.

— Одбудемо, Зіно, весілля і землю купимо.

Зінька блукала по небу.

— Говори, Петрику, говори...

— Купимо землю. Хоч воно й не рівнина, хоч і цілець, але доброї землі не накупишся. Десять десятин у бур'янах. А ми переоремо. Поставимо хату під цинком, на підлозі, з широкими вікнами. Поставимо хату не по-мужицьки, а на дві половини — зимову й літню, не таку, як Бреги. Під хатою ти розведеш квітник, а я сад посаджу.

— Насію я, Петре, мальв і хризантем, руж і безсмертників... говори...

— А я насаджу золотих ранет, бойкенів. Зимових яблунь насаджу. Навколо саду і тополі, і смереки ростимуть. А за садом — наше поле. Будем сіяти жито, пшеницю, гречку... Куди не глянь, де не ступи — своє.

— На городі я огірочки, капусту, моркву, Петрику...

— І нічия курка не смітитиме, нічії свині не ритимуть, Зіно. Розживемося, нову пару коней розведемо, для виїздів: у місто чи на храм.

Зінька блукала по небу. Там, між густими зорями, вона сіяла квіти, поралась на городі, їхала з Петром на храм стаєнними кіньми.

— Мир і благодать будуть, Зіно, в нашій хаті, на нашому полі. Зістаримось — пасіку розведу. Зацвітуть вишні. Густимуть бджоли, а ми з тобою, вже старенькі, сидітимемо в пасіці на сонечку. Внуки обід нам винесуть. Внуки нас обідом, а ми з тобою щільничками їх.

— Ти про внуків, а діти в нас будуть, Петре? — Зінька сп'ялась на лікоть. — Говори, говори...

— Будуть, бо гнатюківський рід — вічний.

Небо сміялося зорями.

Петро подарував Зіньці ніч, та не сповна. Він прокинувся, коли місяць зайшов. Натруджені Зіньчині руки, розкинуті на сіні, стискували несвідомо пучечки травиці. Usta розтулені, спрагли. Коси обвили білу шию. Груди не спочивали. Здіймалися й опускалися. Їм було тісно в розпашці.

Шкода Петрові Зіньку. Схилився над нею. Не днями, роками мріяв про цю мить. Та мрія шаленіла, губилась і знов ніби кружляла ним у виру. На самотині він мріяв про Зіньчині очі. Тепер вони — його. Стояв під вінцем з Антоніною, Зіньчина усмішка ввижалася. Тепер вона — його. З Ількою по степах і байраках вештався, коло циганського багаття грівся, а з багаття, немов із минувшини, Зінька махала рукою. Тепер її руки — його. З в'язниці, з небуття визволилася вона, щоб жити з ним. Тепер вона навек його.

Милуючись нею сонною, він жалкував за страченими літми, за своєю силою, що марно розтринькував.

— Зіно.

Її вії тріпнулися.

— Зіно.

Її руки не випустили травиці, обняли його шию.

— Золотце ти моє.

Її повіки розплющились. Брови хитнулися.

— Як міцно спалося...

Зінька збрала розплетені коси, застєбнула розпашку.

— Що ми наробили, Петре. Мати нас дожидаються, а сіно не згорнене, копиця розвалена.

— Сіно не пропаде.

— Давай копицю, на якій спали, складемо,— натягнувши спідницю на коліна, вона подала Петрові руку, і він підняв її.

Зорі, мов роса на сонці. Висипали і мерехтять на невидимому гіллі. Трусонуті б тим гіллям, щоб зорі-роси посипались і вкрили землю.

Туман, мов сива борода над Горинню. Піднявся і низько стелиться по долині. Вимережити б на тумані дивні квіти зорями і пустити на воду.

Петро з Зінькою обнявшись ішли, туманом вкривані, зорями просвічені. Скрипів міст. Лінки поплескувала річка. Хвиля наздоганяла хвилю.

Василина вкрутила каганця і прилягла, не роздягаючись. Син із невісткою в хату, а вона вже на ногах.

Зінька взялася прасувати одяг.

— Розстели рядно, Петре.

Василина снувала думки: «Щойно до шлюбу, а невістка сином поганяє. Запряже вона його, наче шкапу, і буде ходити він під батогом».

Приску нагорнула в утюг Зінька.

— Що ж ти робиш? Відразу видно, що ніколи утюгом не гладила, а рублем і качалкою. Хіба розігрієш приском? У сінях в зільниці вугілля. Візьми його, Зінько, розпали в утюзі. Певно, що утюг заржавів. Витри його. По-господарськи, а не по-лайдацьки треба.

— Я зараз, мамо. Утюгом я таки не гладила.

— Не піп, то і в ризу не одягайся,— дорікнула Василина, але тут же додала: — Навчишся, коли охота буде.

Зінька розгорнула піджака. Намірилася гладити його.

— Яка ж ти несторопна. Можна подумати, що в лісі росла. Костюм шерстяний, осмалиш його. В прискринку

ганчірка, — Василина метнулася, дістала її. — Намочи водою.

Зінька піджака, штани прасувала, а Василина ворожила над нею. Коли невістка Петрове кінчила, тоді лягла спочити.

В каганці догоряв гас, і тому гнотик тьмянився.

— Зіно, швидше повертайся, бо світло погасне.

— Петрику, я до свого ще не доторкалася. Підлий гасу.

— Так нема ж... Я піділлю води. Вода важча, осяде на дно, а гас підніметься, — Петро линув у каганець води. Гнотик заблимав рівніше.

Своїм платтям Зінька прикрила Петрів костюм, що лежав на скрині. Розглядала образи. Сон не морив її. Хотілося, вмившись, завітчатися, одягнути біле плаття і просидіти коло образів до самого ранку.

Петро сидів на лаві.

Каганець — пах-пих! — і погас.

Зінька клякнула перед шлюбними образами й молилася богу. І лише зорі слухали цю молитву, бо вони одні не спали, жевріли після півночі. Вона благала всевишнього: «Скорилася я твоїй волі. Зроби ж так, щоб любила його повік, щоб моя любов була глибокою, наче море, щоб не було їй дна. Зроби ж так, щоб я і в радості, і в смутку про нього думала. Я хочу любити його, господи, і бути щасливою. Зроби ж так, щоб любов не висохла і не зміліла, щоб серце тебе, святого, слухало, а не волю свою...»

Зорі, наслухавшись Зіньки, поблідли.

Василина схопилася на світанку.

Петро сидів на лаві, а Зінька все молилася.

— Доню, я гадала, що ти спиш, а ти вже молишся.

Відбившись у вікні, над Петровою головою сходило сонце.

Василина не запримітила, що ліжко було не чіпане.

В обід до шлюбу, а Зінька за буденну роботу: корову видоїла, Абрамові за ворота вигнала, коней нагодувала.

Хима й Гапку з собою привела. Ніби й роботи путньої не було, та ніхто без діла не сидів.

Федір з Наталею принесли коровай. Вдався він: з рум'яними шишками, що квітли ружами, сиділи голубами, розгорнувши крила. Барвінком і рутою вбраний коровай: низький — мало борошна, а багато квітів.

Петро з Федором розставляли столи. Гостей хоч і не багато, але нащо за одним столом тиснутися.

Наталя повела вбрати Зіньку в її ж комірчину. Дарма

що вона стояла пустою. До шлюбу молода рушатиме із своєї хати. Хима й образи забрала, щоб із Степаном благословляти братову.

Розплітала Наталя Зіньчину косу. Спочатку Хима з Гапкою, а пізніше й Лукійка надійшла: плели вінок з живих квітів.

Сірі гуси прилетіли з Дунаю і посідали під вікном — Наталя почала пісню. Любила співати, а тут за звичаєм треба. Розганяла Наталя сірих гусей, що сама накликала їх на ріку, аби не заважали розплітати коси.

Ой, гиля, сірі гуси,
Гиля на Дунай.
Розпустила чорну косу,
Тепер сиди і думай.

Хима поклала на Зіньчину голову віночок. Наталя пришпилювала.

Заміжні жінки, що своїх лебедів — молоді роки — розгубили на лугах, накликали Зіньці жалю: «Не думай і не гадай, косу не на часинку розпускаємо».

Ой, гиля, сірі гуси,
Гиля на ріку.
Розпустила чорну косу,
Не заплету довіку.

Гапка обнімала й голубила Зіньку. Хима припадала до неї. Наталя не випускала гребінця, поправляла розпущену косу. І всіх їх брав великий жаль. Жінки Зіньчину косу зрошували сльозами. Однаково, чи посічеться вона, чи ні. Однаково, вилізуть коси і порідіють чи ні. Молодиці коса не до лиця.

Федір, будучи в Петра за дружбу, розігнав їх.

— А ма-матері вашій чорт. Ведіть молоду!

— Ні, нехай молодий потрудиться, — взялася в боки Хима. — По закону живемо, а не як дикуни.

Непишний і неголосистий весільний поїзд прямував до церкви, прямував широкою вулицею, дивуючи село своєю бідністю.

Отець Олексій правив шлюб миттю.

Юзефович, вибігши з криласу, перейняв молодих по вінчанню.

— Вітаю, вітаю вас з шлюбом законним. Щоб пам'ятали, чийх ви батьків діти, збережіть на пам'ять, — і він

пришпилив Петрові й Зіньці жовто-блакитні стрічки на груди.

В бабинці, з-під образу страшного суду, на Петра глянула Мар'яна. І не в дрантя одягнена, і не спухла від голоду, як інші (Антоніна її підгодує), але страшна, караюча. Петро мимоволі ступав швидше. З високих сходів набачив Чернобаїху, що ховалася за людськими спинами. В старому кожушку — сліди білої стіни й жовтої глини на ньому, вона ледве трималася на ногах. В її очах пригаслих не було Мар'яниної злости. Петро спускався із сходів боком, закривав собою Чернобаїху, щоб Зінька її не бачила.

Не переймали Петра хлопці на дорозі, щоб викуп платив за Зіньку. Не грали марша музики.

Гості за столи сідали безцеремонно. У Василю серце краялося: скликав Петро до себе на весілля голоту. Прокіп Димак! Та воно й виделки тримати не вміє. А зажерливі й ненаситні. І курчата печені, і кашу під соусом, і бабку — усе б у свою утробу запхнуло, крихточки не лишивши. Нащо те весілля в голодний рік?

Попівський наймит зберіг пристойність. Не посунувся він ближче до молодих, а сів коло порога.

— Василю, дай мені, ондечки, дерев'яну ложку, бо панськими оцими соховилами,— хитав виделкою,— я не вмію і поколюся.

І пили, і їли гості, та не було буйної радості.

Не так, ой не так прагнулося Василю справляти весілля.

Прокіп, як лишень Василюна появилася з ванькира, встав, підняв свою чарку.

— За ваше здоров'я, тіточко! За те, що сина спородили хорошого! Цокнемось!

— Відчепись. Заспівав би, а то п'єш, мов у бочку ллєш. Прокіп затягнув, чаркою вимахуючи:

До чіпця, до чіпця
Ви, музики, грайте.
На чіпець, на чіпець
Ви, гості, давайте!

Попівський наймит звеселів.

— Василю, кинем об землю лихом-бідую! Гоп, мої гречаники, гречаники ячні! Чогось мої гречаники...— і урвавсь.

На порозі стояв Гриць.

— Сину, з якого краю-розмаю ти? Якими вітрами? — заметушилася Василина.

— Амністія! — крикнув Петро.
Зінька зблідла.

XXI

Сиділи в підвалі Броневських, і Антоніна розповідала:

— Воєнна катастрофа, мабуть, насувається. Сторожові доми, казарми ростуть вздовж кордону. Окопи, бліндажі, переорані поля. Нам вдалося на день-два припинити риття окопів за Ланівцями. І то в цьому не тільки наша заслуга. Допоміг ешелон з зерном. Солдати і поліція не могли стримати голодних.

У цей час увійшов Грицюк. Він анітрохи не зніяковів і втрутився до розмови:

— Звичайно, ми не герої, але й применшувати своєї ролі не слід.

— Хіба я применшую, товаришу Грицюк? — гостро глянула на нього Антоніна. — Ви поводили себе, я б сказала, героїчно. Роз'єднали на повному ходу паровоза від вагонів! Це — ризик!

— Все життя революціонера — ризик! — зауважив Грицюк.

— А мені здається, — не погодився Броневський, — що життя революціонера — витриманість і мужність.

— Я згоден, — кивнув Грицюк на Антоніну й казав: — Наша біда — не змогли підняти народ. Я впевнений, що є немало людей, які вірять, буцімто уряд буде укріплення з метою оборони, а не війни. Нам треба використати маневри так, щоб довести найнесвідомішим, що урядова кліка готує війну. Проте я мушу сказати, аби ви, товаришу Броневський, знали, що при розподілі хліба не допущено стихії.

— Це правда, — підтакнула Антоніна.

— З армійськими партійними комітками зв'язок налагоджено? — поцікавився Броневський.

— Не зовсім, Адаме Сігізмундовичу, але своїх людей ми там маємо, — сказала Антоніна.

— Я до того, товариші, що без комуністів-солдатів ми маневри на свою користь повернути не в силі. Тут треба діяти обопільно.

— Даруйте, але це й мала дитина знає, — вставив Грицюк. — По-моєму, в окружкомі треба мати референта з військових справ... для координації.

— Я й запросив вас для того, щоб ознайомити з постановою окружкому. Товариша Грицюка як колишнього солдата відкликано для роботи по налагодженню зв'язків з військовими частинами, а тебе, Тосю, затверджено нашою зв'язковою, — він обвів їх обох довгим поглядом: так вирішили з Гонтою.

Антоніна не могла в це повірити.

— Чи ж під силу мені, Адаме Сігізмундовичу? — сполохалася вона.

— А чом не під силу? — встряв Грицюк. — У моєму районі партійні трійки здатні на все.

— Ви ж самі, товаришу Грицюк, і на окопах зауважували, що з мене ніяка конспіраторка.

— Нащо старе згадувати? Я помилявся, а тепер схвалю постанову окружкому.

Броневський, помовчавши, сказав:

— Жити тобі, Тосю, доведеться в селі. Сил у нас прибуває. Амністовані вертаються.

— Чи лише тих, хто на невеликі строки був засуджений, пускають, чи й довгорічних, Адаме Сігізмундовичу? — запитав Грицюк.

— Поки тих, що на малі строки були засуджені. А про довгорічних, як ти кажеш, у сеймі дебатують.

Ще трохи посиділи, погомоніли, а на другий день Антоніна збиралася в дорогу. Їй хотілося пожити в селі разом з матір'ю. Прощалася з тіткою Марією.

— Прощайте, — а в серці защемило. Підсліпувате вікно підвалу, сірі стіни, скриня замість стола мовби говорили до неї хрипким голосом Адама Сігізмундовича: «Тебе затверджено зв'язковою». І уявлялося, як сидів, поклавши руки на скриню, Броневський, як Грицюк мовив зопалу: «А чом не під силу?»

— З Адамом Сігізмундовичем, Тосю, бачитимешся, а зі мною хтозна? — обізвалась Броневська.

— Я навідуватимуся, тіточко.

— Нема на мене обиди?

— Нема.

— За добре згадай, кривду забудь. Матері поклонись від мене.

І вже — брук під ногами.

Антоніна зрослася з містом, з його шумом і камінням. Не

дзвонитимуть дзигарі на башні ратуші, голосно відраховуючи години — біг часу в майбутнє, у яке вона вірила в безпросвітній хижі Броневських, вірила за нудною роботою в майстерні, шиючи коштовне вбрання для пань.

Покидала Невінчані скелі. Вони стояли горді, бо нерозлучні з сонцем, бо нерозлучні з вітром, а вона віддалялась од них. На скелях Невінчаних, на горах білокам'яних, полишала свою другу недовгу молодість, яка блиснула ясним днем пізньої осені, на порозі зими. Зітруться сліди і її, й Іванові на камінні. А чи нові-позначаються?

Тоді, коли Адам Сігізмундович повідомив про нове призначення і, полишившись з нею на самоті (Грицюк відправився на явку), радив, з чого почати роботу, ніби між іншим, сказав, що Івана відряджено за Збруч. Вона отерпла. Снила майбутнім. Але і десь там їй укупі з Іваном не було місця. Він вернеться до своєї дружини.

Про це було ліпше не думати. Вона молода і сильна. Що, власне, значить її життя, якщо не житиме в ім'я чогось великого? Антоніна не могла б жити так, як вона жила раніше і дома, і в Гнатюків. Дитинство, дівування і заміжжя — чорна кривда й несправедливість. Дорого заплатила — сином, сім'єю — за своє прозріння.

Вона твердила, ніби заповіді, сказане Броневським:

«Нічого не носи підозрілого».

«Записуй так, щоб лише сама знала».

«Входячи і виходячи, роздивись».

«В час арешту мовчи».

Так і зайшла з полів, — з-за цвинтаря, до своєї хати.

Мати вибирала на грядці огірки.

— Доню, невже ти? — і опустила руки. Зелені, молоді огірки розсипались із запаски.

— Я, мамо.

— З валізкою, в береті. В селі, окрім Березюкової доньки, ніхто так не ходить. Пасує тобі... — на материних пальцях засохла земля. Вона тернула долонями об спідницю, а тоді доторкнулася до доччиної сукенки. — Що ж це я, окаянна? Втомилася ти. Чим тебе нагодує?

Садовила Мар'яна дочку за стіл, а сама роздивлялася й роздивлялася на неї.

Іла Антоніна свіжі огірки, ріжучи їх ножем.

— Надовго, Антошко?

— Назовсім, мамо.

Мар'яна стенулася.

— З роботи тебе, чи як?

— Вас вернулася доглядати.

— Зарібок став малим? У селі не доведи господи. Жнив не діждемося. Скільки погинуло! Королів ти знаєш. Ганнуся сліпа спочила...

— Чорнобаїха жива?

— Жива. Позаминулої неділі була в церкві.

— А Зінька Горошкова?

— На яку біду вона тобі здалася?

— Просто.

— Віддалась... За твого Петра,— Мар'яна мовила неприязно.— Весілля справили про людське око. Вона з ним на віру жила. Страм, та й годі. Ганьба!

Мати хотіла ще оповісти щось про Зіньку, але Антоніна запитала:

— Хтось з тюрми вернувся?

— Як же, вернулися. Гриць Гнатюків з тюрми на весілля втрапив. Пилип Король. Які вони з себе, не знаю, але кажуть, що марні, глянути страшно.

Спочивши, Антоніна переодягнулася і запорпалася на городі.

Давне і незабутнє навівали Антоніні зілля-трави. Про що лише не говорили з матір'ю, але й словом не обмовились про Степанка, ніби й не було його.

І наступного дня Антоніна порпалася на городі.

— Тпру! Будь здорова! — по-чоловічому гукнула до неї Зінька. Щоб не заїхати в город, вона стримувала коня за повіддя. А Каштан ліз на грядки. Не гички хотілося йому. Кінь Антоніну впізнав. Заіржав і тягнувся до Антоніни.— Стій! — Зінька перекинула ногу і сіла боком.

Антоніна схилилась над грядкою.

— Ти й здоровкатися не хочеш, Антошко? Чи я тобі з порожніми відрами перейшла? На горбаку Кучковського їздила дивитися, але бачу: ти на городі. Тпру, Каштан! Щоб ти здох.

— Дякую, Зінько, що не забула,— сказала Антоніна, не розгинаючись.

— Скоро на полі житиму, тоді частіше стрічатимемось. Місто ти залишила? Рученьки в тебе біленькі. Не забула, як полоти?.. Бувай здорова!

Кінь рвонув, заіржавши. Зінька сиділа на ньому боком і, мружачись, зиркала на кацапчин город, на бідну хату.

Лукайка чи по воду, чи до крамниці, а загляне до Гнатюків, до кузні Грицевої:

— Прошу тебе, мов сина, поговори з моїм Шуркою. Що не день, то напідпитку. Що не день, то по ночах пропадає. Цілий білий день спить, і дрючком не піднімеш його.

— Пришліть його, тітко, з серпами.

— Не послухає. Та вже розбуджу його.

Петро завдав Грицеві клопоту з кузнею, не дозволяв відгородити куточок у шопі. Тут купівля землі, а брат захопився нісенітницею. Куди тій кузні до справжньої. Нема перед нею широкого кам'яного круга, на якому натягують обручі на колеса. Міха доброго нема. В Бобриковій майстерні Гриць самотужки зібрав міха з лому. З часів першої світової війни завалювався поламаний військовий міх з похідної кузні. За ковадло в того ж Бобрика Гриць узяв чугунну гільзу крупнокаліберного австрійського снаряда. Приязно хазяїн стрів хлопця. Гриць натякнув, що побуде трохи дома й знову служитиме в майстерні. Бобрик наперед відчував насолоду від Грицевого читання біблії, бо з тих пір, як челядник його покинув, не міг ніяк сам дочитати бодай сторінки.

Петро пропадав у Кучковського, прицінювався до землі, що вилежувала перелогом. А Гриць — у кузні.

Не подобався Петрові братів потяг до ковальства. Стримуючись, він потурав Грицеві. На думці ж мав одне: погодиться Кучковський на довголітню виплату, тоді перебереться з Зінькою на хутір, а браток нехай батьківщиною розпоряджається і матір'ю опікується.

Дзень-дзелень! Кує коваль під шопою.

На стукіт молотка прийшов не Шурка, а Володька Собків.

— З прибуттям, Грицьку! — й мало не поліз обніматися.— Майструеш?

— За молотком скучився.

— А я, товаришу, бомки стріляю,— і шморгнув носом.— Чадом тягне.— Ніс у нього гостренький, ніби в лиса.

— До жнив готуєшся? — Грицько йому.

— Батько підганяє, а мені й жнива не жнива. В селі усе завмерло. «Село неначе погоріло, неначе люди подуріли, німі на панщину ідуть і діточок своїх ведуть», — процитував Шевченка, мовляв, знай, Грицьку, з ким маєш справу.— Путніх людей нема. Березюк свою лінію гне. Мені незручно,

що я з ним статейку підписував. Сволота. Він підписав, бо його медаллю не нагородили. А зараз він вислужить її. Біс з ним! Я не жалкую, що проти влади став. У мужики знов пошився,— він торохтів безугавно.— Щоб якесь пробудження внести, затіяв я було виставу. Руки в мене до того стоять. Але провалилось. «Назара Стодолю» не дозволили ставити. Вже й декорації були. А ти в кузні чахнутимеш?

— Куватиму.

— Ковальство — святе діло. Я не раз гризуся, нащо батько спровадив мене на попівство. Якби віддав у ремісниче, горя б не знав. Хочеш вір, а хочеш ні. Оце як тебе забрали, мені з голови не виходила маївка. Робітники вмють боротися. Не знаєш, чи готується щось подібне? — Володька почухав шию, наставивши вуха.

— Ти був на волі, тобі краще знати.

— Засів я в селі й нікуди не рипаюсь. У неділю в церкві апостола прочитаю, щоб матір звеселити, і коням хвости кручу. Тепер людей на окопи гонять. Був і я кілька разів. Але що там узнаєш? Війна буде чи ні? — і він знову наставив свої вуха.

— А тобі як би хотілося?

— Ти так питаєшся, ніби від мене залежить. Комуністи проти війни, то і я проти. В душі я себе вважаю комуністом. Тільки з тобою ділюсь. Ти свій чоловік. От коли б мені пощастило,— Володька задумався, безнадійно зітхнув.

— Що, коли б пощастило?

— Зв'язатися з організацією. Я б різав усе, що ляхом зветься.

— Паном?

— Твоя правда, паном.

— З різних видань, Володько, ми Шевченка з тобою завчили. Ти з тих, що в Березюка, а я — з інших, з тих, що потрапляють у в'язницю. До речі, Зосині книги пам'ятаєш? Моя мати зберегла.

— Зося для мене мертва. Я не в ладах з нею.

— Ви ж дружили з Зосею,— Грицько натиснув ногою на педаль. Колесо похідного міха закрутилося, в горні загупо.

— На політичній основі не зійшлись,— Володька знову звернув, як би йому зв'язатися з певними людьми: — У в'язниці я не був, то, може, й довір'я до мене нема? Чи не так розумію?

— Розумій собі, як хочеш,— звів Грицько нанівець ба-

лачку.— У в'язниці всякий може сидіти. Тепер я житиму, наче миша в норі.

— Невже з кузні не показуватимешся?

— З молотком безпечніше.

— На вечорниці прийдеш? Молоді дівчата підросли.

— Очуняю трохи.

І підозрілими, і не підозрілими здалися Грицеві приходи Собка. Плин його думок обірвала Зінька. Кинувши свиням, вона заглянула в кузню.

— Хоч мене й не дуже обходить, Грицьку, але ж ми свояки з тобою...

— Свояки, Зінько.

— То послухай мене і не май ніякого діла з Лукійкою. Володька господарський син. З ним водиться можна.

— Чого ж ти проти Лукійки?

— А того, що її Бартко ще не амністований. Ти сам недавно вибрався. Будь певен, за тобою слідкують.

Грицько не догострив сапу, відклав.

— Із заслання, Зінько, повертаються. Може, й Бартко приїде і ще дехто, — Гриць таївся нагадувати їй про Антона, а тут само собою вихопилось.

— Можеш не натякати! І взагалі, моя хата скраю.

Гриць взявся за точило. Шипіло піщане колесо, вмокаючись у коритце з водою. Шипіло лезо сапки на точилі. А здавалося, що телікають ключі на Зіньчиній крайці. Від скрині, від комори зібрала вона ключі на мотузочок. Зіньчина хазяйновитість скорила матір. Її ощадність, її клопотання, щоб дрібочка добра — курчатам не жменькою, а склянкою крупу відміряла — не пропала, не змарнувалася, змусили забути Василю про ключі. Не бідкалася, а горувала вона перед сусідами:

— Бог невісточку послав, змилувавшись. Що вже робота та запопадлива. В неї і півні нестимуться. Ломачку у двір принесе, а з двору й болота не винесе: у воротах ноги витре. Не Антошчиного норову.

Зінька буюла силою і здоров'ям. Її руки зробилися важкуватими й грубуватими. Хода — з погордою, а погляд глумливо-зверхній, який не притуплювався ні перед Петром, ні перед Василюю. І коси заплітала вона в дві коси, не ховаючи волосся під чеpecь, Василю це виводило з терпіння.

— Ти ж не дівка, а молодиця, — дорікала свекруха.

— Через мої коси перелаз вам не переступати? Не зачепитесь!

Думає-кує Гриць у кузні.

Маленька вона, та її не минають. Навідався Пилип з ко-
сою. Дома бабка пропала, нема на чому косу набити.

— Здоров, союзнику,— а руки не протягнув.

У різних місцях сиділи Гриць з Пилипом, але за одну
справу. Додому випустили їх одночасно.

— Що ж ви руки не подаєте, дядьку?

Пилип зніяковів.

Мовчали.

Пилип клепає косу.

Гриць з Пилипом не стрічався після повернення. Хло-
пець гадав у Вобриковій майстерні надібати Грицюка.
Але Грицюк у Бобрика не працював. Довелося розшуку-
вати його в Кременці. Але й там не знайшов. Як зв'язати
з райкомом? Останні новини передав би Пилипові.
Але той і не цікавився. Поклепавши косу, він кинув:

— В батраки треба найматися. Вимучився на одній ка-
торзі, а тепер продовжуватиму на другій.

— Окрім батрацької роботи, дядьку, скоро, напевно,
знайдеться...— натякає Гриць.

— Моє тобі з поклоном! Мене не затягнеш! — запалав
Пилип гнівно: — Я надіявся, я сподівався... З мене
останню кров пили! Зносив, бо каторжні запевняли: за
родину не переймайтесь, товариші на волі допоможуть.
Модр!¹ А моя Ганнуса в землі. Комуністи...

— Дядьку...

— Що дядьку? Мій друзяка Іван — попівський най-
мит — ліпше живе, а в мене і хата своя, і город.

— Голод не тітка, дядьку.

— З голоду твій браток вдруге оженився?.. Побув би ти
на моєму місці, не такої заспівав би. Максимцьо — синок,
хлоп'я, а в наймитах. І я — в батраки, щоб вам усім життя
не було! — всю свою біль, усе своє горе, в яких захлинав-
ся, Пилип вилив на Гриця.

Почвалав, держачи косу за п'ятку. Коса стирчала ніби
на кісці в його руці й косила повітря.

— Опам'ятався старий сич! Розум у голову через зад-
ницю приходить, — кепкував з Короля Шурка, стоячи на
Гнатюковому подвір'ї. Він підслуховував, про що була роз-
мова з Грицем. — Пробрав тебе Король! Що ж ти з кузні не
вилазиш, ковалю?

¹ Модр — міжнародна організація допомоги революціонерам.

Шурка став кременішим, розповнів. Появилось підгорля, а лице гладеньке, бритвою торкатися до нього жаль, але він брився.

Гриць у шкіряному фартусі, в тому, що й челядникував. Загостривши сапу, взявся за лемеша.

— Мое шанування. «Честь праці!» Чи як там? — Шурка бутів. Хотілося йому бути дорослим. — Ну? — виставив ногу вперед, але від Грицевого погляду осікся. — Мати мене послала.

— Де ж серпи? Вона просила наточити.

— Які серпи? Серпи з минулого року лежать нагострені. Знаю, які серпи. Сповідаті і причащати мене будеш. Після Короля мені не страшно.

Шурка підняв молот, грався ним, показуючи, який він сильний.

— Знов у банді Шумейка? — спитався Гриць. — А листівки майстерно розкидав. Якби вони довідалися, повісили б тебе.

— Про це ти і я знаємо.

— Може, й комусь третьому відомо.

— Ну-ну! Погрозами мене не візьмеш! А що я мав робити! Рік голодний. В кожній хаті вмирали. А я і матір, і сестру вберіг. І треба розібратися, хто куди гне.

— Розбирайся, Шурко, бо пізно буде. Батька амнітують.

— Король, онде, теж відсидів. Патякати з тобою ніколи. Я на сходку.

— Що ж робите ночами?

— Стріляти вчимося.

— А п'єте за чиї гроші?

— Ти й це знаєш? За чиї п'ємо, мене не обходить. А що то за козак, що горілки не п'є. Березюк розповідав, що наші предки могли повен чобіт налити і за одним махом видудлити. Ото козаки! А ти?.. — і забрався.

Важко піддавався леміш. Гриць кував і кував його. Дядько Пилип — не ворог. У нього перекипить. А Шурку начинили, мов патрона порохом. Стромляй в обріз і стріляй з-за кутка. Б'ючи молотом, Гриць думав: «Ні, сидіти склавши руки не можна». Виходячи на волю, політв'язні всі, як один, готувалися до нових битв. В'язнична комуна дала директиву — комуністам і комсомольцям увійти, повернувшись додому, в місцеві організації. Гриць до арешту був відомий підпільному райкому партії і райкомові комсомолу. Хоча б обізвався хто-небудь!

До обіду вистачало сил кувати, а після обіду звалювала втома. В'язниця давалася взнаки. Петро і той до роботи його не неволив. Гриць рушив до Горині купатися. От і круча, і верболози, де ловили з Грицюком рибу. Якщо через тиждень райком його не викличе, то доведеться самому щось робити. Здавалось, що на Володьку можна покластися. Він опинився на роздоріжжі, йому треба допомогти.

Вода в річці тепла і чиста. Він роздягнувся у верболозах. Самому було дивно, що руки в нього тонкі, що м'язи мовби висохли. По всьому тілу було видно сині смуги. Шубовснув у воду. Спробував, чи зуміє довго пропливти вперек хвили. Поплив. Од куца до куца. За півострівком Березюкові купальні. Майже доплив до них. Та звідти крик:

— Стій! Сюди не можна!

Гриць перестав гребти руками:

— Хто там верещить? Я ж не в панських купальнях.

Під самісіньким бережком плавала Зося.

— А тобі про купальні ніхто не нагадує. Дівочого тіла не бачив?

Гриць пірнув і поплив за хвилию. Нащо йому та Зося здалася? Він одплив до верболозів. Його гукнули, але не обізвався.

Зося не впізнала його. А коли він покірливо завернув од півострівка, вона сама попливла за ним.

— Багатим, Грицю, будеш.

— Чого це?

— Не впізнала тебе.

Її волосся було зібране під гумову шапочку.

— Можна до тебе підплисти, Грицю?

Він знігився.

— Я не підпливатиму. Обіцяй, що зараз одягнешся і прийдеш у парк.

— Нашо?

— Тоді я до тебе на берег прийду. Згода?

— Згода.

— Одягайся! — і вона попливла до півострова. Хвиля підкидала Зосею, завертала її. Втомившись різати хвилю боком, вона лягла на спину. Гриць побачив усе її тіло, затягнуте в чорний купальник, ніжне й принадне. Зося лежала на хвилях, мов у купелі.

Гриць виліз на берег і, не обсохши, одягнувся.

Замаячила Зося на греблі. Підійшла. Ворогувато зиркнув на неї, а вона сіла близько-близько коло нього.

— Худючий ти, як наш Барс.

— Хто це?

— Хорт. Але ти не ображайся. Вимучили? — І вона чекала, що він скаже.

— Хіба тебе болить?

Зося розгребла волосся пальцями, щоб воно не куйовдилось. Що вона могла відповісти Грицеві? Чи зрозуміє він?

— Самотня я. — І обличчя стало задуманим. — Ти знаєш, що таке бути самотньою? Мати батька, матір — і не мати їх.

— Заміж тобі треба, Зося. Я гадаю, що попівна, з якою ти дружила, не самотня.

— Я теж... За книжки дякую, що зберіг. Коли тебе забрали, мені передали. Але, знаєш, вони спокійненько могли й дома лежати. Поліція жартувала, а не арештовувала батька.

— Я чув, що твій батько заради якоїсь медалі статтю стругнув.

— Це всі розуміють. Навіть мої гімназичні товаришки.

Гриць відсунувся від Зосі.

— Як ти можеш так спокійно говорити про батька?

— Можу, бо не живу, а скію. В гімназії нас вчили, щоб ми мужицьких дітей піднімали з твані. Не всі професори були однакові. Деякі кепкували з подібних розмов. Я хотіла б учителькою в школі. А школи позакривані. Всі мої гімназичні товаришки в батьків на шиї. І я. Не пертися ж мені в польську школу. А батько, рідний батько, що видавав себе за добродійця, вислужує медаль за відродження Польщі. Він і батрака було побив. А з Димаком Прокопом?..

Грицеві в ув'язненні доводилося чувати, що в революцію втягуються не лише з заможних, а навіть з дуже багатих сімей. Розповідали про відому революціонерку, дочку фабриканта, яка зреклася батьків, а вони від неї. На гроші фабриканта вона друкувала прокламації проти фабриканта.

— Даруй, Грицю, — продовжувала Зося, — але я часто думала про тебе.

«Володька теж мені сьогодні терендів. Чи не з Зосиних слів?» — запитував Гриць у думці.

— Мені важко, Грицю... Шумейко з батьком п'яні од розмов. Ділять і переділюють землі над Дніпром. Почнеться війна, захоплять Київ, і тоді батько не управителем, а чортзна-ким буде. Яким же шляхом йти?

За лозами хлюпотіла Горинь.

Зося заплакала.

Гриць відсунувся од неї ще далі.

— Чого ти? Перестань.

Схиливши голову до колін, обнявши її, вона хлипала надривно.

Гриць почував себе мов на гарячій черені. Ніби щось недоторкане, з острахом взяв її за плечі.

— Зося.

Вона плакала.

Гриць поцілував її в коси.

Зося стрепенулася.

— І ти! Ти теж такий?

— Який?

— Як Володька. Я ж старша від тебе, а ти цілуватися?

— З Володькою ви на якій основі розійшлися?

— З тобою на тій же основі не зйдемося, — і вона пурхнула од нього.

XXIII

Петро тер лоба, куйовдив чуба.

— Не журись, якось воно буде, — розважала його Зінька.

— Якось не буде! Треба тисячі злотих. Десятина — півтори тисячі! П'ять десятин — стільки тисяч! А землю випускати не можна.

— Не доїмо, не доспимо, голі ходитимем, Петре, а землю купимо. Що б не стало, на поле переберемося. У селі я не можу.

— Гроші! Де взяти гроші? — в нього тріщала голова.

Василина і Гриць не зносили Петрової розпуки, облишали йдо з Зінькою.

За ворітьми, вимахуючи палицею, походжав Павло. Тупцював по стежині взад, вперед, збивав палицею росу з подорожника. Його погляд сягав за батьківську хату, в садок, на город. Побачивши Гриця, що спрямувався під шопу, Павло мотнув палицею і став до нього спиною. За Грицем появилася Василина.

— Мамо, — окликнув її і підняв палицю.

— Павло? — затрусилася мати.

— Дожився, що ви, мамо, тее... боїтеся мене. Петро дома?

— А де ж йому бути, сину?

— Хай вийде.

— Ноги в тебе не відсохнуть, коли й сам вступиш.

— Хай вийде,— наполягав Павло і махнув палицею.

Петро був сердитий і гнівний. Зінька його обняла.

«Фе, любуються, мов неоженені»,— Василина фиркнула і до Петра:

— Павло дожидається! — і подріботила на подвір'я, щоб не дати стрінутись Грицеві з Павлом, бо біди не оберешся.

Зінька розняла свої руки.

— Петре, мати кажуть, що Павло дожидається.

— Одчепись,— відбрикнувся Петро від неї. Що мені Павло? Моя хата для нього не на ключі. Не великий він пан, щоб виходити до нього на вулицю.

Павло очікував, знявши капелюха. В тому був свій сенс. Перед братом він з непокритою головою. Нехай Петро знімає шапку.

Зінька вибігла, розсипалася:

— Давно стоїте? — і навстіж відчинила хвіртку.

— Хай Петро вийде.

— Чого ж бо ви? — і взяла Павла за рукав.— Наша хата вам осоружна? Чи ми вам противні?

Павло впирався, а вона тягла його, і він не йшов, а чалапав за нею.

Відмовлявся у хаті сісти.

— Чи ви не хочете, щоб добро в нас сідало? Ваша Варка і миліша, й привітніша. На Заріці вона зі мною наче із сестрою віталася.

Петро — край столу.

Павло усівся на табуреті.

— Вам нездоровиться, Петре? — війнув брат капелюхом собі в лице.— Я тее...

— Кажіть,— мовби видавив Петро.

— Купуєте землю?

— А вам перебити хочеться.

— Навпаки,— Павло почепив капелюха на палицю і, виглядаючи із-за нього, як із-за схованки, заговорив: — Навпаки, тее... — і взяв навпростець.— Оскільки я знаю, вам треба п'ятнадцять тисяч. В мене таких грошей нема, щоб позичити. В мене взагалі нічого нема, бо на млина витратився. Кучковський продає вам на виплату, але половину хоче відразу?

— Ну, так.

Зінька насторожилась. Павла наднесло дуже вчасно.

— Не знаю, Петре, як ви, а мені здається, що без Грицькової долі вам горб і не сниться.

— При чім тут Грицькова половина?

— При тім, що коли продасте всі свої клапті розкидані, то й то не стягнетесь.

— Я й сам, Павле, прикидав.

— Не виходить?

— Ні, не виходить,— сказав розгублено Петро.

— Помізкувати, то воно й вийде.

Петро не розумів брата. Та він і не бажав його слухати.

— Скрутне у вас становище,— вертів Павло палицею, і капелюх вертівся на ній.— Але не безнадійне. Треба спродати батьківщину.

Не так Петро, як Зінька нащетинилась.

— Треба спродати батьківщину,— вів Павло.— За садок, за город грошенят вторгуєте.

— Павле! — скрикнув Петро.— Я посідаю три частини — материну, Грицькову і Іванову.

— Про Іванову згадувати не приходиться. Спродуйте все і — на хутір. Я не набиваюсь. Ви самі, брате, до мене за порадою зверталися.

— Скільки за сад і город можна взяти?

Павло перестав крутити палицею.

— Городу сімдесят сотих?

— Сімдесят п'ять.

— Город не обліг. Зразу тисячу злотих. І за сад стільки ж.

— Ні, за сад повинно більше. Саду півдесятини.

— Півтори тисячі. За будівлю...

— Будівлю перевезти можна,— Петро підраховував прибутки. За Павлом правда. Нічого рахуватися з Іваном.— Хто б купив?

— За купцем не постоїть.— Переконаючись, що Петро схиляється на його пораду, Павло сказав, щоб запросили матір. Нехай слухає, про що домовляються.

За Павлом виходило, що Василина з Грицем повинні жити з Петром і з Зінькою. Зіньці це не дуже подобалося, і вона зморщилась, бо зжилася з думкою, що буде повновладною господинею. Павло заспокоїв її, при матері мовив, що Василині жити недовго, а Грицько нехай підрасте.

Василина примирилась, що з Івановою долею не рахуються, але чому її і Грицьковою розпоряджаються?

— Як хочете, а мене й палицею на поле не витуриш. Глушина, нікому й помагайбі сказати. Без сусідів.

— Вони вам не остогидли? — Петро зло.

— Матір залишається матір'ю, — ласкаво мовив Павло. — Вам, Петре, в документах треба зазначити, що три десятини ви купуєте, а дві — мати з Грицьком.

Петро ладен був вцепитися братові в горлянку. Кувати, дути і на пшик звести? Але Павло зиркнув на нього так пронизливо, що лють пропала.

— В документі зазначити... в документі межі зробити, а не на полі. Може, Грицько, й не захоче рільникувати. Тоді йому колись виплатите.

— Якщо на мене й на Грицька запишете, то моя душа спокійна, — пристала Василина.

— Купця б знайти! — замріяв Петро. — Купця...

Василина наполягала, щоб і Грицько своє слово сказав. У ковальському фартусі з обценьками став він на порозі. Петро виклав, що й до чого.

— Продавайте що завгодно, і купуйте що завгодно. Мені нічого не треба.

Мати цитьнула на нього:

— Не розщедрюйся. На мене й на тебе дві десятини запишуть.

— Нехай записують.

— Та не будь ти ні риба ні м'ясо! — гримнув Петро. — Поділяєш, що мати кажуть?

— Робіть як знаєте, — сказав і рушив у кузню.

Павло дивився на стіну, крутив капелюхом і не зиркнув на Гриця.

Василина залебеділа, що Гриць молодий, що тюрма нічому його не навчила, що за нього вона розпоряджається.

Петро пікся про купця.

— Я і є той купець! — проголосив Павло.

— Ви ж не маєте грошей, Павле! — вихопилося в Петра.

— Зате приятелів маю. В Цаля позичу, — він зняв капелюха з палиці.

— Не тягніть з купівлею, Павле, бо Кучковський не чекатиме. Від нього купці не виходять. Я нині повинен йому дати останнє слово.

— За мною, Петре, не постоїть, але й за вами... Щоб ніяких змін! У мене — договорився, одрубав.

У Петра відлягло од серця: добре нараїв Павло.

Вість, що Петро Гнатюк розпродує землю, сягла й на навколишні села. Накинулись, звичайно, багачі, мов стерв'ятники. Земля в ціні! Землеміри перемірювали гнатьо-

ківські клапті, а Петро складав завдатки, односив Кучковському. Документи вироблялися в старостві. Спродавши материну і братову частини, він пожалкував, що Павлові батьківщину треба вступати. Хата стара. Її можна б і не перевозити. Хату і шопу лишити Грицькові. Садок лишити, а город продати. Мати б у селі жила. Але ж гроші потрібні. Договору ламати не можна. Продав сад і город Павлові, але з умовою, що наступної весни на третині городу ще посадить всяку всячину, бо на полі огірок і цибуля не вродять, виробити землю треба; з умовою, що й хату, і шопу поки не перевозитиме. Нехай Сура покомірникуює. Все-таки прибуток. Павлові що? Для синів батьківщину придбав. Оженить їх, тоді й нову забудівлю поставить. Щоб не було Петрові повадно договір ламати, не доплатив, обіцяючись доплати, коли Петро зовсім перебереться.

Віддав Петро Кучковському завдаток і в староство за документами. В земельному відділі з ним розмовляти не хочуть. З ранку до вечора човгав по коридорах. Урядовці не приймали. Заночував у Кременці. В трактирі заїжджого двору люди надумили його, що урядовці не слухатимуть Петра, поки не зніме з себе сорочку-вишиванку. Наступного дня, вірячи й не вірячи байкам про вишиванку, купив звичайну сорочку. І йому віддали документи — дозвіл на право купити землю. Сорочка, яку Зінька гаптувала, була на перешкоді до оволодіння землею. Взявши папірець-дозвіл, Петро того ж дня землеміра привіз із гміни, щоб зняв план. Гміна тоді затвердить землю за Петром і пошле на затвердження у староство, у воєводство. Петро давав Кучковському гроші без документів, щоб він не спродав землю іншому комусь.

Не на одну літру сунув землемірові, аби рулетка міряла в його користь.

Кучковському на око здавалося, що шмат поля десятин з п'ять, а його й у сім не вбгаєш. Петро відмовився від двох гектарів, не мав сил. Їх купив Михайло Шумейко. То мали б жити через дорогу, а тепер і межуватимуть.

Петро з Зінькою відправились до Кучковського пити могорич.

Зачувши про могорич, пан повеселішав, відчинив маленькі двері кудись, наче в хлівець, але звідти блиснуло світло, мовби з вулиці. Пан з кимось перемовлявся там. Згодом він вернувся.

— Прошу за мною. То моя кімната, вона garçonierge,

що по-французьки значить парубоцька. Діти в гімназії, підмести нема кому. Кухарки ми не маємо, а пані нездужає. Прошу в її кімнату.

Кімната Кучковської видалась раєм. Але й у ній дихнути було нічим. Пані боїться протягів.

Кучковський з шафи, що тріщала, розсипаючись, коли одчиняв її, дістав кришталеві високі чарки.

— Пані моя,— звертався до дружини,— давно наші уста не торкалися...

— Що ж ти для шампанського дістав, милий?

— Келишечків нема.

Кучковська дивилася на пляшку з горілкою, яку тримав Петро, і сказала:

— Як перемінилось! Як все перемінилось,— і впала на незастелене ліжко, зарилася у ковдрі.— Пийте самі.

Кучковський, проте, не став запрошувати її.

— Ми залишимо для пані.

Пити було що, а закусити нічого.

Петро з Зінькою ніколи не пили з високих кришталевих чарок.

— *Votre santé!*¹ — проголосив Кучковський.

Петро з Зінькою й не пригубили, а пан, випивши, став збиратися до костьола. Він роздобрився і розтягнув сплату другої рати на три роки, про що й розписався в документі, який Петро мав однести в гміну.

Вибравшись з покоїв Кучковського, Зінька не могла відкашлятися. Вони з Петром були на своєму полі, коли пан і пані, в яких вони купили землю, їхали до костьола. На возі й соломиці Кучковська, стоячи, тримається за плечі чоловіка. Шапи ледве тягнуть воза. І здається, що сам віз, котячись, поганяє коней, змушує їх бігти.

— Петрику, щоб і нас та земля не довела до такого життя, як Кучковських, у них же десятки десятин.

— Земля нас не покарає, Зінько. Ми не панського ледачого роду. Для них земля каменем обертається, а для нас, мужиків, стане матір'ю, годувальницею.

Бовваніли Петро з Зінькою на голому дикому полі, а через дорогу пишався Шумейків хутір...

І — почалось: коні й перед жнивими не мали спочину. Возили соснину, що Петро накупив на лишок Павлових грошей, возили камінь.

¹ За ваше здоров'я! (фр.).

Толоку за толокою справляв Петро. Люди йшли охоче, бо хоч не дуже смачно, але могли поїсти.

На горбаці звелася шура — будівля без стін, вкрита соломою.

★ Стодолу перевезли, але ще не сп'яли.

Петро з сокирою, а Зінька оре переліг.

Петро марив хатою під цинком, але до зими її не вигнали. Зінька, щоб зимувати в селі, не хоче й чути. Заходилися хліва під черепицею будувати. Спланували, щоб тимчасово у хліві й невеличку хатку, на дві кімнатки, а вже потім, приступити до великої.

Грицько з матір'ю теж то на полі, то коло майстрів.

Стоси каміння вкладаються в підмурки.

Обтесуються сосни і розпинаються кроквами.

Худобині тут привілля. Вона бродить цілісінський день, аж поки Абрам не зажене її в шопу і не помчить додому, щоб назавтра знову примчати й пустити пастися.

Зінька розпрягає коней, не виймаючи плуга з землі. Коні самі сунуть до шури їсти обрік.

Поночі Зінька доїть корову. П'ють з Петром сире молоко і лягають спати мов убиті.

— Хлів отак... Стодола навпроти, на місці шури, а хата впоперек, щоб вікнами на південь.— Це Петро у сні.

З лісу прилітає й сідає на шуру пугач. Пугиче. Чого він пугиче? Зінька прокидається. Ні, не пугач гупає, а хтось ніби кілка забиває.

— Петре! Либонь, кіпця перебивають.

І він зривається.

— Стук! Стук!

Петро в підштаниках, Зінька в сорочці. Він стискує лома, а вона сокиру.

Темна північ.

Вони і в темряві знають, де їх кіпець.

— Тихіше,— намовляє Петро.— Ціляй в голову батька, а я ломом його...

Але й там, біля кіпця, либонь, вартують.

Петро з Зінькою біжать щодуху.

— Втікаймо! — голос мов з-під землі.

Петро мчить на лопотіння чужих ніг. Мчав з горбу і знову під горб. З Шумейкового хутора накиннулись собаки. Де Зінька? Кричить.

— Ту-т-ки! Рішила одного, видать.

Петро мов навіжений. Прибіг, нім. трусить жє х

— Зінько, забила?

— Дихає... Я обухом. Щоб за таку сволоч у тюрму сідати? Демко стогне.

— Старому дісталось, а так на молодого руки свербіли.

— Що з ними робити, Зінько?

— Не здохне! Шкода стало? — вона чіпляє сокиру собі на плече, і, не держачи її за сокирисько, йде в ніч.

Петро не може її наздогнати.

Собаки гарчать.

— Псю-ри! — розганяє їх Зінька, і вони скавулять, підбавши хвости. Вона гатить обухом в Шумейкову браму: — Михалку, забери батька, бо закуліє.

В Шумейків зчиняється лемент.

Зінька бере за лікоть Петра, що підоспів.

— Досипляти будем. Ніч коротка, — і вона позіхнула. З-під шури чути, як по полю гасають Шумейки. По-несли Демка.

Через півгодини Михайлів голос від дороги:

— Петре! Петре!..

— Дня не дочекаєшся? — Зінька сердито Михайлові.

Михайло спиняється під шурою.

— Петре!..

— В суд, завтра ж у суд! — витикається з-під рядна Петро.

Зінька натягнула на нього рядно.

— Спи. Який там суд! Михайле, коні на тиждень даси?

— І на два дам.

— Коні на тиждень, і наймитка.

— І коні, і наймитка, щоб ніхто нічичирк.

XXIV

Гриць допомагав братові й братовій. Від тесання спухло передпліччя і ние. Увечері — в село. Ночує у саду. Чому ж, накинувши гуньку, довго стоїть і слухає шелест графського парку? Чому щоранку зазирає в парк?..

Ніби причинний. Маряться темно-русі Зосині коротко підстрижені коси.

А за садом шепіт.

— Мої коні припнуто.

— Я давно виглядала тебе.

— Резю, мати не знає, де ти?

— Я сказала, що пошите плаття однесу сусідці. Ось воно...

— Так ти й справді зараз понесеш?

— Ні.

— Гляди ж, аби не вислідили тебе. Нам нищечком треба. Гриць стеріг Ілька і Резю, беріг чужу любов.

З сонцем — на поле.

Мар'яна перепинила його за церквою.

— Грицуню, серпи до тебе точити, — два серпи, зв'язані ганчіркою, простягала.

— Я кузню занехаяв.

— Перебираєтесь... Але візьми.

— Нащо? Коли їх поточу?

— Розв'яжи, глянь, чи на точило їх, чи на зубило? — впихала вона серпи йому в руки.

Гриць узяв їх.

— Якщо на точило, то загострю, а якщо на зубило, — його пальці розмотали ганчірку. На долоню випав пакетик, ніби для лікарського порошка. Збагнув. Сказав: — Завтра за серпами навідайтесь, тітко Мар'яно.

Гриця покликано на явку. Не за село, не в ліс, а в місто до кінотеатру. За десять хвилин до початку чергового сеансу він мав стрітися під ліхтарем з панною в білому береті.

Спалахували і гасли лампочки. Ніби вогняні квіти в зелених, жовтих, синіх колах оживали на стінах. Лампочки виписували латинською: «Волинська Швейцарія».

Гриць потайки від Петра одягнувся в його шлюбний чорний костюм.

Поводив себе, мов справжній підпільник. Не одна панна в білому береті перед кінотеатром. Але він з виглядом незалежним і цілком самостійним рушив до ліхтаря. Розкривши сумочку й заглядаючи в люстерко, панна поправляла коси. Так і повинно було бути.

— Я квитка придбав.

Панна підняла очі.

— В якому ряду?

Гриць мав сказати, що на балконі, та ніби вдавився. Став розстібати піджак. Чи не помилився?

— В якому ряду? — спокійно спиталася панна вдруге.

— На балконі.

У фойє грала музика. Гриць ступав по якихось сходах. Говпилися паничі. Але ж звідки Антоніна? Чому Антоніна?

Хлинули двома потоками люди.

Іх місця були дешевими, в кутку.

В залі погасло світло. На екрані замиготіли титри.

Вони могли перешіптуватись, бо місця на балконі вільні.

Крутили документальний повнометражний фільм про Пілсудського. Показували, як він гуртував легіонерів. Перевороты. Бої. Паради. За кожним словом заклик: «Од можа — до можа!»

Гриць рідше зиркав на екран, ніж навколо.

Антоніна, дивлячись фільм, зашепотіла:

— Першого серпня — антивоєнний день. Ми сполучаємо його з боротьбою за рідну школу. Освіта, а не війна. Є відомості, що з першого серпня почнуться маневри. Треба вивести в цей день всі села до Ланівець. Зранку сходки, а потім від села до села колонами.

— Література?

— Ти відповідатимеш за Лозівку. Література в моєї матері.

— Антоніно, я та ти, а Пилип Король...

На екрані Пілсудський на білому коні. Легіонери...

— Порадитись хочу, Антоніно. Є Павлів наймит. А ще Володька Собків...

— Його б можна, але щоб не знав, звідки література.

— Березюкова Зося мовби за нас.

— Панночок випещених, зманіжених? — сказала вона і ніби хотіла додати: «Що ти мелеш?»

Тіло Пілсудського на лафеті, а серце його несуть окремо.

Фільм закінчився, і Гриць з Антоніною загубилися в людській юрбі, щоб іти різними шляхами в село.

Він ладен був язика вирвати собі за те, що спитав про Зося. Невже самому не ясно, що вона зманіжена панночка!

На вигоні біля школи його перестрів Кжежишевський.

— У місто вчащаєш?

— Фільм дивився.

— Фільм? Знаєм, який фільм.

— Про Пілсудського.

— А! Про маршалка можна. Хто його портрет у твого брата розбив?

— Що за портрет?

— А, ти ще не був амністований. Шануйсь! Вдруге йтимеш у місто, до мене за дозволом, стерво!

Гриць розумів, що він у поліції на приміті: балачки з Кжежишевським йому на руку. Було приємно, що в селі знайшлася людина, яка розбила портрет Пілсудського.

Дні минали квапливо.

З жнивими й Василина перебралася на поле. Молотьба.

Гриць стеріг, ночуючи в саду, Ількове й Резине кохання. Не для нього шумів графський парк і хлюпала за ним Горинь.

Того вечора Гриць провідав Антонініну матір і навантажився листівками. Заховав їх у полукіпку на сусідському городі. Розмову ж з Ільком, щоб листівки розкидати, відтягував. Думкою вертався до Шурки. Спритний хлопець, але одурманили.

Ішов задумавшись до хати за гунькою, а на порозі спить, сидячи, Лукійка. Здогадувався, що скаржитиметься на Шурку, що він може вдіяти?

— Тітко,— збудив її.

— Га? — схопилася вона спросоння.— Нажалася, що тіло корчами схопило. Знов я до тебе, Грицьку. Куняю на вашому порозі. Син мене замучить. Пилипа Короля вмовляла, аби побалакав з ним, а той Пилип тільки пхикнув.

— Що ж він робить... Шурка?

— З якоїсь сходки прителіжився. Каже, що знову людей гнатимуть на окопи.

— П'яний?

— Як ніч. Коби батько вернувся. Пускатимуть їх? Ти дома, а яку статтю їм усім трьом пришили, що ні слуху ні духу?

Гриць і наважився заманити Шурку до ковальства. Порішив, що нехай собі Петро з Зінькою пашекують, а він у кузні куватиме. Але вони й не пашекували, бо в барабані зуби висипалися. Гриць взявся барабана до молотарки лагодити. Шурку до себе потяг у помічники.

— Де треба, підтримаєш, горно роздуватимеш. Колись і тобі я в пригоді стану,— запевнював його.

— Якщо просиш...

Шурка подавав Грицеві то зубило, то шворня. Гриць зосереджено вибивав надломлені зуби. Півдня вдвох вони у кузні, а окрім: «Потримай. Стукни», ні слова. Перед обідом Шурка зібрався з кузні.

— Разом трудилися, разом поїмо,— Гриць йому.

— Хіба що поїмо.

Гриць набив яєць повну сковороду.

Шурка з невмитими руками став їсти.

— За горілку вибач, горілки нема, Шурко.

— І паршиво, що нема.

— Не п'ю й тобі не радив би.

— Коли ми виженемо осадників і відберемо в них землю, я самогон гнатиму. Бенкет на всю Україну!

— Хто це осадників прожене?

— Ми! — і чавкав.

— А як же буде з попівською землею, з Шумейковою, з тією, що мій браток накупив? — допитувався Гриць.

— В українців не відбиратимем. Тільки в поляків.

— Хіба пани не однакові?

Шурка жувати перестав.

— Пани?.. Пани є пани!

— Наїдайся, я тобі прочитаю дещо.

— Ти мене не пропагуй. Коні під жито орати ні твій Павло, ні твій Петро не дасть, а Михайло дасть.

— За ті коні ти йому душу продаєш!

— Годі! — спинив Шурка Гриця. — Читай, що там хотів... цікаво послухати.

Гриць з-за пазухи дістав прокламацію.

— Читай сам. Письменний.

Шурка відхилився від вікна. Він розгорнув недбало прокламацію.

— Гарматне м'ясо... шалене приготування... Що це?

— Дочитай до кінця.

Почав голосно:

— «Вас, що не пережили усіх страхів війни, що не бачили ще своїми очима усієї безодні її злочинів, вас на перший вогонь пошлють пілсудчики, сотками і тисячами накажуть гинути». — Обірвавсь. — Гм! — І далі: «Вже тепер пілсудчиківські фашисти обробляють і приготавлиють до війни тисячі робітничо-селянської молоді в різних «Стжельцях» і других військових організаціях... Гм! Складно написано, — забутив Шурка. — Але мене не хитнеш.

— Віддай назад.

— Прийми руки. Отак і віддам. Хлопцям підсуну. В поліцію я не донесу: ми з тобою на однаковому становищі, — заховав Шурка прокламацію в кашкет. — Я донесу, ти мене викажеш. За те, що Пілсудському очі заліплював, не похвалять. — По мовчанці. — Грицьку, а чи не дав би ти мені з купу отих...

— Прокламацій?

— Нехай буде по-твоєму.

— Знаєш: я б їх порозсовував. Уявляєш — рейвах, паника. Шумейко у себе в кишені знаходить. Дай цілу купу! Нехай читають. Чортяка з ними. Для кого ж, як не для нас, оце друкується.

— З однією домовленістю.

— Ну?

— Якщо пити перестанеш.

Шурка зареготав.

— Чого забажав. Була не була, на великому банкеті після нашої перемоги доп'ю, а зараз — згода!

Того вечора Шурка не був п'яним.

Дрімав гнатюківський сад.

На межі, під Загородою шурхотів дуб. Гойдалися на ньому зелені жолуді під руденькими шапочками. Молоді пагінці, що виростили з весною, тягнулись до стовбура.

За садом у темряві воркують Ілько з Резею.

А Гриць докоряв собі: «Щоб мені руки висохли. Нащо було торкатися до Зосі. Ще й цілувати став, не спитавши броду. Вона вихована. Делікатно б з нею. Стрітися б ще раз. Ні, не зманіжена вона! Е, дурню, викинь з голови».

Ілько з Резею попросалися.

Гриць скинув з плечей гуньку. Йому видно, як Резя майнула через Горошків сад. А Ілько стоїть. Вже й не стало дівчини, а він чатує темряву.

Ступив й Ілько на межу. Тоді Гриць окликнув його. Наймит зіщулився. Просився, щоб не видавати Павлові, бо вижене зі служби, а куди йому? Гриць запевнював, але Ілько знову благав. Мати Резю прожене з дому.

— Хочеш ти, Ільку, щоб час, коли будеш господарем, а не наймитом, настав швидше? — прихилив Гриць його до себе.

Ілько буркнув щось нерозбірливе. Посиділи, погомоніли. Другого дня наймит вийшов у сад не до Резі, а до Гриця. Признався, що це він портрета Пілсудського розбив. Говорили про життя наймитське, важке, про газдівську жорстокість, про несправедливість ладу, про його крах, про вселюдську правду. Інше життя — без кайданів і ланцюгів, витало над ними.

Ніч розсіювалась. Гриць видобув з полукіпка листівки. У суботу їх треба розкидати по селу.

Була середа. В сусідських селах вже почалось. Люди на окопи не вийшли.

Лозівчани і окопи копали, і жали.

Гриць з побоюванням чекав неділі. Поки що допомагав коло машини.

В четвер він провідав Антоніну, яка була на окопах. Вертався від неї, порівнявся з цвинтарем, як з-за хреста з'явився Володька.

— Невловимий ти, товаришу, — і носом шморг-шморг. — Шукаю тебе в селі, а ти на полі.

— А що сталося?

Володька був ніби притоптаний. Почав пригнічено, з образою:

— В інших селах клекотить, а в нас, мов на цвинтарі. А я думав: Грицько появився, і ми згуртуємося. В неділю плебісцит, у неділю антивоєнний день, а наше село шарваркує на окопах.

— А чому тебе на цвинтар занесло?

— Я ж кажу, шукав тебе в селі, а ти на полі. Я на ваш хутір, а ти в село. Був би наздогнав тебе, але ти до кацапки зайшов. — Володька простував поруч. Мацнув Гриця за сорочку, став і кашкетом об землю: — Листівочки! Папір лопотить. Ото діло! Грицьку, тепер я за тобою в огонь і в воду. Доручи, я всеньке село обклею. Шумейкові пожежники листівки читають. Через те я тебе шукав. Ні, не помилився. Вгадав. Твоя робота?

Гриць насупився:

— Які листівки?

— Товаришу! Друже! Брате, не обманюй. Кажуть, що мужик не повірить, поки не помацає, а я помацав. Не лишай мене, Грицьку, по той бік барикад!

Гриць рушив.

Володька не знав, чи здоганяти його, чи стояти.

— Чого ж ти стоїш? — оглянувся Гриць.

Володька порівнявся з ним.

— Слухай, Володько, я несу листівки. Я їх дам тобі. Якщо ж продаси, з світом прощайся.

XXV

В п'ятницю Ілько приводив підковувати коней.

Прокіп Димак навідався до кузні з дядьком Іваном.

Лукійка забігала і не могла надякуватися, що Шурка перестав пити.

А Пилип Король не показував носа.

У Гнатюків, у Сури і в Королів Кжежишевський зробив трус. Не міг вітер принести листівки. Нічого підозрілого не виявлено.

Гриць у суботу сподівався Пилипа. Марно.

Завтрашній плебісцит — голосування за школу, наче знахідка. Сама влада збере людей на сходку. Антоніна виступить з промовою. Підійдуть люди з навколишніх сіл, а тоді — на Ланівці. Ілько з Прокопом поведуть батраків.

Від демонстрації чимало відколеться, але на плебісцит зберуться всі.

Меркли зорі, мов опадав яблуневий квіт. Гриць так і не заснув тієї ночі.

Червоним рушником втерся ранок.

Селяни — на майдан.

Березюк, Юзефович і Сторожук, що приїхав на плебісцит як уповноважений кіл інтелігенції — поборників освіти й поступу, про щось жваво розмовляли.

З маєтку вийшла Зося в червоних чобітках, плахті й вишитій блузці.

Гриць випитував попівського наймита, чи буде Пилип Король на сходці? А Зося заступила перед ним світ. Все в ній здавалося йому прекрасним. Чи не для нього вона нарядилася в український стрій? Стала ще ближчою, бо була мов селянська дівчина.

Березюк запримітив дочку. Сторожук, мабуть, сказав йому, що здивований, чому дочка управителя одяглася, наче мужичка.

— Зося, чого ти тут? — запитав з притиском батько.

Вона спинилася на майдані. Селяни юрбою, а її батько з Юзефовичем і Сторожуком — горсточною.

Березюк наблизився до Зосі, міцно стис її за лікоть і спровадив на фільварок.

Гриць напружено стежив за нею.

— Не вирячайся, бо баньки вилізуть, ондечки, — сказав йому дядько Іван.

Майдан кущився селянами.

На легковому відкритому авто приїхали гміновий і повітовий інспектори освіти. Шофер збавив газ, авто повільно об'їхало натовп, мовби нарочито для того, щоб його роздивитись. Людей більше цікавила сама машина, ніж ті, що в ній. Коли авто спинилося, Юзефович був там. Він потягнув за блискучу ручку, відчинив дверцята і, зробивши широкий жест, запросив панів інспекторів до помосту, на якому стояв стіл.

Кулінич виніс із своєї канцелярії чорнило, стосик паперу.

На поміст піднявся Березюк.

Грицеві не терпілось: де ж Антоніна?

Михайло Шумейко зі своєю боївкою в пожежній.

Майдан тихий і німий. Він мов Горинь, скута напровесні кригою. Де-не-де та крига потріскує, але не чутно, що під льодом вирує вода.

Солтис вперся руками об стіл, мовби побоюється, що стіл може плигнути на своїх чотирьох ніжках з помосту.

— Сходку... Плебе... плебе... — Кулінич заїкався, не може вимовити незнайоме слово.

Юзефович сичить, підказує закінчення слова.

— Плебе, а далі — по-нашому!

Кулінич спантеличений.

— По-нашому — глупство. Що ви мені підказуєте! Сходку в справі шкільництва... — він облишив незнайоме слово плебісцит.

Гриць підкликав Ілька. Послав, щоб якомога швидше довідався, що з Антоніною.

Сходка за добровільний збір підписів про школу на польській чи українській мові розпочалася. Перед тим, як люди мали підходити до столу й під поданням про відкриття школи ставити свої підписи, розгорнулася агітація.

Пани інспектори щось занотувували.

— Нема людності української! Є людність русинська, відламок людності великопольської. Ми — стовпи кресів, — вигукував осадник Шумицький, який запакував був Федора Бргу в тюрму.

Селяни між собою:

— Не підпишись за його школу, здере штани нагаєм.

— Та ще й як.

Отець Олексій, що виступив після осадника, про школу сказав наприкінці. Він говорив про білу хоругву, яка єднає народ на боротьбу, й просив, аби пани інспектори в польській школі одвели йому кілька годин на мові русинській, аби русини могли швидше сприйняти своїм розумом і серцем слово боже, яке поведе їх за кручі Дніпра...

Пани інспектори піддакували отцю Олексію.

— Так і буде, отче.

До Гриця з-за плеча тягнувся Володька, шморгаючи носом, питаючись, коли розкидати прокламації.

Прибіг Ілько і майдан — обертом перед Грицем: Антоніну заарештували. Вночі. Хто обірве падлюк і вікурників? У пожежній боївка. Плебісцит за школу вони перетворять на зборище воєнної істерії. А село треба вести на Ланівці. Чом з інших сіл нікого не видко?

Юзефович як у лихоманці:

— Наша освіта — леза багнетів, оливо куль! Ім'я нашим університетам — війна. Окопи! Окопи — дипломи нашої зрілості! Договір Петлюри й Пілсудського живе і діє!

Гриць до Володьки.

— Коли я закінчу виступати, щоб сипонув листівки.

До Ілька:

— Будь з батраками. Бойовиків не шадити.

Повільно скресає на Горині крига, важко одривається від берега: ще повільніше, ще важче прокидався, розколювався майдан.

Юзефович розпанахав комір сорочки.

— Наше село, вірне обов'язку, рушить на окопи. За воюємо Київ, нап'ємося з Дніпра, а тоді будуть плебісцити про школу. Ніяких підписів. Ми довіряємо владі. З Варшави видніше. Ще і ще раз: наші університети — війна! Війна з комунізмом!

Шойно він змовк, як з пожежної Михайло вивів боївку

Березюк з Куліничем переморгнулися. Виступати більше ніхто не буде, солтис подякує панам інспекторам за увагу, за ласку. Відкривати школу чи ні — їх справа, а боївка пожене народ на окопи.

— Хто просить слова? — гукнув Кулінич, і, не підносячи голови, відповів: — Бажаючих нема. Тоді...

— Я прошу слова! — ноги в Гриця підкошувались.

— Хто я? Виходь.

Натовп розколовся.

Попівський наймит схопив Гриця за полу.

— Куди? Вони, ондечки, затовчуть тебе. Звідси говори

— Швидше там!

Гриць виплутувався з юрби. Попівський наймит пробирався за ним, до помосту.

Кжежишевський підняв гвинтівку і взяв її в обидві руки

З помосту Гриць розшукав Ілька, Прокопа. В стороні Петро з Зінькою. Королів нема. А їх Максимцьо на одній нозі, мов бусленя.

За майданом, за юрбою — Зося. Батько її прогнав, а вона таки прийшла.

— Батьки! Брати і сестри! — Гриць не чув свого голосу. Але він старався промовляти якомога голосніше. — Рідні мої, народжені й вирості в курних хатах не долі й біди. Вони — оці круки війни, — і рукою на Березюка, на Юзефовича, на Сторожука, на інспекторів, — злетілися довбати наші груди. Батьки! Брати і сестри! Наше місце...

Кжежишевський замірився прикладом. Попівський наймит схопив полиця за руку.

Березюк нагнувся до Кулінича.

Говорити! Нехай говорить! — селяни.

Солтис піднявся над столом.

— Нехай говорить. Хто йому не дає?

Гриць передихнув. Йому бракувало слів.

Зося все ближче й ближче підступала до майдану.

— Не війна, а освіта! Не окопи, а школи! Жоден батько не пошле своїх синів, щоб вони стріляли своїх братів! — Гриць витяг прокламацію. — Не війна, а українська школа потрібна нам! — і читав листівку: — «Народе, пригнічений окупантом, стогнеш у ярмі й неволі. Це окупант загарбав у тебе все. Екзекутор відбирає останній кусень хліба, лишаючи голод і холод».

Поліцай метнувся, щоб стягти Гриця з помосту, але його самого відштовхнули і запхнули в натовп, з якого він не міг вирватись.

Над головами:

— «Але окупанту мало твоєї кривди. Він простягає свою руку по твою душу, намагається тебе ополячити, виховати з тебе вола, що добре ходить у ярмі. Для цього йому потрібна польська школа. Навчання у цій школі — це каліцтво твоєї дитини, виховання яничара, який пізніше буде глузувати з тебе, батька, що ти хлоп, буде висміювати твою культуру...» Подумайте тільки — перший день дитина йде до школи і вже знає, що вона — «русин». Чи не досить терпіти знущання?.. Оберемо комітет, який ходитиме по хатах і збиратиме підписи без нагляду і погрозу.

Попівський наймит до Гриця:

— Про землю кажи. Де ту школу ставити? На голому місці? Про землю скажи!

Майдан, розгойдавшись, гудів, як великий дзвін.

— Комітет!

— Обрати комітет!

Гриць переселиював натовп:

— Оберем комітет і на Ланівці! Не рити, а засипати окопи, що вишкірились проти наших братів!

Юзефович стискував кулаки. От-от накидеться на Гриця.

Майдан вигукував прізвища, обирав комітет.

— Тихо! Який комітет? — аж посинів солтис. — Ваш наговорився, за нашим слово!

Гриць не сходив з помосту.

З юрби випхався Павло. Став попереду Гриця.

— Люди, кого ви слухаєте? Хоч він і мій браток, але куди гне? Ви хочете, щоб ваші діти в мужицькій школі вчи-

лися, щоб вічно були мужиками? Геть з помосту босоту!
І на окопи підемо! Влада нам, а ми — владі!

Гриць записав три прізвища, що їх назвало село.

Над Липиною курява. Наближались демонстранти.

Павло зиркнув туди й осікся.

Березюк наставляв:

— Продовжуйте, добродію.

— Самі продовжуйте,— Павло скочив з помосту.

Гриць, скориставшись з цього, прочитав прізвища.

— Нехай по хатах!

Березюк хижувато пригнувся на помості.

— Боївка! Добродію Шумейко!

Навколо помосту стояли Березюкові батраки, сільські наймити.

Над майданом — листівки.

Юзефович вчепився за Гриця, не пускав з помосту.

Гриця потягнули селяни.

Бойовики прорвали кільце батраків і наймитів, але в цей час наблизились демонстранти. Два натовпи з'єдналися.

— На Ланівці!

— Не рити, а засипати окопи!

— Освіта, а не війна!

— Школи, а не окопи!

Петро виводив Зіньку з майдану, а майдан клекотів.

Демонстранти вирівнювались.

Затаракотіли підводи.

Майдан рушив на шлях.

З обох боків колони — пікети. Батраки, наймити і робітники з міста. Вони відбивалися від боївки.

— З села, не випустити з села! — скаженів Михайло Шумейко.

З провулків посипалося каміння. Пікетчики піднімали його і кидали на голови тим, що перепиняли колону.

Зависочіла Лицарка. Мовби відступила від шляху, пропускаяючи підводи і людей. Демонстранти поминули гору.

Осадник Шумицький охляп на коні, але при зброї.

— Панове, на коні!

Під Лицаркою опинилась Зося. Не з батьком, і не в колоні.

Демонстранти йшли. Вставала курява.

В Бідаках били дзвони. Задзвонили в усі дзвони по селах. Скликали людей. І люди збирались. З роздоріж і розпуття виходили на шлях. Єдналися. Прямували над Горинню.

Демонстранти — старі й молоді, жінки і діти, і Горинь, і верби край шляху, і тополі на перехрестях, і журні гаї, і дзвони — вся земля:

...Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

Попереду безрукий. Правицею держално мітли тримає, а до лівого порожнього рукава держално прив'язане. Він мете шлях:

— Отак заробляю хліб.

За ним двоє в шинелинах сірих без хлястиків. Той без лівої ноги, а той без правої. Обнялися. Разом один чоловік.

Били дзвони і народ співав «Заповіт».

За залізничною станцією — укріплення й полігони. Солдати в касках. Кіннотники.

Не здригнулись. Ішли на солдатів.

Адам Броневський вихопивсь на коні.

— Товариші жовніри! Тямте, що ви сини робітників і селян.

Куля цьвохнула над його головою.

Каліки з милицями і з костурами йшли на солдатів.

Застрекотів і захлинувся кулемет. Цивільні й військові змішалися.

— Жовніри! Товариші жовніри! — на чистій польській мові гукнув Грицюк. Він стояв на краю окопу.— Засиплемо окопи!

XXVI

Породиста годована вівчарка сиділа на хвості. Роззявила пащеку, і язик висолоплений. Вона мовби глузувала над кимось. Боксер лежав, розтягнувшись під ногами Заремби. Стіни кабінету червоні. Червоні стеля й підлога. Червоні стіл і крісла. Вікон нема. Червоне світло.

Заремба розклав пасьянс, який не розкладався у нього вчора, зате склався сьогодні. Задоволено жбурнув колоду карт у стіл. Він звик перед початком робочого дня побавитися в пасьянс, який заспокоював нерви.

Задиміла пахуча цигарка. Він не затягувався. Не варто себе отруювати. Відклав, не погасивши, цигарку і висьорбав каву, що зовсім охолола.

Ввели Антоніну.

Так само сиділа вівчарка, висолопивши язика. Не підняв своєї обрубаної морди боксер.

Тліла цигарка.

На Антоніні блузка ще ціла. Спідниця пожмакана. Підстрижені коси причесані. Руки не зв'язані, але вона тримає їх за спиною.

Заремба встав. Сів. Він може розправитись з Антоніною, може її скарати. Але чого в неї очі такі прозорі й чисті? В них нема жаху? Чи владний він погасити її погляд? Тліла цигарка. Заремба вдарив її в попільничку, обпiкши пучки.

— Яке негадане побачення! — підтягнувся він. — Забита селянка — зв'язкова, а може, вже й секретар підпільного райкому!

Антоніні було важко стояти, але вона стояла перед ним. Заремба не сказав їй, щоб сіла на прибитий до підлоги стілець. Відіпхнувши вівчарку, підніс крісло.

— Рад бачити вас. Прошу, сідайте.

— Не старайтеся, для мене місце у вас давно приготовлене.

І вона сіла на прибитий стілець.

— На цьому було б зручніше. Я з шаноби турбуюся, — казав Заремба. — Я поважаю високе призначення жінки. Але, якщо ви відмовляєтесь... Дункель!

Вівчарка стрибнула і вмостила на кріслі.

— Ви мене не знаєте, що така неговірка? — Зарембові чоботи поскрипували. Мундир на ньому пригнаний, наче в магазині на манекені. Начальник слідчого відділу (мати не обділила його силою і вродою) стежив, щоб і пилиночка не бруднила одягу. Був старанно голений. — Ви мене не знаєте? — хитрувато.

— Ні.

— А я, уявіть собі, пам'ятаю вас по Лозівці. Невістка Гнатюків? Жінка Петра Гнатюка?

— В мене немає чоловіка.

— Вибачте, я мислю старим. Ви на своєму прізвищі. Платова. А я в Павла Гнатюка був на весіллі. У Лопухів. Як Лозівка? Чому ж не оповідаєте?

Антоніні хотілося простягнути ноги, але вона лише ворушила колінами.

— Оповідайте, прошу, бо решта нам відома. Забита селянка і підпільниця. Все відомо. Підготовка до антивоєнного дня. Правда, собаці під хвіст, як мужики кажуть. Польова жандармерія, танки — це, ясна річ, не молодики

першого призову. Мушу сповістити, що і на цей раз ви зазнали поразки...

В Антоніні кожна клітиночка напружилась, кожна жилочка натягнулась. Її арештовано вперше, але до допитів звикла. Вже допитував на постерунку підкомісар Рашовський. Допитували і в старостві. Під блузкою запеклися синці. Заремба поки що розмовляв з нею не як начальник слідчого відділу, а як давній знайомий.

— Чи не пора облишити гру? — запитала вона.

Заремба витер хустинкою свої губи.

— Гру?

— Теревені.

— Платова! Ми не на ярмарку. Вам не терпиться давати свідчення?

— Які?

— Наприклад, — Заремба ніби пригадував. — Що означають нотатки «Волинська Швейцарія», «Золотий ріг»? Чому їздили в Кременець? Чому мати усім казала, що ви у якихось родичів?

— Перегляньте протоколи допитів. Я пояснила докладно, що «Волинська Швейцарія» — це кінотеатр, «Золотий ріг» — це ресторан. А до Кременця їздила за своїм майном.

— З ким стрічались у кінотеатрі, в ресторані?

— В кінотеатр ідуть дивитися кінофільм, а в ресторан — обідати.

— Чи не бачились ви з лисим чоловіком, польського походження? Забув його прізвище... — Заремба вдавав, що сидкується пригадати. — Він секретар окружному, лисий...

— Не знаю такого.

— Як же, польського походження.

— Не знаю! — Їй було зрозуміло, що поліція напала на слід і знала дещо про Броневського, але поліції не відоме його прізвище. Напередодні першого серпня заарештовано чимало. Хтось виказав Броневського. Хтось доніс і на неї.

Начальник слідчого відділу втрачав рівновагу.

— Хто вам давав літературу? Хто забирав її, відомо. Гриць Гнатюк. В Лозівці літературу розкидали Собків з з одним наймитом. Тепер зізнаєшся? — Заремба перейшов на «ти».

— Ніякої літератури я не бачила. Наговорювати на себе не буду.

— Будеш відповідати?

Над головою загуло. Антоніна було помітила, що з в'язниці її повезли в місто і, вивівши з карети, спустили

в звичайнісінький льох, що виходив дверима на зовсім темний провулок. Льох прорізував горб, на якому сугутіла церковна огорожа. Там був старовинний православний собор. В давнину льох виходив до річки. Напевно в дні лихоліття — ворожих наскоків — лучани потаємно носили із Стиру воду через той льох, виривалися на волю в час облоги. В колишніх кам'яних сховищах Заремба розташувався із своїм відділом. В'язниця недалеко, під боком суд і управління поліції, а плечима до собору — будинок воєводського уряду. Над головою гуло. Ніби забамкали дзвони. Кабінет, де провадилося слідство, під віттарем собору.

Антоніна почула виразно й чітко, ніби була в соборі:
— Сла-ва тобі, Хрис-те божий, си-ну наш!

У Вишнівці в'язнів заточували в камери під кляштором кармелітів, а тут, у Луцьку, їх допитували під благословення українських ченців.

Заремба гладив боксера, ніби очікував на щось.

— Зізнавайсь! Які паролі явок? Де партійні комірки?

Попівський бас:

— Нині присягаємо тобі, владико...

Опам'ятовувалася в камері, вузькій і сирій. В камері-одиначці. Було тихо, глухо. Не могла згадати, як її гнали з допиту. Пам'ятала, що нікого не видала.

Спочатку зранку на допит, а ввечері в камеру. Потім навпаки: ввечері на допит, а вдень — в камеру. День був як ніч. Отямившись, довго лежала на дротяному матраці. Пересилюючи біль, спускала ноги на цементну долівку і, хапаючись долоньями за стіну, дивилась за ґрати.

Камера була списана. Ті, що були тут до неї, нашкрябали свої імена. Запало видряпане на стіні: «Думати — жити». Третій день не могла прочитати, хто видряпав: від допиту до допиту була мовби мертвою. На четвертий дотягнулася до стіни. Під написом — дата, рік і прізвище: Антон Чорнобай.

Заремба обіцяв волю, але для того треба було зректися партії і продати товаришів. Не зреклась і не запродала. Думала, хто ще в руках поліції? Чи не схоплено Броневського? Уявляла маніфестацію. Згадувала, як Ткачук із Зарембою її допитували. Підвішували на турніку і били палицею по п'ятах. Знепритомлену кидали в камеру. Бачила битий широкий шлях, і верби над Горинню. Думала про матір.

Червоний кабінет Заремби, щоб на стінах не було знати

людської крові, наганяв розпач. Вона намагалася подавити той розпач у собі по шляху в підземелля.

Антоніна знала свою наглядачку, схожу на черницю. Сухорлява, стара. Старанно замикала камеру і, зиркаючи в юдине око, казала: «Я — соціалістка».

Наглядачка-соціалістка широко розчиняла двері:

— Платова!

Антоніну гнали на допит.

Запитання були однакові, а катування різні, щораз важчі.

Тяглися дні, як примари. І примари, як дні.

Вдень не було сонця, а вночі ні зір, ні місяця..

Її гнали по бруку. І ще багатьох гнали на суд.

На підвищенні судді в мантиях.

Свідки за перегородкою.

А народу нема. Поліція вздовж стін. Поліція у вікнах.

Говорив суддя, але процес ще не розпочався.

Щойно він скінчив, як піднявся один підсудний і проголосив:

— Ми — українці і вважаємо себе громадянами Української Радянської Соціалістичної Республіки, а не підданими фашистської Польщі. І, перш ніж називати свої імена, ми вшануємо пам'ять своїх товаришів, що загинули геройською смертю.

Підсудні встали.

Прокурор запротестував, що підсудний говорить зайве та ще й на русинській мові.

— Я українець і буду говорити по-українськи!

Суддя позбавив підсудного слова, і його вивели.

Покликано Антоніну.

Довгий список злочинів.

— Так, я комуністка. Я стою перед судом, щоб звинуватити фашистський уряд, який тримається на лісі шибениць! Наша партія крізь муки й тортури...— З Антоніниного горла хлинула кров. Суддя не встиг позбавити її слова.

Коли Антоніну виносили з залу, підсудні стали лавою.

Повстаньте, гнані і голодні,—

ламалися стільці.

Тоді підвівся хтось у мантиї і заволав:

— Іменем Ліги прав людини!..

І його разом з підсудними випхнули з зали.

В лікарні їй не дали окріпнути. Загнали в душну камеру. Наглядачка-соціалістка широко відчинила двері.

— Від діалектики і у в'язниці не сховаєшся.

В камері на шість душ — тридцять. І всі її знають. Простягнулося шістдесят рук.

— На нари лягай, на нари.

Шістдесят рук намагалися зробити для неї щось добре.

— Ти з Лозівки? А я з Ковеля. Ганною мене.

— Мене Антоніною.

— З Лозівки я з одною дівчиною, Зінькою, сиділа. До вечірні вона завжди ходила. Не знаєш її?

— Знаю.

— Чи й тепер вона молиться?

Антоніна не сказала, що Зінька вийшла заміж за її колишнього чоловіка, за Петра.

— Колись і вона одвернеться.

Ганна оповіла, що її за пісні притягнуто до суду.

Ввечері Антоніна кашляла кров'ю, і її не гнали на процес.

В камеру вповзла наглядачка.

— Покаялася б, і випустили б.

Верталися дівчата з процесу. Ганна розказувала, як розстріляли того підсудного, що зважився виступити перед початком процесу. Вивели на міст, убили і вкинули в річку, бо, мовляв, утікав.

Процес розтягнувся на довгі тижні.

Жіночу камеру навістив прокурор. Подивився на миски, на ґрати і сказав: «Миски великі, а ґрати тонкі».

Антоніна кашлянула кров'ю і витерлася хусткою.

Дівчат знову погнано на суд.

Дівчата прийшли веселими.

— Антоніно, тебе випустять! Ми відмовились відповідати, поки ти мучишся. Всі підсудні відмовились!

Лікар навідувався і запевняв, що її випустять.

Виводили разом — дівчат на суд, а Антоніну на волю.

Вона знала: проти неї не було доказів.

Наглядачка-соціалістка проганяла її.

— Швидше, комуністко, бо, чого доброго, тут упадеш. За в'язничною брамою здихай, щоб до нас претензій не було.

За брамою чекали мати з Марією Броневською.

Вигін випасено. Мурава спочиває від коров'ячих і овечих ратиць, від кінських копит. І гусей погнано в поле, на стерні.

Під липами — троє: Антон, Бартко, Самійло.

Не стрічають їх рідні — кого мати, кого жінка з дітьми, кого брат із сестрою. Столочений вигін. А плесо ставка — на всю широку долину. Стоїть у ставку небо, ростуть на ньому осоки, очерети, і квітнуть на ньому білі, жовті лілії. А вздовж греблі, аж від млина похилились верби.

Височить незрушна гора Лицарка. Похитуються, йдуть Антон, Бартко, Самійло, і їм здається, що й гора, і хати наближаються до них.

Вигін столочений — воля! А вони — політв'язні.

Налякали своїми бородами, своїми латами дітей, що гралися в поросі під селом. Діти дременули у чийсь двір, немов курчата до квочки. З-за рогу крадькома блим, блим.

Збочив у свій двір Бартко.

Завернув у вуличку повз гнатюківські ворота Самійло.

Тоді діти посміливішали.

— Зовсім це не лісовики, а каторжани,— здогадалися вони.

— Ка-тор-жа-а-ни!

Діти ватагою наздоганяли Антона. Проте вони побоювалися до нього наблизитися. То спинялися, то рушали за ним. Коли він оглянувся, вони так і пришикли.

— Здорові, горобці-молодці!

Табунець зашмаровозив носами і загігикав.

— А ви тюремщик, дядьку?

— Не тюремщик, а по амністії. Правдачки?

Антон повеселів.

— Звідки ти знаєш, що по амністії?

— Все село чекає, то чому б я не знав!

Ватагою обліпили Антона. Обділити б гостинцями їх! Понесли його порожню торбу.

— Дядьку, ні Кжежишевський, ні осадники нам не страшні,— казав один.

— Не страшні ані-ніц!— стверджував інший.

— Чому ж не страшні?— Антон до них.

— Бо Гонта гуляє!— наперебій.— Голодом його морили пани, не зморили. Люди виходили його. Гонта гуляє і скоро суд над панами чинитиме.

— Чиї ж ви, хлоп'ята й дівчатка?

Старшенький, який мовив, що Антона по амністії випущено:

— Ми всі, можна сказати, як не Гонтині, то Залізнякакові.

Антон аж усміхнувся: «Ну, що з такими зробиш?»

Біля хати, що по вікна влізла у землю, ватага спинилась.

— Ми знаємо, ви тут живете.

Віддали його торбу, а на подвір'я не посипали, зупинились.

Ні воріт, ні тину. І явір зрубано. Спориш і на стежці, спориш і до порога.

Антон не сповіщав додому, щоб мати даром не сподівалась. Чекав, що випустять, але коли, не знав.

Тепло, та тітка Настя в кожушині. Латає полу, не скинувши кожушину: морозно в хижі.

Антон стоїть на порозі. Мати й не почула, коли він прочовгав, бо двері відчинено: на дворі сонце, а в хаті сирість. Стоїть Антон і бачить, як матері важко голкою микати. Її пальці не згинаються. Висохли, мовби позаклякали.

— Мамо!

Ніби голуб влетів у хату, а з-під його крил викотився місяць — Антон на порозі.

— Чи ж ти се, сину? — І не висмикнувши голку, обняла його за шию. — Чи ж ти се?

— Я, мамо.

Її кістляві плечі здригалися під його долонями.

Посадила його на лаві.

— Синочку, спочинь, а я збоку на тебе подивлюся, — знову припадала до нього. — Скорше надіялась в землі лежати, ніж з тобою побачитись. Кажуть: амністія, амністія, а тебе нема й нема.

— Будем жити, мамо.

— Ой, синочку-місяцю!..

Вгамувалася.

— Нерозумна і затуркана я. Ти ж, певно, й рісочки в роті не мав. А в мене хліб є. Давно-давно Гнатюк найменший гречки мені насіяв. Якби не та гречка, то й не застав би мене. На сей рік люди засіяли. Подейкують, що Гнатюка найменшого в селі нема, а він мені муки приніс на хліб, — оповідала, збиваючись, і поралася коло мисника. Нарізала хліба, налила юшки.

Антон так би й накинувся на їжу, на хліб з твердою,

засмаленою шкуринкою. Та з'їв лише півскибочки з юшкою.

— Що ж ти, мов пташка, подзьобав?

— Не можна мені, мамо. Поправлюсь, тоді...

Вона зажурилась.

— Харчів би тобі,— самій собі їй було лячно думати, який Антон виснажений. А вона ж не бачила ще шрамів на спині, на руках і ногах.

Нагріла води і в горшках, і в банячках, щоб змився. А він узяв шмаття й до річки. Не хотів лякати своїми шрамами.

Мати по сусідах молока й сметани дістала. Помившись, Антон поздоровшав. Випив склянку молока.

— На дрова, мамо, явора зрубали?

— Де там на дрова? Рашовський зрубав собі.

Було що розказувати тітці Насті. І так і сяк Антон про Зіньку натякав, а мати одмовчувалась. А коли вже було наговорено чимало, він спитався:

— Чом же про Зіньку не скажете?

— Антоне...

Не шелестить край хати зрубаний явір...

Кжежишевський з Куліничем обійшли Бартка, Самійла, втрапили до Антона. Що гадає робити, як житиме? Без дозволу і в поле виходити не вільно. Кжежишевський знаку не подав, що знався з Антоном.

— Щоб як телятко мені був, бо тільки щось, на налигача і — пам'ятай, як звали,— кинув.

— Так, так, покірне телятко дві мамки ссе,— наставляв Кулінич.

Смерком один за одним Бартко з Самійлом навідались.

Самійло крутив довго цигарку. Папірець рвався чогось. Зліпив і пахнув.

— Жінка на розвод подала. А дитина ж є.

Бартко взяв у Самійла папірця і тютюну. Затягнувся.

— А в мене з сином біда. Не привітався, сволоч. «Е-е, то ти?»— свиснув і повіявся.

Не поскаржився один Антон, але закурив, дарма що в рот ніколи не брав.

— Хоч знову в тюрму сідай,— зітхнув Самійло.

— Жити треба,— сказав Бартко.

— І боротися треба,— Антон їм обом.

І вони розійшлись, щоб побути на самоті, бо в кожного були невимовний біль і велике горе, а вони не звикли виставляти напоказ.

Пошкандибав Антон до Горині. Туман ще не наліг, і було видно, як береги ріки, круті й обривисті, спиняли розгойдані хвилі. З в'язничного вікна, із-за ґрат звивалася Антонові Заріка, сіна вищі пояса, Зінька і теплі зорі. Заріка скошена. У небі зорі холодні.

За греблею, за млином на крутогорі три сосни. Глиця на них завжди зелена. Хлоп'ям він вилазив на ті сосни, щоб побачити більше світу. Стоптавши не одну пару чобіт, здолавши немало доріг, приніс на в'язничних черевиках пилюгу до тих сосен.

Тут, на краю лісу, звідки видно і гори, і поля, і ріку, він відчував себе частинкою і тих гір, і тих полів, і тієї річки, яким одвічно світять тихі зорі.

Стояв і думав: народе, я твій.

Люблю тебе за робучість. За діло. За високі правдиві помисли. І за усмішку, і за сльозу. Люблю свою землю, і своє сонце, і свої зорі. Матерів, що родять дітей, батьків, що орють степ. Синів і дочок, що ростуть. І в безславі ти миліший мені від переможців-завойовників. Одного, лише одного відрікаюсь назавжди: зрадити тебе в ім'я твоє ж.

Оксана Петрівна навідалась до Пилипа Короля, але не пробула там довго і, не розпитуючи, втрапила до Чернобаїв. І її синів по амністії випущено. Та не повернуто конфіскованої хати, майна. Жила по людях. Сини вернулися, а вона чимчикує по селах. На шляхах і роздоріжжях шпигуни. Звіряють на проїжджих і на прохожих фотоґрафії. Немолода жінка їх не цікавить. Старцює, нехай старцює, аби звільнені політ'язні не едналися до купи.

Антон молотив жито, що його посіяли і зібрали люди.

Винесла тітка Настя кружечку води Оксані Петрівні. Антон мовби передихнути сів.

— Антоне,— поклікала Оксана Петрівна.

— А звідки ви мене знаєте?

— Син мій тебе знає. Ви сиділи разом ще в Білостоці.

Від обіду вона відмовилась.

— Антоне, я і в хату не вступаю, аби підозри не викликати. Не можу тобі передати чогось написаного, а усно, бо провокаторів розплодилось. Броневського схоплено. Поки він сидить у Кременці, але, мабуть, скоро поженуть. Грицюк до тебе на днях заїде, то щоб дома був.

Її постать помаячила по шляху.

Незабаром якийсь збентежений і новий ввігнався по-півський наймит до Чернобаїв.

— Антоне, — аж присідав. — Де Оксана Петрівна?

— Дядьку, що з вами?

— Ондечки, помітно щось по мені? — сорочка на ньому застебнута, а не розхристана. З-під шапки очі сполохані та веселі. — Де вона?

— Пішла, — тітка Настя йому.

— В який бік?

— А ми й не примітили.

Налягаючи на палицю, винісся він на вулицю. Домчав попівський наймит до Лицарки, вернувся, на вигін вимчав. Стояв там довго, з хмарами розмовляв та й посунув у село.

Антон відмолотився і на збитому снопі куняв.

— Задумався? — стукнув дядько Іван палицею. — Хороби на вас нема. Ви за братство! А може їй прихилитися ніде.

— Про кого ви?

— Про неї... Про Оксану Петрівну, аби знав. З поля, ондечки, угледів, як вона до Короля зайшла. Худобу кинув, нехай вона йому виздыхає. А Пилип мені: «Я спровадив її, щоб не швендяла! — попівський наймит перекривив Пилипа докапельки, і Антон мовби побачив, як Пилип Король спроваджував Оксану Петрівну, і Якилину побачив, як вона притаїлась скорботно, як виглядом своїм говорила: «Иди, жінко, бо з нас лиха досить!»

Антон не міг зрозуміти, чому попівський наймит скипів. А він фиркав сердито, і борода, і вуси його прокурени настовбурчились.

— Прогнали, ондечки, людину. Пилип, чорт з ним. А ти? І людина пі-і-шла-а. — Він вимовив це так зворушено, що заяснила безконечна дорога і на ній виросла постать жінки, якій життя приготувало лише вічне ходіння. Вона ішла, і перед нею згинались і розгинались обрії. — Слово б добре від доброї людини почути. Не дали, ондечки. — Іван Мостовий помацав свою кишеню, звалив вимолоченого снопа і вмовився на ньому.

Антон не перебивав його думок.

— Переводяться добрі люди. Найясніші зірки згоряють, і добрі люди теж, — наймит попівський колупав між ногами кавулею землю. — Антошку ледве до смерті не забили. Відлежується. Грицько, ондечки, пропав. Комісію склав. Школу хотів відкрити. Село підняв проти окопів! Ех, тільки одна добра людина — Оксана Петрівна залишилась, та й ту прогнали, щоб вам життя не було. Сірника і —

всіх з димом. Багатіїв, що бідних мучать, а бідних, що в ярмі волують. Нехай піп в землянці живе, а попада на жорнах меле! Якщо випустиш мене, Антоне, з двора, всіх палити зачну! Гонту б на вас!..

— Гонта своє зробив.

— Ти, ондечки, нічого не тямиш. Гонта по лісах збирає хлопців.

— Де-то худібка попівська, дядьку Іване?

— Правдочку кажеш. Треба шукати.— Він пошарудів у глибокій кишені, вигріб щось.— Мар'яна, може б, і відмовилась, може б, і не взяла в мене, а ти віддай їй, добрій людині,— сунув Антонові зав'язані в хустинці гроші.— Мені вони на гноєві нащо? Нехай по-твоєму буде, палити не стану, зачекаю, ондечки, на Гонту!

XXVIII

Коли Хима починала когось лаяти, то собаки на всьому кутку ховалися в будки і нишкли. А коли до Хими приєднувалася Гапка, то коти тікали з хат і видряпувалися на дерева.

— Обважив, люципер пикатий! Кинув на шайки, щоб його об суху землю кидало, і — бери. Хоча б очі прийняв! Обважити на жменю солі!

— У-у-у, він усіх обважує, Химочко,— Гапка на ніготь показала.— На півпальця гасу мені не долив. Злодій! Грабіжник!

— Ожув йому в баньки!

— Коцюбу в пику!

Самійло на дровітні. Від Химчиної й Гапчиної лайки його занудило.

— Замовчїть, сороки. На язиці прищі повискакують.

— В мене прищі на язиці?— Химу звело.

Гапка насила на Самійла.

— Не до тебе п'ють, не кажи здоров. У печінках він сидить!

— Хто?

— Злодій, грабіжник Михайло Шумейко!

— Йому й виказуйте.

— А ви, люценери! Ви все можете! Вам все під силу! Ліворуція! Комуна! Скиньте Михалю з крамаря. Мало вас по тюрмах мордували. Мало!

Самійлові стало ніяково. Лають жінки павука, то нехай

розважаються собі, а він у захисники. Хима з Гапкою і йому чортів насадили. Нащо воно здалося Самійлові? Чи мало в нього халеп своїх? Ксьондз дав розвод жінці. Дитину вона забрала. Донечка без нього народилася. А Самійло жінку любив. На католика вихрестився, щоб на ній одружитись...

Дрова рубав люто. Цурки летіли до неба. Нарубавши оберемок, поніс, щоб Хима розпалювала. Самійло з братом і з братовою жив.

— Давно він, Михалко, в крамниці?

— Давно... Народна крамниця, щоб їх подушило...

Хима сварила Самійла, а готувала йому ліпшеньке. Дітям — сироватку, Самійлові — молоко. Але не до їжі йому. Антон з Бартком на господарстві товклись, а Самійлові й не до господарства. Випитував у Хими, як Михайло обважає. По хатах пройтися б, зібрати б пайщиків і приперти крамаря до стіни. Носився з тією думкою і до Бартка, і до Антона. Вони обидва за те, аби село відчуло, що політв'язні вернулися. По хатах їти не радили: солтис здогадається і не дасть скликати збори.

Самійло рушив на поле. Зінька — його сестра, а він її і не провідав. Петро крамарював, то може б роздраконив Михайла, людей розохотив би.

На горбі — купи глини, каміння. І хліва, і стодола поставили. Зінька змарніла, звелась нанівець. Петро мов грудка землі. Місяць глину. І Василина з ними.

— Добрий день! — привітав їх.

Петро без штанів, у довгій сорочці, не переставав місити ногами. Зінька по коліна в глині. Глина наліплюється до її литок, квакає під п'ятами.

— Прийшов? — і чвак ногами. — Скидай штани і помагай.

— Хлів, стодола стоять, а хата?

— Хлів для худобини, стодола для хліба! — одповіла Зінька. — Худобині буде тепло, хліб не затече, то й ми не пропадем.

Самійлові не лише сестри, а й Петра стало шкода. Побачила б Хима, як саме Зінька розбагатіла, не пашчекувала б, що вона королева. Розв'язав черевики, щоб лізти в глину.

— Посидь, — Зінька йому. — Якщо хочеш, то ще намагаєшся.

— Через дорогу Шумейки? — спитався.

— Шу-ум-мейки, — процідив Петро.

— Як в раю, — додала Василина і: — Подумай, Самійло, нащо їм, Зіньці й Петрові, хутір здався? Чи місця не було? Оте поле цвинтарем нам буде.

Самійло сказав Петрові, чого придбав. Зінька не рада чоловікові зв'язуватися з Михайлом.

— Зберіть пайщиків, я йому покажу, пожежників! — Петро кинув свій погляд за хлів, на Шумейків хутір за смереками. А на ньому — ні деревця.

Так і зробили.

Пайщиків зібрати було неважко. Михайло зачиняти кооператив хотів, коли селяни нахлинули. Набилися в середину крамниці і в коридорі стоять.

— Чого ви сунете? — зарепетував Михайло.

Люди пропустили Антона до прилавка.

— Добродію Шумейко, не нервуйте. Звітуйте перед людьми, чому обважуєте, чому націнки високі? — казав Антон.

— А ти хто такий? Кулінич дозволив збори?

— Дозволив. Хіба влада може бути проти зборів пайщиків кооперативу «Сільський господар»?

— Я з Куліничем не домовлявся.

— Ми домовлялися. Пане Кулінич, де ви? — гукнув Антон.

— Я тут, — з коридора.

— Звітуйте, добродію Шумейко.

Селяни зашепотіли, що солтис помчав до фільварку.

Михайло, що було розгубився, взяв себе в руки.

— Я можу звітувати тільки перед правлінням. Правління мене поставило, а не люди.

Селяни:

— Авжеж, що не люди поставили!

— Зняти його, хапугу!

З коридора просунулася Хима.

— Коли ти, Михайле, не хочеш сказати, як обважуєш, то я скажу. Скільки солі нині не доважив?

— Я пересипав тобі! Одчепного дав, — позеленів Михайло.

Петро насилу протовпився. І в крамниці він був схожий на грудку землі. Притулився до прилавка.

— Я за всіх скажу!

Михайло мов баклажан.

— В чім річ? В чім справа? — вимогливо і зло з-за порога.

Шелест; шарудіння і копошіння.

— Березюк... Березюк...

Петро аж пригнувся.

Михайло блиснув білками. Вдавився, мовляв, Петре?
І — до Березюка:

— Добродію інженере, прошу за прилавок. Тут вільненько, не тісно... Пропустіть пана управителя! — Для Шумейка Березюк — добродій інженер, а для людей — пан управитель.

Петро ворухив розкритим ротом, а слів не було.

Селяни напірали з вулиці.

Він підвів голову.

— Об-обдирання, ет! Обкрадають нас з двох боків!

Березюк втиснувся за прилавок.

— Селяни, кого ви слухаєте?, — обірвав Петра. — Він сам недоважував!

— Пане управителю, я й про себе не втаю! — відтяв Петро. — Обкрадають нас з двох боків. Березюк з Цалем зробили собі з кооперації дійну корівку. З одного боку, націнки встановили високі, товари недоброякісні, а з другого боку — обважування. Я протистояв, щоб товари були люксові, щоб націнки збити, а Березюк з Цалем платню мені урізали, красти вчили. Самі ж баришами ділились. Черева набивали. Не махайте до мене пальцем, пане Березюк. Я зараз скажу, нехай усі дізнаються, скільки ви з Цалем грошенят щомісяця гребете! — І він став шпуряти цифрами.

Антон помічав, як Березюк міниться на лиці, як він зіціплював зуби.

Петро, запнувшись, обмірковував, що б ще додати, але на прилавок зіп'явся Юзефович.

— Люди! Кооператив «Сільський господар» — це ваш батько і друг, захисник ваших інтересів. І тоді, коли ви повинні дякувати мужам — Шумейкові й Березюкові — за заснування кооперативу, ви схиляєтесь до того, що вони вас обкрадають. «Сільський господар» — відродження наших сіл. Проженіть комуністів! Проженіть каторжан! Це вони підбурюють вас! Вони!

Селяни захвилювались.

— Загнув!

— Тобі не на криласі!

Крамниця вишумовувала, вигукувала, куди селянські гроші котились, як їх обдурено, хто винен. Голоси бились об стелю.

Руки потяглись до Юзефовича, але не рушили. Опустив-

лися: в кооператив, заповнений людом, врізався озброєний капітан-кавалерист. Від його хвацької появи шумування стихло: його грізне, обпечене обличчя усіх відлякувало.

— Що тут відбувається?— притримував капітан шаблю.— Чого тебе винесло на прилавок? Зірвався, мов пес з прив'язу!— до Юзефовича.

— Пане капітане, я...— наважився пояснити дяк.

— Марш!

Юзефович зсунувся з прилавка.

Капітан вп'явся очима в Березюка.

— Ти найповажніший тут! Що відбувається?

Березюк зняв капелюха.

— Хлопи, прошу пана капітана, зібрались... Хто їм догодить? Крамарем не вдоволені.

— Хлопи?— перекинуло капітана.— Скинути крамаря! Де він?

— Я... я,— обізвався Михайло.

— Скинути, якщо не задоволені! Зайвий привід для комуністичної агітації!

Управитель кліп-кліп підстриженими бровами.

— Пане капітане, вчорашні політв'язні хлопів загітували. Ви маєте цілковиту рацію, пане капітане.

— Переобрати крамаря!— не слухав капітан управителя.

— Компетенція правління,— почав Березюк.

— Ніякої компетенції! Крамар нехай пише заяву, що зрікається. Кого народ вибере, того правління й затвердить. А я перевірю!

— Кого хлопи виберуть, пане капітане?— перехилився через прилавок Юзефович.

— Народ, а не хлопи, пся крив!— І до Шумейка:— Зрікайся! Паперу нема, ручки нема?— Він дістав з планшета блокнот, самописку.

Березюк вибрався з-за прилавка.

— Пане капітане, а ревізія?

— Оберемо зараз крамаря, а ти ревізуватимеш цілу ніч. Завтра щоб справи крамареві здав,— кавалерист чекав, поки Михайло нашкрябає заяву.

Селяни косилися на Аўтона, на Бартка, на Самійла. Що то буде?

Капітан відібрав заяву, а тоді запропонував, щоб селяни обрали голову і секретаря зборів, підказавши, що для такого діла найбільше підходять управитель і дяк.

Запротоколювали, що Шумейко зрікається крамарювання.

Березюк обдумував, кого б в кооперацію посадити. Але капітан питався людей:

— Кого хочете вибрати?

— Є підходяща людина,— обізвався Антон.— Бартко Савчук.

Селяни:

— Його б можна. Пам'ятаєте, як він маєток стеріг. Ключі до останку беріг.

Управитель торкнув капітана за плече.

— Бартко — каторжник!

Кавалерист зиркнув на Березюка:

— Ви польським законам не вірите? Амністовано його?

— Амністовано.

— Люди його хочуть? Голосуйте!

Вибрали Бартка.

Березюк з Юзєфовичем підписали протокола. І ревізійну комісію вибрали, щоб з завтрашнього дня Бартко міг торгувати.

Тоді капітан крикнув, щоб Чорнобай і Горошко зайшли в сільську канцелярію.

Люди гомоніли, що на майдані стоять кіннотники, що, мабуть, Антона й Самійла заберуть.

Солтис хотів бути присутнім при розмові кавалериста з комуністами, але той виставив його.

Вони лишились на самоті.

— З поверненням вас,— сказав капітан і цокнув шпорами.— Грицюк!

Антон давно упізнав його, але мовчав, дивуючись, що ж це сталось з його обличчям? Чому одна половина лица така запечена?

— От що, хлопці, пора братися за зброю. Досить терпіти.

Антон з недовірою слухав Грицюка: він знав, що окружком націлював комуністів на проведення широкої агітаційної роботи, на завоювання комуністами легальних установ.

— Ситуація склалася так,— вів Грицюк,— що іншого виходу немає. Фашисти добровільно окопів не засиплять. Рано чи пізно вони розпочнуть війну. Не промовама, а партизанською боротьбою ми повинні стати їм на перешкоді! Партизанською боротьбою ми не повинні допустити нападу на Збруч! Я чекаю вас у Чорному лісі.

— Товаришу Грицюк, це лінія окружкому? — спитався Антон.

Грицюк не відповів прямо.

— Броневського арештовано. Вам це відомо? Коли його везимуть у Луцьк, ми відіб'ємо. Ти що, Антоне, проти боротьби? Слабодухі мені в загоні не потрібні.

— Я ще раз питаюся: це лінія окружкому?

— Я ще раз повторюю: визволимо Броневського, і тоді це буде лінія окружкому. За антивоенною маніфестацією почалась пацифікація. Вона докотиться до вашого села. Якщо ви, я ж не сказав, щоб і Савчук брався за зброю, не підете в ліс, вас знову посадять. Савчук нехай бореться, як ти кажеш, Антоне, шляхом агітації, а ми...

Сама ідея повстання розбурхала в Самійла найрадісніші почуття.

— Антоне, повстання! Піднятися б нам. Брати з-за Збручу допоможуть. Я — іду!

Чорнобай вагався.

— Товариші, ми голими руками танків не візьмем. Людей загубимо.

Грицюк взяв серйозну ноту.

— Товаришу Чорнобай, ти або ренегат або в'язниця зламала тебе. За-а-губимо! Загинемо під червоним прапором, але й ворожою кров'ю собак напоїмо!— Він одчепив кобуру з пістолетом.— Бери, товаришу Горошко. Пробирайся непомітно за село, там я тебе прийму в загін.

Антон так і не встиг запитати Грицюка, де він так осмаливсь?

Як громада постановила, так воно й було. Бартко ретельно взявся за крамарювання. Ні Березюк, ні Цаль не відмінили постанови пайщиків. Бартко завіз товарів. Радився з Антоном, як би зменшити націнки. А третього дня забрів додому Шурка.

— Прибрав, батьку, до рук кооперацію?— кепочка на голові, мов сковорідка.— Не рипався б з хати! Польова жандармерія шукає капітана, який тебе наставив. Березу Картузьку для тебе змурували.

Лукійка заплітала коси дочці.

— Сину, що ти верзеш?

— Не верзу.

Бартко був заклопотаний кооперативними рахунками. Безпалою долонею притримував папірця, пишучи ціни стовпчиком.

— Іди! — сказав синові.
— Ну, й піду!
— Наймитом до Шумейка?
— Ну, й наймитом!
Лукійка розгубила стрічки.
— Бартко, що ти робиш?

А батько встав. Було важко йому вставати. І на ногах триматися було важко, бо долівка мовби провалювалась, бо стеля мовби кружляла вороном.

— Лукійко, нехай іде!

Шурка крикнув, щоб береглись, і виступив з хати.

А в цей час, як хмара облягає небо, так ескадрони облягали Лозівку. Налетіли одночасно з заходу, сходу і півночі.

Риссю пронеслися біля Чернобаїв. Тітка Настя отерпла. Пручався Антон, а вона його за річку випроводжувала в Ялинець.

— Сину, по твою душу, нечестивці!..

Кіннотники вскакували у кожний двір. Висаджувались і дзенькотіли вікна. Ламались двері. Розкидалися стіжечки.

Шурка до Чернобаїв привів ескадронників.

— Її син — каторжник!

Солдати прикладами по вікнах, по вікнах.

— Виходь!

Антон не було.

— Де сина діла?— і ледве на багнетах не піднімають Чернобаїху.

В коморі розсипали збіжжя. Розшили стріху.

Михайло Шумейко на коні.

Ескадронники на сідлах, а він охляп.

Солдати висаджували вікна в Павла Гнатюка.

На подвір'ї Петра Гнатюка, ніби в пеклі: Сурині подушки, столи, посуд — усе витягнуто з хати і викинено на вулицю.

З міста у ридвані прикотив Цаль. За боргами в село. Сура його перейняла.

— Паночку! — впала перед кіньми.— Рятуйте! Вступіться!...

— Сура? Ти ще жива?— Цаль погонича рукою.— Гони в місто. В цьому селі не до боргів.

Ескадронники вправлялись і без Михайла. Посеред Барткового подвір'я насипано купу зерна. Пшениця, жито, гречка, просо. Гладушички з молоком, яйця в тій купі. Солдати облили гасом.

Віяв пронизливо вітер.

Петро відміряв кроками третину городу.

— Від тієї суріпки й копайте, мамо.

Василина — ногою на городник, підважила, перекинула брилу й розсікла її. Готувала грядку на зимовий часник.

Зінька під дубом. Хустка полощеться на ній, тріпоче. Сокира і лопати на межі.

Вернувся Петро од матері.

— Починатимемо, Зіно?

— Почнемо.

— Ми обкопаємо його. І слупів, і дилів наробимо. От вирісі! Вивернемо його з коренем, щоб потім рівно розрізати.

Копнула Зінька під дубом і землю — вбік.

Петро наліг на лопату.

Обкопують удвох. Дме вітер, а вони пороздзягалися, бо приють. Листя на дубові зелене. Мовби скляне, видзвонює воно, та не відривається.

Оголилось коріння.

— Зіно, не тупи лопату,— Петро взяв сокиру, розмахнувся.

— Корінь обрубеш, Петре, а він і не чує.

— Підкопай-но отут.

Зінька зняла землю з товстого коріння.

— Тепер дивися на самісінький вершечок,— проказав Петро, а в самого волосся на лоб. Рубонув!

Вершечок на дубові — кострубаті пальці розчепірені, яких вітер не міг зігнути, тріпонулися.

— Підскочив, Петре, дуб, підскочив!

Сокира глибоко застряла в корені. Не рукою згріб волосся Петро з лоба, вітром закинуло чорного чуба. Над переніссям,— рівчачок, і з нього піт на лице. Піт з брів, неначе дощ із стріхи. Дивився Петро на велетня.

— Підскочив?

— Плигнув, ніби в небо злітав.

— Не злетить! Із своїх рук ми його не випустимо.— Петро витерся підшивкою кашкета, що лежав на купочці землі.— Потом вмиемося, а із своїх рук не випустимо.— Його сіре землисте обличчя розпогодилось. На щоках заграли червоні жилочки, а на шиї здулися сині вени.

Дуб колисався. Дрож, який проїняв його від міцного

коріння до могутнього верхів'я, застиг у стовбурі. Він, що знав до цього дня лише бурі, громовиці й віхоли, що не піддався сокирі, яка вже стирчала в його корінні. Дуб ніколи не гнувся долу.

Петро вдарив по сокириську, аби витягти сокиру. Вона не піддалась. Він наліг животом. Заскрипів корінь, випускаючи сталеве лезо. Петро знову розмахнувся, але сокира відскочила: не попав у прорубане місце і сокиру пустив руба, не навкіс.

— Зіно, треба прокопати,— і сам взявся за лопату.

Густо летіла земля.

— Вітрисько зривається,— зав'язувала Зінька туго хустину.— Так і рве. Одягнися, Петре.

— Змокрів од поту! Куди там...

Сухе бадилля ламалося. Вітер ніс його по городах.

На Петрові сорочка, а на Зіньці блузка надималися, лопотіли. Зіньчина лопата скреготнула.

— Каменюка якась,— невдоволено сказала Зінька і вихопила лопату.

— Певно, що каменюка,— припустив Петро.— Рукою достань.

Зінька загнала лопату, гадаючи викинути каменюку, якої не було видно з землі, але знову скреготнула.

— Рукою дістань, бо лопату зіпсуеш.

Зінька плигнула в ямку, розгребла землю під корінням. Її пальці наткнулись на щось тверде й слизькувате.

— Петре, я гадала камінчик, а воно глянь що!— і вона підняла на долоні шматок тесаного кременю.

— Покажи-но,— зігнувся Петро. Він вихопив у Зіньки знахідку, обвів налиплу землю з неї.— Знаєш, що це?

— Хто його знає?

— То сокира.

— Сокира?

— Крем'яна сокира. Витесана. Ось обух,— перекидав Петро кременем.— Ось лезо.

Вони сіли, звисивши ноги в яму, і розглядали знаряддя кам'яного віку, що невідомо коли і ким було полишене на гнатюківському городі, врісши в корені дуба.

— Може мій прапрадід з тією сокирою на лови ходив,— мовив Петро.

— А може мій.

— Чого б твій, коли сокира на моему городі.

— Петре, кажуть, що тоді, давно, не було твого і мого городу.

... — Як це не було? Людей було менше, а землі скільки завгодно. За межу ніхто не бився. Кожен рід мав свій город.

— А ще раніш?

— Раніше тільки Адам був. Якби не послав йому бог Єву, то й донині ми б у раю раювали.

— І земля не цінилася б.

— Земля і в раю ціниться! Спочили, Зіно, і за роботу,— Петро поклав крем'яну сокиру собі на кашкета.

Вони відсікали маленькі корінці й викидали землю. Широко обкопували дуба.

Вітер зірвався ще сильніший, подужчав, ніби проганяв їх з городу.

Петро полишив лопату і розмахнувся сокирою. Він розрубав недорубаний корінь, а під ним появився новий, товстіший і жилавіший. Сокира з розмахом втеліщилась в нього. І дуб, що ніколи не гнувся долу, задрижав. Його верхів'я, ламлене вітром, хитнулося. З високості високої дуб угледів під собою яму. Що не під силу віхолам, те під силу сокирі, вгаченій у серцевину. І гомонів дуб з вітром, що прожив довгий вік, що не нарікає він ні на пекуче сонце, яке, коли був малесеньким дубком, сушило його, ні на морози, які заморожували землю, не даючи соків корінню. Ще гомонів дуб, що покоління Гнатюків — діди, батьки і діти — не однаково шанували його, як і зараз, а він для усіх був і славою, і гордістю. І гомонів дуб, що, як вічна під ним земля, так і він вічний. Заорювали його памолодь, та вона піднімалась. І буде підніматись. Кам'яну сокиру він захочав у своє коріння, пережив її. Переживе й ту, що загачено в його серце. А вітер-буревій гнув дуба й стугонів, що тепер дубові не життя. І чи виросте молода снага? Чи виросте?

Василину вітер зігнув у три погибелі. Налітав згори, з Загороди, а вона була обернена до нього плечима. Вітер виривав городника з її рук, але Василина копала. І грядочка чорніла перед нею.

Городник вилетів з її рук. Не заточуючись, впала Василина проти вітру.

— Матінко милосердна! — скрикнула слабо і не могла піднятись.

— Ма-а-ті-і-нко! А звідки ви копаєте? — Павло наставив на матір кулаки. Вона не піднімалась, а то баче садонув її у груди, збив би з ніг проти вітру. — Звідки копаєте? То така третина? В мене крок метр! Я давно виміряв.

На межі патичок застромив. Звідки ви почали?— ревів Павло, і його ревіння підхоплював вітер, ніс на село.

Мати не вставала. Склала руки, ніби мрець. Вони лежали навхрест на грудях. Вітер розв'язував її хустину.

Павло носився то до межі, то до позначки-патичка, то до матері, що припала до землі.

— Вставайте! Горба Петрового вам обмаль. Десятини? То ви мене оббираєте, на цілий городник посунули!

Зінька примчала швидше вітру.

— Мамо! — і обвила свекруху за шию.

— Невісточко...

— Ви живі, мамо?

— Мені добре, — не розняла рук Василина.

Павло вишкірився.

— Жи-и-ива! — і знявся з усіх ніг на гору.

Петро, затиснувши в кулаці крем'яну сокиру, гнав на нього.

— Матір убив! Душогуб!

Павло спинився.

— Я душогуб?

Вони зчепились. Павло вищий, схопив брата за чуба. Петро вдарив його крем'яною сокирою по руці, але Павлові пальці наче залізні. Сокира випала. Підскочив Петро, дотягнувся до Павлового чуба.

— Уб'ю за матір!

— За город і за дуба не прощу!

— Дуб мій.

— Я купив його з городом!

— Город купив, а не дуба, братопродавцю.

— Я — братопродавець?

— Хто на Івана доносив? Зшитки старі хто дав поліції? Не втаїш! Грицькові на допиті їх показували.

— А ти злодій!

— У тебе крав?

— Гречку крав і кабана годував.

— Ти батьківщину загарбати хотів! Мене з торбою хотів пустити!

— А ти вишкварка!

— Я — вишкварка?.. — і ногою Павла в живіт.

— І ти, і Іван, і Грицько!

— Задушу!

— Горло перегризу! Город відкопувати! Дуба рубати!

— Дуб мій!

— Ні, мій!

— Мій!

І чуби тріщали. На Петрові сорочку розпанахало. Від Павлового піджака — самі рукави.

Голосив надривно вітер.

Зінька підклала під голову свекрусі бадиління. Василина поривалася встати.

— Розборони їх, бо почавляться.

До Павла і до Петра не знати, з якого боку підійти.

— Перестаньте, брати! — Зінька їм.

— Одійди! — Павло.

З саду виткнувся Кучковський.

— Гей, ви! — вітер залопотів полою його плаща. Плащ куценький. Застебнутий на різні гудзики. Плащ білий, а гудзики сині, чорні, червоні. — Гей, ви! — і побіг.

Зінька і йому рада.

— Хапайте одного, а я другого. Розведемо, як бугаїв.

— Чого ви б'єтесь?

— Та хапайте ж їх.

— Чого вони б'ються? Гей, ви!

Павло з Петром водилися.

— Гей, ви! Паскудно, фе, як паскудно, — кружляв навколо них Кучковський. — Пане Гнатюк, я вам слово скажу. Та слухайте ж!.. Пане Гнатюк, такий клопіт... Повідомлення! Ви чуєте! Я шляхтич! Я, шляхтич, мусив ноги томити, шукати вас.

Зінька потягла Петра за руку. Павло відпихнув її ліктем.

— Пане Гнатюк! Несправедливість! Ви чуєте? — мовби на мотузочку бігав навколо Кучковський.

Через городи, через межі примчав Ілько.

— Хазяїне!

Петро з Павлом ніби зв'язані.

— Ільку, хапай свого, а я свого, — кинулася Зінька на Петра.

Ілько впіймав хазяїна за ногу.

— Схаменіться, не фицайте, мов коняка.

Павло скакав на одній нозі. Ілько шарпонував за литку, і хазяїн розтягнувся. Петро на нього, але Зінька волокла його в інший бік.

— Хазяїне! — верещав Ілько. — Ваші діти вашу жінку б'ють. Загнали її в хату. Вона зачинилася, а діти двері рубають.

В Павлових пальцях пучки Петрового чуба. В Петрових — Павлового.

— Хто б'є?— схопився Павло.

— Діти ваші жінку вашу б'ють!

Петро, лежачи на землі:

— В хаті, у себе в хаті лад наведи!

Кучковський підтюпцем навколо.

— Пане Гнатюк! Вставайте! Несправедливість!

— Яка несправедливість?

— Я не можу продати вам землю.

Ілько квапив хазяїна, аби гнав додому. Павло сердито рявкнув.

Петро мовби й не лежав на землі.

— Як це не можете продати? Пане Кучковський!

— Не маю права, пане Гнатюк. Я й кажу, що несправедливість!

— Чом не маєте права?

— Повістка з воеводства. Повітове староство затвердило купчу, а воеводське відмовило, на тій основі, що ви українець. Де я візьму грошей, щоб завдаток вернути?

Павло пригладив нам'ятого чуба.

— Догрався? На батьківщину я тебе не пущу,— і скрутив смачну дулю.

— Хазяїне!

— Тепер можна йти,— Павло, й не глянувши на матір, яка все ще лежала, почвалав.

Кучковський ткнув Петрові папірця.

— Зіно! Ми пропали!

— Петре, треба їхати, добиватися. Березюк підстроїв!

— Їхати? Куди?

— До воеводи.

— Ідьте, пане Гнатюк! Несправедливість,— наполягав Кучковський.

— Зіно, заведи матір у хату, але ні слова їй. Вона помре. А я на поле, запряжу коней.

— Петре, мене зачекай. Я з тобою!

Василина, крекчучи, піднялась, повисла на невістчиних руках. Зінька майже понесла її з городу.

В саду неначе вродився Володька Собків.

— Що з тіткою? Грицько їй кланяється.

— Грицько?— прошепотіла Василина.

Дув холодний вітер.

На межі шумів підкопаний і підрубаний дуб...

Зінька напоїла свекруху водою і поклала в постіль.

— Спійть, мамо.

— Мені так добре. І Грицуньо кланяється... добре.

Скинувши чоботи, Зінька побігла.

Петро стримував коней за віжки, він уже чекав на неї за ворітьми, щоб їхати у воеводство.

— Падай на віз.

Вона перевалилася через полудрабок.

Коні збивали куряву. Зіньці здавалося, що вони мчать поволеньки. Відсапавшись, вона вирвала віжки з Петрових рук. Цьвохнув батіг.

— Вйо!

Вихори знімали стовпи куряви, жбурляли нею, заслоняли поле, на якому мали зійти Петрові й Зіньчині надії.

XXX

В землянці темно і вогко. Пахне живицею, папоротником і кленовим листям. Землянка обжита. В ній не чутно прілості, гнилості, хоч стіни її й не задильовано.

Не видко облич, тільки чути дихання, то поривисте, із свистом, то слабке, хворобливе.

— Я, щиро кажучи, був дуже задоволений твоїм приходом. Без комісара як без рук.

У відповідь — покашлювання.

— Хм, можливо, тобі мало бути комісаром?

Покашлювання втихло.

— Товаришу Грицюк, ви портфелі ділите?

— Я захищаю справу революції!

— Це самогубство! — і очі блиснули. — Це самогубство! Міста і села вкриті карними загонами, наче сараною. Ви визволили товариша Броневського. А чи відомо бійцям загону, що за вашими слідами спалено дотла три села?

— Боротьби без жертв не буває. А чи відомо тобі, що ми вбили тридцять поліцаїв? Чи відомо тобі, що в загоні є солдати, які добровільно перейшли на наш бік?

— Ви вбили тридцять поліцаїв, а на їхнє місце кинуть триста, чотириста. Серед мас ота скороспіла партизанщина сіє не мужність, а зневіру. Пригнічені окупаційним режимом, поборами, визиском і паціфікацією, люди ще не готові на збройну боротьбу. Чи не ліпше було б, щоб солдати-комуністи вели роботу в армії. Прибилось три солдати до загону, а ти гадаєш, що всі війська ладні рушити в ліси. Вони рушать, але не для того, щоб допомагати повстанню, а для того, щоб придушити його.

— Звідки ти знаєш, що в загоні всього троє солдатів?

— Я навманя сказав. Загін треба негайно розпустити. Де товариш Броневський?

— Він пішов на зв'язок з ЦК. — І помовчавши: — Не ти, товаришу Чорнобай, загін створював і не тобі його розпустити. Я — член окружкому! Товариші партійці, замордовані і засуджені кличуть до помсти. Ляхи нападають на села, знищують їх, а дівчат, як у давнину татари, в'яжуть і ведуть, щоб гвалтувати. Ти не сліпий, ти бачив!

— Пробираючись у Чорний ліс, я бачив повішених на дорогах, бачив спустошені села.

— А дівчат згвалтованих?

— І дівчат бачив.

— Чому ж твої руки не беруть зброї?

— Настане час... Його треба наближати, поступово готуючи народ. Знаєш Пилипа Короля?

— Знаю. В нього містилась підпільна друкарня.

— Тим краще, що знаєш Пилипа Короля. За нашу справу він у в'язниці відсидів, але в загін його не затягнеш. Підкомісар поліції злого йому дав за те, що на питання, для чого живе, відповів, аби служити панові. Хіба мало таких Королів?

— Зрадники не підстава.

— В тім-то й річ, товаришу Грицюк, що Пилип Король не зрадник.

— А хто він? Хто?

— Він селянин. З голоду вмерла його дочка. Син у наймах.

Роман Гаврилович сердито фиркнув: неспечена половина обличчя збагровіла.

Антон казав:

— Колись і я думав, що досить, аби піднялося одно село, як повстане весь край.

— Я стягую до загону весь округ, а не одно село. Окружком правильно засудив стихійний виступ лозівчан, яким, до речі, ти керував.

Антон доводив, що така ж доля чекає партизанський загін, малочисельний і майже беззбройний.

— Гнів і ненависть, — вигукнув Грицюк, стоячи на своєму, — ось наша зброя!

— Так, це наша зброя! Але...

— Яке але. Чого ж чекати?

— Не чекати, а боротися. З толком. Що треба робити? Не допустити війни!

— А війна все одно буде. Окопи ми не засиплемо. Тоді, після антивоенної маніфестації, я зрозумів, що треба йти в ліс.

— І неправильно зрозумів. Антивоенна маніфестація — це було більше, ніж визволити товариша Броневського. Куди ти поведеш загін?

Грицюк не встиг відповісти, бо в землянку зайшло двоє.

— Хлопці, з операції? Ану, доповідайте,— Грицюк піднявся з-за стола.

В землянці стояли Гриць з Володькою. Гриць опустив голову, а Володька ступив наперед, цокнув каблучками і заточився.

— Операція провалилася, товаришу командире.

— Чому провалилася?

— На хутір добралися ми без перешкод. Припали до вікна...

— Швидше.

— Михайло Шумейко якраз вечеряв. Я прицілився, а він в цей момент дмухнув на світло. Ми з Грицьком до хати,— ані сліду. В нього з-під печі вихід у сіни. Схильний думати, товаришу командире, що Михайлові Шумейкові хтось доніс.

— Все?

— Все,— цокнули каблучки.

— Ідіть.

Гриць затримався трішки в землянці, мовби хотів спитатися про щось, але, не проронивши й слова, затупотів чобітьми.

Антон, поглузувавши з поганої військової виправки Володьки, який ледве не впав, витягуючись, повернувся до старого.

— Куди поведеш загін?

— Що за питання? На боротьбу.

— Вас двадцять п'ять чоловік.

— Загін виросте.

— Поліція і війська не дріматимуть, а терор — це не наш шлях.

— Нині не вбили Шумейка, завтра вб'ємо.

— І що з того? Повторюю, загін треба негайно розпустити. Наша мета — збирати народні сили проти війни.

Грицюк зачовгав по землянці.

— Ти на своєму, а я на своєму. Облишмо. Сьогодні ми повинні були приймати в партію Грицька Гнатюка, а Шумейка не вбито. Треба відкласти прийом, га?

— Партія і терор,— несумісне.

Грицюк так і не сказав, чи відмінить він прийом у партію, чи ні. Потяг Антона з землянки, наказуючи, щоб він не посмів навіть заїкнутися партизанам про розпуск загону, бо власноручно повісить його, як зрадника.

На лісовій галявині тліло вогнище. Партизани чистили зброю,— гвинтівки, пістолети, а дехто набивав на палюги багнети. Ті, хто мав гвинтівку й багнета, поділився з тими, хто був голіруч.

Тліло вогнище.

Ой, у лузі червона калина похилилася, гей, гей.
Чогось наша мати Україна, гей, гей, зажурилася.

Партизани співали нишком похідну пісню, і сумовито шелестів ліс.

А ми тую червону калину піднімемо, гей, гей.
А ми нашу матір Україну, гей, гей, розвеселимо!

Грицюк показував, як чистити зброю, перевіряв патрулів. Антон скрізь ходив з ним, заглядав людям у вічі, відгадуючи, що вони мислять. Грицюк час від часу підкручував вуса, а коли опинився з Антоном наодинці, сказав:

— Проти прийому в партію я не заперечую, але й рекомендації не дам.

— Ти не даси, я дам,— обізвався Антон.

— Тоді починатимем.

Підклали сухих полін, і вогнище спалахнуло, освітивши галявину, кущі, червоний прапор, прип'ятий на високому деревку. Грицюк, поставивши ногу на пеньок, застиг у сірій шапці-смушанці, в піджаку, оперезаному ременем. Гнута шабля звісилася при боці.

Партизани сиділи на землі, хто підібгавши, а хто витягнувши, ноги.

З М І С Т

К Н И Г А П Е Р Ш А

Ч А С Т И Н А П Е Р Ш А 5

Ч А С Т И Н А Д Р У Г А 148

К Н И Г А Д Р У Г А

Ч А С Т И Н А П Е Р Ш А 272

Ч А С Т И Н А Д Р У Г А 396

Літературно-художественне видання

ХАРЧУК БОРИС НИКИТОВИЧ ВОЛЫНЬ

Роман

Тетралогія

Книга перша-друга

Київ, видавництво
художественної літератури «Дніпро»
На українському мові

Редактор *Л. Г. Кореневич*

Художнє оформлення *В. О. Хоменка*

Художній редактор *І. М. Гаврилюк*

Технічні редактори *О. М. Грищенко,
Л. М. Смоляннюк*

Коректори *В. П. Іванченко,
Н. І. Харчук*

ИБ № 4000

Здано до складання 01.06.87.

Підписано до друку 30.11.87. БФ 23278.

Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.

Гарнітура літературна. Друк високий.

Умовн. друк. арк. 29,82. Умовн. фарбовідб. 2982.

Обл.-вид. арк. 33,25. Тираж 20 000 пр.

Зам. 7—367. Ціна 2 крб. 30 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З фотоформ Головного підприємства
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
на Київській книжковій фабриці.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Харчук Б. М.

X22 Волинь: Роман: Тетралогія.— К.: Дніпро, 1988.—
Кн. 1,2.— 567 с.

ISBN 5-308-00016-6 (кн. 1,2)

ISBN 5-308-00255-x

В одній сім'ї виростили Гриць, Петро, Павло, Іван, Наталя Гнатюки, та не однакова доля їм судилася в умовах класової ворожнечі та пансько-польського гноблення на західноукраїнських землях в кінці 20-х — на початку 30-х років.

Нужда і горе об'єднують бідняків, заклично б'є дзвін по селах — піднімається народна сила на боротьбу з панським гнітом, за возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною.

X 4702590200—017
M205(04)—88 КУ.8.332.88

84Ук7—44

2 руб 30к